

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2023-4/3

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2023

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир хайати:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
Абдуллаева Муборак Махмусовна, б.ф.д., проф.
Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович,
т.ф.д., проф.

Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.

Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.

Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.

Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.

Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.

Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.

Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.

Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.

Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.

Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.

Исмаилов Исҳақжон Отабаевич, ф.ф.н., доц.

Жуманиёзов Зоҳид Отабаевич, ф.ф.н., доц.

Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.

Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.

Каримов Улугбек Темирбаевич, DSc

Курбанова Саида Бекчановна, ф.ф.н., доц.

Кутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.

Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.

Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.

Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.

Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.

Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазилов Абдуваеит, б.ф.д., проф.

Раззақова Сурайё Раззоқовна, к.ф.ф.д., доц.

Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.

Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д.,

проф.

Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.

Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.

Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.

Сапарбаева Гуландам Машиариповна, ф.ф.ф.д.

Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.

Сафаров Алишер Каримджанович, б.ф.д., доц.

Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.

Сотилов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.

Тожибаев Комилжон Шаробитдинович,

б.ф.д., академик

Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.

Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.

Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.

Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.

Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.

Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.

Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.

Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.

Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.

Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Худайбергенова Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№4/3 (100), Хоразм Маъмун академияси, 2023 й. — 240 б. — Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими — Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА

ТАРИХ ФАНЛАРИ

Abdullayev D. Ikkinchi jahon urushi yillarida Qashqadaryo viloyatida ommaviy axborot vositalari faoliyati	5
Abdullayev R. 1946-1480 yillarda Markaziy Farg‘Ona cho‘li hududlarida Yozyovon tumanining tashkil etilishi	8
Hasanova M. Ayasofiya ibodatxonasi (Turkiya)	10
Karimov U. Turkiy xalqlar turmushida kulolchilik san‘atini ahamiyati	13
Kazakova M. O‘zbekistonda ayollar huquqlarining himoya qilinishi masalasi	15
Kistaubayev S. Tabiat bilan bog‘liq bo‘lgan marosimlarning paydo bo‘lishiga tarixiy-falsafiy nazar	18
Qarshiyeva Sh.A. Akademik Aziz Qayumov – qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tadqiqotchisi	21
Oralov D.R. Birinchi jahon urushida qo‘lga olingan asirlarning qishloq xo‘jaligidagi faoliyati	24
Rahmonova Sh. Shayboniylar sulolasi hukmronligi davrida Xiva va Buxoro xonliklarining o‘zaro munosabatlari tarixidan	27
Raxmanqulova O.A. Adabiyot sohasining rivojida xotin-qizlarning o‘rni	29
Ro‘ziboyev D.A’. Chorvachilik sohasida kadrlar tayyorlash siyosati	32
To‘raeva M. Ikkinchi jahon urushi yillarida qishloq xo‘jaligi	35
Usmonov M., Jo‘rayev M. O‘zbek - koreys aloqalari tarixidan	38
Xolikulov P. Ta‘lim islohotlari: ikki yillik akademik litsey ta‘limining shakllanish jarayoni	41
Авазов О. Инсон тараққиёти концепцияси ва Хоразм вилоятда саноат соҳасида олиб борилган сиёсий жараёнлар	44
Батирова Б. 1920-30 йилларда Ўзбекистонда аҳоли кўчириш сиёсати тарихидан	47
Бурхонова С.Т. XIX аср охири – XX аср бошларидада халқ таълими, маънавий-маърифий ҳаракатлар	49
Жалилов М.Б., Нарзуллаев У.О. Қизилқумнинг “Олтин” шаҳри - Навои	51
Жўраева Д.Ж. Архивлар -тарих кўзгуси	54
Маматалиев А. Р. Фарғона водийси моддий маданиятининг ўрганилиши	57
Махмудов М. Туркiston матбуотида миллий зиёлиларнинг маънавий меросни асрашга бўлган муносабати	62
Нуруллаева Н.К., Эркинова Д. Историография истории культурного сотрудничества Хорезмской области и Каракалпакстана в 1960-1970-х годах	66
Сапарбаев Б.Х. Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) даврида Хива хонлигининг ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқалари	68
Сапарбаев Б.Х. Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) нинг Хива хонлиги ерларини бирлаштириш учун кураши	71
Суюнов С. Ғузур воҳасидаги “Кориз” ер ости сув иншооти тўғрисида	77
Тошбоев Ф. Қадимги Уструшонада бронза даври ёдгорликларининг ўрганилишга доир	83
Тўраева М. БХСРда соғлиқни сақлаш соҳасининг йўлга қўйилиши: муаммо ва ечимлар	87
Усмонов М., Нормаматов М. Қўнғирот уруғи генеалогиясига оид айрим мулоҳазалар	91
Ҳайитов У.Я. Файзулла Ҳўжаев – Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Қўмитаси раиси лавозимидаги фаолияти	93
Чориев Ш.Ш. Ўзбекистонда бир марталик солиқ йиғимлари тарихига оид архив ҳужжатлар таҳлили	97
Шукурова Ҳ.С. Тожик халқи заргарлик маданиятидаги ўзига хосликлар	100
Эгамбердиев Ф.П. Аждодларимиз қишлоқ ва шаҳарларни қадимда нима деб аташган?	103
Юсупов И.С. Ўзбекистон ҳудудларида алоқа хизматининг ривожланишининг тарихий асослари	106
Якубов Т.Ё. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ҳудудларни ижтимоий ривожлантиришдаги роли	110
Яркулов А. Археология музей, парк ва қўриқхоналарини бошқариш	112
ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ	
Abdukadyrova G., Saydaxmetova X. Pros and Cons of Technology in Higher Education	118
Abdullayeva L.T. Methods of teaching foreign languages in enhancing sociolinguistic competency	121
Akhmedova M.M. Using ict together with innovative methods in teaching the russian language in non-linguistic higher education institutions	125
Aminova D. The role of cultural awareness and intercultural competence in interpreting and translating military terminology	127

Amonlikova N.X. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning mustaqil ta'lim olish kompetensiyasini rivojlanish tizimi	129
Anvarova S.M. Syntactic-semantic characteristics of exocentric compound words in english	131
Azizjonova S. Effective techniques of teaching reading in efl senior class	134
Bo'taev A.A. Uzluksiz ta'lim tizmida shaxs qiziqishini shakllantirishning uzviyligidagi pedagogik va psixologik omillar	136
Djamaldinova Sh.O. Muammoli ta'lim orqali – o'quvchilarni mantiqiy tafakkurini rivojlantirish	139
Farkhodova G.E., Ermetova J.I. Modern technologies for children with disabilities	142
Galiakberova A.R., Khoshimova N.A. Principles of teaching terms by specialty in higher education	144
Gulyamova N.X. The significance of pragmatics in language teaching	147
Ismoilov M. Moral culture in the development of society	150
Joniqulov A.Z. Formation of students' grammar skills as a component of speech skills	152
Kamalova D.A. Diachronic investigation of phonetic terms in english language	155
Karimova M.J. Nofiliologiya oliy ta'lim muassasalari talabalarining chet tilida kasbiy va kommunikativ kompetensiyasi	158
Khaydarova N.G. The importance of lesson panning in teaching- learning system	160
Mamedova N.Z. Milliy guruhlardagi talabalar uchun rus tili darslarida lingvomadaniy salohiyat	163
Narbekova R., Narbekov F. The importance of vocabulary in language learning and how to be taught	165
Nishanova X.V. Effect of information technology in teaching tourism terms	168
Qurbonova R.E., Kasimova Z.H. The role of artificial intelligence in modern education	170
Razoqova K.S., Rasulov Z.I. The importance of cultural awareness in english language teaching	173
Sagdullaeva F.B. Pedagogical requirements for the training of petroleum engineers in the system of higher and secondary specialized education	176
Saparova M.R. Pedagogical skill in the formation of the ability to know a foreign language	179
Sharif Kh.N. Organizing classroom for students with special needs	181
Sherjanova M.B. How to teach English to beginners	184
Shoazizova A.Sh. Development of grammatical competence in language learners	185
Shoazizova A.Sh. Improvement of grammar teaching methodology in the conditions of innovative educational institutions of higher education	188
Sirojiddinova D.B. Muloqot va madaniyat	191
Sodikova Yu.F. Formation of socio-cultural competence of students through the interpretation of an authentic literary text	193
Xamdamova V.A. Texnologiya fanidan elektron o'quv adabiyotlarini yaratish jarayonini tashkil etish	196
Xo'jamberdiyeva Sh.K. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida badiiy adabiyot bilan tanishtirishning mazmuni	199
Yaxyoyeva G.B. Talabaning ijodiy faolligini ta'lim jarayonida takomillashtirish tizimi	202
Yusufxodjayeva F.M. Texnologiya fanidan o'quv-uslubiy adabiyotlarni yaratishga qo'yiladigan didaktik va uslubiy talablar	204
Zikirova N.Yo'. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning o'rni	207
Абдуллаева С.Б. Методы и подходы обучения говорению на уроках английского языка в высших учебных заведениях	210
Боймуродов И.Х. Шуғулланувчиларнинг спортдаги фаолиятида тезкор-куч тайёргарлигининг аҳамияти	213
Володько О.М. Профилактика информационного стресса у будущих менеджеров	216
Мусаева Е.К. Психолингвистические факторы семейных отношений	219
Рахмонова Г.У. Ўзбек халқининг миллий ҳаракатли ўйинларидан жисмоний тарбия дарсларида самарали фойдаланиш йўллари	221
Султонов Ш.У. Жисмоний тарбия ўқитувчиси ва мураббий педагогик фаолиятининг ўзига хос хусусияти	224
Хайдарова Ш.Р. Некоторые рекомендации по проведению внеклассных мероприятий по русскому языку	227
Халиков Т.Х. Бўлажак компетентли ўқитувчиларнинг коммуникатив-креатив салоҳиятини моделлаштиришнинг методологик асослари	230
САНЪАТШУНОСЛИК ФАНЛАРИ	
Kasimova A.B., Mukhammadieva I.M. Study of preferred silhouette shapes of women's clothing models for middle weight groups	234
Mukhamedov U.S. Multimedia arts	237

UO'K 903

**IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA QASHQADARYO VILOYATIDA OMMAVIY
AXBOROT VOSITALARI FAOLIYATI****D.Abdullayev, magistrant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida Qashqadaryo viloyatida faoliyat olib borgan ommaviy axborot vositalari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, Qashqadaryo, gazeta, jurnal, ommaviy axborot vositalari, front orti ishlari.

Аннотация. Абстрактный. В данной статье рассказывается о средствах массовой информации, действовавших в кашкадарьинской области в годы второй мировой войны.

Ключевые слова: Великая отечественная война, кашкадарья, газеты, журналы, сми, тыловая работа

Abstract. This article talks about mass media that operated in Kashkadarya region during the Second World War.

Key words: World War II, Kashkadarya, newspapers, magazines, mass media, behind-the-front work.

Urush yillarida dushmanga qarshi kurash jarayonida mamlakatning iqtisodiy va harbiy qudrati bilan birga xalqlar ma'naviy birligini ham mustahkamlash uchun kurash kuchaytirildi. Dushman ustidan g'alabani qo'lga kiritishda xalqlarning fashizmga nisbatan nafrati, o'z xalqi, vataniga nisbatan muhabbatini oshirgan xalqlar do'stligi va baynalminalligi ruhida tarbiyalashda, ommaga ma'naviy va siyosiy ta'sir ko'rsatuvchi matbuot va radioning roli nixoyatda katta bo'ldi. Urush yillarida o'tkir, kuchli ma'naviy qudratga ega bo'lgan matbuotning ish faoliyati qayta qurildi. Hamma imkoniyatlar ishga solinib matbuot kuchidan vatan himoyasi uchun to'la foydalanildi. Vaqtli matbuot xalqlarning dushman bilan qurolli olishuvi davrida o'zining bomba va pulemyoti yoki katyushalarga nisbatan ham qudratliroq, vosita ekanligini namoyish qildi.

Urush yillarida matbuot xalqni dushmanga qarshi kurashga da'vat etib turdi. Xalqlarni fashizmga qarshi kurashga undagan matbuot bo'lmasa dushman ustidan g'alaba qilish mumkin emas edi. Xalqimiz matbuot orqali har soat, har minutda front bilan, front orti bilan aloqa qilib turdi. Markaziy, respublika va mahalliy matubot urushning adolatli, umumxalq, xarakterini tushuntirib, xalqni frontda va front orqasida jasorat ko'rsatishga chorladi. Urush tashvishi bilan yashagan vaqtli matbuotning bu davrdagi asosiy vazifasi mehnatkashlarni vatanparvarlik, xalqlar do'stligi, yakdillik, g'alabaga ishonch, razil dushmanga qarshi nafrat ruhida tarbiyalashga, mehnatkashlar faolligini oshirib, jasoratga yo'llash, Hamma kuch va vositalarni front manfaatlariga bo'ysundirish va g'alabaga safarbar etishga qaratilgan edi. Mehnatkashlar tayanchi, ilhomlantiruvchi ko'zgusi bo'lgan vaqtli matbuot butun kuch va vositalarni front va front orqasi masalalarini, kunlik o'zgarish va yangiliklarni to'la yoritib borishga yo'naltirib turdi. Urushning dastlabki kunlaridanok, frontlarda, front orqasida matbuot ishlari qayta qurildi va u jonlantirib yuborildi. Vaqtli matbuotning xar bir sonini harbiy xizmatchilarga, keng xalq ommasiga yetib borishi uchun hamma vositalardan foydalanishga harakat qilindi.

Urush yillarida matbuot uchun eng zarur bo'lgan qog'oz keskin kamaygan edi. Masalan 1941 yilda mamlakatda qog'oz ishlab chiqarish 729,8 ming tonnani tashkil etgan bo'lsa, 1942 yilga kelib 165,7 ming tonnani, 1944 yilda 193 ming tonnani tashkil etdi. Yoki 4,4 barobar kamaydi. Yuzlab matbuot xodimlari bir qo'lga qurol va bir qo'lga qalam-ruchka olib dushman bilan yuzma-yuz kurashgan bo'lsa, bir qism qalam tebratuvchilar frontlardagi bosmaxona va nashriyotlarda, vaqtli matbuot redaksiyalarida ishlash uchun safarbar etildi. O'zbekistondan 4500 dan ortiq, jurnalist, 280 yozuvchi muharririylatlarda ishladi [1] Urushning dastlabki davridayok, harbiy matbuot shu jumladan, o'zbek tilida gazetalar chiqarish ishlari ham yo'lga quyildi. Bu gazetalarda bir qo'lida qalam, bir qo'lida qurol ushlab, ham so'z, ham qurol bilan jang qilganlardan Qashqadaryolik To'ra

Juman, Orifiy, Chori Hamro va boshqa yurtdoshlar ham bor edi. Urush boshlanishi munosabati bilan front manfaatlarini ko'zlab matbuot ishi butun yunalishlar bo'yicha qayta qarab chiqildi, ixchamlashtirildi, urush manfaatlariga bo'ysundirildi, qog'oz fondi, kadrlar qayta taqsimlandi. Qog'oz fondidan to'g'ri foydalanish, uni tejash, kadrlardan unumli foydalanish maqsadida ayrim gazeta va jurnallar qushib yuborildi, ayrim gazeta va jurnallarni chiqarish vaqtincha to'xtatildi. Hamma gazeta va jurnallar hajmi va tiraji deyarli 4 barobar kamaytirildi.

Gazetalar qanday nom bilan chiqishidan qat'iy nazar 1940 yilda mamlakatda 8806 gazeta chiqarilgan bo'lsa, 1942 yilda u 4561 ta chiqadigan bo'ldi. Respublika va mahalliy matbuotda ham muhim o'zgarishlar yuz berdi. O'zbekistonda 1940 yilda 200 ta gazeta, 52 jurnal chiqib turgan bo'lsa [2], 1941 yilning oxirlarida byulletenlarni qushib hisoblaganda 183 gazeta, 47 jurnal chop etib turildi [3].

1943 yilda respublikada "Qizil O'zbekiston", (Sovet O'zbekistoni, O'zbekiston ovozi) "Правда Востока" gazetalari, 16 viloyat, 4 shahar, 66 tuman gazetalari chiqib turdi, fotogazeta ishladi, shu bilan birga yirik korxona va qurilishlarda 23 ta ko'p nusxada gazeta chiqarildi. Qashqadaryoda 2 ta viloyat (Qashqadaryo haqiqati va Кашкадаринская правда), 10 ta shahar va tuman gazetalari mavjud bo'lib, 1943 yil viloyat mustaqilligi e'lon qilingach, o'zbek tilida "Qashqadaryo haqiqati", iyun oyidan boshlab esa, "Кашкадаринская правда" gazetalari tumanlarda "G'allachi" (G'uroz), "Kolxozobod" (Dehqonobod), "Kolxozchi" (Chiroqchi), "G'alaba" (Shahrisabz), kabi gazetalar chiqib turdi.

Respublikaning hamma yerida bo'lganidek viloyatda chiqadigan gazetalar haftada 5 marta, tuman gazetalari esa bir marta ikki betli bo'lib chiqib boshladi. Bu ilojsizlikdan, vaqtincha qilingan tadbirlar edi. Matbuot turlari qisqarsada kurilgan chora-tadbirlar natijasida vaqtli matbuotni muddatida tarqatish, undan samarali foydalanish tubdan yaxshilandi. Jamoa asosida o'qish ishlariga, o'qilgan gazeta va jurnallarni tuplab ularni respublikadan tashqaridagi sanoat korxonalarida ishlaydigan ishchilarga, o'zok, qishloqlarga yuborib turishga katta e'tibor berildi. Vaqtli matbuotning jangovarlik qobiliyati oshdi, kunlik va haftalik va front orqasidagi ma'lumotlarni o'z vaqtida mehnatkashlarga yetkazib turish imkoniyati yaratildi. Respublika, viloyat, shahar va tumanlarda chiqadigan gazetalaridan tashqari, har bir korxona, har bir dehqon xo'jaligida, oliy o'quv yurtlari va maktablarda devoriy gazetalar, jangovar varaqalar, moliya, fotomontajlar ham doimiy chiqib turdi. Masalan, Qashqadaryo viloyatida birgina 1944 yilda 2451 devoriy gazeta, 2430 jangovar varaqa chiqarildi, 83 ta ko'rgazmali doska tashkil etildi. Shaxrisabz tumanida tashviqotchilarning kuchi bilan 677 devoriy gazeta, 895 "Jangovor varaqa" chiqarildi [4].

Mamlakat taqdiri xal bo'layotgan vaqtda boshqa davrlardagidan ham kuchliroq, matbuotning g'oyaviy, siyosiy va tarbiyaviy roli oshdi. Gazeta propagandist, tashviqot va targ'ibotchi sifatida o'z burchini, vazifasini sharaf bilan

bajardi. Vaqtli matbuot ommaga ta'sir etib eng muhim o'tkir ko'rol sifatida xaloskor xalqimizning dushmanga qarshi nafrat ruxida tarbiyalashda o'z kuchini ko'rsatdi. Vaqtli matbuot insoniyatni fashizm asorati xavfidan qutqarib qolish uchun kurashda xalqlarimizning xaloskorlik vazifasini ishonarli faktlar bilan keng suratda tushuntirib bordi. U front bilan front orqasi o'rtasidagi aloqani mustahkamlashda vositachilik rolini o'ynadi. Klublarda, choyxonalarda, kutubxonalarda, mehnatkashlarning yig'ilishlarida, tushlik ovqat vaqtlarida vaqtli matbuot materiallari bilan tanishtirish ishlari keng yo'lga quyildi.

Xarakatdagi armiyaga respublika, viloyat va tuman gazetalaridan doimiy yuborib turish tajribasidan keng foydalanildi. Matbuot birlashmasi orqali frontga yuborib turiladigan gazeta va jurnallardan tashqari 1942 yilning yanvar oyida 61 dona, iyun oyida 182 dona, dekabr oyida esa 2256 dona "Правда Востока" gazetasi bir necha yuz dona, "Qashqadaryo haqiqati", "Кашкадаринская Правда" gazetalari ham yuborib turildi. Mexnatkashlar front chizig'iga yuboriladigan sovg'a va xatlar ichiga mahalliy gazetalar solib yuborar edilar.

Shaxrisabz tumanida chikddigan "G'alaba" nomli gazetaning 1941 yil iyul oyi saxifalarida shahar markazida fashizmga qarshi bo'lib o'tgan ommaviy miting haqida yoziladi. Gazetada "Qizil Agronom" dehqon xo'jaligining ilg'or zveno boshligi Narzi Umirovaning so'zlagan yurak, so'zlari bosilib chiqadi. "Unda erlar qancha mehnat qilsa, men ham ulardan qolishmay unumli mehnat

qilaman” [5] degan soʻzlari keltiriladi. Haqiqatdan ham gazetada bosilib chiqqan maqolada Umirova boshliq zveno aʼzolari 10 iyulgacha gʻoʻzalarni 4-marta chopikdan, 4-marta suvdan, 2 marta ugʻitdan chiqarganliklari batafsil yoritiladi. Zveno aʼzolari paxtadan yuqori hosil olish uchun kurashda qishlogʻidagina emas, tumanda hatto viloyatda ham namuna koʻrsatib mehnat qildilarki bu ularning yuqori hosil olishlariga imkon berdi. Koson tumanida chikadigan gazetaning 1941 yil dekabr oyi sonlarida suv ombori qurilishining boshlanishi, mehnatkashlarning mehnatdagi jasoratlarini koʻrsatish bilan, quruvchilar uchun choyxona, oshxona, meditsina punktlari, uning xizmatlari haqidagi koʻplab materiallar chop etildi. “Красная Бухара” gazetasi 1942 yilning 6 yanvarida Qarshi tumanidagi “Internatsional” dehqon xoʻjaligining aʼzosi M. Fozilovning gazeta muxbiri bilan suhbatlarini bostirib chiqaradi. Suhbatda Fozilov qizi bilan qurilishda ishlayotgan boʻlsa, oʻgʻli quliga qurol olib dushman bilan yuzma-yuz jang qilayotganligi anik, boʻladi.

1942 yilning dekabr oyida Toshkentda matbuot xodimlari, targʻibotchilarning kengashi boʻlib oʻtdi. Kengashda shahar, tuman va viloyatlarning targʻibotchi boshliqlari, muxbirlar, lektorlar, gazetalarning bosh muharrirlari ishtirok etdilar. Kengash qatnashchilari urush davri sharoitida respublika matbuotining ahvolini har tomonlama analiz qildilar va uni yaxshilash chora tadbirlarini belgiladilar. Shu bilan birga oʻlkada ommaviy siyosiy ishlarni keng va hap tomonlama kuchaytirish kerakligi qayd qilib oʻtildi.

“Qashqadsaryo haqiqati” gazetasi tashabbusi bilan 1943 yilda viloyat tumanlarida chorvachilikning ahvoli boʻyicha reyds oʻtkazildi, reyds brigadalari toʻzildi. Reyds brigadalarining ishi tuman va viloyat matbuoti sahifalarida yoritib borildi. Reyds brigadalari ish faoliyati davrida qoʻzilarni parvarish «qilishning ahvoli, yem-xashak tayyorlashdagi nuhsalar aniqlanib, uni bartaraf etish yoʻllari “Qashqadaryo haqiqati” va tuman gazetalari orqali keng muxokama qilindi. Natijada viloyat chorvachiligi va uning mahsuldorligini oshirish boʻyicha koʻzga koʻrinarli natijalarga erishildi. Gazeta sahifalarida qishloq, xoʻjalik ishlari va boshqa tarmoqlar boʻyicha turli materiallar chop etib turildi. Paxtachilikni tiklash va uni rivojlantirish ishlariga katta eʼtibor berildi. Masalan 1944 yil 24 mart sonida Shaxrisabz tumanidagi “Qizil Agronom” nomli dehqon xoʻjaligidan N. Umarova va Turayevalar boshliq brigadalarda gʻoʻzalarga har tomonlama ishlov berish, sugʻorish ishlarini frontchasiga tashkil etish haqida yozishgan boʻlsa, Voroshilov nomli xoʻjalik paxtakorlarining Izzat Sherova boshliq zvenosi bilan Qurbonoy Mirzayevalarning oʻzaro musobakalari va uning oqibatlari tarannum etildi.

Shahrisabz tumanida chiqadigan “Gʻalaba” gazetasi sahifalarida tuman mehnatkashlarining sanoat va qishloq xoʻjaligini rivojlantirishda qoʻlga kiritgan yutuqlari, shahar bilan qishloq, oʻrtasidagi oʻzaro hamkorlik kabi masalalar takror takror qalamga olinadi. Shahrisabz shaxridagi “Xujum” arteli (Artel raisi Mexriniso Jalilova) harakatdagi Armiya uchun kiyim bosh tayyorlab berayotgani, 30 yildan ortik, korxonadagi mehnati, qulga kiritilgan yutuqlari natijasida 1944 yilda “Mehnatda oʻrnak koʻrsatganligi uchun” medali bilan mukofotlanganligi haqida yozadi. “Кашкадаринская Правда” gazetasi Qashqadaryo viloyat xalq xoʻjaligi va madaniyati, xususan, sanʼat va madaniy ishlari, fan va texnika masalalari sohasida erishilgan yutuklar, shahar bilan qishloq, oʻrtasidagi oʻzaro hamkorlik kabi masalalarni muntazam yoritib boradi. Eng muhimi viloyat va tuman gazetalari, markaziy va respublika gazetalari chop etilgan qarorlar, koʻrsatmalar, chaqiriqdar, murojaatlar, direktivalar va boshqa materiallarni, frontlardagi oʻzgarishlarni oʻz sahifalari orqali mehnatkashlarga yetkazib turdi.

Shunday qilib, Urush yillarida Qashqadaryo viloyati vaqtli matbuotining butun faoliyati dushmanga qarshi kurashda gʻalabani taʼminlash, mamlakat ichkarisida xalq xoʻjaligi va madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan edi. Bu vazifa mahalliy rahbariyat va xalqning olib borgan kurashi natijasida sharaflar bilan ado etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. П. Н. Попов Советская военная печать в годы. – М., 1981. – С.5
2. Узбекистан за 40 лет. – Ташкент, 1973. – С.125
3. Qoriniyozov T. N. Oʻzbekistan madaniyati tarixidan ocherklar. – Toshkent, 1956. 317-bet.
4. Qashqadaryo viloyati hokimligi arxiv boʻlimi. F 1, op 96, delo 2, bet 7. “Gʻalaba”, 1941 yil 19 iyul.
5. Qashqadaryo haqiqati, 1944 yil 24 mart va 9 aprel.

1946-1480 YILLARDA MARKAZIY FARG'ONA CHO'LI HUDUDLARIDA YOZYOVON TUMANINING TASHKIL ETILISHI

R.Abdullayev, mustaqil izlanuvchi, Namangan Davlat Universiteti, Namangan

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1946-yildan, 1980-yilgacha Markaziy Farg'ona cho'li yerlarida tashkil etilgan tumanlar, xususan, Yozyovon tumani tashkil etilishi va rivojlanishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Yozyovon, Markaziy Farg'ona cho'li, Kolxoz, Sovхоз.

Аннотация. В данной статье приведены сведения о становлении и развитии округов, образованных в Центральной Ферганской пустыне с 1946 по 1980 годы, в частности, Ёзёвонского района.

Ключевые слова: Ёзёвон, Центральная Ферганская пустыня, колхоз, совхоз.

Abstract. This article provides information on the establishment and development of the districts established in the Central Fergana desert from 1946 to 1980, in particular, the Yozyovon district.

Key words: Yozyovon, Central Fergana desert, collective farm, state farm.

Markaziy Farg'ona cho'lining katta qismi Farg'ona viloyati hududlariga to'g'ri keladi. Bu viloyatda cho'l hududlariga to'g'ri keluvchi Yozyon tumani tashkil etilgan. Shuningdek, viloyatning to'rt tumanida cho'l hududlaridan paxta yer maydonlari bo'lib berilgan. Bular sirasiga Buvayda, Bag'dod, Oltiatiq, Uchko'prik, hamda Qo'shtepa tumanlari tasarrufida yerlar mavjud.

Yozyovon cho'li — Farg'ona vodiysining Markaziy qismidagi cho'l. Qo'qon, Marg'ilon, Andijon va Namangan vohalari bilan o'ralgan. Shimoldan Sirdaryo oqib o'tadi, zamini paleozoy jinslaridan tarkib topgan, yer yuzasi to'rtlamchi davr allyuvial va prolyuvial yotqiziqlari bilan qoplangan. Relefi, asosan, tekis. Balandpast qum tepalari, ko'llar, sho'rxoklar va botqoqlashgan yerlar uchraydi. Iqlimi kontinental: yozi issiq va quruq, qishi qisqa, bir oz sovuq. Iyulning o'rtacha temperaturasi 25-27°, yanvarniki -3°, vegetatsiya davri 220-240 kun. Yillik yog'in 170-200 millimetr. Yozyovon cho'lini o'zlashtirish maqsadida bir qancha kanal (Usmon Yusupov nomli katta Farg'ona kanali, Oxunboboyev nomli kanal va boshqalar) va kollektorlar (Yozyovon, Sarijo'ga, Sariqsuv, Qiziltepa, Fapbiy Yozyovon kollektorlari) qazilgan. Cho'lda yantoq, qamish, sho'ra, shuvoq, yulg'un o'sadi, kanal hamda ariqlar bo'yiga terak, tol, qayrag'och, tut, jiyda, chinor, akasiya va boshqa ekilgan. Yer osti suvi 0,5—1,2 metr chuqurlikda. Qiziltepa massivida va Jomasho'yda yer ostidan issiq shifobaxsh suv topilgan. Yozyovon cho'li deyarli o'zlashtirilgan. Cho'l orqali Farg'ona—Namangan, Marg'ilon—Qo'qon, Qo'qon—Shaxrixon, Yozyovon—bo'z, Yozyovon—Baliqchi avtomobil yo'llari o'tgan. [1;3,8.] Yozyovon tumani o'tgan asrning 60-yillarida bir necha bor Marg'ilon va Toshloq tumanlari bilan birlashib va qayta tashkil etilib turgan. Dastlabki paytlarda tumanning ma'muriy idoralari ham ushbu tumanlarda bo'lgan. Yozyovon tumani rahbarlaridan Mamajon Rahimov davrida tumanda ma'muriy idoralar qurilgan va tumanning o'ziga ko'chirilgan. [3;10,115]

1975-yilda Yozyovon shaharchasiga asos solingan. Bu paytda tuman partiya komitetini Po'latjon G'ulomov boshqargan. Yozyovon shahrida 4000 aholi yashagan. Tumanda jami 1992-yilga kelib 62 ming aholi mavjud edi, ulardan 42 mingdan oshig'1 o'zbeklar, ya'ni aholining 70 foizi, 11 ming aholi tojiklar, ya'ni 19 foizi, 5 ming qirg'izlar, yani aholining 8 foizi, qolgan qismini esa qozoq, rus va boshqa millatlar tashkil etgan. Tumanda 12 ta kolxoz, 3 ta qishloq va bitta shahar sho'rosi mavjud edi. 1992-yil 12 ta kolxozga tegishli ekin ekiladigan yer maydonlari 16 ming gektarni tashkil etgan. Ulardan 9 ming gektariga paxta ekilgan. Ushbu ekin ekiladigan yerlarning chorak qismi 75-80-yillarda o'zlashtirilgan. SSSR Ministrlar Soveti 1952 yil 2 sentyabrda "Paxtachilikni kelgusida rivojlantirish uchun O'zbekiston SSRning Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlaridagi yerlarni sug'orish va o'zlashtirish to'g'risida"gi Qaror qabul qildi. Unga ko'ra, yaqin 4-5 yil ichida, ya'ni 1953 yildan boshlab, Markaziy Farg'onadagi 65 ming ga qo'riq yerlarni (shu bilan birga irrigatsiya tarmog'ida mavjud bo'lgan 15 ming ga qarovsiz qoldirilgan yerlarni) o'zlashtirish masalasi ko'rib

chiqilgan edi. Shuning o'ziyoq sovet hukumatining vodiya paxta yakkahokimligi siyosatining yanada avj oldirganligidan dalolat berar edi. [4;42.] Markaziy Farg'ona hududlarida yangi paxtachilik tumanlari o'tgan asrning 50-yillarida tuzila boshlangan. Mana shunday tumanlardan biri Farg'ona viloyati tasarrufidagi yerlarda 1952-yil 16-aprelda tuzilgan Yozyovon tumani hisoblanadi. Ilk bor tashkil etilganda qo'shni Oxunboboyev tumanidan Yozyovon va Xonobod qishloqlari, Toshloq tumanidan esa Qoratepa qishlog'i Yozyovon tumani tarkibiga kiritilgan. Keyingi yillarda Yozyovon tumani hududlari yangi o'zlashgan yerlar hisobiga yangi qishloqlar bilan boyitib borilgan. 1990-yilga kelib tuman hududi 30 ming gektarni tashkil etgan, ulardan 16 ming gektariga ekin ekilib, ekilgan ekinlarning 60 % ini paxta tashkil qilgan. Yozyovon tumanida 1980-yilgacha 4 ming gektar yangi yer o'zlashtirilgan.

Yozyovon tumani tashkil etilgan dastlabki vaqtda uning markazi 1952-yil 16-apreldan to 1952-yil 29-maygacha Xonobod qishlog'i tuman markazi hisoblangan. 1952-yil 29-maydan boshlab Yozyovon tumani markazi Yozyovon qishlog'iga ko'chirilgan. 1975-yil Yozyovon qishlog'i shahar maqomini oladi. Yozyovon tumani yangi tashkil etilgan kezlarda uning rahbarligiga I.Yusupov va A. Rajabovlar tayinlangan. Bu kadrlar 1952-yil Toshkentdan yuborilgan. Dastlabki kezlarda tumanda ishlagan rahbarlar ta'kidlashicha, Yozyovon tumanida barcha sohalarda shart-sharoitlar umuman mavjud bo'lmagan. Hattoki, tuman rahbarlari yashaydigan xonadonlarning ham uylaridan yog'ingarchilik mavsumlarida uylarining tomlaridan chakka o'tib turgan. Tumanda harakatlanish uchun deyarli ravon yo'llar bo'lmagan eng yaqin Marg'ilon shahriga borish uchun ikki uch kun vaqt talab etilgan. [3;10,115]. Keyinchalik tumanda respublika va viloyat miqyosidagi 169 ta mahalliy ahamiyatga ega 159 km yo'l qurilgan. Tumanda 1952-yilgacha mavjud bo'lgan 8 ta kolxoz yoniga yana bir nechta yangi kolxozlar tuzilib, ularning soni 21 taga yetkaziladi. Mazkur kolxozlar davlatga, asosan, paxta va pilla yetkazib bergan. 1952-1955-yillarda Yozyovon tumani davlatga paxta topshirish rejasini bajarmagan. Ammo, 1955-yildan boshlab paxta rejasini uzluksiz ravishda bajarilib, o'tgan asrning 60-yillaridan boshlab davlatga rejadani ortiqcha paxta sotish yo'lga qo'yilgan. Yozyovon tumani davlatga dastlabki yillarda yiliga 14-15 ming tonna paxta bergan bo'lsa, keyinchalik bu ko'rsatkich 20 ming tonnagacha oshirilgan. Yozyovon tumani davlatga yiliga 100 ming tonnadan ortiq pilla yetkazib bergan. Yozyovonda yiliga 7-8 ming quti ipak qurti boqilgan. Bu pillalarni yetishtirish uchun ariq va dalalar qirg'oqlariga tut daraxtlari ekilgan.

Yozyovon tumanida bir necha qishloq xo'jalik jamoalari mavjud bo'lgan. Ulardan Yozyovon tumani hayotida muhim rol o'ynagan xo'jaliklarga Alisher Navoiy 1961-yildan Voroshilov, Qoratepa, Qatortol, Guliston, Oxunboboyev, Cho'liguliston kabi xo'jaliklarni aytish mumkin. Ushbu xo'jaliklar davlatga go'sht, sut, tuxum, teri, uzum, g'alla, pilla, paxta va boshqa mahsulotlarni yetkazib berishgan. Yozyovon tumani tashkil etilgan vaqtda undan ikkita MTS (Mashina-traktor stansiyalari) bo'lib, ularning moddiy texnik bazasi nochor ahvolda bo'lgan. 1954-yildan boshlab bu MTS larga yangi texnikalar olib kelina boshlangan. Keyinchalik tumanda yana bir nechta MTS lar tuzilgan. Bu paxtachilik tumanlari MTS larida kadrlar salohiyati past bo'lgan. Dastlabki vaqtlarda bu MTS larda faqatgina bir dona oliy ma'lumotli kadr bo'lgan, xolos. [2;23]. Tuman qurilish ishlari ham 1954-yildan boshlab yo'lga qo'yila boshlangan. Tumanga respublikadan bir necha tajribali quruvchilar yuborilgan. Mazkur quruvchilar guruhi tumanda davlat va jamoat binolari aholi turar joylari va yo'llar qurilishida ishtirok etganlar.

Yozyovon tumani tuzilganda uning aholisi kamchilikni tashkil etgan bo'lsada, keyinchalik aholi soni 30 ming kishiga, 1992-yilda esa ikki barobar ortadi. Ammo, aholining ijtimoiy ahvoli va ijtimoiy xizmat ko'rsatish past darajada bo'lgan. Jumladan, Yozyovon tumanidagi 10 ga yaqin maktablarda ishlovchi 320 ta pedagogning atiga 3 nafari oliy ma'lumotli bo'lgan, xolos. Bu esa umumiy o'qituvchilarning 1% ini ham tashkil etmagan. Shuningdek, tumanda atiga 3 ta kasalxona bo'lib, ularda 1 ta doktor va 2 ta feldsher bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I. Yozyovon cho'llari // O'tmishga nazar, 2017.- №4-B.3-8.
2. Saidov K. Partiya agrar siyosatining tantanasi // Partiya turmushi, 1965. B.23.
3. Xalilov I. Yozyovonnoma. – Marg'ilon: Marg'ilon nashriyoti, 1992.–B. 10-115.
4. [Yozyovon Cho'li \(Milliycha.Uz\)](#)

UO'K 902

AYASOFIYA IBODATXONASI (TURKIYA)

M.Hasanova, talaba, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada yillar silsilasiga bardosh berib kelayotgan haliham o'z ko'rkini yo'qotmagan Avliyosofiya ibodatxonasi haqida. Yilla davomida qancha jangu jadallarni boshidan o'tkazdi lekin hali-hanuzgacha muhtasham va mashhurligicha qolmoqda.

Kalit so'zlar: Arian, Anfimi, Tralleskiy, Isidor Meletskiy, Sulton Mehmet II, Nika qo'zg'oloni, Runuk yozuvi, Turin kafanasi, ginekes galeriyasi, malaxiy ustuni, bazilika.

Аннотация. Эта статья о храме Святой Софии, который пережил годы и не утратил своей красоты. За год он прошел через множество испытаний, но по-прежнему остается великолепным и популярным.

Ключевые слова: Ариан, Анфими, Траллеский, Исидор Мелецкий, султан Мехмед II, восстание Ники, рунукская надпись, Туринская плащаница, гинекейская галерея, колонна Малахии, базилика.

Abstract. This article is about the Hagia Sophia, which has survived the years and has not lost its beauty. During the year he went through many trials, but still remains magnificent and popular.

Key words: Arian, Anfimi, Tralleski, Isidore Mielecki, Sultan Mehmed II, Nika's uprising, Runuk inscription, Shroud of Turin, Gynek gallery, Malachi column, basilica.

Ayasofiya – bu ikki dunyo dinlarining ibodatxonasi va sayyoramizdagi eng muhtasham binolardan biri. O'ng besh asr davomida Ayasofiya o'z tarixining qiyin burilishlarini boshdan kechirgan ikkita buyuk imperiya – Vizantiya va Usmoniylarning asosiy qo'riqxonasi bo'lgan. 1935 yilda muzey maqomini olgan bu dunyoviy rivojlanish yo'lini boshlagan yangi Turkiyaning ramzi bo'ldi. 360-380 yilgacha Avliyo Sofiya sobori ariyaliklar qo'lida edi. Imperator Teodosiy I 380 yilda soborni pravoslavlariga topshirdi va 27 noyabrda shaxsan Gregorini ilohiyotshunosini soborga olib keldi, u tez orada Konstantinopolning yangi arxiyepiskopi etib saylandi. Ayasofiya milodiy IV asrda buyuk imperator Konstantin bozor maydoni o'rnida xristian bazilikasini qurdi. Dastlab ma'bad Arian edi ("arianizm-bu xudoning o'g'li tabiatini tasdiqlaydigan xristianlik tendensiyalaridan biri), keyin uni imperator Teodosiy birinchi nasroniylikka o'tkazdi[1]. Ammo, bir necha yil o'tgach ya'ni 404-yildagi qo'zg'olonda ushbu bino yong'in natijasida vayron bo'ldi [2].

Yong'in sodir bo'lgan joyda, huddi shunday taqdirga duch bo'lgan ikkinchi ma'bad barpo etildi. Afsuski, u ham 415-yilda yonib ketdi. Teodosiyning buyrug'i bilan yangi bazilika qurilgan.[3] Bazilika – toq sonli to'rtburchaklar tuzilish turi. Jon Malalaning so'zlariga ko'ra, sobor 532 yil 13yanvarda Nika qo'zg'oloni paytida yonib ketgan. Yong'indan 40 kun o'tgach imperator Yustinian Rabbiyning ismini abadiy ulug'lash insoniyat bilmagan buyuk ibodatxonani qurishni boshladi. O'sha paytdagi eng yaxshi me'morlar o'ng ming ishchini boshqargan. Ular Anfimi, Tralleskiy va Isidor Meletskiy edi. Ayasofiyaning bezash uchun marmar, oltin, fil suyagi butun imperiyadan olib kelingan.

Qurilish misli ko'rilmagan qisqa vaqt ichida yakunlandi va besh yildan so'ng, 537 yil 27 dekabrda Konstantinopol Patriarxi Mina tomonidan bino muqaddaslandi. Keyinchalik, Ayasofiya bir nechta zilzilalarni boshdan kechirdi-birinchi qurilishi tugagandan ko'p o'tmay sodir bo'ldi va jiddiy zarar yetkazildi. Devorlarni mustahkamlash uchun tayanchlar qurildi va bu, albatta, sobor ko'rinishini o'zgartirdi. 989 yilda zilzila sobori gumbazining qulashiga olib keldi va u tez orada tiklandi. 900 yildan ortiq vaqt davomida Ayasofiya Vizantiya imperiyasining asosiy xristian cherkovi ham bo'lgan.

Turk me'mori Sinan restavratsiya va mustahkamlashni o'z zimmasiga oldi. Zilzilalarning turli seysmik harakatlariga bardosh bera oladigan, binoning asosiy qismida yon tomonlarida ikkita minora yasadi. Shunday qilib, me'mor Sinan, zamonaviy seysmologlarning fikricha, zilzilalarga bardoshli bino qurgan dunyodagi birinchi muhandis, Vasiliy ma'badni qurishda katta inqilob qildi, u katta gumbazlarni o'rnatdi. Bu bino bunaqa yuk gumbazni ko'rmagan. O'sha paytda, ramka qurish uchun

hali temir yo'q edi, lekin katta tom va gumbazlar katta ustunlarga o'rnatilib, devorga mustahkamlangan edi. Gumbaz har birining 118 kvadrat metr bo'lgan to'rtta ustunga o'rnatilib, devorga mustahkamlangan edi. Bu yerda 1054 yil 16-iyulda, Avliyo-Sofiya soborida, muqaddas qurbongohda, ilohiy xizmat paytida, Papa merosi, cardinal Gumbert, Konstantinopol Patriarxi Maykl Kerullariusga chetlashish xati topshirildi. Cherkov pravoslav va katolik oqimiga bo'lindi[4]. Salibchilar 1204yilda Konstantinopolni talon-taroj qilguniga qadar, Turin kafanasi soborda saqlangan.

XIV asrda mashhur cherkov bastakori Ioann Kladas soborning lampadari bo'lgan. 1209 yildan 1261 yilgacha pravoslav nasroniylarning asosiy ibodatxonasi katolik salibchilarning qo'lida bo'lib, ular uni talon-taroj qildilar va bu yerda saqlanayotgan ko'plab qoldiqlarni Italiyaga olib ketishdi. 1453 yil 28-mayda Ayasofiya tarixidagi so'nggi nasroniylik marosimi bu yerda bo'lib o'tdi va 30-may kuni Konstantinopol Sulton Mehmet II qo'shinlari zarbasi ostida qoldi va uning buyrug'iga binoan ma'bad masjidga aylantirildi. Soborga to'rtta minora qo'shildi va sobor Ayasofiya masjidiga aylantirildi. Xristian urf-odati bo'yicha sharqdagi qurbongohga yo'naltirilganligi sababli, musulmonlar uni o'zgartirishga majbur bo'lishdi va mehrobni soborning janubiy-sharqiy burchagiga qo'yishdi. Ayasofiyadagi bunday o'zgarish tufayli, boshqa Vizantiya ibodatxonalarida bo'lgani kabi, ibodat qilayotgan musulmonlar ham binoning asosiy hajmiga nisbatan burchak ostida turishga majbur bo'lishdi. Ko'pgina freskalar va mozaikalar, ba'zi tadqiqotchilar ishonganidek, aynan bir necha asrlar davomida gips bilan ishlanganligi sababli saqlanib qolgan.

XIV asrning ikkinchi yarmida, Selim II va Murod III sultonlari davrida sobor binosiga og'ir va qo'pol tayanchlar qo'shilgan, bu binoning ko'rinishini sezilarli darajada o'zgartirgan. XIX asrning o'rtalariga qadar ma'badda hech qanday tiklash ishlari olib borilmagan. 1847 yilda Sulton Abdul-Majid I me'morlarga Gaspar va Juzeppe fossatiga qulash xavfi ostidagi Ayasofiyaning tiklashni buyurdi. Qayta tiklash ishlari ikki yil davom etdi. 1935 yilda Otaturk farmoniga ko'ra Ayasofiy muzeyga aylantirildi va ularni yashirgan gips qatlamlari freskalar va mozaikalardan olib tashlandi.

2006 yilda muzey majmuasida muzey xodimlari tomonidan musulmonlarning diniy marosimlarini o'tkazish uchun kichik xona ajratilgan. Ayasofiya-bu noyob diniy inshoot bo'lib, unda xristian avliyolar katta qora doiralarga yozilgan Qur'on suralari bilan yonma-yon tasvirlangan freskalar va minoralar Vizantiya cherkovlariga xos uslubda qurilgan.[5] Hech bir fotosurat Ayasofiyaning ulug'vorligi va jozibali go'zalligini yetkaza olmaydi. Ammo hozirgi bino asl qurilishidan farq qiladi: gumbaz bir necha bor qayta qurilgan va musulmonlar davrida asosiy binoga bir nechta binolar va to'rtta minoralar qo'shilgan. Ma'badning asl qiyofasi Vizantiya uslubidagi kanonlarga to'liq mos edi. Ma'bad ichkarisida kattaligi tashqi tomondan ko'proq ajoyib ko'rinishni aks ettiradi. Me'morlar tuzgan rejaga ko'ra sobor cho'zinchoq to'rtburchaklar (uzunligi 75,6m va kengligi 68,4m), uchta to'rni hosil qiladi: o'rtasi keng, yonlari torroq. Bu gumbaz bilan tojlangan to'rtburchaklar xochli bazilika.

Katta gumbazli sobor tizimi o'z davri me'moriy tafakkurining durdonasiga aylandi. Ma'bad devorlarining mustahkamligiga, turk tadqiqotchilarining fikricha, ohakka kul barglari ekstraktini qo'shish orqali erishiladi. Keng nefning o'rtasi, tagida vadrat burchaklari ulkan kamarni qo'llab-quvvatlaydigan to'rtta ulkan ustun bilan chegaralangan va diametri 30m bo'lgan tekis gumbaz bilan qoplangan, tepasi poldan 51m. Bu gumbaz maydoni sharq va g'arbdan yarim shar shaklidagi ikkita ulkan tok bilan tutashgan: sharqiy tokchalar bilan kamarlari ochilgan yana uchta kichik tokcha, ularning o'rtasi qurbongoh apsisi sifatida xizmat qilgan, boshqalar va ma'badning bosh rejasidan yarim doira shaklida chiqib turadi, g'arbiy katta tokchaga uchta tokcha qo'shni. Ulardan o'rtasi tepada yarim sharni emas, balki oddiy to'liqinli qoziqni ifodalaydi, ma'badga birlashtirilgan ichki va tashqi vestibulalarga (esonarteks va ekzonarteks) olib boruvchi uchta eshikni o'z ichiga oladi, ularning oldida bir paytlar ishlamay qolgan hovli, ustunli galeriya bilan o'ralgan. Shimoliy va janubdagi gumbaz maydoni ustunlar bilan mustahkamlangan kamar yordamida yon yo'laklar bilan aloqa qiladi, bu kamar ostida ginekes galereyasining gumbaz ostidagi bo'sh joyiga yon yo'lakchalarda joylashgan va undan ham balandroq shunga o'xshash kamarlarning yana bir pog'onasi bor gumbazni qo'llab-quvvatlaydigan ulkan arklar to'g'ri devor bilan yopilgan. Derazalar uch qatorga joylashtirilgan.[6] Bu derazalarda qo'shimcha ravishda, ma'badning ichki qismi gumbazning asosini o'rab turgan 40 ta

deraza va har biri katta va kichik tokchalardan beshta derazaning birmuncha tarqoq bo'lsa ham, mo'l-ko'l yoritilishini beradi. Yon yo'laklar markaziy yo'lakdan qadimgi shaharlarning butparast ibodatxonalaridan olingan malaxit va porfir ustunlar bilan ajralib turadi. Ayasofiyaning diqqatga sazovor joylari mis bilan qoplangan "Yig'layotgan ustun"ni o'z ichiga oladi (agar siz qo'lingizni teshikka qo'yib, namlikni his qilib, xohish qilsangiz albatta amalga oshadi degan ishonch bor), shuningdek "Sovuq deraza" bu yerda hatto eng issiq kunda ham salqin shamol esadi. 1935 yilda ularni yashirgan gips qatlamlari freskalar va mozaikalardan olib tashlandi.

XII-XIII asrlarda Deesis ma'badning Janubiy galeriyasida tepaga mozaika yasagan. Vizantiya davrida Ayasofiya ibodatxonasi imperator oilasi a'zolari va cherkovning sharqiy tomonida liturgiyaning ko'rganlar uchun ajratilgan. Galereya omborlari dastlab Hosil bayrami va Serafim mozaikalari bilan qoplangan, lekin bularning barchasi 1894 yildagi zilzila natijasida vayron bo'lgan. Ko'pchilik bu mozaikalarni jahon san'ati va madaniyatining eng katta boyligi deb biladi. Xristianlar orasida Masihning surati eng yaxshi tasvir deb ataladi. Mozaikalarning aksariyati yo'qolgani katta fojia, lekin Masihning go'zal yuzi, onasi va Sankt-Peterburgda Yahyo suvga cho'mdiruvchi, bu mo'jiza edi. Shunday qilib, hozirgi vaqtda ma'bad devorlarida Iso Masihning va Xudoning onasining ikkala tasvirini va to'rtta oval shaklidagi qalqonda Qur'ondan iqtiboslarni ko'rishingiz mumkin.

Vizantiya bezaklaridan hozirgi kungacha bir necha freskalar va ajoyib mozaikalar saqlanib qolgan. Bu yerda masjid joylashgan yillarda devorlar gips bilan o'raglan va uning qalin qatlami bu durdonalarni bugungi kungacha saqlab kelgan. Ularga qarab, eng yaxshi paytlarda bezak naqadar ajoyib bo'lganligini tasavvur qilish mumkin.[7] Imperator Aleksandrning portreti uning hayoti davomida qilingan, diqqatga sazovor joy 1958 yil mozaik qoplamani tiklash paytida topilgan. Bundan tashqari soborda har yili minglab ziyoratchilar keladigan musulmon ziyoratgohlar bor. Ular orasida: Minbar (imom voizlik qiladigan joy). Sulton turar joyi (aka-uka Fossati tomonidan restavratsiya paytida qurilgan).

Ma'badning yuqori galereyasi panjarasida siz uning butun tarixi davomida qolgan grafitini topishingiz mumkin. Ulardan eng qadimiylari shaffof platmassa bilan qoplangan va qo'riqlanadigan diqqatga sazovor joylardan biri hisoblanadi: sobori marmar parapetlariga Skandinaviya runlari yozgan yozuvlar, ularni imperator Varang gvardiyasini askarlari tirnalgan deb taxmin qilinadi. O'rta asrlardagi Vizantiyadan Runik yozuvlarining birinchisi 1964 yilda, keyin yana bir qancha yozuvlar topilgan. 1616 yilga kelib, Ayo Sofiya ning qarshisida Sulton Ahmad masjidi barpo etilgunga qadar ushbu masjid mamlakatda eng kattasi edi. 1739 yilda Ayo Sofiyaga yondosh madrasa, kutubxona va oshxona binolari qurildi. 1847-1849 yillardagi ta'mirlash ishlari sabab yopilgan Ayo Sofiya oxirgi bor masjid sifatidaz 1849 yilda ochildi.

1923 yilda Turkiya o'zini respublika deb elon qildi. 1931 yilga kelib, Ayasofiya yopildi. 1931 yilda Amerika Vizantiya instituti asoschisi, arxeolog Tomas Uittimor Turkiyadan Ayasofiyadagi mozaika-suratlarini tiklashni talab qiladi. O'sha vaqtda Prezident Mustafa Kamol Otaturk mozaikalarni tiklashga oid ruxsati bilan boshlangan ishlar 15 yil davomida etdi va 1947 yilda yakunlandi. 1934 yil 2 noyabr kuni Vazirlar Kengashi Ayasofiyani muzey sifatida ochishga qaror qildi. Shunday qilib Ayo Sofiya 1935 yil 1 fevraldan e'tiboran muzey sifatida ish boshladi. 1977 yildan 2002 yilgacha uning gumbazi va minoralarida ta'mirlash ishlari olib borilgan. Binoning turli qismlarida ta'mirlash ishlari davom etmoqda. 1985 yilda boshqa yodgorliklar qatorida Avliyo Sofiya sobori tarixiy markaz Istanbul tarkibiga YUNESKO kirdi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki bu miloddan avvalgi VI asrdan to hozirgi kungacha deyarli o'zgarmagan, hozircha muzeyga aylangan, turli mazhablarga diniy qarz berishdan charchagan yagona bino. Bu binoda o'sha davrdagi mohir bezaklar mashhur ustalar asarlarini ularni mashaqqatlarini ko'rish mumkin. Har yili millionlab sayyohlarni o'ziga maftun qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://islamansiklopededisi.org.tr/ayasofiya>.
2. Еймсе Семави Аясофия.- Истанбул.1991
3. Лихачёва. И.Д. Искусство Византии IV-XV веков.- Л.: Искусство, 1981.
4. Лазаров В.Н. История византийской живописи.- М.: Искусство,1986.
5. Колпаков Г С Искусство Византии Ранний и средний периоды.-3-е. изд.-М.: Азбука, 2010.
6. Карташёв А.В. Вселенские Соборы.-Клин: Атлас- Пресс: Христианская жизнь, 2004.
7. Евтушенко Г. Ю. Храм Святой Софии в Константинополе.- СПб.: Свисть, 2008.

TURKIY XALQLAR TURMUSHIDA KULOLCHILIK SAN'ATINI AHAMIYATI

U. Karimov, o'qituvchi, Ma'mun Universiteti, Xiva

Annotatsiya. Ushbu maqolada amaliy san'atning shakllanishi, uning eng keng tarqalgan turlaridan bir kulolchilikning turkiy xalqlar turmushida tutgan o'rni va ahamiyati tarixiy ma'lumotlar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: hunarmandchilik, kulolchilik, amaliy san'at, loy, charx, Eron, Iroq, Farg'ona, Xorazm, Toshkent, Quva, ko'zagar.

Аннотация. В данной статье на основе исторических данных освещается становление прикладного искусства, одного из самых распространенных его видов, роль и значение гончарного дела в жизни тюркских народов.

Ключевые слова: ремесла, гончарство, прикладное искусство, глина, круг, Иран, Ирак, Фергана, Хорезм, Ташкент, Кува, гончар.

Abstract. In this article, the formation of practical art, one of its most widespread types, the role and importance of pottery in the life of Turkic peoples, is highlighted based on historical data.

Key words: crafts, pottery, practical art, clay, wheel, Iran, Iraq, Fergana, Khorezm, Tashkent, Kuva, potter.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida xalq ma'naviyatining ko'zgusi bo'lgan tarixiy yodgorliklar, jumladan, hunarmandchilik tarixini o'rganish, asrash va yangi asoslarda rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratilgan. Mustaqillik yillarida xalq hunarmandchiligi tarixini o'rganish va uning andozalarini avlodlarga yetkazish bo'yicha katta amaliy ishlar qilinmoqda.

Hunarmandchilik geografik sharoit va yashash tarzi bilan bog'liq. Misol uchun vodiylarda joylashgan hududlarda ko'proq tosh va metall bilan ishlash sohalari, Xorazm kabi sahro zonalarida loy va yog'ochdan buyumlar ishlash sohalari keng tarqalgan. Shuningdek o'troq aholi va ko'chmanchilarning o'ziga xos hunarlari mavjud bo'lgan. Ana shunday amaliy san'at hunarlaridan biri so'zsiz kulolchilik hunaridir.

Kulolchilik hunari X-XII asrlarda Movarounnahrda hukmronlik qilgan Qoraxoniylar sulolasi zamonida ham Somoniylar davrida ham rivojlangan davri bo'lgan. Buning o'ziga xos bir qancha omillari mavjud bo'lib, shulardan biri musulmon ahlini sopol idishlarda taom tanovvul qilishi lozimligi hadislarda o'z ifodasini topgan edi. Shu sababdan Movarounnahrda sopol idishlarga o'zgacha munosabatda bo'lib kelganlar. Movarounnahr kulolchiligining bu davrlarda naqadar taraqqiy etganligi sabablari xususida misrlik olim, doktor Kavsar Abul Futuh al-Laysiy shunday yozadi:

“Kulolchilik ilm-fan, madaniyat va san'at taraqqiyotining bosqichlarini aniqlashda xizmat qiladigan qimmatli yodgorliklar ishlab chiqarishning sir-sinoatini o'rganish bilan bog'liq eng muhim amaliy san'at turi hisoblanadi. Bunga qo'shimcha sifatida yana shuni aytish mumkinki, u - inson ruhiga eng yaqin hunarmandchilik va amaliy san'at turidir. Kulolchilik islom ustuvordin hisoblangan davrlarda boshqa san'at turlariga nisbatan alohida mavqega ega bo'lgan. Buning boisi sopol va chinni idishlarning tilla yoki kumushdan yasalgan idishlarlardan ko'ra afzal ko'rilganidadir. Chunki tilla yoki kumush idishlardan yeyish-ichishda foydalanishning harom yoki makruhligiga ishora qiluvchi bir necha nabaviy hadislar mavjud [1]. Masalan, quyidagi hadisi sharifda “Tilla va kumush idishlarda yemanglar va ichmanglar. Chunki bunday idishlar bu dunyoda ular (kofirlar) uchun, oxiratda esa bizlar (musulmonlar) uchundir”, deb marhamat qilingan.

Islom taraqqiy etgan davrlarda hunarmandchilikning boshqa turlari bilan bir qatorda, kulolchilik san'ati ham keng rivojlandi. Bu sohada ildizlari uzoq moziyga borib taqaladigan Eron, Iroq, Shom va Misr kabi ko'pgina mamlakatlarning yagona nizom ostida faoliyat ko'rsatuvchi islom davlatiga bo'ysunishi mazkur mamlakatlarning kulolchilik san'atiga taalluqli tajribalarini o'zaro almashishga imkon berdi. Bu hol islom fathidan avval mazkir o'lkalardagi yalpi tartibsizliklar oqibatida asta-sekin yo'qolib borayotgan kulolchikning rivojlanishi va gullab-yashnashiga sabab bo'ldi.

Islom fathidan so'ng kulolchilik yanada taraqqiy eta boshladi. Buni ayniqsa qadimiy an'analarga ega bo'lgan Eron va Iroqdagi kulolchilik san'atining gullab-yashnashida ham ko'rish mumkin. Hammamizga ma'lumki, Ajam diyori sopol buyumlarga bir yoki bir necha rang-bo'yoqlar bilan ishlov berishda yetakchi o'rinda turgan. Keyinchalik mazkur uslubda sopol buyumlarni yasaydigan shaharlarning soni ko'payib borgan.

Ajam shimolidagi Samarqand (Afrosiyob) va Toshkent (Shosh), Eron markazidagi Sus, Sava va Ray shaharlari shular jumlasidandir.

Bir guruh qadimshunoslar Samarqandda qidiruv ishlarini olib borib, ajamiy uslubda ishlab chiqarilgan sopol buyumlarning bo'laklarini topib oldilar. Ularni yasashda va bezashda chiroyli rang-bo'yoqlar ishlatilgan. Mazkur namunalar tahlilidan ayon bo'lishicha, ularni bezashda qora, yashil, va sariq ranglar ustuvorlik qilgan. Bu namunalarda doira shaklidagi naqshlarni, bo'yalgan qismining pastki tomonida esa o'simliklarning tasvirlarini ko'rishimiz mumkin. Lekin ular yaqqol ko'zga tashlanmaydi, chunki yuqori qismidagi turli jozibador ranglar beixtiyor e'tiborimizni o'ziga tortadi. Milodiy VIII asrning oxiri va IX asrning boshlarida kulolchilikning naqshli turi Movarounnahr shaharlarida keng yoyilib, IX - X asr davomida sifat jihatidan yuksalib bordi [2]. Birinchi navbatda Samarqand, so'ngra Toshkent kulolchilikni san'at darajasiga yetkazgan markazlarning birinchi safidan o'rin egallab, shuhrati butun dunyoga tarqaldi. Bu o'lkalarda ishlangan idishlar o'simlik tasviri tushirilgan bezaklari, naqshga o'xshatib ishlangan arabcha harflari, geometrik va jadvalli naqshlar solinishi bilan alohida ajralib turadi.

Samarqand va Toshkentda yasalgan laganlar va idishlar ishlanishi va bezak berilishi, ya'ni o'ta nafisligi va ziynatlari bilan ajralib turadi. Bu esa mohir kulollar bilan iqtidorli rassomlarning yelkama-elka turib xizmat qilganidan dalolat beradi. Bu hududlarda ishlangan idishlar doira shaklida va oq rangda bo'lib, o'rtasiga arabiy harflardan qushlarga o'xshatib nafis rasm chiziladi, chetlarini esa jimjimador qilib yozilgan bir necha ibratli so'zlar bezab turadi. Ayrim hollarda tovoqlarning sathi oqligicha qoldirilishi ham ularga o'ziga xos go'zallik baxsh etadi.

Milodiy X asrga tegishli Afrosiyob idishlari ham yashil, och yashil, jigarrang, qizil, qora va sariq ranglari hamda ramziy ma'no anglatuvchi qushlar va baliqlarning tasviri tushirilgan naqshlari bilan yer yuzining boshqa o'lkalarida ishlangan idishlardan yaqqol ajralib turadi. Samarqandda mohir ustalar tomonidan ishlab chiqilgan bu idishlar kulolchilik san'atining noyob va benazir durdonalari hisoblanadi.

Qohiradagi Islom san'ati muzeyi Movarounnahr diyorida keltirilgan sopol va chinni idishlarning bir majmu'asini asrab-avaylab saqlab kelmoqda. Ushbu e'zoz-e'tiborga molik bo'lgan majmuani o'rganish asnosida alohida ta'kidlaymizki, biz yuqorida keltirgan Movarounnahr kulolchilik san'ati tarixining muhim davri (403/1009)ga tegishli xususiyatlar va o'ziga xos jihatlarni olimlar, mutaxassislar va tarixchilar ham e'tirof etishgan" [3].

Qadimshunos olimlar Qoraxoniylar hukmronligi ostida bo'lgan Farg'onaning qadimgi shaharlari hududlaridan ko'plab xumdon va kulolchilikka doir asbob-uskunalar topganlar. Bu borada G.P.Ivanovning qadimgi Qubo (Quva) kulolchiligi borasida keltirgan fikrlari diqqatga sazovordir.

Markaziy Osiyodagi chorvador-ko'chmanchi aholining moddiy madaniyatga ta'siri ko'plab kuzatilgan. Bu narsa VI-VIII asrlardagi Quva va vodiylar kulolchiligiga ham ta'sir etgan. Bu jarayon asta-sekin sopol idishlardagi turk-so'g'd xillarining paydo bo'lishida seziladi. Qolaversa, VI asrdan e'tiboran sifatli Farg'ona angobi kamayib ketadi va har xil dastali idishlar (yog'log'i va boshqalar) paydo bo'ladi. Quvadagi ko'plab idishlar metall va yog'ochdan yasalgan idishlarga taqlidan kulolchilik idishlari tayyorlangan.

Markaziy Osiyoda IX asrdan boshlab sirlangan sopol idishlar paydo bo'ladi. Bu narsa Farg'ona vodiysini ham chetlab o'tmadi. Sopol tayyorlashdagi bu yangi usul vodiya juda tez tarqaldi. Odatda geometrik va o'simlik naqshlari, ba'zida bir oz murakkab motivlar ham paydo bo'ladi. X-XII asrlarda Quvada tayyorlangan sopol idishlar o'zining nafisligi, chiroyliligi va sifati bilan ajralib turgan. Quvaning sirlanmagan kulolchilik idishlari ham juda sifatli bo'lgan. Ularga kesib, tirnab yoki o'yib turli gullar solingan" [4].

Sopol idishlarning ba'zilariga afsonaviy va yirtqich hayvonlar hamda xonaki qush tasvirlari tushirilgan. Axsikent hunarmandlari bu davrda sirli sopol idishlarni bezash va sirlash borasida o'ziga

xos maktab yaratdi. Buning mahsuli bo'lgan ajoyib naqshindor va chinnidek jiloga ega idishlarning namunalari Yevropaning eng nufuzli muzeylarida, jumladan Parijdagi Luvr Davlat muzeyida saqlanmoqda [5].

Kulolning dastgohi tepada bir tuynukchasi bo'lgan qorong'i uyga o'rnatilgan edi. Dastgohning o'zi esa yog'ochdan qilingan va o'zaro ma'lum masofada turgan ikkita charxdan va ularning markazlaridan tikka bo'lib o'tgan o'qdan iborat [6]. Uning ostidagi katta charx oyoq bilan aylantirilsa, ustidagi kichik charx ustiga qo'yilgan loy ham aylanar va kulol ikki qo'li bilan ushlab turib, unga istalgan shakl berardi.

XIX asrga kelib O'rta Osiyoda kulolchilik juda keng rivojlanib, G'ijduvon, Samarqand, Toshkent, Rishton va Xorazmda kulolchilik markazlari paydo bo'ladi. Ular sopolidishlarni sirlab bezatishning o'ziga xos uslublarini vujudga keltirdilar. Ko'pgina kulolchilik ustaxonalari, artellar tashkil etildi. Kulolchilikda asosiy xom ashyo tuproqdir. Tuproqlarning sog' tuproq, qora tuproq, ko'kimtir, qizil loykor turlari bo'ladi. Kulolchilikda ishlatiladigan loy o'zining xususiyati va ishlatiladigan buyumiga qarab bir necha guruhlariga bo'linadi:

Loyi guldon - sershiraloy, bu loydan juda nozik guldonlar yasaladi. U elastik xususiyatga ega bo'lib, jusha loyi qo'shilgan bo'ladi.

Chinni loy yoki oq loy – yarimfoyans bo'lib, qoramtir loy, oqtosh va ishqor qo'shib tayyorlanadi. Bu loydan kosa, piyola, lagan va boshqa buyumlar tayyorlanadi.

Kesma koshin loy – o'tga chidamli qoramtir loydan tayyorlanadi. Undan har xil mozaikali koshinlar tayyorlanadi.

Koshin loy – shirachli loyga kvars qumi qo'shib, undan har xil koshinlar tayyorlanadi.

Kosagar loy – patloy yoki tovoq loy deb ham yuritiladi. Bu loy sog' tuproqqa qamish qozg'og'ini aralashtirib tayyorlanadi. Undan yassi yuzali idishlar tayyorlanadi.

Ko'zagar loy – 60-70% plastik yog'li loy va 30-40% sog' tuproqdan iborat bo'ladi. Undan xum, guldon, ko'za va boshqalar tayyorlanadi.

Barcha kulolchilik idishlari vertikal, tik o'qqa joylashtirilgan, ikkita aylana yog'och g'ildirakdan iborat kulolchilik dastgohi - charxda shaklga kiritilgan. Charx asosiy qurol bo'lib, u katta va kichik yog'och g'ildirakdan iborat bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, kulolchilik hunari asosan o'troq turmush tarzi bilan kun kechiradigan aholi orasida keng taraqqiy qilgan bo'lib, asosan tosh va shunga o'xshash qattiq materiallar tanqis bo'lgan xududlarda bu kasbni rivojlanganiga guvoh bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдулахатов Н., И.Тошпўлатов, У.Носирова, У.Жўрабоева. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. Т., “Янги аср авлоди”, 2013, -Б. 59.
2. Абдулахатов Н., И.Тошпўлатов, У.Носирова, У.Жўрабоева. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. Т., “Янги аср авлоди”, 2013, -Б. 60.
3. Доктор Кавсар Абул Футиҳ ал-Лайсий. Мовароуннаҳрда кулолчилик. Арабчадан Фарида Ходжаева таржимаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2007. – № 1. 52-53-б.
4. Иванов Г.П. Қадимги Кува шаҳри // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т., 2008. 90-91-б.
5. Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. –Т.: “Фан”, 2001. 22-б.
6. Абдулахатов Н., И.Тошпўлатов, У.Носирова, У.Жўрабоева. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. Т., “Янги аср авлоди”, 2013, -Б. 64.

UO'K 947.575.1

O'ZBEKISTONDA AYOLLAR HUQUQLARINING HIMOYA QILINISHI MASALASI (BUXORODAGI “OYDIN NUR” IJTIMOY-HUQUQIY HIMOYALASH MARKAZI MISOLIDA)

M. Kazakova, mustaqil izlanuvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro viloyatidagi “Oydin nur” ijtimoiy- huquqiy himoyalash markazi, uning faoliyati, mamlakatimizda gender tenglik, ayollar huquqlari masalasiga bo'lgan e'tibor, buxorolik olimasi Salixova Mavlida Narzullayevna haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: “Oydin nur”, ijtimoiy-himoya, ayollar huquqlari, zo'rvonlik, tazyiq, huquqiy himoya.

Аннотация. В данной статье представлена информация о центре социально-правовой защиты «Ойдин Нур» в Бухарской области, его деятельности, внимании к вопросу гендерного равенства, прав женщин в нашей стране, бухарском ученом Салиховой Мавлиде Нарзуллаевне.

Ключевые слова: «Ойдын Нур», социальная защита, права женщин, насилие, притеснение, правовая защита.

Abstract. This article provides information about the "Oydin Nur" social and legal protection center in Bukhara region, its activities, attention to the issue of gender equality, women's rights in our country, Bukhara scientist Salihova Mavlida Narzullayevna.

Key words: "Oydin Nur", social protection, women's rights, violence, oppression, legal protection.

Kirish. Gender tenglikni ta'minlashga nisbatan hozirda mamlakatimizda qo'llanilayotgan yangicha yondashuvning o'ziga xos jihati institutsionalizatsiya jarayonining jadallashuvi bilan bog'liq. Bu bejiz emas. Chunki bu o'rinda gender sohasida aniq vazifalar yuklatilgan yangi tuzilmalarni shakllantirish barqaror faoliyat yurituvchi va o'z oldiga qo'yilgan muhim maqsadlarni og'ishmay, izchil amalga oshiruvchi institutlarning butun bir yaxlit tizimga birlashishiga olib keladi. Bu esa qisqa muddatlarda erkaklar va ayollar o'rtasidagi real tenglikni ta'minlashga xizmat qiladi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Alohida kichik tadqiqot sifatida o'rganilayotgan ushbu mavzuning mazmunini ochib berishda O'zbekiston Respublikasi qonunlari, xalqaro hujjatlar va konvensiyalar, “Oydin nur” ijtimoiy markazi asoschisi va ishchi xodimlari bilan bo'lgan ushrashuv, suhbatlar bayoni, jurnal va gazetalardagi maqolalar, shuningdek, internet ma'lumotlaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiy-qiyosiy tahlil, obyektivlik, xolislik, ma'lumotlarni analiz va sintez qilish usul va metodlardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Ayol huquqlari inson huquqlari sohasidagi ko'plab xalqaro shartnomalar, rezolyutsiyalar, deklaratsiyalar va harakatlar dasturlarida kafolatlangan asosiy inson huquqlaridan biridir. Xotin-qizlar huquqlari bo'yicha asosiy xalqaro shartnoma Birlashgan Millatlar Tashkiloti(BMT)ning ayollarga nisbatan kamsitishlarning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi Konvensiyasi [2] (CEDAW) va uning Fakultativ protokoli hisoblanadi. Bundan tashqari, ayollar huquqlari BMTning boshqa shartnomalarining, jumladan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, Irqiy kamsitishga barham berish to'g'risidagi Konvensiya, Bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiya singari muhim hujjatlardir.

O'zbekiston Respublikasi ayollar huquqlarini har doim himoya qilish va ta'minlashga alohida e'tibor berib kelmoqda. O'zbekiston Markaziy Osiyoda birinchilardan bo'lib, 1995-yil 6-mayda BMTning Xotin-qizlarni kamsitishining barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi Konvensiyasiga a'zo bo'lib kirgandi [3]. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Onalikni himoya qilish to'g'risida, Mehnat va kasb sohasidagi kamsitish to'g'risidagi Konvensiyalari va boshqa xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qilgan.

XX asr so'nggi o'n yilligida mustaqil O'zbekistonda hali faoliyat yuritayotgan nodavlat notijorat tashkilotlar u qadar ko'p emas edi. 1999-yil 14-aprelda 763-I-son Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risidagi qonunning qabul qilinishi [4] O'zbekiston bo'ylab ko'plab markazlarning tuzilishiga huquqiy asos bo'lib xizmat qildi. Ko'p o'tmasdan ayollarning huquqlari, erkinliklari va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan izchil qonunchilik va boshqa chora-tadbirlar tufayli ularning o'z huquq va erkinliklarini, tadbirkorlik, ta'lim, sog'liqni saqlash, fan va ijtimoiy-siyosiy sohalaridagi faoliyatlariga yordam beruvchi “Nihol”, “Qalb nuri” (Jizzax), “Istiqbolli avlod” (Xorazm), “Fuqarolik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash markazi” (Farg'ona), “Oydin nur” (Buxoro) va shu kabi boshqa markazlar faoliyati yo'lga qo'yildi [5].

Oilada sog'lom muhitni shakllantirish, xotin-qizlarning psixologik-huquqiy bilimlarini oshirish, ijtimoiy muammolarni asoratsiz yechishga ko'maklashish orqali barkamol oilaviy munosabatlarni yo'lga qo'yishni o'z oldiga maqsad qilgan "Oydin nur" oilani ijtimoiy, huquqiy himoyalash markazi 1999-yil avgustda Buxoroda tashkil etildi.

"Oydin nur" nodavlat notijorat tashkiloti zo'ravonlik yoki tazyiqqa duch kelgan aksariyat ayollarga huquqiy va psixologik yordam ko'rsatib, vaqtinchalik boshpanaga ega bo'lish hamda kasb-hunar egallashiga yordam berishni o'zining asosiy vazifasi deb belgiladi. Markaz xodimlari ish bilan band bo'lmagan ayollarni, hattoki ishga joylashtirishda ham amaliy yordam berishdi va ushbu xayrli vazifani hamon davom ettirib kelmoqda [6].

Xalq manfaatiga xizmat qiluvchi ushbu tashkilot Salixova Mavlida Narzullayevna boshchiligidagi Buxoro davlat universiteti va Buxoro muhandislik texnologiya institutining bir qator faol ayol o'qituvchilari tashabbus bilan tashkil qilindi. Oilani ijtimoiy himoya qilish markazi rahbarligiga ham keyinchalik Mavlida Salixova tayinlanadi.

Buxorolik faol va jamoatchi ayollaridan biri sifatida aholi orasida tanilgan Salixova Mavlida dono, zukko, ijtimoiy va huquqiy jihatdan yetuk va barkamol, kreativ yondashuvlarga intiluvchan ayol bo'lib, 1984-yil Kiyev (Ukraina)da "Matematika o'qitish metodikasi" mavzusida pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olgan. Olima 1985-1992-yillarda Buxoro davlat pedagogika instituti (hozirgi BuxDU)da dotsent, 1992-1999-yillarda Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasida kafedra mudir sifatida faoliyat yuritgan. "Oydin nur" ijtimoiy markazini tashkil qilingandan so'ng, jamoa ishlariga sho'ng'ib ketib uning faoliyati rivojiga o'zining ulkan hissasini qo'shgan va 1999-2015-yillarda markaz rahbari lavozimida samarali faoliyat yuritdi.

2001-yil Buxoro viloyati "Oydin nuri" xotin-qizlar krizis Markazi nomi ostida Nodavlat notijorat tashkiloti(bundan keyin NNT) ustavini ro'yxatga olganligi to'g'risidagi 46-raqamli guvohnomasiga ega bo'lgandan so'ng, faoliyatini kengaytirishni boshladi. Viloyatdagi iqtisodiyotning rivojlanishi jarayonida ayollarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oilaviy va ijtimoiy muammolarni hal qilish masalasini asosiy vazifa sifatida belgiladi. 2004-yilda nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatini o'rganish maqsadida tuzilgan ishchi guruh o'rganishlari va amalga oshirilgan ishlar samaradorligi, davlat tomonidan ajratilgan moddiy rag'batlantirishlarning maqsadsiz sovrilgani, belgilangan nizom va maqsadlariga muvofiq sa'y-harakatlarni bajarmaganligi sababli 60 foizga yaqin tashkilotlar faoliyatlariga chek qo'yildi. Xotin-qizlarning haq-huquqlari va ijtimoiy muammolarini bartaraf etishga harakat qilib kelayotgan "Oydin nur" markazi esa 2004-yilda 125-raqamli guvohnoma asosida "Oydin nuri" xotin-qizlar inqiroz markazi sifatida faoliyatini davom ettirdi. Demak "Oydin nuri" xotin-qizlar tashkiloti avval boshdanoq o'z faoliyatini aniq va to'g'ri yo'lga qo'yganligini tarixiy jarayonlar isbotladi.

"Oydin nuri" xotin-qizlar inqiroz markazi 3 yil davomida viloyat miqyosida oilada sog'lom muhitni shakllantirish bo'yicha seminar, treninglar, o'quvlar, davra suhbatlari, bir qancha lohiya va tadbirlarni tashkil etib, 4 mingga yaqin xotin-qizlarga ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatladi, shuningdek, yuridik, psixologik maslahatlar berildi.

2007-yil 27-sentabr kuni Mavlida Salixova rahbarligidagi Buxoro viloyat "Oydin nur" oilani ijtimoiy himoyalash markazi nomi bilan Adliya vazirligi ro'yxatidan 125-π tashkilot raqamli guvohnomasi olindi. Aynan shu sanadan boshlab markaz faoliyati yangi bosqichga ko'tarildi [7].

2008-2009-yillarda jami 5 ta respublika va xalqaro tanlovlarda o'z loyihalari bilan ishtirok etgan markaz "Oiladagi nizolarni bartaraf etish yo'llari" va "Ayollarni qo'llab-quvvatlash" loyihalari ekspertlar tomonidan ijobiy baholanib, grant sohibiga aylandi. 2012-yilda O'zbekistondagi hududiy NNT larning ijtimoiy ahamiyatli loyihalarini qo'llab-quvvatlash grant dasturi doirasida "Ijtimoiy ko'mmakka muhtoj oilalarga xizmatlar ko'rsatish jarayonlariga NNTlarni jalb etish" granti sohibiga aylandi. Hatto lohiya BMT taraqqiyot dasturi doimiy vakili o'rinbosari Yako Silliers tomonidan alohida e'tirofga sazovor bo'ldi [8].

2012-yil PROLON va USAID xalqaro tashkilotlari tomonidan ham "Oydin nur" ijtimoiy markaziga grantlar ajratilib, boshpanasiz xotin-qizlar, tazyiq va zo'ravonlikka uchragan ayollarni turar-joy bilan ta'minlash ishlariga yo'naltirildi.

2015-yil “Oydin nur” ijtimoiy himoiya markaziga Buxoro shahri markazidan joy ajratildi [9]. Bu uyushma boshpanasiz og'ir ijtimoiy ahvolda qolgan, ijtimoiy himoyaga muhtoj, oilaviy, maishiy tazyiq va zo'ravonlikdan jabr ko'rayotgan, odam savdosi qurboni, mehnat muhojirlariga xizmat ko'rsatadi. Hozirgi kunda ushbu ijtimoiy himoya markazida 23 kishi yashamoqda.

Xotin-qizlar qo'mitasi raisi Tanzila Norboyeva 2018-yil 9-sentabrda “Zo'ravonlik to'g'risida ochiq aytilmoqda” mavzusida Facebook tarmog'ida post e'lon qilingandan so'ng bu masalaga yuqori darajada e'tibor kuchaydi [10]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi «Zo'rlik ishlatishdan jabr ko'rgan xotin-qizlarni rehabilitatsiya qilishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-5116 sonli qarori bilan 1 ta Ayollarni rehabilitatsiya qilish va moslashtirish bo'yicha Respublika markazi, 14 ta hududiy markazlar va 14 ta namunali tumanlararo markazlari hamda zo'ravonlik qurbonlari murojaat qilishi mumkin bo'lgan 1146 qisqa raqamli «Call-center» tashkil etildi. Xususan, statistik ma'lumotlarga qaraydigan bo'lsak, “Oydin nur” markaziga ayollardan 2020-yilda hafta davomida 10-12 kishi, 2022-yilda esa 20-30 tagacha murojaat kelib tushdi.

2019-yil 2-sentyabrda “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi [11]. Qonunda “jins bo'yicha bevosita kamsitish” va “jins bo'yicha bilvosita kamsitish” tushunchalariga ta'rif berildi, normativ-huquqiy hujjatlar hamda ularning loyihalarini majburiy huquqiy ekspertizasi, gender statistikasi yuritilishi joriy etildi. “Oydin nur” ijtimoiy himoyalash markazi ham ushbu qonun ijrosini ta'minlash borasida o'z xizmatlarini yangi bosqichga davom ettirib kelmoqda.

Xulosa. Mushkul ahvolga tushgan, zo'ravonlik va tajovuzdan aziyat chekayotgan, odam savdosi qurboniga aylangan, ijtimoiy turmush sharoiti o'ta og'ir, jabr ko'rgan ayollarga har tomonlama yordam, yuridik va psixologik maslahatlar berish bilan “Oydin nur” markazi 23 yildan buyon beminnat xizmat qilib kelmoqda. Bugunga qadar 18 ming 130 nafar xotin-qiz “Oydin nur” tashkilotiga murojaat qilgan bo'lsa, 9 ming 968 tasiga yuridik maslahat, 5 ming 150 nafariga ijtimoiy yordam, 3 ming 12 kishiga psixologik maslahat xizmatlari ko'rsatilgan. 2007-yildan 2022-yil noyabrgacha 1 ming 200 nafar xotin-qiz markaz yordamida boshpanaga ega bo'ldi. Xullas, “Oydin nur” ijtimoiy markazi Buxoro xotin-qizlari muammolarini hal etishda sog'lom ijtimoiy muhitni yuzaga keltirishda o'zining samarali hissasini qo'shib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://pravacheloveka.uz/oz/news/ayollarga-nisbatan-zoravonlikning-oldini-olish-tahlillar-nimani-korsatmoqda>
2. <https://lex.uz/docs/-2685528>
3. <https://advice.uz/oz/document/2699>
4. <https://lex.uz/acts/-11360>
5. <https://ijtimoiy.uz/1804/>
6. <http://ngo.uz/uz/oydin-nur-begaraz-yerdam-nodavlat-notizhorat-tashkiloti>
7. Кудратов А. “За счастье каждой женщины”//Бухарский вестник, 2019 йил 15 июн, №47, С.3.
8. Salixova Mavlida Narzullayevna bilan bo'lgan suhbatdan, Buxoro, 2022-yil 15-oktyabr
9. Vazirlar Mahkamasining 2011-yildagi 146-son Shaharsozlik faoliyatini amalga oshirish hamda qishloq xo'jaligiga oid bo'lmagan boshqa ehtiyojlar uchun yer uchastkalari berish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi ijrosi natijasida
10. <https://www.gazeta.uz/oz/2018/09/09/ayollar/>
11. <https://lex.uz/docs/-4494849>

UO'K 903

TABIAT BILAN BOG'LIQ BO'LGAN MAROSIMLARNING PAYDO BO'LISHIGA TARIXIY-FALSAFIY NAZAR

S.Kistaubayev, PHD, dots., Jizzax DPU, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamiyat rivojlanishi davomida odamlarning tabiat bilan munosabati natijasida paydo bo'lgan marosimlar haqida so'z boradi. Marosim va an'analar chuqur tarixiy-falsafiy ildizga egadir.

Kalit so'zlar: Bid'at, qadriyat, motam, kichik (yarim) chilla, katta chilla, yigirma va qirq, neandertal, rodeziyalik odam, yetti og'ayni, yetti qaroqchi, katta ayiq, kichik ayiq, muchal to'yi.

Аннотация. В данной статье говорится об обрядах, возникших в результате взаимодействия людей с природой в процессе развития общества. Ритуалы и традиции имеют глубокие исторические и философские корни.

Ключевые слова: Ересь, значение, траур, малый (полу) холод, большой холод, двадцать и сорок, неандерталец, родезийский человек, семь братьев, семь разбойников, большой медведь, медвежонок, мучальская свадьба.

Abstract. This article talks about rituals that emerged as a result of people's interaction with nature during the development of society. Rituals and traditions have deep historical and philosophical roots.

Key words: Heresy, value, mourning, small (half) chill, big chill, twenty and forty, Neanderthal, Rhodesian man, seven brothers, seven robbers, big bear, little bear, muchal wedding.

Ba'zida azaliy an'ana va marosimlarimizga nisbatan noo'rin ortiqcha chiqim va bid'atga asoslangan eskilik sarqiti degan ta'na dashnomlarni oddiy kishilar, ziyolilar orasida ham tez-tez eshitishimizga to'g'ri keladi. Muayyan ma'noda bu tanqidiy fikrlarda asos bo'lsa bordir. Ammo insonga tabiiy-ijtimoiy qadriyat sifatida o'z ta'sirini o'tkazayotgan bu marosimlar tasodifiy paydo bo'lmaganligi bugungi kunda ilmiy va amaliy jihatdan asoslanmoqda. Insonning tug'ilishi va vafoti bilan bog'liq xalqimiz orsida davom etayotgan ko'pgina marosimlarimiz juda qadim zamonlarda ajdodlarimiz tomonidan hayotiy zaruriyat tarzida joriy etilgan va bular ming yilliklar osha yashab, yo'lida uchragan turli to'siqlarni yengib kelmoqda. Turmush taqozo etgan narsalarni buyruq bilan man etib bo'lmaydi.

Masalan, tug'ilishga bog'liq marosimlar kishiga quvonch baxsh etsa, o'lim bilan bog'liq marosimlar, ma'rakalar yupanch beradi. Marhum va marhumani yodlab yetti, yigirma, qirq marosimlarini ixcham tarzda o'tkazish xalqimiz dahosi bilan yaralmish yaxshi odatlar bo'lib, boshiga og'ir musibat tushgan kishilardagi ayriliq dardini bir oz bo'lsa-da aritish, odam taftini odam oladi, qabilida ish tutish asosida motamda kishi xayolini musibat g'amidan chalg'itish va ovutish ko'nglini ko'tarish maqsadida amalga oshiriladigan ma'naviy qadriyatlar sirasiga kiradi. Garchi bu marosimlar diniy tusda bo'lsa-da uning tabiiy jarayon va qadriyatlar bilan mustahkam aloqadorlikda ekanligini anglab olish qiyin emas.

Xo'sh, nima uchun yetti, yigirma, qirq marosimlari qilinadi-yu, misol uchun o'n, o'ttiz, oltmish marosimlari qilinmaydi? Bu savolga adabiyotshunos olim A.Ibrohimov quyidagicha javob beradi: "Alloh taolo olamni yetti kunda yaratmish, shundan kelib chiqib, shunga nisbat berilib yangi tug'ilgan chaqaloq yetti kunlik bo'lgach o'ng qulog'iga azon aytilib, chap qulog'iga takbir aytilib unga ism qo'yiladi. Odam bolasiga ism qo'yilgandan keyingina odam hisoblanadi, odamlar qatoriga qo'shiladi. Chaqaloq yigirma kunlik bo'lgach, uning kichik (yarim) chillasi chiqadi, u bir xavfdan omon-eson o'tib oldi, xudo hohlasi yashab ketadi, degan xulosaga kelinib xursand bo'linadi. U qirq kunlik bo'lgach, chillasi chiqqan hisoblanadi, buni xalqimiz katta chillasi chiqibdi, deydi, ayniqsa hayotiy tajribalari boy keksa kishilar chaqaloqning bobo va buvilari, amaki va ammalari, tog'a va xolalari ko'p xursand bo'ladilar".

Xo'sh, bu jarayonni tabiiy qadriyatlar bilan qanday aloqasi bor. Avvalo dunyoga kelgan chaqaloq tabiiy muhitga moslashish bosqichlaridan o'tadi. Qolaversa bu marosimlarni tabiatdagi kun va oy hisoblari bilan bog'liq me'yorlari ham bor. Ma'lumki odam bolasi 280 kunda, xalq iborasi bilan aytganda, to'qqiz oy, to'qqiz kun, to'qqiz soat, to'qqiz daqiqayu to'qqiz soniya (xalqimizda to'qqiz raqamini muqaddas deb hisoblanishi ana shundan kelib chiqqan)da tug'iladi. (Bir oyni 4 hafta – 28 kundan iborat deb biluvchilar uchun 10 oylik muddat 280 kundir) 280 ni 7 ga taqsimlasak 40 kelib chiqadi. Xalq bu raqamni tug'ilishga nisbat berganda chilla deydi, o'limga nisbat berganda qirq deydi. Demak bundan ko'rinadiki, yetti, kichik chilla, katta chilla, yigirma va qirq behuda paydo bo'lmagan. Ming-ming yillardan beri behuda yashab kelayotgani yo'q.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ularda zamon va makonga oid falsafiy tushunchalar koinot va insoniyat o'rtasida, tabiat va odam hayoti o'rtasida bog'liqlik borligini tasdiqlovchi, qolaversa tabiatni ham, odamzodni ham daqiq va haqiq qilib tangri taolo yaratganini asosli tarzda isbotlab turuvchi narsalardir[1].

Marosimlardagi insonparvarlik tamoyillari tabiatga bo'lgan mehr-muhabbat, undan ibrat ola bilish salohiyatini bugungi kunda har bir shaxs ruhiyati, ekologik ongi hamda dunyoqarashiga singdirish zarur, toki ular global o'zgarishlar sharoitida olam, tabiat, odam haqidagi buyuk ajdodlarimizning g'oyalarini mohiyatan chuqur anglagan holda global hodisaning mentalitetimizga yot ta'sirlariga beriluvchan bo'lmasin, ruhiyatiga chirkin odatlarni jo bo'lishiga yo'l qo'ymas. Chunki ko'p yillar davomida kishilarimizning ongu-shuuriga singdirilgan tabiat haqidagi noto'g'ri tasavvurlar, jumladan, "texnika tabiat kamchiliklarini to'ldirish uchun yaratilgan" degan noilmiy g'oyalar ta'siri hali butkul bartaraf etilmagan bir sharoitda, global ta'sirlarni salbiy ko'rinishlari ularning ruhiyatiga tez singib amaliy faoliyatida odat tusiga aylanishi mumkin.

Buyuk shoir Alisher Navoiy yozganidek:

Tabiatga har neki odat bo'lur

Chu eskirdi odat tabiat bo'lur[2].

Bundan tashqari qadriyatlar hamda marosimlar mohiyatiga noxolis yondashuv tabiat hodisalari bilan bog'liq marosimlar tarixiy jihatdan uzoq o'tmishga borib taqalishi va unga doir afsona va rivoyatlardagi voqeliklarni turfa xilligi bilan bog'liq. Rus qadimshunosi P.I.Boriskovskiy "Insoniyatning eng qadimgi o'tmishi" kitobida marosimlar 400 ming yil ilgari paydo bo'lgan"[3], deb yozadi. G'arb olimlaridan J.Klark esa marosimlar yoshini neandertal va rodeziyalik odam bilan bog'laydi va 200-150 ming yilga tenglashtiradi[4].

Ilk marosimchilik 400 ming yoki 200 ming yil nari paydo bo'lgan, degan masala ustida bahs yuritish niyatimiz yo'q. Biz uchun eng muhimi - inson o'z biologik hayvoniy tabiatidan asl insoniy tabiatiga o'tish jarayonida ma'naviylik unsurlarini takomillashtira va o'zlashtira boshlagani va oqibatda yangi tosh asriga kelib nisbatan muvozanatga erishgan murakkab tizimga ega ma'naviyatni yaratganidir. Dadil aytish mumkinki, neandertal odamlarda diniy-ma'naviy hayot unsurlari faqat dafn marosimlari bilangina cheklangan emas. Ular xattoki falokiyot hodisalariga, yulduzlar turkumlariga, alohida yulduzlarga nom berganlar[5]. Fikrimizning isboti uchun shunday misol keltiramiz: o'zbeklar yetti og'ayni, yetti qaroqchi deb nomlaydigan yulduzlar turkumi bor (Yevropaning ko'p xalqlarida, ularni Katta ona ayiq, Kichik ayiq deb atashadi). Ptolemeyning "Almajiyetiy" asari tufayli islom munajjimlari ham ko'pincha "Katta ayiq" va "Kichik ayiq" nomini qo'llaydi. Jahonning ayrim xalqlari ham ularga nisbatan "ayiq" nomini ishlatadilar. Agar e'tibor bersak, koinot va zamin bilan bog'liq tabiat unsurlariga hayvonlar nomini berilishida ham o'ziga xos majoziy ma'no bor. Tarixiy manbalarga qaraganda, qadimgi odamlar ayrim hayvonlarni o'zi bilan urug'dosh deb bilganlar va shu hayvon uning uchun muqaddas sanalgan.

Qush solishga, ovchilikka ustasi farang qozoq merganlari esa itni "etti xazinaning boshi"-deyishgan. Ulug' mutafakkirlar it timsolida tabiatan shakllangan insondagi ijobiy, salbiy hislatlarga baho berganlar. Hazrat Alisher Navoiyning "Layli va Majnun"ida o'z qabilasidan mosuvo bo'lgan Qays maxbubasining iti bilan do'stlashadi. U to'rt oyoqli bu jonivorga ishora qilib deydi: "Bul it ermas. Itliq menda". Ya'ni ayb itda emas, balki itga itliq qilgan insonda. Boshqacha aytganda it, it emas, itga itlik qilgan inson it. Boshqa bir o'rinda yana bir ibratli hikoyat keltiriladi. Hazrat Bahovuddin Naqshband ko'chadan o'tib borayotgan itning ortidan yugurib borib uni izlarini o'padi. Bu bilan demoqchiki "yo Alloh, qaniydi senga vafodorligim mana shu itning insonga bo'lgan sadoqaticha bo'lsaydi"[6].

Ma'lumki, hayvonot olami azaldan odamning do'sti, yo'ldoshi bo'lib kelgan. Ota-bobolarimiz udumiga ko'ra kattayu kichik o'z muchal yilini, avlod ajdodining nomini bilishi shart sanalgan. Hatto, ba'zi yoshi ulug' kishilarning pasportida ham tug'ilgan yili turkiy muchal yillari asosida belgilangan. Shu bois ayrim kishilar har o'n ikki yilda "muchal to'yi" qilishni odatga aylantirganlar. Muchal hisobining tarixiy asoslari tosh asriga borib taqaladi. "Muchal to'yi" marosimini o'tkazishda ona qornidagi davr ham hisobga olinadi. Qadimgi Sharq taqvimida har bir oy muayyan hayvon nomi bilan atalishi ham bejiz emas. Masalan, Hamal-qo'y, Savr-sigir, Asad-arslon va hokazo.

Tabiatdagi mavjudotlarni alqash, ulug'lash bilan bog'liq an'analarni ham inson fe'l-atvoriga, xulq-madaniyatiga ta'sir etuvchi an'ana va marosimlarni ham barqaror urf-odat va qadriyatlar deb ham atash mumkin. Biroq an'ana, odat va marosimlar garchi tabiat bilan bog'liq dunyoqarashlar asosida shakllangan bo'lsa-da, davr va tashqi ta'sir natijasida o'zgarib borgan. Hozirgi davrda

an'analarga o'tkazilayotgan tashqi ta'sirlar globallashuv shaklida namoyon bo'lmoqda. Globallashuv jarayoni keltiradigan qulaylik va imkoniyatlardan ko'proq foydalanish uchun uni chuqur o'rganish, foydali va zararli jihatlarini atroflicha tahlil qilish zarur. Faqat shundagina u keltirishi mumkin bo'lgan foydadan ko'proq manfaatdor bo'lib, uning zararli tomonlarini chetlab o'tish imkoniyati tug'iladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Иброҳимов А. Ўзбек маҳалласи. “Маънавият”, 2007, Б-28
2. Навоий А. Ҳикматлар. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. -1968. –Б. 62.
3. П.И. Древнейшее прошлое человечество. 2-изд. Москва, 1980, С-71
4. Кларк Дж. Доисторическая Африка. – М., 1977, С-89
5. Эркаев А. Маънавият ва тараққиёт. Тошкент, Маънавият, 2009, Б-59
6. Гайбуллох Ас-Салам Сайди Умр. Толибнома. (Сени ўйлайман болам) Т., Шарқ нашриёти, 1997, Б-56-57

UO'K 93/94

AKADEMIK AZIZ QAYUMOV – QADIMGI TURKIY YOZMA YODGORLIKLAR TADQIQOTCHISI

Sh.A.Qarshiyeva, doktorant, Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. Maqolada qadimgi turkiy adabiyot bilimdoni, tadqiqotchisi va targ'ibotchisi, akademik Aziz Qayumovning qadimgi turkiy yozma yodgorliklar yuzasidan amalga oshirgan tadqiqot ishlari, asarlari ilmiy tahlil qilindi. Olimning turkologiya sohasidagi xizmatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: Qadimgi turkiy adabiyot, O'rxun-Enasoy obidalar, Aziz Qayumov, S.E.Malov, I.V.Stabelova, “Qadimiyat obidalar”, “Qadimgi hikmatlar”, Nasimxon Rahmonov.

Аннотация. В статье научно проанализированы исследования и труды древнетюркского литературоведа, исследователя и пропагандиста, академика Азиза Каюмова по древнетюркским письменным памятникам. Были изучены заслуги ученого в области тюркологии.

Ключевые слова: Древнетюркская литература, Орхун-Энасойские памятники, Азиз Каюмов, С.Э.Малов, И.В.Стабелова, «Древние памятники», «Древняя мудрость», Насимхан Рахмонов.

Abstract. The article scientifically analyzes the studies and works of the ancient Turkish literary critic, researcher and propagandist, academician Aziz Kayumov on ancient Turkish written monuments. The merits of the scientist in the field of Turkish studies were studied.

Key words: Ancient Turkish literature, Orkhun-Enasoy monuments, Aziz Kayumov, S.E.Malov, I.V.Stabelova, "Ancient monuments", "Ancient wisdom", Nasimkhan Rakhmonov.

O'zbekistonda qadimgi yozma yodnomalar yuzasidan akademik Aziz Qayumov amalga oshirgan ishlar ahamiyatlidir. Qadimgi davr adabiyoti bilimdoni, targ'ibotchisi va tadqiqotchisining O'rxun Enasoy obidalarining o'rganilishi va turkologiya sohasidagi xizmatlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Rus va jahon adabiyoti namunalari bilan tanishuv va tabdil qilish faoliyati
2. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tadqiqiga doir ilmiy ishlarning yozilishi.
3. O'zbekiston FA Qo'lyozmalar institutida mazkur yodgorliklarni o'rganuvchi bo'limning tashkil etilishi.

4. O'rxun-Enasoy obidalar tadqiqi yo'nalishidagi shogirdlarining yetishib chiqishi.

Rus va jahon adabiyoti namunalari bilan tanishuv bosqichi va tabdil qilish faoliyati

Ko'p qirrali olim yoshligidan adabiyotga mehr qo'yib, talabalik yillarida rus, arab, fors-tojik tillaridagi jahon adabiy namunalaridan bahraman bo'lgan. Rus va jahon adabiyotshunosligi namunalari o'qib-o'rganganishga ishtiyoqmand bo'lgan bo'lajak mutaxassis talabalik yillarida S.E.Malovning “Памятники древнетюркской письменности” (“Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar”) kitobi bilan yaqindan tanishib chiqadi. Nuktadon olim I.V.Stabelovanning “Поезия тюрков VI-VIII вв” kitobidagi matnlarni sinchkovlik bilan kuzatadi. Shu bois toshbitiklarni tabdil qilishda olimning ilmiy bilish qobiliyati yaqqol ko'zga tashlanadi. Yodnomalarni qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiliga tabdil qilish jarayoni haqida olimning o'zi shunday deydi: “O'sha

she'rlarning o'ziga xos eshinishi va tuzilishini ko'proq saqlashni istab, anchagina so'zlarni o'zicha qoldirishga to'g'ri keldi. Masalan, "budun" so'zi "xalq" tushunchasini bildiradi. Uni shundayicha "budun" deyishni to'g'ri deb topdim. "Yush" so'zi ham shunday bo'ldi. "Ardam"ni "odob" deb tushuntirdim. Uni o'zicha qoldirish ham to'g'ri bo'lsa kerak edi, chunki u yana "shon, shuhrat, mardlik" tushunchalarini ham beradi"[1]. Anglashiladiki, olim yodnomalarning asliyatini to'g'risida qayg'uradi. Bitiktoshlardagi o'ziga xos ifoda va go'zal badiiyat, adabiy-ijodiy tafakkur tendensiyalarini yaxshi anglagan holda badiiy-estetik zavqni teran his qilgan tadqiqotchi keng kitobxonlar jamoasi va adabiyot, qadimiyat muhlislariga uni o'z holicha, aynan yetkazishga urinadi.

"Bir ming uch yuz, bir ming bir yuz yil burun yozilgan she'rlar hozirgi o'zbek tilida aniq va silliq berilishi qiyin. Shuning uchun bu tarjima ancha tushunishga og'ir, u yoki bu o'rinlarda noaniq tuyulishi turgan gap. Shularga qaramay, agar bu ish tekshiruvchilar va o'quvchilar uchun O'rta Osiyo xalqlarining madaniyati tarixini o'rganishda ozmi-ko'pmi kerakli bo'lsa, bajarilgan ish bekor ketmabdi, deb quvonar edim" [2].

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tadqiqiga doir ilmiy ishlarning yozilishi.

Ma'lumki, ilmda katta tadqiqodlardan bo'lgan professor V.Tomsen, V.V.Radlov, S.E.Malov, I.V.Stabelova, V.V.Bartol'd L.N.Gumilyovlarning ilmiy faoliyatini muntazam kuzatib borgan olim yozma yodgorliklarning topilishi, o'rganilishi va mazmun-mohiyati, kompozitsiyasi va badiiy qiymati xususida teran mulohazalarga ega bo'lgan. Turkiy xalqlar adabiyotining ibtidosi – toshbitiklardan boshlanishi g'oyasi ilgari surilgan bu asarlar olim adabiy-ilmiy qarashlarining tadrijiga xizmat qilgan. Adabiyot ilmidagi qadimiy va nodir ilg'or g'oyalar bilan birinchilardan bo'lib tanish bo'lgan Aziz Qayumov 1972-yilda "Qadimiyat obidalari" nomli ilmiy asar yozadi. Tadqiqotchi R. Xabxonova "O'zbek mumtoz adabiyotining o'rganilishida akademik Aziz Qayumov ilmiy maktabining o'rni" nomzodlik dissertatsiyasida ushbu risolaga batafsil to'xtalib o'tadi. "Ushbu risola xalqimiz tarixi, adabiyoti va madaniyatining ildizlaridan sanalgan O'rxun-Enasoy toshbitiklari haqida qalb harorati bilan yozilgan, toshbitiklar mohiyatini oddiy o'quvchi ham anglashi mumkin bo'lgan darajada chuqur ochib bergan tadqiqot sifatida alohida ahamiyatga ega" [3] deya e'tirof etiladi tadqiqot ishida.

Asarning "O'tmish esdaliklari (Yozuvlarning topilishi)" bobida O'rxun-Enasoy obidalari batafsil izohlangan. Eng katta qabrtoshlardagi yozuvlar – Kul tegin va To'nyuquq bitiktoshlari tahlili asarning asosiy qismini tashkil etadi. Obidalarining ilm ahli uchun ham, oddiy kitobxon uchun ham birday ahamiyatli tahlili oddiy va tushunarli usulda amalga oshiriladi. To'nyuquq tilidan aytilgan ushbu fikrlar she'riy satrlarda juda sodda va ravon taqdim etilgan:

U so'zni eshitib,
Tun yana uxlagim kelmas erdi.
Kunduz o'ltirgim kelmas erdi...
Unda o'yladim.
Urushamiz... dedim.
Ko'chman yo'li bir ermish,
Qor ko'chmish deb eshitib,
Bu yo'ldan yurish yaramas dedim [4].

Shuningdek, kitobda muallif tomonidan Enasoy daryosi bo'yidan topilgan toshbitiklar to'g'risida xabar bergan olimlarning xizmati, XIX asrning birinchi choragida sirli yozuvlar to'g'risida ma'lumot to'plagan Grigoriy Spasskiyning "Сбирский вестник" jurnalidagi maqolasi haqidagi fikrlar qayd etiladi. Obidalarining N.M.Yadrinsev tomonidan topilishi, V.Tomsen sa'y-harakatlari bilan o'qilishi haqida ma'lumot beriladi. O'zbekistonda O'rxun-Enasoy obidalarining o'rganilishida munosib xizmat qilgan Oybek, N.Mallayev, O.Sharafiddinovlarning ilmiy mehnatlari e'tirof etiladi. Aziz Qayumovning ushbu asari yodgorliklarning asl mohiyati teran ochib berilganligi, obidalarining adabiy-estetik qiymati ko'rsatilganligi, mavjud ilmiy faktlar ommabop usulda bayon etilgani bilan qimmatlidir.

Tadqiqotchi o'zining "O'zbek adabiyoti tarixi" nomli besh jildlik kitobining birinchi jildida "Irq bitigi" xususidagi ilmiy-nazariy fikrlarini bayon etadi. Asarning mazmun-mohiyati, kompozitsiyasi, g'oyasi va badiiyatiga diqqat qaratadi. Shuningdek, bitigni shomonlik oqimi ta'sirida

yozilgan badiiy yodnoma va qadimgi turkiy adabiyotdagi yuksak ijod namunasi sifatida yuqori baholaydi.

Adabiy manbalardan ma'lumki, ulug' qomusiy olim Mahmud Qoshg'ariy O'rta Osiyo va uning atrofidagi turkiy xalqlar yashagan o'lkalarni kezib chiqqan. Sayohatlari asosida turkiy xalqlar tilidan yozib olingan va 1069-yilda tugallangan "Devonu lug'atit turk" ("Turkiy so'zlar devoni") asari nafaqat turkiy tilshunoslik tarixi balki, qadimgi turkiy badiiy ijod haqida ham tasavvur uyg'otadi. Asardagi she'riy parchalarni olim Aziz Qayumov hozirgi o'zbek tili bayon qilib nashrga tayyorlagan. Bu kitob "Qadimiy hikmatlar" deb ataladi. Uni tuzuvchi professor, qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tadqiqotchisi Nasimxon Rahmonov hisoblanadi. Asarning mas'ul muharriri Aziz Qayumov. Kitobda dastlab O'rxun bitiklari bobi keladi. Bobning kirish qismida muallif N.Yadrinsevning 1889-yildagi Mo'g'ilistonga qilgan ekspiditsiyasi va Qoraqurum xarobalaridan topilgan yodnomalar haqida qayd etadi. "Ularni juda qiziqtirgan narsa, ayniqsa, yozuv bitilgan toshlar bo'ldi" [5] deb yoziladi kitobda. Dastlabki topilgan bitiklarning orqasidagi xitoycha matndan bitiktoshlarning turk xoqonlariga tegishli ekanligi ayon bo'lganligi aytiladi. Shunday bo'lsa-da, yodnomalardagi yozuvlarni hech kim o'qiy olmaganligi, ko'p yillik izlanishlardan so'ng daniyalik olim V.Tomsen tomonidan o'qilganligi bayon etiladi. Bu kabi ilmiy faktlar har ikki kitobda ham deyarli o'xshash. Bu, albatta, ilmiy ma'lumotlarning axborot tarzida berilishi nuqtai nazaridan e'tirozlarga sabab bo'lmaydi.

"Qadimiy hikmatlar"da O'rxun-Enasoy obidalarining turkiy xalqlarning ilk yozma adabiyot namunasi sifatidagi badiiy qiymati ta'kidlanadi. Bitiglarda tasvirlangan voqealar tarixiy haqiqatlar asosiga qurilgan bo'lib, xalq og'zaki ijodi motivlari bilan o'zaro uyg'unlik kasb etishi ilmiy asoslanadi. Bu turkiy yozma adabiyotning alohida bir turini yuzaga keltirganligi muhim adabiy hodisa sifatida e'tiborga molik jihat ekanligi qayd etiladi. Muallifning fikricha, obidalarda qahramonlik, insonparvarlik, xalqchilik tendensiyalarining markaziy o'ringa chiqishi alohida ahamiyatli. Kitobda Kul tigin bitiktoshi haqida, asarning mazmun-mohiyati, obrazlar tizimi, voqealar va tasvirlar silsilasi yuzasidan muallifning ilmiy qarashlari tarixiy va badiiy fonda keltiriladi. Shundan so'ng asar matni bilan tanishish mumkin.

Bilga xoqon bitigi, Ungin bitigi, Moyun chur bitiglarining topilish o'rni, qisqacha mazmun-mohiyati, kimlarga bag'ishlanganligi kabi ilmiy ma'lumotlar asar davomida bayon etiladi. Kitobning Enasoy bitiktoshi bobida Enasoy bitiglarining topilishi, nomlanishi va O'rxun bitiklari bilan umumiylik xususiyati va farqli jihatlari haqida ilmiy-nazariy mulohazalar keltiriladi. Asardagi vatan va vatanparvarlik pafosining badiiy-emotsional fonda namoyon bo'lishi kitobxon ruhiyatiga ayrica ta'sir etishi ochiqdan. Bu bitiklarning yumaloq, to'g'ri burchakli kabi turli shakldagi va granit (yalitroq qimmatbaho) toshlarga hamda ba'zilar metal, kumush, oltin idishlarga, qoyalarga yozilganligi, ularning topilish jarayonlari, saqlanish o'rni haqida tarixiy-ilmiy faktlar keltiriladi.

"Qadimiy hikmatlar"da, shuningdek, Eletmish bilga xoqon yodnomasi, Uyuq turan yodnomasi, Elegeshdan topilgan yodnoma, Begra yodnomasi, Chako'l yodnomasi, Oznachennaya qishlog'idan topilgan yozuv, Achur qishlog'idagi yodnoma, Oltinko'l birinchi yodnomasi, Oltinko'ldagi ikkinchi yodnomasi va Uybat yodnomasi kabi bitiktoshlarning matni keltirilgan. Badiiy matn talablariga to'la mutanosib bo'lgan yodnomalardagi tasvir vositalari, syujet elementlari, ifoda usuli va qurilish sistemasi bitiktoshlarning kompozitsion tugal asar ekanligidan dalolat beradi.

Olim Aziz Qayumov mashhur turk qahramoni, sarkarda Alp Er To'nga marsiyasini Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asaridan olib sayqallaydi. Bu marsiya Aziz Qayumovning "Qadimiyat obidalari" va "Qadimiy hikmatlar" kitoblarida o'sha davr adabiy qoidalari asosida tahlillar bilan taqdim etiladi. Qadimgi turkiy adabiyot tadqiqotchisining G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti tomonidan 1987-yilda nashr etilgan ushbu kitobi o'z vaqtida zaruriy darslik sifatida keng va ko'p foydalanilgan. Ahamiyatlisi, ushbu manba bugungi kunda ham buyuk adabiyotimizning ildizlarini uzoq o'tmishdan o'rganish imkonini berib kelmoqda.

O'zbekiston FA Qo'lyozmalar institutida mazkur yodgorliklarni o'rganuvchi bo'limning tashkil etilishi

Olim o'zining amaliy sa'y-harakatlari bilan ham O'rxun-Enasoy obidalarining o'rganilishida jonbozlik ko'rsatgan. Bu haqida Qosimjon Sodiqov yozadi: "Domla (Aziz Qayumov)ning tashabbusi

bilan o'zbek ilmida ulug' bir ish boshlandi. Qo'lyozmalar institutida O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi yozma yodgorliklarini o'rganish bo'limi tashkil etildi. Ushbu yo'nalishda boshlab uch nafar mutaxassis tayyorlandi. Mirsodiq Ishaqov – sug'd yozuvi va uning yodgorliklari, Nasimxon Rahmonov – ko'k turk (turkiy run) obidalari hamda men qadimgi uyg'ur yozuvi va unda yaratilgan yodgorliklarni o'rganishga kirishdik... Aziz Qayumov o'z rahbarligi davomida O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi yozma yodgorliklarini o'rganish ishiga katta e'tibor qaratdi, respublikamizda bu sohaning rivojlanuvi uchun qo'lidan kelganini qildi" [6].

Albatta, bu fikrlar olimning turkiy adabiyotning eng qadimgi yozma yodgorliklarini tadqiq qilish, keng jamoatchilik orasida ommalashtirish bilan bir qatorda o'zbek turkologiyasining shakllanishiga jiddiy xizmat qilganligidan dalolat beradi.

O'rxun-Enasoy obidalari tadqiqi yo'nalishidagi shogirdlarining yetishib chiqishi

Aziz Qayumov tomonidan tashkil etilgan ilmiy maktabning ahamiyati yuqori. Akademik o'z atrofidagi shogirdlari – tadqiqotchilarni doimiy kuzatib, ularga qo'lidan kelgan amaliy-nazariy ko'magini berib kelgan. Olim adabiy-ilmiy qarashlari, badiiy-estetik tafakkuri bulog'idan suv ichgan ilmiy izlanuvchilar, ustoz mulohazalarini davom ettirishga ishtiyoqmand bo'lishgan. Buning natijasida qadimgi yozma yodgorliklarni tadqiq qilish maydoniga Otaxo'ja Azizxo'jayev, yozma yodgorliklarning til xususiyati bo'yicha Baxtiyor Abdushukurov, Qudratulla Omonov, Qosimjon Sodiqov, yodgorliklar poetikasi bo'yicha Nasimxon Rahmonov, Muzaffar Mamatqulov kabi yirik olimlarning kirib kelgani va ular bugun ham bu sohaning rivoji uchun munosib xizmat qilishayotgani e'tiborlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qayumov A. Qadimiyyat obidalari. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent. 1972-y. 134-b
2. Qayumov A. Kul tegin yodgorligidagi kichik yozuv. Asarlar. 10 jildlik. 10-jild. Toshkent. Mumtoz so'z.
3. Xoboxunova R. "O'zbek mumtoz adabiyotining o'rganilishida akademik Aziz Qayumov ilmiy maktabining o'rni" nomzodlik diss. Andijon. 2020-yil
4. Qayumov A. Qadimiyyat obidalari. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent. 1972-y. 160-b
5. Qayumov A. Qadimiyy hikmatlar. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent. 1987-y. 16-bet
6. Sodiqov Q. O'zbek filologiyasining kelajagini o'ylagan inson. / Fidoiy olim va benazir inson. – Toshkent. Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi. -B.59

UO'K 903

BIRINCHI JAHON URUSHIDA QO'LGA OLINGAN ASIRLARNING QISHLOQ XO'JALIGIDAGI FAOLIYATI

D.R.Oralov, magistrant, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Birinchi jahon urushida qo'lga olingan harbiy asirlarga bo'lgan munosabat, qishloq xo'jaligidagi faoliyati, turmush tarzi, ijtimoiy-siyosiy ahvoli, ko'chirib kelingan harbiy asirlarda uchragan yuqumli kasalliklar, oziq-ovqat tanqisligi, o'g'irlik va talonchilik holatlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Rus manzilgohlari, baptislar ibodat uyi, TurkVO qo'mondonligi, lagerlar, qishloq xo'jaligida yerlarni haydash, kema sozlash, Avstriya-Vengriya formasi.*

Аннотация. *Освещаются обращение с военнопленными, захваченными в Первую мировую войну, сельскохозяйственная деятельность, образ жизни, общественно-политическое положение, инфекционные заболевания, встречающиеся у переселенных военнопленных, голодание, кражи и случаи грабежей.*

Ключевые слова: *русские поселения, баптистский молитвенный дом, командование ТуркВО, лагеря, сельскохозяйственная пахота, корабельная подгонка, австро-венгерская форма.*

Abstract. *The treatment of prisoners of war captured in the First World War, agricultural activities, lifestyle, socio-political situation, infectious diseases found in resettled prisoners of war, starvation, theft and cases of robbery are covered.*

Key words: *Russian settlements, Baptist prayer house, command of the TurkVO, camps, agricultural plowing, ship fit, Austro-Hungarian uniform.*

Amirlik rus manzilgohlarida istiqomat qilgan aholining milliy tarkibi ham to'la ochib berilmagan. "XIX asr oxiri – XX asr boshida Yangi Buxoro (Kogon) shahrining 2500 sonli aholisidan 345 tasi rus, 50 tasi polyak, 30 tasi nemis, 10 tasi grek, 40 tasi gruzin va osetin, 155 tasi arman, 115 tasi qirg'iz, tatar, boshqird, 345 tasi yahudiy, 345 tasi fors, 865 tasi o'zbek hisoblanib, shundan 1839 tasi erkak, 284 tasi xotin-qiz, 277 tasi bolalar bo'lgan" – deb ma'lumot bergan, tarixchi olim A.Gafurov.

Boshqa tadqiqotlarda rus manzilgohlarida rus, arman, yahudiy, tatar, o'zbek, tojik, grek, gruzinlar istiqomat qilganligi ko'p bor takrorlangan. Yuqorida sanab o'tilgan millatlar soni 15 tadan ortmaydi. Holbuki, rus manzilgohlarida mahalliy aholi vakillari bilan yonma-yon ukrain va beloruslar (slavyanlar), afg'onlar, litov va estonlar, finlar, sobiq asirlar hisoblangan avstriys, serb, xorvat, sloven, slovak, chexlar bir muddat bo'lsada, yashashgan. Rus manzilgohlarida Rossiya fuqarolari bilan Buxoro amirligi aholisi yonma-yon yashaganligi hisobga olinsa, ularda 8090 dan ortiq kishilar va 20 dan ortiq millat va elat vakillari mavjud bo'lgan, degan xulosaga kelish mumkin.

Soqchilarning zaifligidan, o'sha paytda mintaqada deyarli oddiy qo'shinlar qolmagan, ular Kavkaz frontiga yuborilgan va Fors va Afg'oniston bilan chegaraning yaqinligidan foydalanib, 1914-yil oxiridan va 1915-yil davomida. lagerlardan, ish joylaridan va kasalxonalaridan 489 askar va ofitser, 1916-yilda yana 23 ofitser va 550 askar qochib ketdi. 1917-yil mart oyiga kelib TurkVOda 1457 askar va 72 ofitserning parvozi qayd etildi[1].

Rus manzilgohlaridagi shaharlarda yashagan aholining soni bilan bog'liq ma'lumotlar tahlil qilinar ekan, ular amirlikdagi yirik, o'rta, kichik shaharlardagi aholi soni bilan mutanosib kelishi ayon bo'ladi. Temir yo'l stansiyalari joylashgan Ziyovuddin, Farob, Qiziltepa manzilgohlarida temir yo'l batalyoni va temir yo'l ishchilaridan tashqari 621 ta rus fuqarosi yashagan. Ma'lumotlardan birida 1896-yil Yangi Buxoroda 2500, 1917-yil – 12 ming, Yangi Chorjo'yda 1895-yilda -4.500; 1914-yil – 15 ming, Karkida 1895-yil – 250, 1912-yil – 6.000, Termizda - XX asr boshida 6.000; Saroyda – 230 ta rus fuqarolari yashaganligi qayd etilgan.

Rus manzilgohlarida yashayotgan qirg'iz, turk, tatar, o'zbek, tojiklar arizalar orqali rus fuqaroligiga o'tgan. Ular haqida arxiv hujjatlari saqlangan. Buxoro amirligi rus manzilgohlarida Birinchi jahon urushida Rossiya- Avstriya, Rossiya-Turkiya, Rossiya-Germaniya frontlarida asir olinganlar ham majburan ko'chirilib, ulardan turli maqsadlarda foydalanilganligini e'tibordan qochirmaslik kerak. Jumladan, harbiy asirlar Turkistonda 50 mingdan ortiq bo'lib, Buxoro temir yo'lini qurishda 1915-yilda 1600 harbiy asir, 1916-yilda 4188 ta harbiy asirlar tuproq va qurilish ishlariga jalb etilgan[2].

1915-yil bahorida TurkVO qo'mondonligi harbiy asirlarning mehnatidan foydalanib, yangi lagerlar qurishga kirishdi. Bu lagerlar Kazalinsk, Perovsk, Turkiston, Chernyaev, Aulie-Ata, Xojent, Kattaqo'rg'on, Namangan va Qo'qon yaqinlaridagi temir yo'l bo'yida joylashgan edi. Qurilish davom etar ekan, mahbuslar chodir lagerlarida yashashgan[3].

1915-yil o'rtalarida Turkistonlik harbiy asirlar Yevropa Rossiyasiga ishlash uchun yuborildi. Hammasi bo'lib 68 ming kishi yuborildi, natijada mahbuslarni joylashtirishning haddan tashqari ko'pligi masalasi yo'qoldi. Aytish joizki, Turkistonning o'zida ham, qo'shni Buxoro amirligida ham harbiy asirlarning mehnatidan juda faol foydalanilgan[4].

Avstriya-Vengriya armiyasi ofitserlari quyidagi sxema bo'yicha xizmat ko'rsatishdi. Harbiy ofitserlar to'rt ofitser uchun bitta stavkada botmen olish huquqiga ega edilar. Generallarga shaxsiy buyruq beriladi. Botmenlar ofitser kazarmalarida yashagan. Harbiy asirlarga kitoblar, jurnallar, gazetalar faqat jamoa boshlig'ining ruxsati bilan yetib borardi. Harbiy asirlarga rus siyosiy gazetalarini o'qishga ruxsat berildi. Harbiy asirlar ofitserlari o'z vatanlariga yuborgan maktublari jamoa boshlig'iga topshirilib, u TurkVO shtab-kvartirasidagi harbiy senzura qo'mitasiga yuborilgan[5].

Vena va Berlin diplomatlari AQSH elchixonalariga masalani hal qilishda yordam so'rab notalar yubordilar. Avstriya-Vengriya armiyasining asirga olingan slavyanlarining Turkistondagi holati

ancha yaxshi edi. Ofitserlar ma'lum bir erkinlikdan bahramand bo'lishdi, shahar ko'chalarida formada yurishdi va ko'plab tomoshabinlarni to'plashdi. Nemis harbiy asirlari, qoida tariqasida, tor va noqulay xonalarga joylashtirildi, ular asirlar holatida bo'lib, eng yomon ratsionga ega edilar. Turkistonga harbiy asirlarni tekshirish uchun kelgan AQSH vakili avstro-vengriyalarning ahvolini ozmi-ko'pmi qoniqarli deb topdi. Nemislar uchun qabul qilingan rejimga kelsak, u keskin salbiy gapirib, uni o'zgartirish zarurligini ta'kidladi. Bu takliflar qanoatlanirilmadi[6].

O'rta Osiyoning og'ir iqlimi, mintaqa infratuzilmasining harbiy asirlarni joylashtirish va yashashga tayyor emasligi 1915-yil oxirida hukumat e'tiborini tortdi va uni muammo bilan bevosita tanishishga majbur qildi. Urush vazirining buyrug'i bilan general A.A. Polivanova, 1916-yil 8-yanvarda Bosh shtabning Osiyo qismi boshlig'i general Mixail Mixaylovich Manakin Turkistonga u erda bo'lgan harbiy asirlarning ahvoli bilan tanishish uchun yuborildi. Manakin viloyat poytaxtida olti kun qolib, 15-yanvar kuni Toshkentga yetib keldi. 1916-yil 22-yanvarga kelib Turkiston harbiy okrugida Avstriya-Vengriya armiyasining 2114 nafar zobiti va 86478 nafar quyi mansabdor shaxslari joylashgan edi[7].

Shunday qilib, ofitserlar fuqarolik kiyimlarini kiyishlari mumkin edi. Bu zobitlarga o'zlariga e'tibor qaratmasdan shahar bo'ylab erkin harakatlanish imkonini berdi. Ammo hamma o'z formasini saqlab qoldi va ehtiyotkorlik bilan ushlab turdi. Qochishga qarshi chora sifatida zobitlarga osiyo tipidagi kiyimlarni sotib olish taqiqlandi. Aytish joizki, Avstriya harbiy kiyimi Turkiston tog'larida qishki sovuqqa yetarlicha issiq bo'lmagan. 1919-yilga kelib, harbiy asirlar kiyim-kechak kiyishdan voz kechdilar. U shunchaki ahvolga tushib qoldi. Hamma fuqaro kiyimida ketdi[8].

Avstriya va vengriya ofitserlarining slavyan askarlariga nisbatan dushmanona munosabati, shuningdek, ular Avstriya-Vengriya Qizil Xochidan buyurtma berishlari va olishlari mumkin bo'lgan yangi kiyim-kechaklarni berishdan bosh tortishlarida ham ifodalangan. Senchek shunday vaziyatga tushib qoldi, lekin rahmdil rus askari unga yangi rus kiyimini berdi. Askar Senchekni kutib olgan Avstriya-Vengriya ofitserlari yuz o'girishdi va baland ovozda: "Mana vatan xoini keldi", dedilar. Shu munosabat bilan ular protokol tuzdilar va vatanlariga qaytib kelgach, uni Harbiy tribunalgacha topshirishlarini e'lon qildilar[9].

Rasmiy hujjatlarga ko'ra, harbiy asirlar qoniqarli sharoitda saqlangan. Buni qator faktlar tasdiqlaydi: harbiy asirlarning oilalariga ularga ergashishga ruxsat berildi; harbiy asirlarning mehnatidan, odatda, tekin mehnat sifatida foydalanilgan, lekin ba'zan ularga o'z mehnati uchun arzimagan bo'lsa-da, pul to'langan; sovuq mavsumda harbiy asirlar quyi darajadagi harbiy kiyimda ishlashga yuborilgan va hokazo.

Turkistondagi sobiq harbiy asirlarning taqdiri boshqacha rivojlandi. O'rta Osiyo shaharlari ko'chalarida sadaqa so'ragan harbiy asirlarni ko'rish mumkin edi. Harbiy asirlar guruhlarini choyxonalar va restoranlarda o'ynashdi, barcha mehmonxona xodimlari Gabsburg monarxiyasining fuqarolaridan iborat edi. Beylining o'zi kiygan Avstriya-Vengriya formasi, F.J.I. harflari bilan. (Imperator Frants Jozef) qalpoqli, Turkiston shaharlari va qishloqlari bo'ylab uzoq vaqt miltillagan. Ko'p turmush qurgan bevalar yoki tashlab ketilgan xotinlar dehqonchilik yoki hunarmandchilik bilan shug'ullanishdi. Ularning avlodlari hozirgacha Markaziy Osiyoning mustaqil davlatlarida istiqomat qilishadi. Kimdir biznes ochishga harakat qildi, lekin bolsheviklar tuzumi sharoitida bu deyarli mumkin emas edi. Harbiy asirlarning katta qismi armiyadagi rus askarlari o'rnini egalladi. Turkistondagi Qizil Armiyaning qariyb yarmi sobiq avstro-Vengriya harbiy asirlari, asosan vengerlar edi. Targ'ibot ularning ko'pchiligini ishqibozlarga aylantirdi.

1914-1918-yillarda Amudaryo flotida 1800 ta matros, komandir va michmanlar xizmat qilgan. Biroq, 1922-yilga kelib ular soni 549 nafarga tushib qolgan.

Yevropalik vakillar turli etnik qatlamga ega edi. Ular turli tillarda so'zlashuvchi xalqlar bo'lib, asirlik davomida qochib ketishga urinish hollari ko'paydi va mahalliy aholi orasida kirib turli o'g'rilik va talonchilik hollarini ko'paytirdi. Rossiya hukumati vakillari asirlardan o'z moddiy imkoniyatlarini oshirishda foydalandi. Jumladan, qishloq xo'jaligida yerlarni haydash, ekin ekish va ularni yig'ishtirib olishda foydalangan bo'lsa, transportda temiryo'l qurilishi va izlarni joylashtirish, og'ir sanoat korxonalari faoliyatini yuritishda ularning kuchidan foydalandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Котюкова Т.В Положение военнопленных германской и австро-венгерской армий в Туркестане в 1914-1916 гг. (по материалам доклада генерала М. М. Манакина)-Санкт-Петербург -2002. С. 53.
2. Файзиева Ф. Бухоро амирлигида рус манзилгоҳларидаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёт (1868-1920 йй.)- Бухоро-2022. 43-бет.
3. Васильева С.Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны. Автореф. дис. на ... канд. ист. наук. Москва, 1997. 24 с
4. Гергилева А.И. «Многие миллионы людей были вырваны войной из привычной для них обстановки». Чехословацкий корпус и военнопленные Первой мировой войны на территории России // Военно-исторический журнал. 2013. № 2. С. 54–60.
5. Котюкова Т.В Положение военнопленных германской и австро-венгерской армий в Туркестане в 1914-1916 гг. (по материалам доклада генерала М. М. Манакина)-Санкт-Петербург -2002. С. 55.
6. Корнеев В.В. Концентрационные лагеря в России в годы Первой мировой войны // Военно-исторический журнал. 2015. № 9. С.
7. Котюкова Т.В Положение военнопленных германской и австро-венгерской армий в Туркестане в 1914-1916 гг. (по материалам доклада генерала М. М. Манакина)-Санкт-Петербург -2002. С. 55.
8. Котюкова Т.В Положение военнопленных германской и австро-венгерской армий в Туркестане в 1914-1916 гг. (по материалам доклада генерала М. М. Манакина)-Санкт-Петербург -2002. С. 59.
9. Сенчек Г. От Кракова до Туркестана // Былые походы: Воспоминания словацких красноармейцев – участников Великой Октябрьской социалистической революции и Гражданской войны в СССР. М.: Воениздат, 1961. С. 208.

UO'K 94(575)

**SHAYBONIYLAR SULOLASI HUKMRONLIGI DAVRIDA XIVA VA BUHORO
XONLIKLARINING O'ZARO MUNOSABATLARI TARIXIDAN
Sh.Rahmonova, o'qituvchi, Ma'mun Universiteti, Xiva**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shayboniyxonning hokimiyat tepasiga kelish arafasidagi Mavoraunnaxrdagi siyosiy vaziyat, Buxoro va Xiva xonliklarining tashkil topishi va o'zaro munosabatlari tarixi masalalari ilmiy adabiyotlar asosida ko'rib chiqilgan.

Калит сўзлар: Amir Temur, Mavoraunnaxr, Samarqand, Buxoro, Xorazm, siyosiy vaziyat, Xiva xonligi, Buxoro xonligi, Muhammad Shayboniyxon, Elbarsxon, Abdullaxon, Abulg'ozixon, Subxonqulixon, Anushaxon, elchi, savdo, hunarmandchilik.

Аннотация. В данной статье на основе научной литературы рассматривается политическая ситуация в Маворауннахре накануне прихода к власти Шайбани-хана, исторические вопросы образования и взаимоотношений Бухарского и Хивинского ханств.

Ключевые слова: Амир Темур, Мавораннахр, Самарканд, Бухара, Хорезм, политическая обстановка, Хивинское ханство, Бухарское ханство, Мухаммад Шайбани хан, Эльбар хан, Абдулла хан, Абулгази хан, Субхан Кули хан, Ануша хан, посол, торговля, ремесла.

Abstract. In this article, the political situation in Mavoraunnahr on the eve of Shaibani Khan's coming to power, the historical issues of the establishment and mutual relations of the Bukhara and Khiva khanates are considered on the basis of scientific literature.

Key words: Amir Temur, Mavorannakhr, Samarkand, Bukhara, Khorezm, political situation, Khanate of Khiva, Khanate of Bukhara, Muhammad Shaibani Khan, Elbar Khan, Abdullah Khan, Abulgazi Khan, Subkhan Quli Khan, Anusha Khan, ambassador, trade, crafts.

Temuriylar davlati inqirozidan so'ng Mavoraunnaxrda siyosiy vaziyat ancha keskinlashgan. Bu davr ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan va o'rganilmoqda. Bir so'z bilan aytganda Buxoro va Xiva xonliklarining tashkil topishi, bu ikki davlat sulola vakillari o'rtasida kechgan o'zaro aloqalar bilan bog'liq tarixi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Bu vaqtga kelib Xorazm Shayboniyxon hujum qilgan davrda Xuroson tarkibida edi. Uning vafotidan so'ng Eron safaviylari tasarrufiga o'tgan. Biroq xorazmliklar safaviylar hukmronligiga qarshi kurashib ozodlikka erishishgan. Xorazmning hukmdori qonuniy maqomga ega bo'lishi muhim edi. Shu sababli mustaqillik uchun kurashning rahnamolari Xorazm taxtiga Dashti Qipchoqdagi Shaybon avlodidan bo'lgan Berka Sultonning o'g'li Elbarsxonni taklif etdilar. Berka Sultonning xonadoni Shayboniylar bilan bir shajaradan bo'lsa-da, bir –biriga dushmanlik munosabatida edilar.

1480-yil o'zaro toj-u taxt uchun kurashda Muhammad Shayboniyxon tomonidan o'z bobokaloni Shaybonxon avlodiga mansub Berka Sultonning o'ldirilganligi buning sabablaridan biri edi. Markaziy Osiyodagi bu ikki o'zbek davlati- Buxoro va Xiva xonligi o'rtasida o'zaro sovuq munosabatlar hukm surdi. Buning asosiy sababi xonliklarning bosqinchilik urushlari hisobiga kengaytirishga urinishlari bo'lsa, ikkinchisi, Buxoro-Xiva xonligi hukmron sulolalarning bir-biriga g'anim bo'lib qolgan xonadonlarga mansubligi edi. Buxoroda Ubaydullaxon Shayboniylar sulolasini saqlab qolish va uni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Buxoro uning davrida poytaxt maqomiga ega bo'lgan va Buxoro xonligi deb ataladigan bo'ldi. Bu paytda Movarounnahr butunlay shayboniylarga tobe bo'lgan. O'sha vaqtlarda hozirgi O'zbekiston va Tojikistonning katta qismi, Balx va Badaxshon kirgan.

Ubaydullaxon Shayboniyxon davridagi sarhadlarni qayta tiklashga harakat qildi. U Hirotni ishg'ol etib, qizilboshlarni bir necha marta mag'lubiyatga uchratgan edi. 1537-1538-yillarda Xorazmga hujum qilib qisqa vaqt Xiva xonligini Buxoroga bo'ysundirgan va o'g'li Abdulazizni Xorazmga noib etib tayinlaydi. Biroq bu ahvol uzoq davom etmadi. Erksevar Xorazm xalqining ozodlik kurashi natijasida mamlakatning mustaqilligi tiklandi. Ubaydullaxon yuborgan qo'shin esator mor keltirildi. Abdulazizxon Buxoroga qochib kelishga majbur bo'ldi. Keyingi hukmdorlar davrida ham bu ikki xonlik o'rtasidagi adovat va g'animlik to'xtamadi. 1594-1596-yillarda Abdullaxon II tomonidan Xorazm egallanganini ko'rishimiz mumkin. Bu davrda yangi tashkil etilgan Xorazmda markazlashgan va yagona hokimiyatning yo'qligi bu davlatni bo'ysundirishni maqsad qilgan davlat hukmdorlarining manfaatiga mos kelardi. Buxoro xonlarining Xorazmga yurishlari xususan, ular tomonidan ko'plab o'zbek urug'lari vakillarining olib ketilishi, aholi boshiga solingan katta miqdordagi soliqlar Xiva xonligi siyosiy barqarorligi va ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotiga sa'lbiiy ta'sir ko'rsatgan. Xiva xonlari avlodlari Buxoro hukmdorlari bilan ham qarindosh-urug'chilik munosabati bo'lsa ham, ular orasida raqobatlar davom etardi. Ba'zi bir fikrlarga qaraganda, harbiy yurishlarida Abdullaxon amakisi Pirmuhammadxonning yordamiga tayangan. Lekin manbalardagi ma'lumotlar bu fikrni to'liq tasdiqlamaydi. Pirmuhammadxon yosh Abdullaxonning tobora kuchayib borishidan cho'chidi va ungz qarshi zimdan kurashdi.

Pirmuhammadxon 1552-yili Abdullaxonni turli bahonalar bilan Balxda tutib qoldi, Nasafni esa, O'zbek sultonga in'om qildi. Lekin Abdullaxon yashirinch Balxdan chiqdi va o'sha yili Nasafni oldi. Abdullaxonning 1551-1582-yillarda olib borgan uzluksiz urushlari Shayboniyxon vafotidan so'ng mayda qismlarga bo'linib ketgan Movarounnahrni qayta birlashtirish, Shayboniyxon davlatini qayta tiklash, markaziy hokimiyatni kuchaytirishga qaratildi. Bunda deyarli hamma o'zbek qabilalari, Jo'ybor shayxlari va ruxoniylarining yordamiga tayandi. U Shayboniy sultonlar va yirik feodallarning boshboshdoqligi bilan shafqatsizlarcha kurashdi va hatto o'z qarindosh-urug'larini ham ayamay qirib tashladi. Bu kurashda Abdullaxon va uning o'g'li Abdulmo'mindan boshqa Abulxayrxon xonadonidan bo'lgan hamma sultonlar qirib tashlandi. Abdullaxon 40 yil hukm surdi, lekin baribir ichki feodal urush va nizolarni bartaraf qilolmadi. U davlatni qurol vositasi bilan aniqrog'i, zo'rlik bilan boshqardi. Uning vafotidan so'ng vorislari buyuk davlatchilik siyosatini davom ettira olmadilar va hokimiyatni juda qisqa vaqt o'z qo'llarida saqlab tura oldilar. Shayboniylar davlatidagi ichki ziddiyatlar ikki yo'nalishda namoyon bo'ldi. 1. Markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat o'rtasidagi ziddiyatlar; 2. Hukmron tabaqalar bilan mehnatkash omma o'rtasidagi ziddiyatlar.

Keyinchalik, Buxoro xoni Abdulazizning inisi Subhonquli Abulg'ozining ukasi Sharif Muhammadning kuyovi edi. Balx hokimi bo'lgan Subhonquli Abulg'oziga odam jo'natib, akasiga qarshi urushga da'vat qildi. Abdullaxon davrida qarindosh-urug'lari qoni to'kilganligini ko'p marta eshitgan Abulg'oz Buxoro ustiga yurish boshladi. Ko'kardik degan joyga yetganda xon Bekquli inoqni Qorako'l ustiga yubordi. O'zi esa 30-40-qishloqni egallagach, Buxoro darvozalari oldida paydo bo'ldi. Shu orada Bekquli ham Qorako'lni egallab, katta o'lja bilan kelib, xonning asosiy lashkarlariga qo'shildi. Xivaga qaytgan xon lashkarlariga alohida iltifot ko'rsatdi. Abulg'ozining o'zi Qorako'lga ikkinchi bor yurish qildi. Kelgusi yili Chorjo'y ham shu tariqa bo'ysundirildi va aholisi asir qilib olib ketildi [1].

1657-yilda Abulg'oz qo'shinlari Qorako'lga yurish qilib, Yoychin va Narzam degan joylarni egallab, Karmana ustiga yurish boshladi. Zarafshon daryosidan o'tgan xivaliklar shahar aholisining

mol-mulkini o'lja oldilar va Abulg'oz'i buyrug'i bilan 15 ming qo'shin orqaga qayta boshladi. Ularni ta'qib qilgan Buxoro qo'shinlari bilan Xivaliklar o'rtasidagi to'qnashuv yeti marta takrorlandi. Xivaliklarning qutulishi mushkul bo'lib qolganda Anushaxon Abdulazizning qo'shiniga shiddat bilan hamla qildi. Qo'qqisdan boshlangan ushbu hujun natijasida buxoroliklar qo'shini parokanda bo'ldi. Ular chekinib, o'zlarini daryoga tashlay boshladilar [2].

Muhammadxon ibn Arab Qatag'on o'zining "Musaxxir al-bilod" asarini shayboniylar sulolasi va barcha hukmdorlar yurishlariga bag'ishlagan. Asarda Muhammad Shayboniyxon Xorazmga yurish qilib dastlab Tirsak qal'asini keyinroq esa Urganchni egallab, ko'plab o'ljalarni qo'lga kiritganligi keltirilgan [3].

XV asr oxiri XVI-asr boshlari Markaziy Osiyo mintaqasida yangi davlatlarning jumladan Xiva Buxoro va Qozoq xonlari hamda Eronda Safaviylar davlatining tashkil topishi hamda kuchlar nisbatining tez-tez o'zgarib turushi bilan harakterlanadi. 1510-yilda hali Elbarsxon Dashti qipchoqda bo'lib Xorazm taxtiga o'tirmagan edi. Elbars Sulton bu vaqtda Urganch hukmdori sifatida Xorazmning manfaatlarini ifoda eta olmas edi. Lekin uning eron shohi bilan hamkorligi haqiqatga to'g'ri keladi. Chunki oilaviy dushmanlik Elbars Sulton xonadonining Muhammad Shayboniyxonga qarshi chiqishga undaganligi tabiiy edi. Elbars Sulton chingiziylar avlodidan hisoblangan Arabshoh vorisi Berka Sultonning o'g'li bo'lib, uning otasi bir shajaradan bo'lishiga qaramay, dushmanlik tufayli Muhammad Shayboniyxon tomonidan o'ldirilgan edi. Shu bois dashtdagi o'z qarorgohlarida yashab qolgan Berka Sulton o'g'illari va qarindoshlari nafaqat Muhammad Shayboniyning yurishlarida ishtirok etishni istamaganlar, balki yuzaga kelgan qulay vaziyatdan foydalanib uni kuchli raqib qo'li yordamida halok etishga intilganlar. Elbars Sultonning ittifoqchilarga qo'shilib Marv tomonga yo'l olganligi, bir tomondan uning Shayboniyxonga e'tiroz bildirish qudratiga ega emasligi, boshqa tomondan, bu yurishda Buxoro qo'shini bilan birga bo'lish uning siyosiy-iqtisodiy rejalari strategiyasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu jihatdan Elbars Sulton va Shoh Ismoil I o'rtasidagi hamkorlik aslida Muhammad Shayboniyxonga qarshi xonadon vakillarining shaxsiy manfaatlarini ifodalari edi deb xulosa chiqarish mumkin [4].

Xorazm tarixiy manbalaridan farqli ravishda Buxoro va Qo'qon xonliklari tarixiga bag'ishlangan asarlarda Buxoro xoni Abdullaxon II hukmronligining boshlarida Xorazm sultonlari bilan ittifoqchilik harakatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Xususan "Abdullanoma" asarida Abdullaxon II ning Balxdagi fitnachi kuchlarga bosh bo'lib chiqqan Faqir Sulton va Dinmuhammad sultonga qarshi yurishi hikoya qilinar ekan, Samarqand va Hisor bilan birga Xorazmga chopar yo'llab yordam uchun qo'shin so'raganligi qayd etilgan. Asarda ma'lum qilinishicha, 1573-yil qishida turli viloyatlardan kelgan kuchlar qatorida Xorazm sultonlaridan "Xorazmga tobe bo'lgan yerlarning voliyi Xojimxonning o'g'li Suyunch Muhammad (Sevinch Muhammad) sulton katta o'rdu bilan kelgan va jamshid martabali xazrat abdullaxon uning borasida ham benihoyat inoyatlar ko'rsatgan edi [5]. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki Shayboniylar sulolasi davrida Xiva va Buxoro xonlari o'zaro munosabatlarda ba'zida urush holatida ba'zida esa do'stona aloqalarni amalga oshirganliklarini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фирдавс ал-Икбаль. Сочинение Муниса и Агахи // МИТТ. — Т. II. — С. 59-88.
2. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. — Б.187
3. Мухаммадёр ибн Араб Катаган Мусаххир ал-билод -2009
4. N.Allayeva "Xiva xonligining diplomatiyasi va savdo aloqalari" 2019-y
5. Hofiz Tanish Buxoriy "Abdullanoma" B-131-141

UO'K 93/94

ADABIYOT SOHASINING RIVOJIDA XOTIN-QIZLARNING O'RNI (QASHQADARYO VA SURXONDARYO MISOLIDA)

O.A.Raxmanqulova, PhD, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda mustaqillik yillarida madaniyatning bir bo'lagi bo'lmish adabiyotga e'tibor va undagi muammolarini hal qilishning yangicha tamoyillarini ishlab chiqishni kun tartibiga dolzarb qilib qo'yilganligi izoxlangan. Maqolada Qashqadaryo va

Surxondaryo misolida madaniy muhitning yangilanayotganligini amalga oshirilayotganligi tahlili yoritilgan.

Kalit so'zlar: *O'zbekiston, janubiy viloyatlar, xotin-qizlar, adabiy muxit, madaniyat, she'riyat, asar, dramaturgiya, gazeta, jurnal.*

Аннотация. *В данной статье поясняется, что в годы независимости в Узбекистане на повестку дня было поставлено внимание к литературе, являющейся частью культуры, и выработка новых принципов решения ее проблем. В статье представлен анализ обновления культурной среды на примере Кашкадарьи и Сурхандарьи.*

Ключевые слова: *Узбекистан, южные регионы, женщины, литературная среда, культура, поэзия, творчество, драматургия, газета, журнал.*

Abstract. *This article explains that during the years of independence in Uzbekistan, attention to literature, which is part of culture, and the development of new principles for solving its problems were put on the agenda. The article presents an analysis of the renewal of the cultural environment on the example of Kashkadarya and Surkhandarya.*

Keywords: *Uzbekistan, southern regions, women, literary environment, culture, poetry, creativity, dramaturgy, newspaper, magazine.*

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yangi o'zgarishlar amalga oshirilib, demokratik jamiyat barpo etilayotgan bir sharoitda yoshlarni vatanga muhabbat, yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash dolzarb masalalardan biri. Yangi davr nafaqat san'at va adabiyot tarixiga, balki zamonaviy adabiy-badiiy jarayonga ham yangicha g'oyaviy yondashishni taqozo qildi. Prezident Sh.M. Mirziyoyev aytganidek, "Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor, havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi" [1].

Mustaqillik bizga adabiy merosni qayta o'rganish, mumtoz adabiyot va xalq og'zaki ijodiyoti an'analariga qaytish ularni yangi davr adabiyoti bilan taqqoslash imkoniyatini berdi. Adabiyotga e'tibor natijasida XX asrning 90-yillardan keyin Respublikaning turli vohalarida o'zbek adabiyotida – nasrda, she'riyatda, xalq ijod namunalarida yangi bir yozuvchilar avlodi kirib keldi. Bu avlod jahon adabiyotida ro'y berayotgan yangilanish jarayonlari bilan birga qadam tashlab, milliy badiiy adabiyot an'alarini yangiladi. E'tiborlisi shundaki, adabiy muhitni yangilanishida xotin-qizlarning ham xizmati katta.

Maqola umum qabul qilingan metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining har bir go'shasida ijodkor ayollar faoliyat ko'rsatdi. Jumladan, Sharofat Ashurova, Hafiza Egamberdiyeva, Boboxol Elmurodova, Lola Pirmatova, Munavvara Mansurova, Muyassar Tilovova, Xosiyat Akramova, Bo'ritosh Nosirova, Lola O'roqova, Nazira O'roqova, Nasiba Nasimova, Dilnavoz Berdiyeva, Yulduz Choriyeva[8], Donoxol Jumayeva, Zumrad Abdullayeva, Feruza Sultonqulova, Lobar Berdiyeva kabilarning ijodini namuna qilish mumkin [7].

Surxondaryolik ijodkor xotin-qizlar o'zlarining ijod namunalarini she'riy to'plamlar shaklida nashr ettirib bordilar.

Surxon vohasining yetuk shoirlaridan biri Ra'no Uzoqova bo'lib, u o'zbek adabiyotiga o'zining munosib hissasini qo'shdi. Shoiraning "Quvonch", "Tabassum", "Qiyomat", "Issiq-sovuq", "O'g'irlangan baxt", "Rashk", "Zafarning hukmi" nomli hikoyalari e'lon qilingan. Shuningdek, uning "Malohat", "G'alaba", "Sarvaqd", "Gulandom", "Makr va muhabbat" kabi beshta dostoni ham nashr etilgan. 2016 yil Ra'no Uzoqovaning "Baxt qo'shig'i" (Saylanma) nomli kitobi 3000 nusxada nashr qilindi [4.309].

Jamila Ergasheva ham voha ijodkorlari orasida o'z uslubiga ega qalam sohibasi sifatida ajralib turadi. U 1974–1979 yillarda Toshkent davlat universitetining jurnalistika fakultetida o'qidi va so'ngra "Surxon tongi" gazetasiga ishga keldi. Adibaning "Izhor" (1992), "Intiqom" (1997), "Tanazzul" (1998) nomli hikoyalar to'plami nashr etilgan. Jamila Ergasheva qalamga olgan mavzular

aksar voha kishilarining hayot tashvishlari, mehnat yumushlari, urf-odatlarini, oddiy turmush tarzi voqealariga bag'ishlangan. Adib Erkin A'zam Jamila Ergashevaga shunday degan ekan. "Ayol qalbini kim ham ayol yozuvchi kabi tadqiq qila oladi? "Men "Zulfizar" nomli qissangizdagi qahramonlar kabi tuzum qurboni bo'lgan rahbar ayollarni ko'p uchratganman, suhbatlashganman. Lekin ular haqida sizdek qilib yoza olmas edim. Sababi, siz ayolsiz, ayol kishining ruhiyatini erkak yozuvchilardan ko'ra chuqurroq idrok qila olasiz" [10]. J.Ergasheva asarlarida ayniqsa voha ayollarining hayoti, andisha-uyllari aks ettiriladi. Ayol qalbi, ayollarning nozik hissiyoti, goh ularning siniq ko'ngli, goho erkak kabi sig'dira olmagan dardu amlarga ayol bardoshi singarilar sirli satrlarda ifodalanishi adiba hikoyalarining yetakchi xususiyatlaridan biridir[5.366]. 2013 yil "Eng ulug', eng aziz" respublika ko'rik-tanlovining Yozuvchi va shoirlarning badiiy asarlari bo'yicha Jamila Ergasheva "Qir ustidagi ayol" romani uchun ko'rik-tanlov g'olibligiga sazovor bo'ldi[6.302].

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, "Shuhrat" medali sohibasi Sharofat Ashurova O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo'limida faoliyat yuritdi. Sh.Ashurova ko'p yillar davomida "Oltin meros" xalqaro xayriya jamoat fondining Qashqadaryo viloyat bo'limi boshqaruv raisi vazifasida faoliyat ko'rsatdi. Uning "Qusam Shayx" romani, "Ilohiy tun", "Bir kashta qismati" qissalari, "Quduq", "Sovg'a", "Qishloqdagi baland imorat", "Chinnigul" hikoyalar to'plamlari, "Yaxshilar tajallisi", "Nasaf tajassumi", "Ma'naviyat javohiri" kabi 20 ga yaqin badiiy-publitsistik asarlar chop etildi[2].

Qashqadaryo viloyati Koson tumani ijodkorlaridan biri Lola Pirmatova bo'lib, uning asli kasbi o'qituvchi bo'lsa-da, hayoti davomida ijoddan to'xtamadi. Uning "Ma'rifat abadiyati" kitobi Toshkentdagi "Voriz" nashriyotida chop etildi. Mazkur kitobda xalq ta'limi fidoyisi sifatida o'z o'rniga ega, yaxshi nom qoldirgan ziyoli insonlar haqida hikoya qiladi. Lola Pirmatova katta qobiliyat sohibasi sifatida ham namoyon bo'ldi. U o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan shoira. Uning 1993 yil "Atirgul atri", "Nafosat gulshani", 2005 yil "Guvalak qishlog'ining tarixi", 2015 yil "Qalb tajassumi", "Qashqadaryo sohilida dengiz nafasi", "Menga qo'shiq kuyla", "Boqiy umr shohsupasi" nomli she'riy to'plamlarini chop ettirdi. 2016 yil "Tibbiyotning porloq yog'dulari" badiiy-publitsistik asari, "Guvalak tarixi-moziy va istiqloq sahifalari" nomli ilmiy- publitsistik kitoblarini tayyorlab, nashr ettirdi. Shoira ijod bilan birga bir nechta shogirdlarini ham tayyorladi. Xurshida Berdiyeva, Gulbahor Toshpo'latova, Raisa Sultonova shular jumlasidandir[9].

O'zbekiston Yoshlar ittifoqi Surxondaryo viloyat Kengashi "Iste'dodli yoshlar" yo'nalishi sardori. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Surxondaryo bo'limi qoshidagi "Surxon" klubi a'zosi Aziza Qosimova adabiyotning nazm, nasr, publitsistika yo'nalishida ijod qiladi. Ijodida yurt go'zalliklari, do'stlik va sadoqat tuyg'ulari kuylanadi. Uning ijod namunalari ingliz, rus, hind, turk, ozarbayjon tillariga tarjima bo'lgan. 2016 yil Hindiston Respublikasining Chandigar shahrida bo'lib o'tgan Hindiston qit'alararo madaniyat assotsiatsiyasi tomonidan oliy o'rin "Sahitya Shree" xalqaro adabiy mukofotini qo'lga kiritgan. 2018 yil Toshkent shahrida Xalq ta'lim vazirligi tomonidan o'tkazilgan "Girls development summit 2018" 1-Respublika innovatsion o'quvchi qizlar sammiti ijod, media va jurnalistika yo'nalishi sertifikat sohibasi [11].

Surxondaryo va Qashqadaryo vohalarida adabiyotni rivojlantirishda Qarshi va Termiz davlat universitetlarida yaratilgan ijodiy muhit muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu ta'lim maskanlarida Shoira Davlatova, Shohista Mahmaraimova, Maqsuda Berdimurodova, Farzona Olloqulova, Muhayyo Hamroyeva, Shoira Bobomurodova, Cho'lonoy Sultonova, Nilufar Umarova, Shohida Karomova, Shahnoza Qahhorova kabi ijodkorlar yetishib chiqdi.

Termiz davlat universiteti ijodkorlaridan yana biri Muhayyo Hamroyeva bo'lib. U 2012 yil iyun oyidan 2014 yil 18 aprelgacha Termiz DU O'zbek adabiyoti kafedrasini mudiri bo'lib faoliyat ko'rsatdi. M.Hamroyeva 2010 yilda "Tarixiy haqiqat va badiiy talqin" (nasriy asarlarda Amir Temur obrazi)" mavzusidagi dissertatsiyasini himoya qildi. Uning «Mehrning rangin lahzalari» (2011), «Sizdan kechib bo'lmaydi» (2013), «Sog'inch qo'shiqlari» (2014) nomli she'rlar, badialar, maqolalardan iborat uchta kitobi chop etildi. Bundan tashqari, M.Hamroyevaning «Bekajon», «Gulchehralar», «Hordiq», «Parvona», «Hamroh» kabi Respublika gazetalarda 70 dan ortiq shyerlari, 100 dan oshiq turli mavzudagi materiallari e'lon qilindi.

Qarshi davlat universiteti tarixida Cho'lponoy Sultonova iqtidorli ijodkor sifatida qoldi. U universitetning filologiya fakultetida uzoq yillar faoliyat ko'rsatib, nafaqat ustoz, balki mahoratli aktyor sifatida ham talabalar ko'z o'ngida gavdalandi. Ch.Sultonova she'rlarni ifodali o'qigan, monolog va dialoglarni maromiga yetkazgan. Hattoki, mashhur o'zbek shoirasi Zulfiya ham u kishidagi yuksak iste'dodni qadrlab, shunday degan edi: "Men she'r yozsam, Cho'lponoy uni o'qisa". Ch.Sultonova mehribon ustoz, ajoyib so'z san'atkori, jamoatchi inson, zukko olima, matonatli ayol sifatida safdoshlari orasida hurmat-e'tibor qozondi. "Xalq maorifi a'lochisi" unvoni, 1995 yilda "Shuhrat" medali va yana bir qator mukofotlar bilan taqdirlandi. U respublikaning nufuzli gazeta va jurnallarida o'zbek va rus tillarida 200 ga yaqin ilmiy-ommabop maqolalari chop etdi. Olima "Adabiy-dramatik to'garak – ma'naviyat gulshani", "Drama, obraz, internatsionallik", "Pandnoma", "Hayrat manzili" kabi kitoblar muallifi edi. Cho'lponoy Sultonova "Oltin meros" xalqaro xayriya jamg'armasining faxriy a'zosi bo'lib, o'zining 3000 ga yaqin shaxsiy kitoblarini mazkur jamg'armaning viloyat bo'limiga hadya etdi. "Oltin meros" xalqaro xayriya jamg'armasining viloyat bo'limida "Cho'lponoy merosi" ma'rifat xonasi tashkil etilgan bo'lib, unda ijodkorning umr bo'yi to'plagan barcha ijod namunalari o'rin oldi [3].

Mamlakatimizda madaniyatning eng muhim tarkibiy qismi hisoblangan san'at va adabiyot rivojida xotin-qizlarning ishtiroki ortib bordi. Yangi davr nafaqat san'at va adabiyot tarixiga, balki zamonaviy adabiy-badiiy jarayonga ham yangicha g'oyaviy yondashishni taqozo qildi. Xotin-qizlarning madaniyat va san'at sohalaridagi ijodlari, zamonamiz adabiy muhitida sezilarli darajada o'sishiga xizmat qildi. Yosh avlod tarbiyasida ijodkor xotin-qizlarning ijod namunalari mahum ahamiyat kasb etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. // "Xalq so'zi". – Toshkent: 2017 yil, 4 avgust.
2. Muallifning shaxsiy muloqoti materiallari, Sharofat Ashurova bilan suhbat, 2019 yil 15 dekabr.
3. Muallifning shaxsiy muloqoti materiallari, Ch.Sultonovanning shogirdi Shohida Karomova bilan suhbat, Qarshi shahri (2020 yil 10 noyabr).
4. Tursunov S., To'xtayev A., Annayeva Z. Jarqo'rg'on tarixidan lavhalar. – T.: "Yangi nashr", 2019. – B.309.
5. Tursunov T., Qobilov E., Pardayev T., Murtazoyev B. Surxon tarixi ko'zgusida. –T.: "Sharq", 2001 – B.366 (382)
6. Tursunov S., To'xtayev A., Annayeva Z. Jarqo'rg'on tarixidan lavhalar. – T.: "Yangi nashr", 2019. – B.302.
7. "Xalq yo'li" gazetasi, 2020 yil 16 iyun
8. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Qashqadaryo bo'limi joriy arxivi.
9. QVDA, 721-fond, Lola Pirmatova shaxsiy hujjatlari.
10. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/jamila-ergasheva-qir-ustidagi-ayol.html>.
11. <https://www.google.com/search?q=%D0%91>.

UO'K 903

CHORVACHILIK SOHASIDA KADRLAR TAYYORLASH SIYOSATI (QASHQADARYO VOHASI MISOLIDA)

D.A'.Ro'ziboyev, doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qashqadaryo vohasida chorvachilik sohasida mutaxassislar tayyorlash masalasi, ularning malakasini oshirish, tumanlar uchun veterinariya xodimlari, zootexniklar, chorvachilik fermalari mudirlari yetkazib berish va u bilan bog'liq masalalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jalik artel raislari, hosildorlik kengashi raisi, "Leninizm", "Qizil O'zbekiston", "Frunze", "Kirov", "Qizil chorva", "Qizil qahramon", "Telman", "Karl Marks", "Stalin".

Аннотация. В данной статье изложены вопросы подготовки специалистов в области животноводства в Кашкадарьинском оазисе, вопросы повышения их квалификации, поставки ветеринаров, зоотехников, заведующих животноводческими фермами для районов и связанные с этим вопросы.

Ключевые слова: председатели сельскохозяйственных артелей, председатель совета по урожаю, “ленинизм”, “красный Узбекистан”, “Фрунзе”, “Киров”, “красный скот”, “Красный богатырь”, “Тельман”, “Карл Маркс”, “Сталин”.

Abstract. This article describes the issue of training specialists in the field of livestock in the oasis of Kashkadarya, issues of improving their skills, supply of veterinarians, zootechnicians, managers of livestock farms for districts and related issues.

Keywords: chairmen of agricultural artel, chairman of the Productivity Council, “Leninism”, “Red Uzbekistan”, “Frunze”, “Kirov”, “red cattle”, “red hero”, “Telman”, “Karl Marx”, “Stalin”.

Qishloq xo‘jaligi va sovxoz ishlab chiqarishini tashkiliy-iqtisodiy jihatdan mustahkamlashning muhim masalalaridan biri sotsialistik qishloq xo‘jaligining barcha tarmoqlari uchun malakali kadrlar tayyorlashdan iboratdir. KPSS Markaziy Komitetining mart (1965-yil) Plenumi materiallarida qayd etilganidek, tashkiliy yetakchilik darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, shunchalik samarali iqtisodiy muvaffaqiyatlarga erishiladi. Urush yillarida Qashqadaryo viloyat kolxozlari uchun 445 nafar qishloq xo‘jalik artel raislari, 306 nafar hosildorlik kengashi raisi, 1499 nafar dala va pillachilik brigadalari, 404 nafar chorvachilik fermalari rahbarlari tayyorlandi. Ularning aksariyati ayollardan iborat edi. Shunday qilib, 1965-yilda 383 nafar ayol kolxoz rais o‘rinbosarlari, 204 nafari xo‘jalik mudiri, 422 nafari brigada va 1123 ta bo‘lim boshlig‘i lavozimlariga tayinlandi[1]. Rahbar kadrlar va turli mutaxassislarni tayyorlash asosan qisqa kurslarda va maxsus tashkil etilgan maktablarda olib borildi. Biroq, urush sharoitida qishloq xo‘jaligining malakali kadrlarga bo‘lgan ehtiyojini to‘liq qondirish mumkin emas edi. Ularning yetishmasligi, ayniqsa, urushdan keyingi davrda, kolxozlar yirik ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklariga aylantirilib, tobora zamonaviy texnika bilan ta‘minlanganda yaqqol namoyon bo‘ldi.

O‘zbekiston SSRda, shu jumladan, Qashqadaryo viloyati partiya, sovet va xo‘jalik tashkilotlari oldida O‘zbekistonni yanada rivojlantirish rejasi va chora-tadbirlari to‘g‘risida SSSR Komissarlarining Qarori qabul qilindi. Unda qishloq xo‘jaligini har tomonlama kengaytirish va ta‘lim texnologiyalari asosida qishloq xo‘jaligi kadrlarini takomillashtirishning dolzarb vazifalari belgilab berildi. Xalq Kengashining 1946-yil 2-fevraldagi Qarori respublika qishloq xo‘jaligi uchun esa 2500 kishi, shu jumladan Qashqadaryoda viloyatida 150 nafar, bundan tashqari, Samarqand shahrida bir yillik o‘quv markazi 1000 nafarga yaqin o‘rta malakali qishloq xo‘jaligi mutaxassislarni tayyorlash uchun xizmat qildi.

Qashqadaryo viloyatiga 1947-yildayoq qishloq xo‘jalik texnikumlarining 12 nafar, Toshkent va Samarqand iqtisodiyot institutlarini 72 nafar bitiruvchi yuborildi. Birgina Shahrisabz qishloq xo‘jaligi kollejida ikki yil davomida 95 nafar agronom va chorvachilik mutaxassislari tayyorlandi. Kolxoz yetakchi kadrlarini mustahkamlash maqsadida 1949-yilda shahar va tuman partiya faollaridan 187 nafar kishi doimiy ishlash uchun kolxozlarga yuborildi, shundan 55 nafari kolxoz raislari, 15 nafari boshlang‘ich partiya tashkiloti kotibi, 117 nafari partiya raislari lavozimlarini egalladi. Shu bilan birga, kolxoz va tuman miqyosidagi yetakchi ishchilarning malakasini oshirish bo‘yicha ishlar olib borildi.

Qashqadaryo viloyatidan 110 nafar kolxoz rahbar xodimlari Samarqanddagi ikki yillik qishloq xo‘jaligi maktabini tugatdi. 1950-1952-yillarda qishloq xo‘jaligi kadrlarini tayyorlash uch yillik maktabiga 128 kishi o‘qishga yuborildi. 1948-yil yanvarda partiyaning Qashqadaryo viloyat qo‘mitasining XVIII plenumida ommaviy o‘quv ishlarini tashkil etish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. Kolxoz va sovxoz ishchilarini bahorgi dala ishlari boshlanishidan oldin tayyorlash, qishloq xo‘jaligi zararkunandalariga qarshi kurash bo‘yicha qisqa muddatli kurslarda 700 nafar kishini ishga o‘qitildi.

Kadrlarni qayta tayyorlash mas‘uliyati partiya va komsomol tashkilotlari zimmasiga yuklatildi. Markaziy Komitetning 1950-yil 19-iyundagi Qaroriga muvofiq “Targ‘ibot va targ‘ibot ishlarini tashkil etish to‘g‘risida” qaroriga binoan “Ilm-fan yutuqlari va qishloq xo‘jaligining ilg‘or tajribasi” mavzusida ishlab chiqarishdan uzluksiz ajratilgan holda Qashqadaryoda uch yillik kurslar tashkil etildi[2]. Ularning oldida kolxoz va sovxoz ishchilariga agro va zootexnika bilimlarining majburiy minimumini berish vazifasi qo‘yildi. 1950-yilda ushbu kurslarda 5930 nafardan ortiq talaba tahsil oldi. 1951-yil dekabrda O‘zbekiston KP(b) Qashqadaryo viloyat qo‘mitasi partiya, sovet, komsomol,

qishloq xo'jaligi tashkilotlariga kolxoz kadrlarini agrozootexnika o'quv kurslariga rahbarlik qilishni buyurdi. Natijada agrozootexnika kurslari talabalari soni 1951-1952 o'quv yilida 9000 nafar kishiga, 1952-1953 o'quv yilida esa 12568 nafar kishiga yetkazildi[3]. Bu esa bilim yutuqlarni tez joriy etishga xizmat qildi. Ilm-fan va ilg'or tajribani ishlab chiqarishga yo'naltirish, chorvachilik mahsulotlari yetishtirish va o'sish sur'atlarini oshirishga, naslchilik ishlarining rivojlanishiga xizmat qildi. Biroq, ayrim joylarda bu muhim masalaga yetarlicha ahamiyat berilmadi. Darslarni ko'pincha qishloq xo'jaligi mutaxassislari va kolxoz ishlab chiqarish ustalari emas, balki yomon tayyorgarlik ko'rgan ma'ruzachilar tomonidan o'tildi. O'quvchilar o'rtasida ilg'or tajriba almashish amaliyotga tatbiq etilmasligi, ilg'or xo'jalik va tajriba stansiyalariga ekskursiyalar yaxshi tashkil etilmadi.

Viloyat partiya tashkilotlari kolxozchilar va sovxoz ishchilarining madaniy-maishiy va mehnat sharoitlarini yaxshilash borasida katta ishlarni amalga oshirdi. Dala oromgohlari brigada va otryadlarda qurilib, jihozlandi. Ayollarga alohida e'tibor ko'rsatildi. 1951-yilda davlat hisobidan 38 ta va 2480 nafar o'ringa mo'ljallangan 38 ta kolxoz bog'lari va bolalar bog'chalari, 13 ta ayollar va bolalar maslahatxonalari, 11 ta sut oshxonalari tashkil etildi. Shunday qilib, 1952-yilda viloyat kolxozlarida 206 nafar agronom, 163 nafar chorvachilik mutaxassisi, 165 nafar veterinariya xodimi, 183 nafar gidrotehnik, 122 nafar mexanik faoliyat olib bordi[4].

Mahalliy millat ayollari borgan sari dadillik bilan rahbarlik lavozimlariga ko'tarila boshladilar. Masalan, 1952-yilda 3 nafar ayol kolxoz raisi, 17 nafari o'rinbosar, 54 nafari brigadir bo'lib ishladi. 120 nafar xotin-qizlar komsomol va 19 nafari boshlang'ich partiya tashkilotining kotiblari va millatlar kotiblarining birinchi kotiblari bo'lib ishladi. 1953-yilda esa viloyat kolxozlarida 96 nafar ayol brigadir, 1100 nafar, boshqaruv kengashi a'zosi bo'lib 317 nafar ayol mehnat qilgan bo'lsa-da, viloyat qishloq xo'jaligining malakali mutaxassislari juda muhtoj edi[3]. 1952-yilda Qashqadaryo kolxozlarida bor-yo'g'i 29 nafar o'rta maxsus qishloq xo'jaligi ma'lumotli agronomlar ishlaganligini aytish kifoya. Kolxoz raislaridan faqat 3 nafari oliy ma'lumotga va 50 nafari o'rta ma'lumotga ega edi. KPSS Markaziy Komitetining sentabr (1953-yil) Plenumida qishloq xo'jaligi kadrlarini tayyorlash, joylashtirish va tarbiyalash masalalariga katta e'tibor berildi. So'nggi yillarda viloyatda kadrlar tayyorlash va xo'jaliklarni kadrlar bilan ta'minlash sohasida birmuncha ishlar qilindi. 1966-yilda kolxoz va sovxozlarda 498 nafar diplomli zootexnik va veterinariya xodimlari ishladi. Umuman qishloq xo'jaligida 883 nafar zooveterinariya mutxassisi ish bilan ta'minlandi. Chorvachilik fermalari mudirlarining tarkibi yaxshilandi. 400 nafar ferma mudirlaridan 112 nafar kishi oliy va o'rta malakali mutaxassislar hisoblanadi[4].

O'zlarining astoydil mehnatlari bilan yuksak ishlab chiqarish ko'rsatkichlariga erishayotgan va mehnatda o'rnak bo'layotgan chorvachilik xodimlarining soni yil sayin oshib bordi. Shu bilan birga, chorvachilik kadrlari bilan ishlash sohasida hali jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi. Shunday holler ham borki, chorvachilik bilan aloqasi bo'lmagan shaxslar fermalarda ishladi. Odatda bunday kishialr faqat ishga zarar yetkazadi, xolos. Anyiqsa, Qarshi tuman partiya komiteti tomonidan kadrlar tanlashda jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi. Chiroqchi tumanida kadrlarni tanlashda ham xatolarga yo'l qo'yildi. Chorvachilikning ko'pgina mutaxassislari o'z mutxassisligi bilan ishlamadi. 1966-yilda tumanning ferma mudirlarining 25 foizi mutaxassislardir, xolos[7]. Tumanda 250 nafar ferma mudiri maxsus ma'lumotga ega emas. Chorvachilikda qariyb 11 ming nafar kolxoz va sovxoz ishchisi ishladi. Chorvachilik fermalarini malakali, ishning ko'zini biladigan kadrlar bilan mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, hali qoramolchilik, qo'ychilik, cho'chqachilik fermalari ma'lumotli kadrlar bilan to'la mustahkamlanmadi. G'uzor tumanida 41 nafar zootexnikdan 18 kishi oliy ma'lumotli, 25 nafar kishi o'rta ma'lumotli va 1 nafar kishi esa o'rta maxsus ma'lumotga ham ega emas. Shuningdek, tumanda 33 nafar veterinariya xodimidan 5 nafar kishi oliy, 27 nafar kishi o'rta maxsus ma'lumotga ega. 57 nafar ferma mudiridan 1 nafar kishi oliy ma'lumotga ega edi, xolos. Jumladan, tumanda 31 nafar ferma mudiri chorvachilik bo'yicha ma'lumotga ega emas. Qarshi tumanida ahvol bundanda yomon holatda bo'lib, 36 nafar zootexnikdan 3 nafar, 43 nafar veterinariya xodimlaridan 5 nafar, 43 nafar ferma mudiridan 27 nafar kishi maxsus ma'lumot olmagan. Shu davrda tuman chorvachilik sohasida 10758 nafar kishi mehnat qildi[4].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. История Узбекистана (1917—1991 годы). Узбекистан в 1946-1990- годы. М.1991.

2. “Ўзбекистонда чорвачилик: бугунги ҳолат, муаммолар ва Тараққиёт истиқболлари Аграр секторни ривожлантириш тенденциялари нуқтаи назаридан таҳлил”, “Насаф” нашриёти. 2010. с 96.
3. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Ташкент “Ўзбекистон”. 1991. с 261.
4. Мирзаев. О подготовке кадров для хозяйства Қашқадарьи в 1946-1955 годах. “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” журналі. Тошкент. 1967 (№1), 39-41 бетлар.

UO’K 639.33

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA QISHLOQ XO’JALIGI

(O‘zbekiston janubiy viloyatlari misolida)

M.To‘raeva, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston janubiy hududlarida qishloq xo‘jaligi sohasining front ehtiyojlari uchun yo‘naltirilganligi ko‘rsatib berilgan. Mazkur hududlarda paxta etishtirish bilan birga aholi uchun oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish jarayonlarida amalga oshirilgan ishlar yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo, Surxondaryo oblastlari, Leningrad, Kiev, Sevastopol, Smolensk, staxanovchilar, kolhoz, sovxoz, komsomol-yoshlar brigadalari, Rudasoy suv ombori, mudofaa fondi.

Аннотация. В данной статье показана ориентация сельскохозяйственного сектора южных районов Узбекистана на нужды фронта в годы Второй мировой войны. Наряду с выращиванием хлопка в этих регионах освещаются работы, проводимые в процессах выращивания продуктов питания для населения.

Ключевые слова: Кашкадарья, Сурхандарьинская область, Ленинград, Киев, Севастополь, Смоленск, стахановцы, колхоз, совхоз, комсомольско-молодежные отряды, Рудасойское водохранилище, фонд обороны.

Abstract. This article shows the orientation of the agricultural sector in the southern regions of Uzbekistan for the needs of the front during the Second World War. Along with cotton cultivation in these regions, the works carried out in the processes of growing food products for the population are highlighted.

Keywords: Kashkadarya, Surkhandarya regions, Leningrad, Kiev, Sevastopol, Smolensk, Stakhanovites, collective farm, state farm, Komsomol-youth brigades, Rudasoy reservoir, defense fund.

Urush, respublika qishloq xo‘jalik sohasi xodimlarining qattiq sinovdan o‘tkazdi. O‘zbekiston aholisi oldida mamlakat sanoatini xom-ashyo, aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan etiyojini qondirishdek murakkab vazifa turardi. Mazkur masalaning eng murakkab tomonlaridan biri, respublika hududida, jumladan uning Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari qishloq xo‘jaligida asosiy yetishtiriladigan mahsulot paxta hisoblanardi. Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyoji asosan ittifoq fondidan keltirilar edi. Bizga ma‘lumki sovet davlati tarkibidagi ittifoqdosh respublikalar mahsulot ishlab chiqarish nuqtai-nazaridan ham bir-biri bilan chambarchas bog‘langan edi. Urush boshlangach boshqa hududlardan keltirilayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining kirib kelishi to‘xtadi, aholini boqish uchun ichki imkoniyatlardan foydalanish zarur edi. Ikkinchidan, sovet davlatining qamalga olingan Leningrad, Kiev, Sevastopol, Smolensk va boshqa shaharlaridagi aholisini sanoat hamda qishloq xo‘jaligi, shuningdek aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini qondirishdek murakkab vazifa ham yuzaga kelgan edi. Zero, yuqorida ta‘kidlanganidek, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari sovetlar tuzumining dastlabki yillaridan asosan qishloq xo‘jaligida paxta etishtirishga mahsulotlarini etkazib beruvchi mintaqalar sifatida tashkil etilgandi. Bu holat esa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etkazib berish jarayonida anchagina qiyinchiliklarni vujudga keltirgan edi.

Urush tufayli mehnatga layoqatli erkaklarning frontga va frontorti ishlariga jo‘natilishi respublikaning barcha hududlarida kuzatilgani kabi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ham qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi kishilarning mehnat qilish sharoitini og‘irlashishiga sabab bo‘ldi. Savxoz va kolxozlardagi o‘zlashtirilgan yerni shudgor qilish, ekin ekishga ixtisoslashgan texnikalar juda oz bo‘lib, ularning foydalanishga yaroqlilari ham frontga safarbar qilindi. Jumladan,

1940 yildagi ma'lumotlarga ko'ra respublika bo'yicha traktorlar soni 22876 tani, yuk tashishga ixtisoslashgan texnikalar 7302 tani tashkil etgan. Urush yillarida traktorlar 13451 va tirkamali texnikalar 1628 taga tushib qoldi [1]. Shuning uchun yerlarni shudgor qilish eshak, ot, tuyalar yordamida amalga oshirildi. Ko'p joylarda ish hayvonlari yetishmaganligi uchun yerlar xotin-qizlar, o'smir bolalar yordamida qo'l mehnati asosida bajarildi[2].

1941 yilning iyun-iyul oylarida bo'lib o'tgan yig'ilishlarda frontni zarur bo'lgan oziq-ovqat va boshqa ehtiyoj mollariga bo'lgan talabini qondirishga qaratilgan masalalarni keng muhokama qilinib, tegishli qarorlar qabul qilindi. Harbiy sharoit janubiy hududlar aholisi oldiga ham yangi-yangi vazifalarni qo'ydi. Asosiy g'alla yetishtiriladigan tumanlar nemis-fashistlar tomonidan bosib olinganligi tufayli, g'alla yetishtirishni ko'paytirish asosiy vazifalardan biri sifatida e'tirof etildi.

1941 yil 9 noyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan Kengashda respublikada don mahsulotlari yetishtirish xolatini 2-3 barobarga oshirish, shuningdek qand lavlagi, sholi, zig'ir, kunjut kabi mahsulotlar yetishtirishga katta e'tibor berish zarurligi ko'rsatib o'tildi. Shu yig'ilishda Qashqadaryo vohasida g'alla ekiladigan maydonlarini kengaytirish zarurligi ta'kidlandi. Qashqadaryoda g'alla etishtirishni ko'paytirish albatta suv inshootlari qurishni taqozo qilar edi. Shu maqsadda 1942 yil yanvarida Koson tumanida Rudasoy suv ombori qurilishi boshlandi. Mazkur suv omborning qurilishida Koson, Qarshi, Beshkent tumanlari mehnatkashlari fidokorona mehnat qildilar. Faqat Koson tumani uchastkasida 30 ta staxanovchilar brigadasi mavjud edi. Sariq qishloq sovetidagi "Stalin" nomli kolxoz a'zosi Q.Jumaev boshchiligidagi brigada a'zolari har kuni 80-85 kub tuproq chiqarib, kunlik normalarini 700 foiz qilib bajardilar.

1942 yil 5 iyuldan 5 avgustgacha Qashqadaryo viloyatida g'alla o'rish oyligi e'lon qilinib, unda 275 ta komsomol-yoshlar brigadalari, 133 ta o'quvchi yoshlar brigadalari tashkil qilinib, unda minglab yoshlar ishtirok etib, qisqa muddatda yetishtirilgan g'allani qo'l mehnati bilan o'rib oldilar[3].

1942 yilda Qashqadaryo dehqonlari davlatga 745 ming sentner g'alla topshirishga muvaffaq bo'ldilar. Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog' tumanlari dehqonlari yuqori natijalarga erishdilar. Qarshi, Dehqonobod tumanlarining ko'rsatkichlari boshqa tumanlarga nisbatan past bo'lganligini asosiy sababi sifatida urug'ning o'z vaqtida yetib kelmasligi va agrotexnik tadbirlar uchun texnikalarning yetishmasligida edi [4].

1943 yilda Surxondaryo viloyati davlatga 223 ming tonna don topshirdi. Ushbu holat 1941 yilga nisbatan taqqoslansa, 43000 sentner ko'p hosil yetishtirilganligini ko'rishimiz mumkin [5]. Shuningdek, 1943 yilda mudofaa fondi uchun hosil omborlariga 93820 sentner sabzavot va poliz mahsulotlari hamda 148 ming 695 sentner turli xil mevalar topshirdilar. Jumladan, Sho'rchi tumani dehqonlari 38 tonna sabzavot mahsulotlarini jo'natdilar.

Urush yillarida paxtakorlar ham og'ir sinovlarga duchor bo'ldilar. Paxtakor dehqonlar urushning birinchi yilida har gektar yerdan 17,1 sentnerdan paxta yetishtirib, davlatga 698658 sentner paxta topshirdilar [6]. Lekin keyingi uch yil mobaynida tabiat inijliklari va chigirtkalarining ko'payishi hamda paxta hosilini nobud qilishi oqibatida oblast paxtakorlari davlatga paxta topshirish yillik rejasini bajara olmadilar, hosildorlik pasayib ketdi. Agar 1941 yilda paxta maydonlarining har gektaridan 17,1 sentnerdan paxta hosili olingan bo'lsa, 1943 yilga kelib paxtaning hosildorligi gektariga kolxozlarda 7,2 sentner, sovxozlarda 5,4 sentnerga tushib qoldi. Oqibatda oblast paxtakorlari uch yil mobaynida davlatga 39223 tonna paxtani kam topshirdi [7].

Paxtachilikni rivojlantirish uchun 1944 yilgi dala ishlariga Termiz tumanida 855 bosh, Jarqo'rg'onda 1346 bosh, Sho'rchida 2132 bosh, Denovda 2688 bosh, Sariosiyoda 1974 bosh, Uzunda 2066 bosh, Sherobodda 2835 bosh, Boysunda 2154 bosh, jami 16044 bosh ish hayvoni ajratildi[8]. Shuningdek, oblast qishloq xo'jalik dalalariga qishloq xo'jalik mutaxassislarini safarbar qilish harakati avj oldirildi. 1944 yilda oblast kolxozlariga 110 nafar qishloq xo'jalik mutaxassislari yuborildi. 1942-1945 yillarda Surxon vohasining o'n minglab ishchilari qishki va bahorgi mavsumlarda magistral kanallar va boshqa irrigatsiya tarmoqlarida 3610 ming m³ tuproq tozalash ishlarini bajardilar [9].

Ikkinchi jahon urushi yillarida dehqonchilik bilan birga chorvachilik sohasi ham iqtisodiy hayotda o'z o'rniga ega bo'lgan yo'nalishlardan biri bo'lib qoldi. Chunki frontdagi harbiylarni,

frontorti aholini chorva mahsulotlari va kiyim-kechakka bo'lgan ehtiyojini qondirish bevosita ushbu soha bilan bog'liq edi. Urushning dastlabki kunlaridan og'ir ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni to'g'ri anglab yetgan viloyat chorvadorlari mamlakatdagi ana shu vaziyatni hisobga olgan holda xalq ehtiyojlari uchun ko'plab miqdorda go'sht, sut va sut mahsulotlari, jun, teri va boshqa chorvachilik mahsulotlari etkazib berish uchun fidokorona mehnat qildilar. Jumladan, Boysun tumanidagi "Halqajar" qishloq kengashiga qarashli "Bajaruvchi" kolxozi chorvadorlari 1941 yilda fermadagi har bir bosh sovliqdan 130 tagacha qo'zi olishga erishdilar.

1942 yilda viloyat chorvadorlari davlatga 34000 kg jun topshirib, respublikada birinchi o'rinni egalladilar va respublikada jun tayyorlash rejasini muvaffaqiyatli bajardilar. Termiz tumanidagi "Sotsializm" kolxozi chorvadorlari davlatga go'sht topshirish rejasini 1943 yilning fevral oyida to'lato'kis bajarib barchaga namuna ko'rsatdi [10]. 1943 yilda viloyat chorvadorlari qoramollar sonini 1940 yildagiga nisbatan 12488 boshga ko'paytirdilar, qo'y va echkilar sonini esa 414646 boshga yetkazdilar.

Surxondaryolik chorvadorlar 1944 yilga kelib parvarish qilinayotgan chorva mollari sonini yanada ko'paytirishga erishdilar. Jumladan, 1944 yilda vohadagi chorva mollarning umumiy soni 642081 boshga yetkazildi.

1942 yilda sobiq Ittifoq bo'yicha chorvachilik sohasida, eng yuqori natijaga Qashqadaryo viloyatida erishildi. Agar Qashqadaryoda 1941 yilda 467,0 ming bosh qorako'l qo'ylar mavjud bo'lgan bo'lsa, 1942 yilda ularning soni 619007 boshga yetdi [11]. 1943 yilda 1941 yilga nisbatan davlatga 728,4 ming dona tuxum, 421 t.go'sht, 212 t.junni ko'p topshirdilar.

1943 yilda Qashqadaryoning quyi qismida sug'orish tizimini takomillashtirib, ariqlar chiqarib, suv yo'llarini tozalash natijasida 42,0 ming gektar er o'zlashtirilib dehqonchilik mahsulotlari yetishtirila boshlandi [12].

1943 yilda g'alla yetishtirishni bajarishda Beshkent, Dehqonobod, Qamashi tumani dehqon xo'jaliklari jonbozlik qilib, rejalarini oshirib ado etdilar. Qashqadaryo viloyati bo'yicha 1943 yilda 1942 yilga nisbatan 191000 ming gektar yerga g'alla, 7 ming gektar yerga moyli o'simliklar urug'ini ko'p sepdilar. Biroq suv yetishmaganligi uchun 1943 yilda 1940 yilga nisbatan paxta chigiti kamroq ekildi, yoki 1942 yilda 32800 ga yerga paxta chigiti ekilgan bo'lsa, 1943 yilda 21000 ga yerga paxta chigiti ekildi. Har gektar yerdan 6,6 sentnerdan paxta hosili olindi.

1944 yil 18 mayda bo'lib o'tgan O'zKP(b) Qashqadaryo viloyat qo'mitasining IV Plenumida viloyatda qishloq xo'jaligini rivojlantirish asosida, paxtachilikda yuqori ko'rsatkichlarga erishish yo'lidagi natijalar hamda donli ekin ekiladigan xo'jaliklarni kengaytirib ulardan ko'proq hosil olish orqali qishloq aholisiga yordam berishni yo'lga qo'yishdagi kamchiliklar tanqid qilindi.

Qashqadaryo viloyatining partiya va sovet idoralari rahbarlari viloyatda 1944 yilda asosiy masala paxtadan mo'l hosil olish masalasi deb tushunib, g'allachilikka kam e'tibor berdilar. Ularning e'tiborsizligi oqibatida 1944 yilda Qashqadaryoda g'alla ekish rejasi ham bajarilmadi, ya'ni viloyat bo'yicha 477 ming gektar o'rniga, faqat 389 ming gektar yerga g'alla ekildi, yoki 1944 yilda 85 ming gektar yerga don urug'i sepilmadi. Birgina Qamashi tumanidagi 22 ming gektar yerga, Chiroqchi tumanidagi 19 ming gektar yerga don kam ekildi.

1944 yilda Qashqadaryo viloyati dehqonlarining dehqonchilik sohasidagi yutuqlari 1943 yildagidan kam bo'ldi. Har gektardan rejada belgilangan miqdorda olinadigan hosildorlik sezilarli darajada kamayib ketdi. Jumladan, ushbu yilda jami 573 ming sentner g'alla olindi. Davlatga 382 ming sentner g'alla topshirildi. Reja 90,7 foizga bajarildi, xolos. Chorvachilik sohasidagi yutuqlar bir muncha quvonchli bo'ldi. 1943 yilga nisbatan yirik shoxli hayvonlar, qo'y va echkilar sonini ko'paytirishga erishildi. Qashqadaryoda 1943 yilda 70034 yirik shoxli mol parvarish qilingan bo'lsa, ularning soni 1944 yilda 7334 boshga yetdi.

Mazkur yilda Surxondaryo vohasi chorvadorlari ham chorva mollari sonini yanada ko'paytirishga erishdilar. Jumladan, 1944 yilda vohadagi chorva mollarning umumiy soni 642081 boshga yetkazildi, shundan 557364 boshli qo'y va echki, 42282 tasi esa qora mollardan iborat edi.

Qashqadaryolik paxtakorlar 1945 yilda katta yutuqqa erishdilar. Shu yili Qashqadaryoda 17 ming gektar yerga chigit ekilib o'z vaqtida gidrotexnik tadbirlar amalga oshirildi. 1944 yilda

qashqadaryoliklar davlatga 17 ming 338 tonna paxta topshirgan bo'lsalar, bu ko'rsatkich 1945 yilda 21 ming 110 tonnani tashkil etdi. Natijada davlat rejasi esa 133,6 foizga bajarildi.

Xullas, ikkinchi jahon urushining dastlabki kunlaridan O'zbekistonda jumladan uning janubiy hududlari qishloq xo'jaligi sohasida paxta, oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Urush yillarida qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlash asosan janubiy hududlar aholisi zimmasiga tushdi. Qishloq xo'jaligi sohasida paxta yetishtirish bilan birga don mahsulotlari, qand lavlagi, sholi, zig'ir, kunjut kabi mahsulotlarni yetishtirishga ham alohida e'tibor qaratildi. O'zbekiston janubiy hududlari aholisi ikkinchi jahon urushi g'alaba bilan yakun topgunga qadar o'zlarining mashaqqatli mehnatlari evaziga munosib hissa qo'shdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Раззоков А. Ўзбекистонда пахтачилик тарихи. –Т.: “Ўзбекистон”, 1994.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архиви қашқадарё филиали. 1-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 7-варақ.
3. Насриддинов Қ, Бўтаев А. Қашқадарё фронтга. – Қарши, «Насаф». 1995.
4. Қашқадарё вилоят Давлат архивининг Бешкент архиви. 31-фонд, 1-рўйхат, 51-иш, 54-варақ.
5. Сурхондарё вилоят Давлат архиви. 361-фонд, 1-рўйхат, 36-иш, 23 варақ.
6. Иркаева Н. Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари Иккинчи жаҳон уруши йилларида. –Т.: “Янги нашр”, 2015.
7. Турсунов С. Қобилов Э. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. –Т.:Шарқ, 2001.
8. Сурхондарё вилоят Давлат архиви. 45-фонд, 1-рўйхат, 161-иш, 197- варақ.
9. Саидмуродов Н. Деятельность Сурхандарьинской областной партийной организаций в года Великой отечественной войне. АКД. - Ташкент, 1974.
10. Илғор Сурхон учун. 1943 йил, 14 апрель.
11. Турдиев С. Трудовой подвиг женщин Узбекистана в годы Великой отечественной войны Советского союза. Автореф. дисс.на соис.уч.ст.канд.ист.наук.-Ташкент, 1971.
12. Турдиев С. Жасорат солномаси. Қашқадарё 1941-1945 йилларда. –Т.: “Фан”, 2008.

UO'K 903

O'ZBEK - KOREYS ALOQALARI TARIXIDAN

M.Usmonov, PhD, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

M.Jo'rayev, magistrant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Аннотация. Мазкур мақола ўзбек ва корейс халқларининг ўзаро алоқаларига бағишланган. Бугунги кунда Ўзбекистон ва Жанубий Корея Республикаларини ўзаро стратегик ҳамкорлик алоқалари бирлаштиради. Ва табиийки, икки мамлакат халқларининг маданияти ва тарихига ўзаро қизиқишлар кундан кунга ортиб бормоқда.

Калим сўзлар: Корея ярим ороли, шимолий ва Жанубий Корея, корейс маданияти, корейс диаспораси, корейс миллий маданий маркази.

Аннотация. Данная статья посвящена взаимоотношениям между узбекским и корейским народами. Сегодня Республику Узбекистан и Республику Южная Корея объединяет взаимное стратегическое сотрудничество. И, конечно же, день ото дня возрастает взаимный интерес к культуре и истории народов двух стран.

Ключевые слова: Корейский полуостров, Северная и Южная Корея, корейская культура, корейская диаспора, Корейский национальный культурный центр.

Abstract. This article concerns the relationship between the Uzbek and Korean peoples. Today, the Republic of Uzbekistan and the Republic of South Korea are united by mutual strategic cooperation. And, of course, the mutual interest in the culture and history of the peoples of the two countries grows day by day.

Keywords: Korean Peninsula, North and South Korea, Korean culture, Korean Diaspora, Korean National Cultural Center.

O'zbek xalqi bilan koreys xalqi o'rtasidagi aloqalar tarixi qadim zamonlarga borib taqaladi. Lekin shuni ochiq aytish kerakki, O'zbekiston hududida yashagan xalqlar bilan Koreya yarim oroli xalqlari o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar qadimda bo'lganligi yoki bo'lmaganligi, agar

bo'lgan bo'lsa, qanday darajada va shaklda amalga oshirilganligi haqida tarixiy ma'lumotga ega emasmiz. Qadimiy Afrosiyob devorlariga tushirilgan koreys elchilari tasviri, arxeolog olimlar qazib olgan, koreys xalqi ijodiga mansub asori-atika topilmalar bu ikki xalq o'rtasidagi aloqalar bo'lganligini tasdiqlash uchun kamlik qiladi. Yana shunisi taajjubliki, Koreys yarim oroli xalqlari buddizm va so'ngra konfutsizm qarashlariga sig'ingan bo'lib ular madaniyati, urf-odatlar, turmush-tarzi ana shu diniy qarashlar normalari asosida shakllandi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Koreya yarim orolida yuzaga kelgan birlashgan Silla va Koryo qirolligi bilan O'rta Osiyo xalqlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar Xitoy qit'asini birlashtirgan Tan va Van qirolligi orqali bo'lgan, degan taxminlar mavjud. Ayniqsa, Van davlati Osiyo qit'asi bilan birlashganidan so'ng Chingizxon yordamida Ipak savdo yo'lini butunlay qo'lga kiritdi. Ana shu tarixiy voqe'likka tayanib, Koreya yarim orolida tayyorlangan mahsulotlar, elchilar va savdogarlar orqali Markaziy Osiyo hududiga o'tib qolgan, degan taxminiy fikr ilgari suriladi. Bundan tashqari bu davrda O'rta Osiyodagi, jumladan O'zbekiston hududidagi sug'dlar Xitoydagi Tan davlati bilan muntazam iqtisodiy va madaniy aloqalar qilib turganligi haqida ham ma'lumotlar bor. Koreya yarim orolidagi Silla davlati ham Tan davlati bilan siyosiy iqtisodiy va madaniy sohalar bo'yicha yaqin aloqada bo'lgan. Bu aloqalar vaqti-vaqti bilan turli darajada bo'lib turdi. Shunday davrlar bo'lganki, aloqalar teng va o'zaro manfaatli bo'lgan. Ba'zi davrlarda o'zaro aloqalar bir tomonning ustunligida, ayniqsa, Van davlatining Koryoga bostirib kirishi va Van davlati tasarrufiga olinishi bilan bir tomonning ustunligi yaqqol sezilgan, natijada Van davlatining Koreya yarim oroli xalqlari madaniyatiga ta'siri ortib borgan[4].

Sobiq SSSR davlati hududida 30-50 yillarda deportatsiya qilingan ingushlar, chechenlar, nemislar, qalmiqlar, bulg'orlar, qrim tatarlari va boshqa xalqlar orasida birinchi bo'lib koreys xalqi yashab turgan joyidan majburan ko'chirilgan edi. Bu fojeaviy voqea sobiq SSSR Xalq Komissarlari Kengashi va VKP(b) Markaziy komitetining 1937 yil 21 avgustdagi "Uzoq Sharq o'lkasi chegara rayonlaridan koreys aholisini ko'chirish haqida"gi qarori asosida amalga oshirildi. Qarordan so'ng shu yilning o'zida (1937y.) 170 ming koreyslar O'rta Osiyo va Qozog'iston hududiga majburan ko'chirib olib kelindi. Ulardan 74 mingdan ortig'i O'zbekistonga, qolgani esa Qozog'iston hududiga joylashtirildi.

Umuman, Rossiya, shu jumladan, O'zbekiston hududiga koreys aholisi qanday kelib qoldi, ularning hayoti qanday kechgan. Rossiya hududida yashaydigan koreyslar, o'zlarini Koryo (Koryo mamlakati odamlari) deb ataganlar. 1989 yilgi aholi ro'yxatiga ko'ra, sobiq SSSR hududida 450 ming koreyslar yashagan bo'lib, ulardan ko'pchiligi O'rta Osiyo va Qozog'istonda joylashgan. O'zbekistonda esa qariyb 200 ming koreys aholisi yashagan.

1869-1870 yillardagi ocharchilik natijasida shimoliy Koreyadan yana 6,5 ming koreys Primore o'lkasiga ko'chib o'tdi. Bu ahvol keyingi yillarda ham davom etdi. 1897 yilda Rossiya hududiga ko'chib o'tgan koreyslar soni 24,5 ming kishini tashkil qildi, 1917 yilgi oktabr to'ntarishida Rossiya hududidagi koreyslar soni 64 ming kishiga, 1923 yilda 106 ming kishiga yetdi. 1926 yilgi aholi ro'yxatida esa 164,4 ming koreys aholisi hisobga olindi.

Ko'chib o'ttan koreyslarning aksariyati kichik-kichik xutorlarda yashab, dehqonchilik bilan, ya'ni sholikorlik bilan shug'ullandilar, shaharga yaqin joyda yashagan koreyslar sabzovot yetishtirish bilan, faqat ozgina qismi esa o'rmonchilikda va baliqchilik xo'jaliklarida ishladilar. Ko'chib o'tgan barcha koreyslar dehqonchilik uchun shaxsiy yerga ega emasdilar. Ular asosan ijaraga dehqonachilik qilar edilar. 1925 yilda Uzoq Sharqda yashaydigan 120 ming koreys aholisi Sobiq SSSR fuqaroligini qabul qildi.

1937 yil oktabr oyida majburiy ko'chirilgan koreyslar yuklangan birinchi eshelonlar O'zbekistonga kela boshladi. 1937 yilning birgina oktabr-noyabrda respublikaga 16307 oila (74500 kishi), ya'ni ko'zda tutilganidan 10 ming oila ko'p keltirildi[8]. Uzoq Sharqning mo'tadil ob-havosidan yozi o'ta issiq, qishi esa qattiq sovuq bo'lgan sharoitga va boshqa azob-uqubatlarga ko'nikish va moslashish ancha og'ir kechdi. Zo'ravonlik bilan O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan koreys aholisi ular uchun mutlaqo yot bo'lgan, yangi milliy-etnik muhitga tushib qoldilar. Ma'lumki, Uzoq Sharqda yashaydigan aholining ko'pchiligi ruslar va ukrainlardan tashkil topgan. Shuning uchun ham ular asosan rus tilida muloqatda bo'lishgan. O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan koreys

aholisi asosan qishloqlarda joylashtirilgan bo'lib, qishloq aholisi asosan o'zbek, qozoq va qoraqalpoq tillarida gaplashganlar. Natijada, dastlabki paytlarda koreyslar bilan mahalliy aholi o'rtasidagi muomalada bir qator qiyinchiliklar tug'ildi.

1938 yilning birinchi yarmida O'zbekiston xalqi majburan ko'chirib keltirilgan koreyslarning 10837 oilasini joylashtirdi. 1938 yil noyabr oyida yana 5470 oila, jami 74500 koreys millatiga mansub aholini joylashtirdi. Ular O'zbekistonning qariyb ko'pchilik viloyatlariga tarqatib yuborilgan edi. Ular dastlabki yillarda asosan baraklarda, yotoqxonalarda, vaqtincha qurilgan bostirmalarda yashadilar. Lekin o'zbek xalqi mustabid tuzum munosabatidan qati nazar majburan o'z yerlaridan quvg'in qilingan koreys aholisiga yaxshi munosabatda bo'ldi. Ularga qo'llaridan kelganicha insonparvarlik yordami, mehr-shafqatlarini ayamadilar, ularni qo'llab quvvatladilar. Ko'chirib keltirilgan koreys oilalari bo'sh yotgan yerlarga joylashib, o'zlari uchun alohida jamoa xo'jaliklari tashkil qildilar. 1938 yilda Toshkent, Samarqand, Xorazm, Farg'ona viloyatlarida va Qoraqalpog'iston ASSRda jami 50 ta koreys jamoa xo'jaliklari tashkil qilindi. Ularga 5820 koreys oilasi a'zo bo'lgan edi. Bundan tashqari 5017 koreys oilasi ilgari tashkil bo'lgan 206 jamoa xo'jaliklariga qo'shildilar.

Bir qator koreys oilalari birlashib baliqchilik xo'jaliklari tashkil qildilar (bu xo'jaliklar asosan Qoraqalpog'iston ASSRda bo'lgan edi). Ba'zilar esa shaharlarda va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida faoliyat ko'rsatdilar.

O'zbekiston SSR hukumati mustabid tuzumning deportatsiya qilingan koreys aholisini cheklashiga qaramasdan ular ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy ahvolini yaxshilashga qo'ldan kelganicha yordam berib keldi. Chunki, kuz faslida ko'chirib keltirilgan koreys oilalarini birinchi navbatda uy-joy bilan ta'minlash zarur edi.

Ittifoq hukumati yakka tartibda uy-joy qurish uchun 15 mln. rubl mablag' ajratdi. O'zbekiston SSR hukumati ham bunga qo'shimcha yana 2 mln. rubl pul ajratdi. Har bir koreys xo'jaliklariga 1500 rubl va yordamchi bino qurilishi uchun 300 rubldan pul berildi[4]. Lekin bu mablag'lar yetarli emas edi.

Koreys aholisini uy-joy bilan ta'minlash borasida O'zSSR Xalq Komissarlar kengashining 1938 yil aprel oyidagi "Ko'chirib keltirilgan koreys kolxozlaridagi qurilish haqida"gi Qarori muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Natijada 1939 yilda qurilish borasida barcha rejalar bajarildi. 4910 koreys oilasi yangi uy-joy bilan ta'minlandi. Koreys kolxozlarida 27 maktab, 32 hammom, 28 don omborlari, 13 bolalar yasalisi, 11 madaniyat uylari va bir qator ma'muriy va xo'jalik binolari barpo qilindi. Lekin qishloqlarda tibbiy xizmat yaxshi yo'lga qo'yilmagan edi. O'zbekistonning yangi tabiiy sharoitiga ko'nika olmagan bir qator koreyslar turli kasalliklarga duchor bo'ldilar. Ba'zi oilalarda kasallikka chalinganlar soni 45-50 foizni tashkil qilgan edi. Ular o'rtasida ko'z og'rig'i, bezgak va ich og'riqlari keng tarqalgan edi. Bolalar o'rtasida esa qizamiq kasali ommaviy tus olgandi. 1938 yilda Quyichirchiq, O'rtachirchiq va Pastdarg'om tumanlarida 300 bola qizamiq kasali bilan og'riqan bo'lib, ulardan 80 tasi vafot etgan edi.

Moddiy qiyinchiliklarga qaramasdan 1938 yilda Respublika hukumati koreyslar yashaydigan joylarda 30 ta maktab qurish uchun mablag' topdi. 1939 yilda esa 2400 o'ringa ega bo'lgan 6 ta o'rta, 3920 o'ringa ega bo'lgan 14 ta to'liqsiz o'rta, 1600 o'ringa ega bo'lgan 10 ta boshlang'ich va 60 o'ringa ega bo'lgan internat-maktablar qurib ishga tushirildi. 1941 yilga kelib koreyslar uchun jami 100 dan ortiq maktablar faoliyat ko'rsatdi. Ularda 22 mingdan ortiq koreys bolalari ta'lim oldi. Bu maktab yoshidagi bolalarning 95 foizini tashkil qilardi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, sobiq SSSR Xalq Komissarlari Kengashining 1938 yil 13 martdagi «Milliy respublika va viloyatlar maktablarida rus tilini majburiy o'rganish haqida»gi maxsus qarori O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan koreyslar xalq ta'limini tashkil qilish davriga to'g'ri kelgan edi. Shu munosabat bilan sobiq O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Kengashi ham 1938 yil 19 martda "O'zbekiston SSRdagi o'zbek va boshqa rus bo'lmagan maktablarda rus tilini o'rganish haqida" qaror qabul qildi[4].

Sobiq SSR Xalq Komissarlar Kengashining mazkur qarori hayotga tadbiq etilishi natijasida O'zbekistondagi rus bo'lmagan xalqlar, jumladan koreyslar madaniy hayotida bir qator salbiy holatlar

yuzaga keldi. Masalan, hozirgi kunda O'zbekistonda istiqomat qilayotgan koreyslarning 99 foizi ona tilida yozishni va o'qishni bilmasligi, ana shu qarorning hayotga tadbqiq qilinishi oqibatidir.

1939 yildan boshlab sobiq ittifoqdagi koreyslarga, shu jumladan O'zbekistondagi koreyslarga ham koreys tilida o'qish ta'qiqlandi. Katta yoshdagi koreys aholisi orasida tezlik bilan rus tilini o'rganish qisqa kurslari tashkil qilindi. 1939 yilda Koreys Pedagogika instituti va Pedagogika texnikumi yopib qo'yilishi munosabati bilan O'zbekistonga kelib qolgan koreys studentlaridan bir qatori respublika oliy o'quv yurtlariga joylashtirildi[13].

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida yuzdan ortiq milliy madaniy markazlar, shular qatorida koreys milliy madaniy markazi ham faoliyat ko'rsatmoqda. Koreys madaniy markazlari Respublika assositsiyasining birinchi galdagi vazifasi O'zbekiston koreyslarini koreys tiliga o'rgatishdan iborat edi.

Haqiqatdan ham, O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritishi natijasida respublikada yashaydigan bircha xalqlar, shu jumladan koreys aholisi hayotida muhim ijobiy o'zgarishlar sodir bo'ldi[1].

Birinchidan, O'zbekistonga majburan ko'chirib keltirilgan koreys aholisining sovet rejimi tufayli unutib yuborgan ona tilini o'rganish, milliy madaniyatini, urf-odatlarini va an'analarini qayta tiklash uchun keng imkoniyat yaratildi.

Ikkinchidan, o'z Vatani va vatandoshlaridan majburiy ajralib qolgan o'zbekistonlik koreys aholisi uchun vatandoshlari va vatanlari bilan tanishish, muloqotda bo'lish, uni bilish imkoniyati yaratildi. Bu imkoniyatlar o'zbekistonlik 200 minglik koreys aholisi uchun muhim ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston–Koreya respublikasi: o'zaro manfaatli hamkorlikning yangi uflari - O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Koreya Respublikasi (Seul shahri) ga tashrifi. T., "Xalq so'zi", 2015 yil 29 may.
2. Zokirov Sh., Ismatullayev F. Jahon tarixi -/Osiyo mamlakatlarining eng yangi tarixi/, 1, 2-qism (1945-2015). - T., 2015.
3. Jahon mamlakatlari. Ma'lumotnoma / tuzuvchilar: Sh.Ergashev, T. Bobomatov, N.Tursunov; Qayta ishlangan va to'ldirilgan 4-nashr. T.: "O'zbekiston"-2013.
4. V.S. Xan. Koreya tarixi. – Toshkent: «Baktriya-press», 2013.
5. Dunyo mamlakatlari (3-qism Sharqiy va Janubiy Sharqiy Osiyo) - T., "Akademnashr" 2010.
6. Lafasov M. Jahon tarixi (1918-2010). - T., 2012.

UO'K 93/94

TA'LIM ISLOHOTLARI: IKKI YILLIK AKADEMIK LITSEY TA'LIMINING SHAKKLANISH JARAYONI

P.Xolikulov, dots., Qarshi muhandislik-iqtisodiyot institute, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada Yangi O'zbekistonda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar haqida, xususan, 2017/2018 o'quv yilidan boshlab respublika ta'lim tizimida ikki yillik akademik litseylar yangidan tashkil etilganligi haqida so'z yuritiladi. Yangi tipdagi akademik litseylarga o'quvchilar qabul qilish va o'qitish tartibi, mazmuni, bitiruvchilarga qo'yilayotgan talablar tubdan o'zgardi. Akademik litseylarda ta'lim sifatini oshirish, ta'lim jarayoniga ilg'or pedagogik usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va multimediya taqdimotlarini keng tatbiq qilish va buning uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida o'quv guruhlarini tarkibi 26 nafar o'quvchidan ortiq bo'lmagan tarzda shakllantirildi. Chuqurlashtirib o'qitiladigan fanlar bo'yicha amaliy, laboratoriya va seminar mashg'ulotlari kichik guruhlariga bo'lingan tarzda darslar olib borilishiga ruxsat etildi. Maqolada akademik litseylar tizimida yuz bergan shu va boshqa muhim o'zgarishlar batafsil yoritiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim islohotlari, ta'lim turlari, akademik litsey, ta'lim sifati, ta'lim yo'nalishlari, aniq fanlar, tabiiy fanlar, optimallashtirish, axborot-kommunikatsiyalari texnologiyalari.

Аннотация. В статье рассматриваются реформы в сфере образования в Новом Узбекистане, в частности образование двухгодичных академических лицеев в системе образования республики с 2017/2018 учебного года. Коренным образом изменились порядок приема и содержания обучения учащихся в академических лицеях нового типа и требования к

выпускникам. В целях повышения качества образования в академических лицеях, широкого использования в учебном процессе передовых педагогических методов, информационно-коммуникационных технологий и создания для этого необходимых условий сформированы учебные группы численностью не более 26 учащихся. Практические, лабораторные и семинарские занятия по углубленным предметам разрешалось проводить в малых группах. В статье подробно рассматриваются эти и другие важные изменения в системе академических лицеев.

Ключевые слова: реформы образования, виды образования, академический лицей, качество образования, образовательные направления, точные науки, естественные науки, оптимизация, информационно-коммуникационные технологии.

Abstract. The article discusses the reforms in the field of education in New Uzbekistan, in particular, the restoration of two-year academic lyceums in the education system of the republic from the 2017/2018 academic year. The order of admission and the content of teaching students in academic lyceums of a new type, the requirements for graduates have changed radically. In order to improve the quality of education in academic lyceums, the widespread use of advanced pedagogical methods, information and communication technologies in the educational process and the creation of the necessary conditions for this, study groups of no more than 26 students have been formed. The article discusses in detail these and other important changes in the system of academic lyceums.

Keywords: educational reforms, types of education, academic lyceum, quality of education, educational directions, exact sciences, natural sciences, optimization, information and communication technologies.

Kirish. Ma'lumki, 1997-yil 29-avgustda yangi tahrirda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonunga muvofiq ta'limda amalga oshirilgan islohotlarga binoan 11 yillik umumiy o'rta ta'lim 9 yillik umumiy o'rta ta'limga o'tkazilgan edi. Shundan kelib chiqib, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limida ham o'zgarish yuz berdi. Ta'lim tizimida kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar tashkil etildi. Biroq ta'limda amalga oshirilgan bu islohotlar kutilgan natijani bermadi.

Shu jihatdan 2017-2018 o'quv yilidan boshlab Yangi O'zbekistonda 11 yillik maktablar qayta tiklandi, yangi tipdagi ikki yillik akademik litseylar, kasb-hunar maktablari, kollej va texnikumlar faoliyati yo'lga qo'yildi. Maqolada yangi tipdagi ikki yillik akademik litsey ta'limining shakllanish jarayoni haqida fikr yuritiladi.

Asosiy qism. Yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunga muvofiq akademik litseylar qayta tashkil etildi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 14-martdagi "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyatini takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi qarori akademik litseylar faoliyatidagi tizimli muammolarni bartaraf etishga yo'naltirilgan. Qarorda akademik litseylar faoliyatini ular joylashgan hududning demografik, iqtisodiy va boshqa omillarini hamda bitiruvchilarning oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirishi ko'rsatkichlari nuqtai nazaridan olib borilgan tahlillar bu sohadagi ishlarning qoniqarli emasligi qayd etiladi [1].

Qarorga muvofiq moddiy-texnik va o'quv-metodik bazasi zamonaviy talablarga javob bermaydigan akademik litseylar faoliyati to'xtatilishi belgilandi hamda oliy ta'lim muassasalaridan uzoqda joylashgan, ta'lim sifati va bitiruvchilarning oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirish ko'rsatkichlari past bo'lgan 54 ta akademik litseylar tugatilishi belgilandi [2].

Qaror bilan akademik litseylarda ta'lim sifatini oshirish, ta'lim jarayoniga ilg'or pedagogik metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va multimediya taqdimotlarini keng tatbiq qilish va buning uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida o'quv guruhlari tarkibi 26 nafar o'quvchidan ortiq bo'lmagan tarzda shakllantirilishi belgilandi. Shuningdek, chuqurlashtirib o'qitiladigan fanlar bo'yicha amaliy, laboratoriya va seminar mashg'ulotlari kichik guruhlariga bo'lingan tarzda darslar olib borilishiga ruxsat etildi. Qarorga muvofiq akademik litseylar direktori lavozimiga nomzodni akademik litsey biriktirilgan oliy ta'lim muassasasi rektori tomonidan tavsiya etilishi joriy etildi [3].

Prezident qarorida asosan akademik litseylarni qayta tashkil etish bo'yicha belgilangan mexanizmlar tubdan yangilandi. Bunda Davlat test markazi tomonidan 2 bosqichdan iborat test sinovlari o'tkaziladigan bo'ldi. Birinchi bosqichda tanlangan yo'nalishga mos 2 ta fan bo'yicha test sinovlari, ikkinchi bosqichda intellektual qobiliyat darajasi – IQni aniqlash bo'yicha test o'tkaziladigan bo'ldi.

Birinchi yili tajriba tariqasida ro'yxat bo'yicha 14 ta akademik litseyda 2 bosqichli saralash tizimi joriy etildi. Bu tizimda dastlabki yozma imtihon kirish test sinovlaridan oldin bo'ysunuvi bo'yicha tegishli oliy ta'lim muassasasi nazorati ostida akademik litseylar tomonidan o'tkazildi. 2 bosqichli tizimda dastlabki yozma imtihonni o'tkazish tartibi hamda baholash mezonlari bo'ysunuvi bo'yicha tegishli oliy ta'lim muassasasi rektori tomonidan tasdiqlanishi belgilandi. Bu haqdagi axborot 2021-yil 1-fevralga qadar Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi rasmiy veb-sayti va ommaviy axborot vositalarida e'lon qilindi. Yozma imtihon yakunlari bo'yicha o'quvchilarni kirish test sinovlarini topshiruvchilar ro'yxatiga kiritish to'g'risida qaror qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-dekabrda "Iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimi va akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4910-sonli Qaroriga asosan akademik litseylarga qabul parametrlaridan tashqari o'qishga qabul qilishda quyidagilarga imtiyozlar belgilandi: aniq va tabiiy fanlar, informatika fanlari bo'yicha olimpiadalarda sovrinli o'rinlarni olgan umumta'lim maktablari 8-9-sinf o'quvchilari; umumta'lim maktablarining 9-sinf bitiruvchilari orasidan fan olimpiadasining respublika bosqichida 1-3-o'rinlar g'oliblari dastlabki yozma imtihondan ozod etiladi va ixtisoslik fani bo'yicha test sinovidan maksimal ball beriladi; chet tili fanlarini bilish darajasi to'g'risidagi milliy yoki xalqaro sertifikatga ega bo'lgan o'quvchilarga test sinovlarining fanlar majmuasiga kiritilgan mos chet tili fanlaridan imtihonlarsiz maksimal ball beriladi; umumta'lim maktablarining 8-9-sinf o'quvchilari o'rtasida o'tkazilgan olimpiada va tanlovlar g'oliblari ikki bosqichli saralab olish tizimi joriy etilgan akademik litseylarda yozma imtihondan ozod etiladi [4].

Davlat test markazi tomonidan chet tilini bilish darajasini aniqlash va malaka sertifikatini berish bo'yicha akademik litseylarning ikkinchi bosqich o'quvchilari uchun to'rtinchi semestr davomida bepul test sinovi tashkil etiladi.

Yangidan tashkil etilayotgan akademik litseylar o'quvchilariga muhim talablar yuklangan bo'lib, unga ko'ra akademik litseylar o'quvchilari kamida bitta xorijiy tilni puxta o'zlashtirib chiqishi zarur. Shuningdek, umumta'lim fanlar soati hisobiga chuqurlashtirilgan fanlar soati oshiriladi hamda ular ulushini kamida 50%ga yetkaziladi. Ta'lim bosqichlari uzluksizligini ta'minlash maqsadida oliy ta'lim muassasalarining turdosh ta'lim yo'nalishlarida takroran o'qitiladigan fanlar akademik litseylar o'quv dasturidagi tegishli fanlar bilan unifikatsiya qilinadi.

Dars mashg'ulotlari respublika yoki xorijiy ta'lim muassasalarining yuqori malakali pedagoglari ishtirokida onlayn tarzda o'tkaziladi. Akademik litseylar bazasida ushbu litseylarga o'qishga tayyorlash, kompyuter savodxonligini oshirish, kasb-hunar, shu jumladan, Internet yordamida xizmatlar ko'rsatish (ishlar bajarish) orqali o'zini o'zi band qilish (frilansing)ni o'rgatish bo'yicha ta'lim xizmatlari, yozgi va qishki maktablar tashkil etiladi.

2020-2021 o'quv yilidan boshlab akademik litseylar yo'nalishlari va bloklariga qarab bir pedagog xodimga to'g'ri keladigan o'quvchilar soni nisbatining cheklangan normativi 1:12 nisbatda belgilandi. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish maqsadida chuqurlashtirib o'qitiladigan fanlar bo'yicha har semestrda o'quvchilarni salohiyatiga ko'ra teng nisbatda guruhlariga bo'lib o'qitishga ruxsat etildi.

2021-2022 o'quv yilidan boshlab quyidagi ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda akademik litseylarning reytingi joriy etila boshlandi: akademik litseylarga hujjat topshirgan talabgorlar sonining qabul parametriga nisbati (raqobat ko'rsatkichi); oily o'quv yurtlariga o'qishga kirgan o'quvchilar ulushi; nufuzli xalqaro va respublika fan olimpiadalari, sport musobaqalarida sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritgan akademik litsey o'quvchilari ulushi; chet tillar va fanlarni o'zlashtirish darajasi bo'yicha milliy va xalqaro sertifikatga ega bo'lgan o'quvchilar ulushi; ilmiy darajali, chet tili va fanlarni bilish darajasi bo'yicha milliy yoki xalqaro sertifikatga ega bo'lgan asosiy shtatdagi o'qituvchilar ulushi; xorijiy pedagoglar, shuningdek, xalqaro e'tirof etilgan reytinglarda 1000 talikga kiruvchi universitetlar diplomiga ega bo'lgan mahalliy pedagoglar ulushi [5].

Reyting natijalari bo'yicha uzluksiz 3 yil davomida ta'lim sifatiga oid ko'rsatkichlarida salbiy dinamika kuzatilgan so'nggi 5 ta o'rindan birini egallab kelgan akademik litseylar boshqa oliy ta'lim muassasasi tasarrufiga o'tkaziladi yoki boshqa turdagi ta'lim muassasasi sifatida qayta tashkil etiladi.

Akademik litseylarga byudjetdan tashqari, shuningdek, oliy ta'lim muassasalarining byudjetdan tashqari mablag'lari hisobidan quyidagilarni amalga oshirish huquqi berildi: iqtidorli pedagoglarning xorijda malaka oshirish yoki onlayn kurslarda o'qishi bilan bog'liq xarajatlarni to'liq yoki qisman qoplash; yuqori malakali mahalliy va xorijiy pedagoglarni o'quv jarayoniga jalb etish,

alohida yutuqlarga erishgan o'qituvchi va xodimlarga ustamalar va rag'batlantirishlarni mustaqil belgilash; iqtidorli va aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalaridan bo'lgan o'quvchilarni moddiy rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash; moddiy-texnik bazani mustahkamlash, kanselyariya jihozlari, dasturiy mahsulotlar, zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalarini xarid qilish, o'quv adabiyotlarini nashr etish, litseylar veb-saytlarini yaratish va ta'minlab borish, masofaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish kabilar.

Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan 2021-yil 1-yanvardan boshlab akademik litsey pedagoglari va xodimlarining mehnatini munosib rag'batlantirish maqsadida ularning mehnatiga haq to'lashda fanlarga ixtisoslashtirilgan maktablarning tegishli xodimlari uchun belgilangan ish haqiga tenglashtirildi. Bo'ysunuvi bo'yicha tegishli oliy ta'lim muassasasining akademik litseylarida o'rnak ko'rsatgan pedagog va xodimlariga lavozim maoshlarining 100 foizigacha miqdorda har oylik ustamalar to'lanishi belgilandi. Akademik litseylarning fan nomzodi yoki falsafa doktori (PhD), fan doktori yoxud fan doktori (DSc) ilmiy darajalariga, professor yoki dotsent ilmiy unvonlariga ega bo'lgan pedagog xodimlari oliy ta'lim muassasasi katta o'qituvchisiga tenglashtirildi.

Xulosa. Yangi O'zbekistonda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ta'limning barcha bo'g'inlarini qamrab olgan bo'lib, bundan ko'zlangan bosh maqsad ta'lim sifatini oshirishga qaratilgandir. Akademik litseylar soni optimallashtirildi, ulardagi ta'lim sifatini oshirish va mazmunini yangilash, ularni bitirib chiqayotgan yoshlarning oliy ta'lim muassasalariga kirish ko'rsatkichlarini tubdan yaxshilash bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Akademik litseylarda ta'lim jarayoniga ilg'or pedagogik usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron ta'lim resurslari va multimediya taqdimotlarini keng tatbiq qilish va buning uchun zarur shart-sharoitlar yaratib berish belgilandi. Chuqurlashtirilib o'qitiladigan fanlar bo'yicha amaliy va laboratoriya darslari kichik guruhlariga bo'lingan holda o'tkazilishi yo'lga qo'yilishi, albatta, ta'lim sohasidagi islohotlardan ko'zlangan maqsadga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori // <https://lex.uz/docs/3133119>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori // <https://lex.uz/docs/3133119>
3. Qaralsin: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori // <https://lex.uz/docs/3133119>
4. Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2020-yil 3-dekabrda-gi "Iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimi va akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4910-sonli Qarori // https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda_yangi/akademik_litseylarda_iqtidorli_eshlar_qanday_saralab_olinadi
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-dekabrda-gi "Iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimi va akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4910-sonli Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 04.12.2020-y., 07/20/4910/1593-son.

УЎК 93/94

ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА ХОРАЗМ ВИЛОЯТИДА САНОАТ СОҲАСИДА ОЛИБ БОРИЛГАН СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР

О.Авазов, ўқитувчи, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Мазкур мақолада мусатақилликнинг дастлабки йилларида Хоразм вилоятида саноат ишлаб чиқариши соҳасида амалга оширилган ўзгаришлар ва уларнинг мазмун – моҳияти масалалари очиб берилган.

Калит сўзлар: Хоразм вилояти, саноат, ишлаб чиқариш, ҳудудлар саноат комплекси, чет эл инвестициялари, қўшма корхоналар, кичик ва ўрта бизнес.

Аннотация. В данной статье раскрываются изменения, произошедшие в сфере промышленного производства в Хорезмской области в первые годы независимости, их содержание и сущность.

Ключевые слова: Хорезмская область, промышленность, производство, региональный промышленный комплекс, иностранные инвестиции, совместные предприятия, малый и средний бизнес.

Abstract. This article reveals the changes that have taken place in the sphere of industrial production in the Khorezm region in the first years of independence, their content and essence.

Keywords: *Khorezm region, industry, production, regional industrial complex, foreign investment, joint ventures, small and medium businesses.*

Жамиятнинг ривожланиш стратегияси – бу бош мақсад ва устуворликларни ҳамда сиёсий ислохотлар, иқтисодий ва ижтимоий дастурларни амалга оширишнинг изчиллиги, бирин-кетинлигини аниқ белгилашдир. Яққол ифодаланган стратегиясиз барқарор ижтимоий тараққиёт, ҳокимиятнинг турли тармоқлари ва даражаларида хатти-ҳаракатларни мувофиқлаштириш, саноат, ишлаб чиқариш, ҳудудлар саноат комплекси, ресурслар ва кучларнинг оптимал тақсимланишига эришиш мумкин эмас. Йигирма йил давомида Инсон тараққиёти концепцияси ижтимоий жараённинг умум тан олинган парадигмасига айланди. Бошқача айтганда, у нафақат назарий қурилма, балки жамият ривожланишнинг комплекс моделидир. Инсон тарққиёти нуқтаи назаридан ютуқлар бугун барча жойларда мамлакат фаровонлиги ва у танлаган йўлнинг тўғрилигини тасдиқловчи бош мезон сифатида тан олинади.

Совет даври бошқарув тизимида маъмурий-бўйруқбозлик сиёсати усули устувор бўлиб, бу ўз навбатида бир қатор салбий оқибатларни келтириб чиқарган эди. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов бу вазиятга баҳо бериб: “...собик тузум даврида республикаимиз иқтисодиёти бир томонлама ривожланган, фақат хом ашё етиштиришга йўналтирилган бўлиб, машъум салбий оқибатларга олиб келган пахта яккаҳокимлиги авжига чиққан эди. Ўзбекистон ўзининг қолоқ ишлаб чиқариш ва социал инфратузилмаси билан собик иттифокда жон бошига истеъмол даражаси бўйича энг паст ўринда турарди” [1], - деб таъкидлайди.

Ўзбекистон 1991 йили мустақилликни қўлга киритганидан сўнг, мустабид, маъмурий-бўйруқбозлик, режали-тақсимот тизимидан воз кечиб, “бутун дунёда ўзбек модели сифатида тан олинган тараққиёт моделини ишлаб чиқди” [2]. Дарҳақиқат, “ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишда республиканинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга оладиган, Ўзбекистоннинг ўтмиши, ҳозирги куни ва келгуси тараққиётига тўла-тўқис мос келадиган мутлақо янги андоза, ўзига хос йўл зарур”лиги [3] аён бўлди.

Маълумки, мустақил Ўзбекистоннинг ҳар томонлама ривожланишида ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусияти бор.

Хоразм вилояти ҳам Қуйи Амударё минтақасида жойлашган шимолий воҳадир. Аҳолисининг 21,9 фоизи шаҳарда, 78,1 фоизи қишлоқда яшайди [4]. Ер майдони Ўзбекистон ҳудудининг 1,4 фоизини эгаллайди [5]. Воҳанинг маркази – Урганч шаҳри бўлиб, маъмурий-ҳудудий тузилиши 10 та туман ҳамда улар таркибидаги 3 шаҳар, 7 та шаҳарча, 101 та қишлоқ фуқаролар йиғини, 612 та аҳоли пунктдан иборат [6].

Хоразм вилояти иқтисодиёти аграр – индустриал йўналишга эга эканлиги, республика ҳудудий меҳнат тақсимотида Хоразм вилояти енгил ва озиқ-овқат саноатига, қишлоқ хўжалигида эса пахта ва шоли етиштиришга ихтисослашганлиги таъкидланган. Урганчда Хитой технологияси ёрдамида “Хоразм ипаги” тўқимачилик корхонаси, Боғотда Буюк Британиянинг асбоб ускуналари билан жиҳозланган тиббий пахта ишлаб чиқариш фабрикаси, Россиянинг Камашин фабрикаси билан ҳамкорликда Хонқада ип калава ва ип газлама ишлаб чиқарувчи корхона, Гурланда Туркиянинг “Язекс” фирмаси билан ҳамкорликда “Гурлантекстиль” каби корхоналар қурилган [7]. Хива шаҳрида пахта тозалаш, ёғ-мой, ғишт заводлари, гилам тўқиш ва шу каби корхоналар бунёд этилди [8].

Совет ҳукмронлиги даврида энг кичик маҳсулот ҳатто мих, гайка, яъни, ҳар бир заводда ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулотлар ҳам албатта, ҳар жойдан келтирилиши белгилаб қўйилган [9]. Кўпгина маҳсулотлар ва асбоб-ускуналарни Ўзбекистонда ишлаб чиқариш имконияти бўлса-да, марказ томонидан маблағ йўқлиги рўқач қилиниб, унга рухсат берилмаган [10]. Ана шундай вазиятда мустақилликка эришган Ўзбекистонда иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлашда саноат тармоқларини ривожлантириш муҳим омил эканлиги назарда тутилиб, ислохотларнинг биринчи босқичида стратегик аҳамияти юқори бўлган газ, нефть, олтин ва бошқа бойликларни қазиб олиш, уларни қайта ишлаш, машинасозликни

ривожлантиришга катта эътибор берилди. Республика ҳукуматининг эътибори билан Хоразмда саноат корхоналарини кенг миқёсда барпо қилиш, саноатга чет эл инвестицияларини киритиш орқали қўшма корхоналар, ўрта ва кичик бизнесни шакллантириш борасида самарали силжишлар кўзга ташланди.

Аммо, дастлабки йилларда илгари шаклланган хўжалик тизимидаги иқтисодий алоқалар орасидаги узилишлар олдин маҳсулотни қайта ишловчи саноат тармоқларига ўз таъсирини ўтказган бўлса, аста-секинлик билан иқтисодиёт тармоқларининг бошқа секторларида ҳам намоён бўлди. Оқибатда, 1992 йил бошида Хоразм вилояти иқтисодиётида муайян инқирозли ҳолатлар рўй бериб, вилоят саноат корхоналарининг 48,0 фоизида ишлаб чиқариш ҳажми пасайишига олиб келди [11]. Бироқ, кейинги йилларда республика ҳукуматининг саъй-ҳаракати билан ижобий силжишлар бўлиб, саноат маҳсулотларининг ўсиши 2000 йилда 103,5 фоиз, 2001 йилда 100,3 фоизга тенг бўлди [12].

Мустақиллик йилларида Хоразмни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг регионал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, юқори самарали саноат ва ишлаб чиқариш тизимини шакллантириш ҳукумат иқтисодий сиёсатининг асосий устувор йўналишларидан бирига айланди.

Белгиланган чора-тадбирлар доирасида қишлоқ жойларида, саноатда меҳнат унумдорлигини ўстириш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, аҳолининг иш билан бандлигини оширишга катта эътибор қаратилди.

2001 йили Хоразм вилоятида меҳнат ресурслари 677,4 кишини яъни, умумий аҳолининг 49,4 фоизини ташкил қилган. Шу йили Хоразм вилоятида 26341 та янги иш ўринлари очилди, шу жумладан, ўрта ва кичик тадбиркорлик соҳасида – 24615 та, кичик ва ўрта корхоналарда – 7590 та [13].

2001 йилда Урганч шаҳрида 3, Хонқа туманида 2, Боғотда 4, Гурланда 2, Хазораспда 3 ва Шовот каби туманларда 4 марта, Урганчда 2, Янгиарикда 1, Янгибозорда 2, Хива туманида 2 мартадан ва Қўшқўпир туманида 1 мартадан жами 26 та бўш иш ўринлари ярмаркалари ташкил этилган. Уларда 670 та иш берувчи корхона ва ташкилотлардан 5517 бўш иш ўринлари таклиф этилган. Унда 6265 нафар иш изловчилар қатнашган. Шулардан 1847 нафари ишга жойлаштирилган, 3765 нафарига эса, меҳнат қонунчилиги ва ҳуқуқига доир маслаҳатлар берилган [14].

Республика ҳукумати томонидан Хоразм ҳудуди аҳолисининг ижтимоий турмуш тарзини яхшилаш, унинг саломатлигини мустаҳкамлаш устувор мақсад қилиб қўйилгани, мазкур регион ривожига катта аҳамият касб этади. Амалга оширилган ислохотлар, жамият ҳаётининг турли соҳаларида олиб борилган чора-тадбирлар аҳоли турмуш фаровонлигининг ортишига ижобий таъсир кўрсатди. Меҳнат бозорини шакллантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва фаровонликни ошириш учун кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, хизмат кўрсатиш ва касаначиликни ривожлантиришга асосий эътибор қаратилган. Ҳудудда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича мустаҳкам меъёрий-ҳуқуқий асослар яратилган, моддий-молиявий ёрдам кўрсатиш юзасидан давлат томонидан кафолат ва имтиёزلарни таъминловчи механизм шакллантирилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010, 12 ноябрь. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б.5.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 103.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли //Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.276-277.
4. Хоразм вилояти ҳокимияти жорий архиви маълумотлари. 2010.
5. Хоразм вилояти статистика бошқармаси жорий архиви. Хоразм вилояти паспорти. – Урганч, 2001. – Б.1.
6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. – Т.9. – Б.471; Ўзбекистон вилоятлари ва Қорақалпоғистон. Қисқача маълумотнома. Қомуслар бош таҳририяти, 1995. – Б.103.
7. Ўзбекистон ҳудудлари мустақиллик йилларида. – Тошкент: Шарқ, 1996. – Б.160.
8. Аҳмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2002. – Б.151.
9. ЎзР МДА. Р-682-фонд, 1-рўйхат, 88-йиғма жилд, 40-варақ.
10. ЎзР МДА. Р-682-фонд, 1-рўйхат, 88-йиғма жилд, 82, 84-варақлар.

11. Рузметов Б. Региональная экономика: опыт, проблемы, эффективность комплексного развития. – Ташкент: Фан, 2002. – С. 14.
12. Хоразм вилояти статистика бошқармаси жорий архиви. Хоразм вилоятининг 1991-2001 йилларга оид статистик маълумотлари.
13. Хорезм: инвестиционные возможности. – Ташкент, 2002. – С.6.
14. Хоразм вилояти Статистика бошқармасининг ижтимоий муҳофаза бўлими. 2001 йил якуни бўйича ҳисобот. – Урганч, 2002. – Б.3.

УЎК 903

1920-30 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИ КЎЧИРИШ СИЁСАТИ ТАРИХИДАН**Б.Батирова, доц., т.ф.н., Андижон давлат тиббиёт институти, Андижон**

Аннотация. Мақолада Ўзбекистонда советларнинг аҳолини кўчириш сиёсатининг мустамлакачилик моҳияти, районларнинг ичкарасидаги, округлараро ёки областлараро, шунингдек, республикалараро аҳолини кўчиришларнинг кўлами, хусусиятлари ёритилади.

Калим сўзлар: мустамлакачилик сиёсати, пахта, хом ашё базаси, пахта яккахокимлиги, аҳоли, хўжалик, ўзлаштириш, тарғибот-ташвиқот, ихтиёрий-мажбурий.

Аннотация. В статье освещается колониальная сущность переселенческой политики советов в Узбекистане, масштабы, особенности внутрирайонного, межокружного, или межобластного переселения.

Ключевые слова: колониальная политика, хлопок, сырьевая база, хлопковая монополия, население, хозяйство, освоение, агитация-пропаганда, добровольно-принудительный.

Abstract. The article highlights the colonial essence of the resettlement policy of the Soviets in Uzbekistan, the scale of features within the district, inter-district, or inter-regional resettlement

Keywords: colonial policy, cotton, raw material base, cotton monopoly, population, economy, development, agitation-propaganda, voluntary-compulsory.

Ўзбекистон ССР да янги ерларни ўзлаштириш ҳисобига экин майдонларини кенгайтириш, бу йўл натижасида пахтадан қўшимча ҳосил олиш, пахта ҳосилини кўпайтириш орқали “мамлакат пахта мустакиллигига эришиш” назарда тутилган эди. Бу ғоя “Россия империяси даврида бунёдга келган, аммо уни амалга ошириш учун ўша даврларда имконият етарли бўлмаган, Ленин бошчилигидаги большевиклар ҳокимиятга келиши билан аввалги тузумга хизмат қилган Ўрта Осиёда ирригацияни ривожлантириш ташаббускорлари – машҳур олимлар Т.К.Ризенкамф, Б.К.Лодигин, В.А. Васильевлар қайтадан ушбу ғояни илгари сурган эдилар. Бу шахслар ўша пайтларда Петроградда яшар, Зироатчилик вазирлигида ер тузиш бўлимида ишлар эдилар.

Октябрь тўнтаришидан кейин 4 ой ўтгач, бу олимлар совет ҳукумати раҳбари В.И.Ленинга Туркистонда қишлоқ хўжалиги иқтисодиётини юксалтириш учун ирригация қурилиши зарурлиги тўғрисида ёзма доклад билан мурожаат қиладилар. Ер тузиш бўлимида улар томонидан Туркистондан келтирилган канал ва ирригация иншоотлари лойиҳалари сақланаётганлиги, мазкур лойиҳалар асосида қурилиш ишларини бошлаб юбориш мумкинлигини маълум қиладилар.

1918 йилнинг 24-26 апрелида В.И.Лениннинг топшириғи билан Халқ Хўжалиги Олий Кенгаши (ВСНХ) Москвада кенгаш ўтказди, унда йигирмадан ортиқ мутахассис қатнашади. Улар Туркистондаги ирригация ишлари режасини кўриб чиқадиладар. Бу режа 1918 йил 17 майдаги СССР ХКСнинг “Туркистонда суғориш ишлари ва уларни ташкил этиш учун 50 млн рубл ажратиш тўғрисида” Декретига асос бўлади.[1]

Албатта, бу декретдан мақсад Россия империяси даврида тамал тоши қўйилган пахта яккахокимлигини қайтадан ўрнатиш, Ўзбекистонни иттифокнинг асосий пахта хом ашё базасига айлантириш эди. Ирригацияни ривожлантириш янги ерларни ўзлаштириш билан боғлиқ бўлиб, янги ерларни ўзлаштириш ўз навбатида аҳолини кўчиришни тақозо этар эди.

Янги ерларни ўзлаштириш Ўзбекистонда улкан миқёсда амалга оширилади, шунга мос равишда, янги ўзлаштирилган кенгликларга салмоқли ҳажмда аҳоли кўчирилади. Фақат I-беш

йилликнинг ўзида 19 мингга яқин хўжалик ўзлаштирилмаган ҳудудларга пахтачиликни ривожлантириш учун кўчирилади, бу даврда аҳолини кўчириш сиёсати давлат сиёсати даражасига кўтарилади. [2]

Аммо биринчи беш йилликка қадар ҳам аҳолини кўчириш тадбирлари амалга оширилган бўлиб, улар кичикроқ ҳажмда ва бир район доирасида ўтказилган. Масалан, 1926-27 йилларда Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Зарафшоннинг ичкарасидаги ўзлаштирилмаган ерларга 4911 хўжалик кўчирилади, хусусан, Самарқанд округида -545, Тошкент округида -541, Фарғона округида -513, Андижон округида-273, Сурхондарё округида -325, Бухоро округида -1908, Зарафшон округида-606, Хоразм округида 200 хўжалик ўзлари яшаган ҳудудлардаги янги ерларга кўчирилади. Бундай шаклдаги кўчиришлар бошқа ички кўчиришлар деб номланган. Аҳолини кўчиришлар 1920-30 йилларда Тожикистон ва Озарбайжонга ҳам амалга оширилган. Бу тарзда кўчиришлар республикалараро кўчиришлар деб номланади. Нисбатан энг оммалашган кўчиришлар округлараро ёки областлараро деб номланган, бунда бир округ, кейинроқ област аҳолиси бошқа округ ёки областларга кўчирилган.

Кўчириладиган аҳоли асосан, аҳоли зичлиги юқори ҳудудлар аҳолиси бўлиб, уларни кўчириш орқали демографик муаммони бартараф қилиш назарда тутилган. Масалан, 1925 йилдаги ҳисоб-китобга кўра Самарқанд областида 39.9%; Тошкент областида 56.4%; Фарғона областида 58.8% аҳоли ортиқча деб кўрсатилиб, жами 998.906 минг аҳолини янги ерларга кўчириш режалаштирилган.[3]

1929 йилгача аҳолини кўчириш тадбирлари юқорида тилга олинганидек кичик кўламда амалга оширилган. 1926-29 йилларда бор-йўғи 8047 хўжалик ўзлари яшайдиган округлар ичкарасидаги кичик суғориш тармоқлари барпо қилинган ҳудудларга кўчирилган.[4]

1929 йили округлараро ва республика ташқарисига аҳолини кўчириш тадбирлари бошланади. Бироқ ички кўчиришлар ҳам давом этган. Масалан, 1929-30 йилларда Андижон округи Андижон районидаги қишлоқ советларидан 450 хўжалик худди шу округ, шу райондаги Мадёрчек-Далварзин ерларини ўзлаштириш учун, 17 хўжалик Қорақалпоқ, Найман, Беговотга, Жалақудукдан 230 хўжалик, Марҳаматдан 340 хўжалик, жами 570 хўжалик Булоқбоши ариғи бўйидаги ерларни ўзлаштириш учун, Норин районидан 75 хўжалик шу районлаги Қўғай худудига, Шаҳрихондан 565, Намангандан 500 хўжалик, жами 1125 хўжалик Балиқчи районидан Бўз районида, жами 2400 хўжалик кўчирилган. [5]

Районлар ичкарасидаги кўчиришлар жумласига аҳолини тоғ ён бағирларидан пасттекисликларга ўзлаштирилмаган ҳудудларга кўчирилиши ҳам киради. Масалан, Сурхондарё округи Сариосиё районининг тоғли қишлоқларидан 175 хўжалик, Шеробод районидан 100 хўжалик Денов қишлоғига кўчирилган.[6] Мазкур архив ҳужжатларида акс этган маълумот 2008 йили “Мерос” халқаро илмий-амалий экспедиция хайрия жамғармасининг Сурхондарёга илмий-амалий экспедицияси давомида ишотланган. Денов тумани, “Фарғона” қишлоқ фуқаролар йиғини раиси котиби Нарзиев Амриддин 1920-30 йилларда Вахшувор, Сангардак тоғли ҳудудларидан аҳолининг пасттекисликларга ерларни ўзлаштириш учун туширилгани ҳақида маълумот беради.

1929 йилдан республика округлараро ва республика ташқарисига аҳолини кўчиришлар бошланади. Айнан шу даврдан аҳолини кўчириш тадбирлари давлат сиёсати даражасига кўтарилади. Аҳолини кўчириш тадбирлари дастлабки 5 йиллик режаларига ҳам киритилади. Биринчи беш йиллик режасига кўра 30603 хўжаликни, иккинчи беш йиллик режасига кўра 67700 хўжаликни ўзлаштирилмаган, кам ўзлаштирилган ерларга кўчириш режалаштирилади.[7]

Бу режа ўз-ўзидан тўлақонли амалга ошмаган. Энг аввало режани амалга ошириш учун етарли моддий-техник база бўлмаган. Аҳолини кўчириш тадбирлари “ихтиёрий-мажбурий” асосда амалга оширилади. Маҳаллий раҳбарларга зудлик билан кўчириладиган аҳолини аниқлаш, рўйхатларни тузишга буйруқ берилади, бунда маъмурий-буйруқбозлик усулларида фойдаланилади. Шу билан бирга тарғибот-ташвиқот ишлари ҳам авж олдирилади. Газета-журналларда аҳолини янги ерларга кўчишга кучли даъват қилинади.[8] Ҳаттоки, Ўзбекфилм

томонидан Ал-Регистон сценарийси асосида Фарғона аҳолисининг ўзлаштирилмаган ерларга кўчирилиши ҳақида тарғибот характеридаги кинофилм яратилади.[9]

Хуллас, аҳолини кўриш сиёсати уч йўналишда, район ёки округлар ичкарасида, областлараро ва республика ташқарисига амалга оширилди. Бу сиёсат ўша даврда “мамлакат пахта мустақиллигини таъминлаш”, демографик муаммони бартараф қилишга қаратилди. Тоталитар режим даврида ихтиёрий-мажбурий амалга оширилган аҳолини кўчиришлар яққол мустамлакачилик моҳиятига эга бўлиб, ўзбек деҳқонининг совет ҳукуматида иқтисодий жиҳатдан қарам бўлишда катта роль ўйнади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мамедов А.М. Развитие ирригации в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 1967. – 126 с.
2. ЎзРМДА Р-90-ф,8-р, 687-иш, 22-варок
3. ЎзРМДА Р-90-ф,8-р, 687-иш, 22-варок
4. ЎзРМДА, Р-90,1-р, 152-иш, 8-варок
5. ЎзРМДА, Р-95-ф, 2-р, 2606-иш
6. АВДА 189-ф,1-р, 400-иш, 4-варок
7. Сурхондарё ВДА, 76-ф, 1-р, 754-иш, 71-в
8. ЎзРМДА, Р-95-ф, 3-р, 2608-иш, 3-в; Р-90-ф, 8-р, 318-иш, 29-в
9. Узбекистанская правда 1929.13 сентябрь

УЎК 930

ХІХ АСР ОХИРИ – ХХ АСР БОШЛАРИДАДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ, МАЪНАВИЙ- МАЪРИФИЙ ҲАРАКАТЛАР (Жиззах вилояти мисолида)

С.Т.Бурхонова, доц., Тошкент Молия Институтини, Тошкент

Аннотация. Мақолада XIX-XX аср бошларида Жиззах шаҳрининг маданий ҳаёти, халқнинг урф-одатлари, халқ таълими анъаналари, 1880-1888 йилларда ташкил қилинган 20 га яқин эски мактабларда, масжидларда маҳаллий аҳоли болалари бошланғич таълим олгандан кейин, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, ҳаттотлик касбларининг ўқитилиши ҳамда Рус мустамлакачилари Туркистон аҳолисини европача муҳитда тарбиялашга, ўлкада европача турмуш тарзини ўрнатишга ҳаракати ҳақида сўз юритилади.

Калим сузлар: Жиззах, таълим, Туркистон, мустамлака, маънавият, масжид, маҳалла, мадраса, маънавий-маърифий.

Аннотация. В статье рассматривается культурная жизнь Джизака начала XIX-XX вв., Традиции народа, традиции народного просвещения, преподавание торговли, ремесел, каллиграфии в около 20 старинных школах и мечетях, основанных в 1880-1888 гг. начальное образование местных детей и усилия русских колонизаторов по обучению жителей Туркестана европейской среде и утверждению европейского образа жизни в стране были остановлены.

Ключевые слова: Джизак, образование, Туркестан, колония, духовность, мечеть, окрестности, медресе, духовно-просветительская.

Abstract. The article examines the cultural life of Jizzakh at the beginning of the 19th-20th centuries, the traditions of the people and public education, the teaching of trade, crafts, calligraphy in about 20 old schools and mosques, founded in 1880-1888 and the primary education of local children and the efforts of the Russian colonialists to educate the inhabitants of Turkestan in a European environment and to establish a European way of life in the country.

Key words: Jizzakh, education, Turkestan, colony, spirituality, mosque, neighborhood, madrasa, spiritual-educational.

Маълумки, мамлакатимизда ҳозирги вақтда таълим-тарбияга, шу жумладан таълим тизимига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки, инсоннинг камолоти эзгу мақсадга йўналтирилган таълим-тарбияга боғлиқлигига ишонган Авлоний ҳам “Тарбия ё ҳаёт - ё мамот, ё нажот - ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидур» деган хулосага келади. Абдулла Авлонийнинг юқоридаги фикрининг давоми сифатида, Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислон Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, «ўтган аср бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган

бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этади» [1]. Ватан, миллатнинг келажак пойдевори билим даргоҳларида яратилади, бошқача айтганда, халқимизнинг эртанги куни бўлмиш фарзандларимизнинг бугун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ, чунки инсон қалбига йўл, аввало, таълим-тарбиядан бошланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2021 йил 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Унда *“Миллий тарихни миллий руҳ билан яратиш керак. Акс ҳолда унинг тарбиявий таъсири бўлмайди. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, ҳулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарих илми, тарихий тафаккур билан қуроллантиришимиз зарур”*, дейди Шавкат Мирзиёев [3].

Мустамлакачиликнинг дастлабки йилларида ҳукумат маъмурияти Жиззах шаҳрининг маданий ҳаёти, халқнинг урф-одатлари, халқ таълими анъаналарига аралашмай, уни атрофлича ўрганиш билан чекланди. Жиззах музофотида халқ таълими ривожланганлиги, аҳолининг илм-фанни ўрганишга қизиқиши кучли бўлганлиги, масжид ва мактабларда Бухоро мадрасаларида таълим олган мударрислар талабалар саводини чиқариш учун диний таълим билан бир қаторда, адабиёт, риёзиёт, тарих ва география фанларидан сабоқ беришганлиги тарихдан бизга маълум. Жиззах шаҳрининг “Совунгарлик”, “Жиззахлик”, “Қассоблик”, “Ўратепа”, “Тошлоқ” маҳаллаларида 1880-1888 йилларда ташкил қилинган 20 га яқин эски мактабларда, масжидларда маҳаллий аҳоли болалари бошланғич таълим олгандан кейин, савдо-сотик, ҳунармандчилик, ҳаттотлик касбларини ўрганиб, меҳнат қилганлар. Жиззахнинг ўзига тўқ оилаларининг балалари эса Самарқанд, Бухоро мадрасаларида ўқишни давом эттирганлар. Эски мактабларда Жиззах шаҳрининг “Совунгарлик” маҳалласида Очил қори, Бурхон қори, Эгамберди домла, Мулла Тошпўлат домла, “Ўратепалик” маҳалласида Мирзо Содик, Зиё қорилар ўз замонасининг кўзга кўринган мактабдор домлалари сифатида ёшларга мусулмончилик ҳуқуқлари, шариат қонунчилиги, ислом динидан таълим беришган [5].

Жиззах шаҳридаги Ўрда қалъасининг шимоли-шарқий мавзесида, “Тошкентлик”, “Жиззахлик” маҳаллаларида Садриддин Махсум, Муҳаммад қори, “Қаландархона” маҳалласида Мулла Собир домла, Мулла Ҳасан сингари зиёлилар томонидан очилган жадид янги усул мактабларида ўқувчиларга диний билимлар бир қаторда, дунёвий фанлардан ҳам машғулотлар ўтилган, дарслар ўртасида танаффуслар ташкил қилиниб, дунё хариталари, глобус ва бошқа кўргазмалар қуроллардан кенг фойдаланиш йўлга қўйилган. Янги усул мактабларида ислом динини ўқитиш билан бир қаторда, дунёвий илмий билимларни ўргатишга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Жиззахлик кексалар Назиртош Ҳазраткул қизининг номини меҳнаткашларнинг фарзандларига билим ва маърифат тарқатган мўътабар аёл сифатида ҳурмат билан эслашади. Бу зиёли аёл Жиззахда илм ва санъатни севган инсон эди. Жиззах шаҳрида Назиртош Ҳазраткул қии бошлаган кутлуғ ишни унинг шогирдлари Рисолат буви давом эттиради.

Жиззах шаҳрининг маъмурий маркази Ўрда ичкарасида Шайх Нуриддин ҳожи маблағи ҳисобига Оқ масжид ва Қизил масжидлар ҳам қурилган эди. Бу иккала масжид фақатгина намоз ўқиладиган ва ёшларни ўқитишга хизмат қиладиган жой қолмай, балки тарғибот ва ташвиқот маркази ҳам ҳисобланган. Масжид ҳужраларида кўплаб диний ва дунёвий, ҳуқуқий адабиётлар сақланган.

Совет ҳукумати йилларида ҳар иккала масжид нураб, вайронага айланади. Оқ масжидга ўт кетиб, ёниб кетади. Сўнгра ҳар иккала масжид ғишт ва ёғочларидан фойдаланиб, Эски шаҳарда ҳаммом қурилиб, ишга туширилади.

Бугунги кунда Жиззах шаҳар кўчаларидан бири маърифатпарвар Нуриддин ҳожи номи билан аталмоқда. Жиззах шаҳрида XIX асрнинг II ярмида ва XX аср бошларида мактаб ва мадрасалар таълимида айрим ижобий ўзгаришлар юз берди. Қозон шаҳрида чоп этилган “Қуръони Карим” ва “Ҳафтияк”лар, Покистон ва Эрондан турли шоирларнинг ташаббуси билан битилган тўплам девонлари келтира бошланди. Бироқ кўп ўтмай, Туркистон генерал-губернаторлиги хазинасидан мадраса ва мактаблар учун ажратилган маблағлар тўхтатиб қўйилди [2].

Рус мустамлакачилари Туркистон аҳолисини европача муҳитда тарбиялашга, ўлкада европача турмуш тарзини ўрнатишга ҳаракат қилдилар. 1880 йилда Туркистондаги маҳаллий болаларни рус болалари билан биргаликда ўқитиб, ўлкадаги рус муассасалари, ишлаб чиқариш корхоналари учун маҳаллий миллат болаларидан таржимонлар, иш юритувчилар тайёрлаш мақсадида рус-тузем мактаблари очиш масаласи кўтарилди. Унга Россия ҳарбий вазири, генерал-адъютант граф Д.Милютин, Маориф вазири граф Толстойлар розилик беришади. Генерал фон Кауфманнинг издоши генерал-лейтенант Г.О.Розенбах ўлкада рус-тузем мактабларини очиш лойиҳасини ишлаб чиқишга ва уни амалга оширишга бевосита бошчилик қилади. Тошкент, Самарқанд, Каттақўрғон шаҳарларида 6 та рус-тузем мактаблари очилади. 1883 йили Жиззахнинг Эски шаҳарида ҳам рус-тузем мактаби очилиб, 15 нафар талаба ўқишга қабул қилинади [4].

Бу рус-тузем мактаби ҳозирги Шаров Рашидов номли мактабнинг илк негизи эди. Маълумотларга қараганда, 1889 йилда мактабда 21 ўқувчи таҳсил олган. Мактаб учун бино бўлмагани учун таҳсил Соатбойнинг меҳмонхонасида олиб борилган. 1889 йилнинг ноябрида рус-тузем мактаби учун 4 хонали бино қурилади. Бу шаҳардаги ягона оқланган бино бўлганлиги учун халқ уни “Оқ уй” деб атаётган. Бу даврда Жиззах шаҳрида рус-тузем мактаби ва 11 та эски мактабда жами 122 нафар ўқувчи таълим олишган. Рус-тузем мактабига Михаил Шалитов мудирлик қилиб, рус тили ва адабиётидан дарс берган. Мактабда С.Ананьев, Н.Алексеев, Бухоро мадрасасини тамомлаган Мулла Аҳмад Нормухаммедов, Мирзо Қори Мирабдулла ўғли, Исмоил Мўминов, Хотам Турсунов ва бошқалар ўзбек тил ва адабиёти, рус тили, тарих ва география фанларидан дарс берганлар.

Жиззахда ҳам рус мутамлакачилиги даврида олиб борилган оғир зулм остида жуда катта йўқотишлар бўлишига қарамай, маҳаллий аҳоли ўзлигини, миллий қадриятларини, маънавиятини, маданиятини, урф-одатларини ва турмуш тарзини сақлаб қолишни таъминлашга муваффақ бўлдилар. Мустабид тузум шароитида ҳам Жиззах халқининг эркинликка, тараққиётга интилиши ва истикболга бўлган ҳаракати сўнмади. Жиззахликларнинг қалбига теран ўрнашган истиклол ва озодлик учун кураш туйғуси янада қудратли кучга айлана борди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. “Юксак маънавият – Енгилмас куч” Тошкент. 2008 йил
2. Справочная книжка Самаркандской области. Самарканд, 1980, стр.101.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2021 йил 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилишидан.
4. Х.Хайдаров. “Жиззах тарихи” Ўқитувчи.2009 йил
5. Шарипов Б., Пардаев А. Маърифат маскани. Жиззах, 1987, 5-6 бетлар

УЎК 93/94

ҚИЗИЛҚУМНИНГ “ОЛТИН” ШАҲРИ - НАВОИ

М.Б.Жалилов, докторант, ўқитувчи, НавДПИ, Навои

У.О.Нарзуллаев, доц., PhD, НавДПИ, Навои

Annotatsiya. Ushbu maqolada Navoiy shahrining asosiy qismida joylashgan Qizilqum konlarining paydo bo'lish tarixi, Navoiy viloyatining tashkil topish jarayoni, Navoiy kon-metallurgiya sanoat majmuasining faoliyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Qizilqum, Uchtut chaqmoqtosh konlari, Sangbur, kon sanoati va uning tarixi, NKMK, yangi sanoat markazi, Navoiy shahri, mustaqillik, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, Marvarid shahri.

Аннотация. В статье освещены горнодобывающих работ в Кызылкумах, занимающее основную часть территории Навоийской области, деятельности Навоийского горно-металлургического комбината и процесс формирования города Навои.

Ключевые слова: Кызылкумы, месторождение Учтут, местность Сангбур, горнодобывающая промышленность и её история, НГМК, новые промышленные центр, город Навои, независимость, социально-экономическое развития, «Город жемчужина»

Abstract. *In this article, it is described the history of coming existence of Kizilkum mining works which situated in the main part of Navoi, the process of forming of Navoi region, also the activity of Navoi mining-metallurgical industrial complex.*

Key words: *Kizilkum, Uchtut flint mines, Sangbur, mining industry and its history, NKMK, new industrial center, Navoi city, independence, social-economic development, “Pearl city”*

Ўзбекистоннинг “олтин сандиғи” бўлмиш, Навоий вилояти майдонининг асосий қисми бепоён ва бойликларга кон Қизилқум саҳросига тўғри келади. Қизилқум - Евроосиёнинг энг йирик саҳроларидан бири ҳисобланиб, шимолда Орол денгизи соҳилидан, жанубда Зарафшон дарёси ёнидаги тор фаровон оазисгача чўзилган. Бу йирик ҳудуд катталиги 300 минг кв кмга тенг бўлиб, шарқда ва ғарбда Марказий Осиёнинг улкан дарёлари - Сирдарё ва Амударё билан чегарадош. Қизилқум кончилик саноати тарихининг ўтмишига назар солсак, айнан Навоий вилоятида кончилик ишлари қадимдан вужудга келган деган хулосага келишимиз мумкин. Шунингдек, Қизилқумда геолог ва археологлар томонидан бронза ва темир эритишга мўлжалланган ибтидий қозон ўчоқлари топилган. Бу топилмалар эрамизгача бўлган иккинчи ва биринчи минг йилликларга тегишлидир. Бу ота боболаримиз яхшигина металсоз бўлганлигини билдиради ҳамда улар ерости бойликлари ҳақида етарлича хабардор бўлиб, кон ишлари бўйича зарур кўникамага эга бўлганлар.

Навоий шаҳридан унча узоқ бўлмаган масофада тахминан беш-олти километр жануб томонда қадимий кончилар манзилгоҳи Сангбур қалъаси мавжуд. Сангбур Зарафшон водийсининг таянч истеҳкомларидан бири бўлиб хизмат қилган. У водийга ўтиш жойида уни чўл томондан ҳимоя қилган. Қалъа муҳим, ҳал қилувчи ўрин эгаллаган. Овал шаклидаги қалъа шимолдан жанубгача унинг узунлиги 14 метр атрофида, шарқдан ғарбгача деворларининг сиртки томонидан ҳисоблаганда 4 метр атрофида бўлган. Марказий кўрғоннинг кенглиги 5 метр атрофида бўлган. Қалъанинг пастида унчалик баланд бўлмаган тепаликда шаҳар жойлашган. Сангбур - қадимий сўз бўлиб “санг” - тош, “бур” эса синдириш, ажратиш маъноларини беради. Сангбур аҳолиси тоғ кон ишлари, тош конларида меҳнат қилишган, тошдан алмашиш ва сотиш учун идишлар ясаган, тегирмон тошларини тарашлашган. Шаҳар аҳолиси яқин атрофда жойлашган тоғ мажмуасида ишлаган қалъадан сал шарқ томонда тош конлари жойлашган бўлиб, ундаги тоғ жинсларидан кеч ўрта асрларгача тош болта, чўкичлар, дон янчғичлар, найза учлари ва бошқа жиҳозлар тайёрланган. Аҳоли кулолчилик маҳсулотлари ҳам ишлаб чиқаришган.

Герадот ҳозирги Қизилқум ҳудудида яшаган массагетлар ҳақида қуйидагича гувоҳлик берган: “...темир ва кумушни ... умуман ишлатмайдилар, сабаби бу металллар уларнинг мамлакатларида йўқ, олтин ва мис эса мўлдилар”[1;94]. Антик давр географияси обрўли намояндаси Страбон Марказий Осиё ҳақида маълумот бериб, Амударё ва Сирдарё халқлари темир нималигини билмасликлари, ҳар қандай металдан кўра у ерда олтин ва кумуш кўпроқ эканлигини, темир йўқлигидан от-улов, асбоб-анжомларнинг аксарияти кўп қисми олтин ва кумушдан ясалганлиги ҳақида баён қилади.

XVI асрга келиб, айниқса Бухоро хони Абдуллахон II (1556-1588) даврида олтин, кумуш ва мис тангалар зарб этилди ҳамда заргарлик ишларидаги қатор янгиликларни амалга оширди. Бухоро амирларининг машҳур олтини маълумлиги ҳам рост. Шарқий Бухоронинг тоғли ҳудудларидан ҳукмдорларнинг яширин олтин конлари борлиги ҳақида маълумотлар келтирилади. Аммо бу ерда ҳам из йўқолган эди. Амирлик кулаши олтидан унинг ҳазиналаридаги олтин 250 тоннага етган деган ривоятлар бор. Ўрта асрлардан бошлаб олтин маъданларининг жойлашган жойлари сир тутиб келинган. Айниқса Бухоро амирлигида бу иш давлат даражасига кўтарилган эди. Амирлик саройидан юборилган олтин изловчилар ёки олтин оловчилар маъданни олиб келгач яширин равишда йўқ қилиб юборилган. Бухоро амирлигидаги олтин конлари табиийки бошқаларни ҳам қизиқтириб келган. Айниқса Чор Россияси Бухоро амирлиги, Туркистон ўлкасини мустамлака қилиб олгач, унинг ҳудудларидаги қазилма бойликларни ўрганиш, ўзлаштириш учун катта эътибор берган. Бухоро амири Абдулаҳадхон саройида Россия давлатининг сиёсий агентлиги очилишига

рухсат берилгач, бу жараён янада кучайган. Бу мақсадда катор илмий экспедициялар ташкил этилади. Улкада геология қидирув ишлари XIX аср охири XX аср бошларида бошланади ва муттасил давом этган. 1901 йилда Қизилкумга келган Николай Зарудний ҳозирги Мурунгов кони атрофларида тоғ жисмларини ўрганиш ишларини олиб борган ва олтин борлигига ишонч билдирган бўлса, В.Покровский-Козелл эса ишонч билан у томонларда олтин умуман йўқ ва бўлиши мумкин эмас деган гапни айтган.

XX асрнинг 30 йилларида геолог академиклар Александр Фресман ва Дмитрий Шербаковлар Қизилкумга экспедиция уютиришади. Умуман рус геологлари Қизилкумдаги олтин конларини топиш учун 50 йилдан ортиқ вақт сарфлашади. 1958 йилда Мурунгов тоғи яқинида олтин конларини аниқлашга муваффақ бўлинди. Навоийдаги кўпгина конлар ўзининг ноёб хусусиятлари ва захиралари нуктаи назаридан нафакат Марказий Осиёда, балки бутун дунёда камдан-кам топилади. Мурунгов, Давгистов, Кўкпатас, Омонтойтоғ каби улкан олтин конлари, Қизилкумдаги фосфорит кони мамлакатимиздан олис-олисларда ҳам яхши маълум

Қизилкум бағридаги бебаҳо табиий бойликларни ўзлаштириш мақсадида Навоий кон-металлургия комбинати бунёд этилди. Бу корхона собиқ СССР Министрлар Советининг 1958 йил 11 мартдаги Қарорига асосан ташкил этилди. саноат индустриясининг байроқдори ҳисобланган Навоий кон металлургия комбинати (НКМК) бу кўп тармоқли корхонадир. Корхонада уран, олтин, кумуш, қурилиш материаллари, мрамар маҳсулотлари, фосфорит қазиб олинади. Бундан ташқари сульфат кислота, заргарлик, трикотаж ва тўқимачилик буюмлари, машинасозлик ва машина техникасини ишлаб чиқаради. Қидирув-разведка ишлари, маъданни қазиб олиш ва уни қайта ишлашдан бошлаб то уран оксиди ва соф (99.99) олтин олишгача бўлган тугалланган жараёни амалга оширувчи саноат корхонаси ҳисобланади. Навоий кон металлургия комбинатига қарашли саноат корхоналари республикамизнинг Навоий, Бухоро, Самарқанд, Жиззах ва Тошкент вилоятларида жойлашган. Навоий кон-металлургия комбинатида 60 мингдан ортиқ киши ишлайди.

Ўзбекистон Республикасида қазиб олинаётган олтин ва ураннынг асосий қисмини қазиб олаётган Навоий кон-металлургия комбинати жаҳондаги уран ишлаб чиқарувчи давлатларининг биринчи бешталигидан ўрин олган. Навоий кон-металлургия комбинатида олинган олтин ёмбилар Лондон рангли металл биржаси арбитраж лабораторияси сертификати (1994), 1997 йилда эса Токио саноати товарлари биржасининг сифат сертификати ва бошқа совринлар берилган[2]. Навоий кон-металлургия комбинати 2000 йилда Ўзбекистон Республикасининг “Дўстлик” ордени билан мукофатланди.

Кончилик саноатининг ривожланиши Қизилкум минтақасида муттасил ва кенг қамровли қурилишларнинг олиб борилиши, минерал хом ашёларни қазиб олиш жараёнида чўлда ноёб ишлаб чиқариш мажмуи, кўп сонли конлар, шахталар, карьерлар вужудга келди. Қизилкум минерал бойликларини ўзлаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган кон-металлургия комбинатининг қурилиши янги саноат маркази барпо этилишига асос бўлди. 1958 йилнинг 3-сентябрида Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Фармонида биноан Кармана райони ҳудудида барпо этишга киришилди[3]. 1957 йил “Гипрогор” номли Москва давлат илмий-текшириш институти Бухоро вилоятининг Кармана райони ҳудудида янги саноат шахрини барпо этиш бўйича режа ишлаб чиққан эди[4;136]. 1959 йил ушбу лойиҳа асосида комбинат ва қурилиш ташкилотлари ишчилари учун бир ва икки қаватли уйлар қурилиши бошланди. Бу ҳақда шахарнинг қурувчи иш бошқарувчиси шундай эслайди: “Шаҳар ҳудудининг биринчи микрорайонидаги уйларга биринчи ғишт қуйилар экан, бу уйлар бир қаватли, 4 хонали қизил ғишдан қурилиши мўлжалланиб, шу асосида иш бошлаган эди”[5;125.]. Бу лойиҳа оддий кўрғонлар (посёлка) қурилиши учун режалаштирилгани боис тез орада ундан воз кечилди. Шаҳар қурилиши Дубна ва Обнинск каби шаҳарларни лойиҳалаштирган Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) давлат институти мутахассисларига топширилди.

1961 йил ишлаб чиқилиб, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети тасдиқлаган бош режада янги саноат корхоналарини (Навоийазот, электрохимзавод, цементзавод, пахтазавод) қуриш ҳам режалаштирилган эди[6;284]. Табиийки, бунинг учун аввало шаҳарда аҳоли учун турар

жой бинолари, транспорт коммуникация тизимини барпо этиш зарур эди. Шаҳарнинг кенгайтирилиши, ишлаб чиқариш, кадрларга бўлган эҳтиёж ва шу билан боғлиқ бир қатор ижтимоий муаммоларнинг аниқ ҳисобини олиб шунга монанд иш юритишга тўғри келди. Бир мунча қулайликлар яратилгандан сўнг шаҳарга турли ўлкалардан янги ишчи кучлари оқиб кела бошлади.

Олдинроқ айтиб ўтилганидек, Навоий шаҳрининг янги бош режаси Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) лойиҳалаштириш институти инженер мутахассислари В.А.Курносов, В.Ф.Акутина, В.А.Яковлев томонидан 1978 йилда ишлаб чиқилди ва 1980 йил 7 январда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети томонидан тасдиқланди[6;284]. Ушбу лойиҳа архитектуранинг барча талабларига тўлиқ жавоб бера олди. Бунга асос сифатида 1975 йил шаҳарнинг бир гуруҳ меъморлари Жаҳон шаҳарсозлиги Кенгашининг Халқаро Аберкромби мукофоти билан тақдирланганини мисол келтириш мумкин. Шаҳар қурилиши лойиҳасига раҳбарлик қилган А.В.Коротковнинг ҳикоя қилишича, шаҳар лойиҳаси ўзбек поэзиясидаги ғояларга уйғун ҳолда яратилгани ва шундан келиб чиқиб шаҳарга Алишер Навоийнинг номи берилса мақсадга мувофиқ бўлишини айтган[8;93.]. Шу тариқа, янги барпо этилган саноат шаҳри буюк мутафаккир Алишер Навоий номи билан аталган.

Навоий шаҳри шаҳарсозликнинг ибратли намунаси сифатида халқаро доирада ҳам тан олина бошланди. 1975 йилда ўзида Навоий шаҳри шаҳар меъморчилиги бўйича Америка Қушма Штатларида ўтказилаган ЭКСПО кўргазмаси мукофотининг совриндори бўлди. Буюк шоир ва мутафаккир бобомиз номини улуғлаб келаётган, мамлакатимизнинг энг гўзал шаҳарларидан бири, Навоий вилоятининг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази бўлган Навоий дастлаб 25 минг аҳоли учун посёлка сифатида қурила бошлаган эди. Кейинги йилларда Навоий шаҳри ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама тараққий этди. Бугун шаҳарда 150 минг аторфида аҳоли истиқомат қилмоқда. Агар Навоий вилоятида 92 миллат ва элат вакиллари яшаб келаётган бўлса, унинг “Марварид шаҳар” деб ном олган марказида 80 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилмоқда. Аҳолининг турмуш фаровонлигини ошириш, кишиларнинг муносиб ҳаёт кечириши учун зарур шарт-шароитлар яратиш борасида улкан ишлар амалга оширилмоқда. Мустақиллик йилларида қурилиш бунёдкорлик ишлари ҳажми ва кўлами йилдан-йилга ошиб бормоқда. Навоий шаҳрининг ўзига хос ва мос кўрку тарвотига хусн қўшаётган замонавий уй-жойлар билан бирга вилоят архивининг янги биноси, матбуот уйи, вилоят телерадио компанияси, кураш мактаби каби иншоотлари ва 2010 йилда шаҳар марказидаги Алишер Навоий номидаги боғда 2400 томашабинга мўлжалланган амфитеатр, 2011 йилда “AQUA” парк, “Ёшлар маркази” мажмуалари мисол бўла олади. Эндиликда шаҳар Қизилкумни янада кенг миқёсларда ўзлаштириш, уни дунё харитасидаги ёш ва келажаги буюк давлатнинг чинакам хазинасига айлантириш йўлидаги бунёдкорлик ишларининг чинакам марказига айланди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Герадот. История В 9-ти кн. Перев Г.А. –М.: Ладомир, ООО “Фирма” издательство АСТ”. 1999.
2. ЎЗР МДА 20 - фонд, 1- рўйхат, 25 - иш, 144- варақ.
3. Навоий вилояти давлат архиви. 3 - фонд, 24 - рўйхат, 53 - иш, 25 - варақ.
4. Ризаев С.Р. Навоийский горно-металлургический (Очерки новейший истории). - Ташкент: Шарк, 2008.
5. Чебыкин А. А. Записки строителя. - Ташкент: Узбекистан, 1970.
6. Кучерский Н.И., Аствацатурян Г.Г., Бердников Е.А. Навоийский горно-металлургиический комбинат. - Ташкент: Шарк, 2002.
7. Вентшейн Л. Имя для города // Правда Востока. 1994 год 16 апрель.
8. Кучерский Н.И. Золото Кызылкумов. - Ташкент: Шарк, 1998.

УЎК 930.25

АРХИВЛАР -ТАРИХ КЎЗГУСИ

Д.Ж.Жўраева, директор, Сурхондарё вилоят архиви, Termiz

Аннотация. Ушбу мақолада Бугунги кун ёшларини ватанпарварлик, миллат қадриятларига меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялашга киришар эканмиз, аجدодларимиз тарихини чуқур билишимиз зарур. Бунинг учун эса ўзимиз мансуб бўлган миллат тақдири

қандай кечганлиги, халқимиз олиб борган бунёдкорлик, яратувчанлик ишлар салмоғи турли даврларда қандай бўлганлигини, энг муҳими, тарихий ҳақиқатларни билишимиз зарур эканлиги ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: Миллий Архив Фонди, Марказий Давлат, Марказий Архиви, нодир хужжатлар, диний муассасалар, архив.

Аннотация. В этой статье, так как мы начинаем воспитывать современную молодежь в духе патриотизма и любви к ценностям нации, нам необходимо глубоко знать историю наших предков. Для этого сказано, что нам нужно знать судьбу нации, к которой мы принадлежим, количество творчества и созидания, осуществленного нашим народом в разные периоды, а главное, нам нужно знать исторические факты.

Ключевые слова: Национальный архивный фонд, Центральный государственный, Центральный архив, редкие документы, религиозные учреждения, архивы.

Abstract. In this article, as we begin to educate today's youth in the spirit of patriotism and love for the values of the nation, we need to know the history of our ancestors in depth. For this, it is said that we need to know the fate of the nation we belong to, the amount of creativity and creativity carried out by our people in different periods, and most importantly, we need to know historical facts.

Key words: National Archives Fund, Central State, Central Archives, rare documents, religious institutions, archives.

Кириш. Илдизлари мозийга ёки яқин ўтмишга бориб тақалувчи тарихий воқеалар тафсилотлари ҳамда инсон умри, жамият ҳаёти билан боғлиқ асл ҳақиқатлар мужассам этилган маълумотлар, нодир хужжатлар эса архивларда сақланади. Шунинг учун ҳам ўтмишни ўрганиш ёки бирор-бир воқеа ёки ҳодисага аниқлик киритиш истагида бўлсак, бу борада бизга энг яхши кўмак ва ҳозиржавобликни биринчи галда архивлар беради. Чунки бу хазинахонда авайлаб сақланадиган хужжатлар узоқ йиллар давомида олиб бориладиган тадқиқотлар натижасига, доимий кузатишларга, таҳлилларга ёки турли тахмин ҳамда фаразларга асосланган ҳолда фикр айтиладиган тарихий ёки илмийликка эмас, аксинча, ҳаётнинг бир парчаси кафтдагидек аниқ акс этиб турадиган ҳақиқий ва ноёб хужжатларга таянган ҳолда тарихни кўз ўнгингизда шудокқина гавдалантириб қўяди.

Шу боис барча даврларда, барча тузумларда хужжатгоҳ – архив ишига ҳамиша жиддий эътибор қўзи билан қаралиб келинган. Бизнинг даврларга келиб, бу эътибор ҳар қачонгидан ҳам кучайганлигини эътироф этиш зарур. Зеро, муҳтарам Президентимиз таъкидлаганларидек, **“Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, хулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарих илми, тарихий тафаккур билан қуроллантиришимиз зарур”**. Бу борада бизга, табиийки, давлат архивлари беминнат ёрдам кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар. Асрлар оша турли тараққиёт ва ривожланиш, таназзул ҳамда гуллаб-яшнаш босқичларини ўз бошидан кечирган Сурхон воҳасида ҳам жуда қадим замонлардаёқ архив ишларига алоҳида эътибор берилган. Лекин бу борадаги чинакам хайрли ишлар яқин ўтмишимиз даврида амалга оширила бошлаган. Шу маънода айтганда, Сурхондарёда тўлақонли архив ишининг ибтидоси, аслида, вилоятнинг расман ташкил этилиши, унинг ҳудудий чегараси аниқ қилиб белгилаб қўйилгандан сўнг бошланди дейилса, тарихий ҳақиқатга унчалик путур етмайди. Бунини алоҳида таъкидлаётганимизнинг боиси шундаки, ҳақиқий давлат архивлари ташкил этилгунга қадар, барча хужжатлар саройларда, диний муассасалар ва айрим шахсларнинг хонадонларида, кейинчалик эса идораларда, масалан, девонхонада, кутубхоналарда ва мадрасаларда (**ҳатто, йирик мачитларда шажара сифатида сақланувчи хужжатлар бўлган – Д.Ж.**) жамланган ҳамда сақланган.

Бир сўз билан айтганда, нодир хужжатлар ҳукмдорларнинг, демак, хон ва амирларнинг девонхоналарида сақланган. Бу ишлар билан шуғулланиш учун, бугунги кун тили билан айтганда, иш ва хужжат юритувчилар – девонбеги, парвоначи, китобдор, мирзо каби хизмат вазифалари жорий этилган. Лекин замон, у билан бирга тузум ҳам ўзгара бориб, архив ишлари борасида тегишли ислохотлар ўтказишга киришилгач, қатор янгиликлар ҳаётга тадбиқ этила бошлаган. Хуллас, юқорида айтилган фикрларимизни ҳолисона ва мухтасар хулосалайдиган

бўлсак, Ўзбекистонда давлат архиви ишлари XIX асрнинг охирларига келиб соҳанинг чинакам мутахассислари фаолият юритадиган махсус муассаса сифатида шакллана бошлаган, айнан ўша даврларда архив ишларини янгича шаклда ташкил этиш ғояси юзага келган эди.

Табийки, давр ва замон руҳидан келиб чиқиб, амалга оширилган ислохотлар Сурхондарё вилояти ҳудудида архив ишларини қайтадан ташкил этиш ва жонлантиришда муҳим аҳамият касб этди. Буни алоҳида таъкидлаётганимизнинг сабаби шундаки, архивда сақланишга ҳақли барча ҳужжатлар халқлар тақдири ҳамда миллатларнинг ўзлигига жиддий таъсир этган инқилобдан олдинги ва ундан кейинги даврларда ҳам, ҳозирги кунда давлат архивлари фондларида сақланаётган ҳужжатларнинг аксар қисми араб ва лотин имлосида бўлган.

Кейинчалик эса бу иш кирил ёзувида, рус тилида олиб борилган. Ўзбекистон мустақилликка эришиб, она тилимизга давлат тили мақоми берилгачгина барча ташкилот, корхона ҳамда муассасаларда иш юритиш, ҳужжатларини расмийлаштириш ўзбек тилида юритила бошлади. Шу маънода айтганда, мамлакатимиздаги давлат архивларида ишлаётган мутахассислар барча ташкилотларда иш юритиш ўзбек тилида олиб борилишини назорат қилишга киришишди.

Айни пайтда, ҳужжатлар сақлови шароитларини яхшилаш, улардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, архив биноларини таъмирлаш каби қатор хайрли ишлар амалга оширилди. Бунинг учун етарлича асос бор эди. Яъни, инқилобдан кейинги дастлабки йилларда бу пайтга қадар турли ташкилот ва идораларда сақланган барча ҳужжатлар архивлар ихтиёрига ўтказилган, ана шу ҳужжатлар асосида фондлар ташкил этила бошлаганди. Шу боис, иш қўлами катта, масъулият ҳам бир неча баробарга ортиб кетганди.

Бу борада шуни эслатиб ўтмоқ ўринли бўладики, дастлабки йилларда юқорида қайд этиб ўтилган манбалардан тўпланган ҳужжатлар кейинчалик таркиб топган ***(бир неча бор ўтказилган ислохотлар, архив иши билан шугулланадиган идора номланиши ўзгаришидан, соҳага тегишли қарорлар қабул қилингандан сўнг, – Д.Ж.)*** Ўзбекистон давлат архивида сақланиши йўлга қўйилди. Шу тариқа, миллий тарихимизнинг турли даврларига оид ҳужжатлар бир жойга – архивларга тўплана бошлади.

1963 йил 8 январда Сурхондарё вилоят халқ депутатлари Кенгаши ижроия қўмитаси томонидан районлар ижроия қўмиталари раислари зиммасига районлардаги тугатилган муассасаларга тегишли ҳужжатларни сақлаш ва уларни туманлараро давлат архивлари ихтиёрига ўтказиш масъулияти юкланган №9-р сонли Фармойиши чиқарилди. Сурхондарё вилояти ҳудудида 9 та район тугатилди ва ушбу туманлардаги муассасаларнинг ҳужжатларини тегишли туманлараро давлат архивларига топшириши белгилаб қўйилди”.

Биз қисқа иқтибос келтирган ушбу ҳужжатдан ҳам кўриниб турибдики, бутун Ўзбекистонда бўлгани каби, Сурхондарё вилоятда ҳам архивларга давлат сиёсати нуктаи назаридан қаралиб келинган. Буни бир пайтлар тугатилган ***(Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларининг қўшиб юборилиши натижасида – Д.Ж.)*** туманлардаги муассасаларга тегишли ҳужжатларнинг ***(1962 йилгача бўлган даврга оид – Д.Ж.)*** барчаси туманлараро давлат архивларига топширилиши таъминланишига эришилганлиги кўрсатиб турибди. Қолаверса, ушбу оддий мисолнинг ўзиёқ, шаклланиш йилларида архивларда фондлар ташкил этиш ишлари қандай тартиб ва талаблар асосида олиб борилганлигига аниқ далилдир.

Ҳаёт илгарилаб боргани каби бошқа соҳаларда бўлганидек, архив ишларини ташкил этиш ва уни юритиш борасида ҳам йилма-йил олға қадам ташланиб борилаверди. Буни биз юқорида мисол келтириб ўтган даврдан кейинги йилларда Сурхондарё вилоят давлат архиви фонди ҳужжатлари ҳажмининг ортиб боришида, сақлов учун қабул қилинаётган ҳужжатлар тури тобора ортиб ва янгиланиб борганлигида кўришимиз мумкин. Айниқса, мамлакатимизда архив ишларини ривожлантириш борасида эълон қилинган қатор қарорлар ҳамда ўтказилган ислохотлар, давлат архивлари учун барча қулайликлар ва шароитлар муҳайё этилган янги замонавий бинолар бунёд этилиб фойдаланишга топширилгандан сўнг, архив ишлари соҳасида ривожланиш, фондлар сонининг кўпайиши, ҳужжатлар ҳажмининг ортиб, ранг-баранглик касб этиш ҳолатлари кучайганлиги яққол сезилди. Масалан, бундай сон ва сифат

жиҳатдан рўй берган ўзгаришлар архивларга эндиликда нафақат давлат ташкилотлари, корхона ва муассасалар билан боғлиқ, балки нодавлат ташкилотларнинг алоҳида қимматга эга ҳужжатларини ҳам сақловга қабул қилиш имконини берди.

Шундай қилиб, Сурхондарё вилоят давлат архивда бугунги кунда 1917 йилдан то 2015 йилгача бўлган даврдаги давлат бошқаруви органларига, суд ва прокуратура органларига, ўқув, маданий-маърифий муассасаларига, касаба уюшмаларига, халқ таълими ва ташкилотларнинг доимий ва узоқ муддатли сақланадиган ҳужжатлари кўз қорачигидек асралмоқда. Мамнуният билан қайд этиб ўтиш зарурки, ушбу ҳужжатлар Сурхондарё вилоятининг тарихи, маданияти, қурилиши, қишлоқ хўжалиги, маҳаллий саноати, халқ таълими, соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳалари тарихини ўзида мужассам этиб турибди.

Чунки вилоят давлат архивида 2020 йилнинг 1 октябрь ҳолатига кўра, 1265 дона жамғарма мавжуд бўлиб, уларда 163845 сақлов бирлигидаги доимий, 16606 сақлов бирлигидаги шахсий таркиб ҳужжатлари, 24549 депозитар сақловдаги ҳужжатлар сақланмоқда.

Хулоса ва таклифлар. Фондлар билан боғлиқ фикрларимизга маълум бир хулоса яшаш мақсадида шуни айтиш мумкин, мустақиллик йилларида республика давлат архив фонди Ўзбекистон Республикаси Миллий Архив фондига айлантирилди. Бу ҳам архив ишларини янада жонлантириш ва фондлар ҳажмини орттиришда муҳим аҳамиятли бўлди. Бундан ташқари, мамлакатимиздаги бошқа вилоятларда бўлгани каби Сурхондарёда ҳам мустақиллик шарофати билан бу пайтга қадар мавжуд бўлган фондлардан ташқари янги фондлар ташкил этилиши яхши йўлга қўйилди. Сурхондарё вилояти давлат архиви фондларини ўрганиш чоғида шу нарса аён бўлаяптики, бундан аввал ташкил этилган давлат архивларидаги асосий фондлар кўпроқ совет даврига тўғри келади. Аммо, кейинги йилларда ташкил этилган ва кўпчиликти ташкил этадиган фондлар мустақиллик шароитларида таркиб топтирилгани қувонарли ҳолдир. Чунки ҳозирги кунда сақланаётган фондларнинг катта қисми мустақиллик даврига оид ҳужжатлардан иборат.

ФОНДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. “Ўзбекистон Архив тизими 100 ёшда”. Тошкент, “Наврўз” нашриёти, 2019 йил. 30-бет.
2. “Ўзбекистон Архив тизими 100 ёшда”. Тошкент, “Наврўз” нашриёти, 2019 йил. 32-бет.
3. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 519-фонд, 1-рўйхат, 76-иш, 43-; 51-варақлар.
4. Исакова М.С. Иофе В.Г. “Архившунослик”. Тошкент, “Чўлпон” нашриёти, 2007 йил.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат архивига оид қарори, 2019 йил, 20 сентябр.

УЎК 902.6

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ МОДДИЙ МАДАНИЯТИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

(кийимлар мисолида)

А. Р. Маматалиев, к.и.х., Миллий-тадқиқот институти, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақола Ўзбекистоннинг Фарғона водийсининг XX аср ва XXI аср бошларига бағишланган этнографик, тарихий манбалардаги кийим-кечаклари ўрганишга бағишланган. Муаллиф ушбу соҳада олиб борилган ишлар натижалари ва кейинги ривожланиш муаммоларини таҳлил қилинган. Этнологик тадқиқотлар масалалари алоҳида кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Фарғона водийси, анъанавий, кийим-кечак, мунисак, ятак, замонавий тарих, Марказий Осиё, Ўзбекистон

Аннотация. Эта статья посвящена изучению Узбекистанской долины Фергана и изучению ранних XXI-веков этнографической, исторической одежды. Автор анализирует результаты работы, выполненную в этой области, и дальнейшие проблемы разработки. Проблемы этнологических исследований рассматриваются отдельно.

Ключевые слова: долина Фергана, традиционная, одежда, мунисак, ятак, Современная история, Узбекистан

Abstract. *This article is devoted to the study of Uzbekistan's Fergana Valley and the study of the early XXI centuries ethnographic, historical clothing. The author analyzes the results of the work done in this area and further development problems. Ethnological research is considered separately*

Keywords: *Fergana valley, traditional, munisak, yaktak, modern history, central asia, Uzbekistan*

Моддий маданиятнинг ўзига хос бўлаги сифатида қараладиган халқнинг анъанавий ва замонавий кийимлари қадимдан бошлаб узок вақт давом этган тарихий тараққиёт давомида ҳозирги кунгача шаклланган.

Ҳар бир этноснинг ўзига хос анъанавий кийимлари дарҳақиқат турли тарихий тараққиёт босқичларида ушбу халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини кўрсатиб бериш билан бирга, бошқа халқлар билан таққослаш имконини беради ва улар билан қандай даражада маданий алоқада бўлганлигини кўрсатиб ҳам беради.

Изланувчилар аҳоли кийимларини кўпроқ ёш ва жинс билан боғлиқ эркаклар, хотин-қизлар, болалар ҳамда оилавий маросим кийимлари каби турларга ажратиш ўрганганлар, албатта, ҳар бир тур кийимлар ўз навбатида яна ташқи кийимлар, ички кийимлар, бош ва оёқ кийимларга бўлинган.

XIX – XX аср бошларида водий этнослари кийимлари Марказий Осиёнинг бошқа аҳолисиники сингари чопон, пўстин, тўн, кўйлак-яхтак, камзул каби устки кийимлар, салла, телпак, дўппи, қулоқчин, қалпоқ, локки, дурра каби бош кийимлар ва махси, ковуш, чорик, этик сингари оёқ кийимларидан иборат бўлган.

Биз тадқиқ этаётган даврдаги тарихий ва этнографик адабиётлар таҳлили берилган юқорида санаб ўтилган кийимлар ҳар бир халқнинг азалий кўникмалари ва маҳаллий шароитдан келиб чиқиб у ёки бу этник жамоаларнинг миллий либослари сифатида шаклланган эди.

Қадимги кийим-кечаклар, бош кийимлар ва тақинчоқлар ҳар бир давринг яъни қадимги давр бўлсин, ўрта асрлар бўлсин ва тарихнинг кейинги даврлари бўлсин моддий маданиятнинг муҳим йўналиши бўлиб қолаверади. Археолог Б.Матбобоев ҳам ўзининг Фарғона водийсига бағишланган докторлик диссертациясида ҳам кўплаб археологик маълумотлардан фойдаланган ҳолда водийнинг қадимги аҳолиси кийим-бошлари ҳақида тўхталиб ўтган. Муаллифнинг келтиришича кийим-бошлар тайёрлашда чармдан ташқари ипак ва пахта тайёрланган матолардан тайёрланганлиги Мунчокпепа археологик ёдгорлиги мисолида келтириб ўтган[1]. Тақинчоқлар кундалик турмушда жамиятни ҳамма қатламлари: эркак ва аёл, ўғил ва қиз болалар фойдаланадиган буюмлар қаторига киради. Шунинг учун улар инсон танаси аъзоларини ва уст-бошларини кўп қисмини эгаллайди. Тақинчоқлар бош, бўйин, пешона, кўкрак, қўлтиқ, бел, бурун, қулоқ, чаккаларга тақилган.

Фарғона водийси этнографиясининг ўрганилиши таҳлил этишда Фақатгина шу минтақа эмас балким Ўзбекистоннинг барча этнографик минтақаларини ёритувчи комплекс адабиётлар мавжуд. Шулардан бири 2008 йил йил нашрдан чиққан Исо Жабборовнинг “Ўбеклар” номли китобидир[2]. Китобда биз ўрганаётган масала яъни моддий маданиятнинг кийимлар билан боғлиқ қисмига Фарғона водийси мисолида кўплаб далиллар келтириб ўтилган. Хусусан, эркак яктагининг тикилиши, мунисакнинг тузилиши, чопоннинг кийилиши, телпак ва салладан фойдаланиш, кийим тикишда ва тайёрлашда турли бўлган безаклардан ва оёқ кийимлардан фойдаланиш келтириб ўтилган. Муаллиф томонидан келтириб ўтилган далилларнинг муҳимлиги шундаки, бошга кийиладиган, инсон танасини ёпиб турадиган кийимлар ва оёқ кийимлар юртимизнинг бошқа этнографик минтақалари билан таққослаш имконини беради. Шу билан биргаликда бу келтириб ўтилган эмпирик ҳарактердаги билимлар бера олади ҳалос.

О.А. Сухарева томонидан Марказий Осиё халқларининг «туниканусҳа» шаклидаги анъанавий кийимлари эволюциясини тадқиқ қилар экан, «Фарғона водийси, Шарқий Туркистон, Қирғизистон ва Помир олди ҳудудларини ўз ичига олган маданий-тарихий ҳудудлар кийимлардаги дифференциялашув (табақаланиш) ҳолатида энг аввало, ўтроқ

аҳолига тегишли анъанавий кийимларни жинсга қараб ажралганлигини-эркаклар учун олди очик ҳолатдаги кийимлар, хотин-қизлар учун олди ёпиқ бичимдаги кийимлар вужудга келганлигини»[3] кўрсатиб ўтади.

XX аср етмишинчи йилларида этнограф олима Р.Я.Рассудова Фарғона водийсининг қатор (Хонобод, Чодак, Ғова, Поп, Чуст, Равот, Чиндовул, Тергачи, Косон, Каркидон, Балиқчи, Қияли, Шаҳрихон, Хўжаобод, Арабмозор, Заркент, Охчи, Олтиариқ, Бўрбалиқ, Водил, Сарикўрғон, Учкўприк, Риштон, Янгиқўрғон, Бувайда, Яйпан каби) туманлар ва уларда жойлашган қишлоқлардан ўтроқ аҳолига тегишли бўлган анъанавий кийимлар ҳақида дала материаллари йиғиш вақтида бир неча кўринишга эга бўлган «фарғонача мурсаклар» ҳақида ҳам қимматли маълумотларни тўплаб, махсус илмий мақола чоп этган[4].

Марказий Осиёда балким юртимизда аҳолиси зич жойлашган ва кўп миллатли минтақалардан бири бўлган Фарғона водийси аҳолисини шаклланишини ўрганган олима С.С. Губаева Фарғона водийси этносларига бағишланган монографиясида XX аср бошларида мурсак оилавий маросимларда кийилмаганлиги, ярим кўчманчилар ҳаёт тарзининг ўтроқ яшаш шаклига ўтганлиги натижасида уларнинг анъанавий кийимлари ўрнини ўтроқ аҳоли кийимлари эгаллаганлиги, водийдаги барча ярим кўчманчилар кундалик ҳаётда мурсак кийганлиги, мурсак Фарғона водийси курамаларида-“минсак”, юзларда-“мусак”, кипчоқларда-“мунсак”, туркларда-“мурсак” номлари билан аталган[5].

К.И. Антипина айнан мурсакка ўхшаш аёллар устки кийими XIX аср ярмида жанубий қирғизларда ҳам бўлганлиги, у фақат бошқа ном билан “бередже” деб аталишини кўрсатиб ўтган. Ушбу муаллиф мазкур нусхадаги аёллар кийими нафақат тайёр ҳолатда Фарғона бозорларидан сотиб олинган, балки қирғизларнинг ўзлари ҳам уни ўтроқ аҳолидан ўзлаштирган ҳолда турли шойи ва нимшойи матолардан тикканликларини ҳам келтириб ўтилган[6]. Бу эса ўз ўрнида барча анъанавий кийим-кечак турларида бўлгани каби аёлларнинг ушбу нусхадаги устки либосларида ҳам ўзаро этник алоқалар ўз ифодасини топганлигини кўрсатади.

Ушбу манбалар орқали кўрсатиб ўтилган маълумотлар нафақат мурсак бўйича тасаввурларимизни кенгайтириш билан бирга, бизни «фарғонача» мурсакларнинг ўзига хос томонлари (тикилиши, тузилиши, аҳоли орасида тарқалган нусхалари ҳамда кийиш манераси)ни янада батафсил тушуниш имконини беради.

XX аср ва XXI аср бошларидаги адабиётлар таҳлил этилар экан ўрганилаётган даврда халқ маданиятининг қадимий элементлари ва маълум бир этносга хос бўлган хусусиятларни ўзида сақлаб қолган яна бир кийим тури бу бош кийимлардир. Марказий Осиё ва унга туташ халқлар бош кийимларини ўрганиш шуни кўрсатадики, ушбу кийим турида этник гуруҳларга хос ҳамда маҳаллий (локал) хусусиятлар билан бир вақтда кўплаб умумий-этнослараро, умумминтақавий жиҳатлар ҳам намоён бўлади[7].

Тадқиқотчилар томонидан бош кийимлардан фойдаланишга кўра икки тоифага бўлинади: эркаклар томонидан бошга кийиладиган кийимлар (қалпоқ, дўппи (тақя, калла пўш), қулоқчин, бўйрак, телпак ва аёллар томонидан бошга ўраладиган ёки ёпинадиган, яъни рўмол, пешонабоғ, лачак, дурра, дуррача, локки, ёғлик, ёвлик) ва ҳоказолар.

Ўзининг кўплаб тадқиқотларини Фарғона водийсига бағишлаган О.А.Сухарева XIX аср ва XX аср водий аҳолисининг бош кийимларига бағишланган икки мақоласида этнослар орасида кенг тарқалган енгил бош кийимларидан бири бу дўппи хисобланиши, бу кўрсатилган вақтда водий аҳолиси ўртасида дўппининг, асосан, икки хил шакли бор бўлганлиги, биринчи шаклидагиси XIX аср охири – XX аср бошларида ҳам юқори қисмининг баланд конуссимонлиги ва гардишининг кенглиги билан, иккинчи хилдагиси эса гардиши нисбатан пастлиги, тепа қисмининг тўғри тўрт бурчак (квадрат) эканлиги, яъни яссилиги билан ажралиб турганлиги келтириб ўтган[8]. Вақт ўтиши билан иккинчи хилдаги дўппилар аҳоли ўртасида кўпроқ кийиладиган бўлди.

Олой қирғизларини ўрганган С.М.Дудин ҳам булар ўртасида Марғилон ва Қўқон дўппилари XX асрнинг бошларида кенг аҳоли қатлами ўртасида кийилганлигини, бу жараёнда

моддий маданиятдаги айрим кийинишдаги белгилар қирғизларда ҳам учрашини айтиб ўтган[9].

Демак далилларга таяниб хулоса қилиш мумкинки, водийнинг ўтроқ аҳолиси орасида жун ва теридан тайёрланган бош кийимлар икки хил йўл билан оммалашиб борган. Биринчидан, ўтроқ аҳоли ўзлари ҳам бундай бош кийимларни тайёрлаганлар, иккинчидан эса, ўтроқ аҳоли томонидан тайёрланган бундай кийимлар тайёр ҳолида яримўтроқ аҳоли қирғиз, қипчоқ, қорақалпоқ, турк, юз, минг каби этник гуруҳлар томонидан харид қилинган ёки айрибошланган.

Этнология фанида моддий маданиятнинг тармоқларидан бири кийимлар ҳисобланади. Хаттоки, этнослар кундалик аёллар бош кийимлари ҳам турлича бўлиб, ёшга нисбатан, оилавий маросимлари пайтида кийиладиган ёки ўраладиган бош кийимлар ҳисобланиб, уларнинг тикилиши, ишлатиладиган матоси, безаги ва гули хаттоки шакли ҳамда рангига қараб фарқланган.

Фарғона водийсидаги этник жамоаларда моддий маданият кўриниши ҳисобланмиш кийимларни ўрганишга доир тадқиқотлар бор бўлиб, кўпгина изланишлар муаммодан келиб чикиб (махсус равишда эмас) ўрганилган. Х. Исмоилов ҳам ўзбек аёллари XIX аср охири–XX аср бошларидаги бош кийимларини республика миқёсида ўрганиб, водий ҳудудларидаги бош кийимларга ўз муносабатини билдириб ўтган[10]. Жумладан, Наманган дўппилари, Фарғона ёши катта (қариялар) аёллар томонидан чачқоп, кийгич номли шапкалар кийилганлиги, XIX асрда Андижон аёллари салла ўраганлиги ҳақидаги қисқача маълумотларни ўрганган минтақаларидаги далилларга таяниб келтириб ўтган.

Мустақиллик йилларида нафақат Фарғона водийси балким Марказий Осиё моддий маданиятини ўрганувчи тадқиқотчилар ҳам кўпайиб борди. Шу билан биргаликда туркум илмий тўпламларни ташкил этган маҳаллий ва халқаро конференцияларни ҳам сони ортиб бормокда. Улардаги моддий маданиятни ўрганиш учун этнографик, тарихий, санъатшунослик ишлари сони ортиб борди. Хусусан бир неча йиллардан бери туркум нашрдан чикиб келаётган тўпламлардан бири Тошкент давлат шарқшунослик университетидаги “Тарихий манбашунослик, таррихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” номли тўпламидир. Тўпламнинг IX илмий конференцияда тарих фанлари доктори Ш.С. Камолиддиннинг “Ўзбек дўпписи тархидан” номли мақоласи[11] чоп этилган. Муаллиф томонидан моддий маданиятнинг кийим-кечаклар йўнвлишидаги бош кийимлар билан боғлиқ муҳим маълумотлар келтириб ўтган. Хусусан, Фарғона водийсидаги Қорабулоқ қишлоғи ёнидаги харобалардан бронзадан ясалган ўткир учли бош кийими топилганлиги, ўрта асрлардаги манбаларда эркакларнинг 3 йил бош кийимлари қалпоқ, бўрк ва тақия (дўппи) кийганлиги, Фарғона ва Шарқий Туркистонда кийиладиган дўппилар асосан қора матога оқ ипплар билан текилганлиги, дўппининг қора матоси юлдузли осмонни англатиши, X асрдаги Ахсикатда ясалган сопол лаганда дўппининг тепа қисмидаги рамзларга ўхшаш рамзлари борлиги, ва ҳозирги кунда Фарғона водийсида эркакларнинг тўрт бурча шаклдаги дўпписи рамзларни ифода этилишига кўра икки хил тури “чуст” ва “марғилон” дўппиларидан фойдаланиши келтириб ўтилган. Тадқиқотнинг қимматлилики даражаси шундан иборатки, муаллиф қадимги ва ўрта аср ва ҳозирги давр эркаклар бош киймидаги ўхшаш ва фарқли томонларини манбаларга таянган ҳолда келтириб ўтган.

XX асрнинг 70-80-йилларига келиб, Ўзбекистон давлат музейи ходимлари Т.Абдуллаев ва С.А.Ҳасановалар музей материаллари асосида “Ўзбеклар кийими” номли асарни эълон қилган бўлиб, мазкур тадқиқотда XIX-XX аср бошларидаги Бухоро, Самарканд, Фарғона, Тошкент ва Хоразм минтақаларига хос эркаклар, аёллар ва болалар ҳамда турли табақа вакилларининг танлаб олинган кийимлари намуналари кўрсатилган[12]. Бу асар Ўзбекистон тарихи Давлат музейида сақланаётган кийимларни ўрганиш асосидаги дастлабки асар ҳисобланиб, бир қатор муҳим камчиликлардан ҳоли эмас. Унда кийимларнинг маҳаллий хусусиятларга хос томонлари акс эттирилмаган. Шу боис, Ўзбекистоннинг барча минтақаларига хос бўлган хилма-хиллик, анъанавий билиш усуллари батафсил ёритилмаган. Лекин шунта қарамай, бу асар ўзбек кийимлари мавзuida кенгроқ тадқиқот олиб боришга,

ўрганилмаган кирраларини очишга ёрдам беради. Айниқса, бу борада 90-йилларга келиб Москвадаги Этнография институти илмий жамоаси томонидан нашр этилган “Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг анъанавий кийимлари” номли монография алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. Мазкур монография муаллифлар гуруҳи томонидан бажарилган бўлиб, Марказий Осиё ва Қозоғистон халқларининг анъанавий кийимларига оид сўнгги тадқиқотлар натижалари баён этилган. Биз учун мазкур монографияда Хоразм аёллари кийимлари ва Фарғона-Тошкент эркаларининг анъанавий кийимларининг солиштирма таҳлиliga оид тадқиқотлар муҳим аҳамият касб этади[13]. Мазкур тадқиқотнинг биринчисida Хоразм аёлларининг анъанавий кийимлари этнографик материаллар асосida ёритиб берилган бўлса, иккинчи тадқиқотда Тошкент ва Фарғона водийси эркалари кийимларининг ўзига хос ва ўхшаш томонлари илмий адабиётлар ва этнографик материаллар асосida ўзаро таққосланиб таҳлил килинган.

Сўнгги йилларда ўзбек миллий кийимларини тадқиқ қилишда санъатшунос олима Н. Содиқова хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Ушбу муаллиф Республикамизнинг ва хорижий мамлакатлардаги йирик музейлар фондларида сақланаётган материаллар асосida XIX-XX-асрлардаги ўзбек миллий кийимларини турли этнографик-тарихий минтақлари бўйича ўрганиб, жумладан, Бухоро, Хоразм, Тошкент-Фарғона, Самарқанд кийимларини бўйича илмий изланиш олиб бориб[14]. Шунингдек илмий ишни амалга оширишда қиёсий материал тарзда жаҳон халқлари анъанавий кийимларига оид нашр этилаётган қатор илмий ва илмий оммабоп материаллардан ҳам самарали фойдаланилган.

К.И. Антипина Жанубий қирғизларда мавжуд бўлган уч нусхадаги чопонлар ҳақида маълумотлар келтирган. Булар найғут (ёки туура) чопон, каптама (ёки урумча) чопон ва, ниҳоят, Фарғона водийсининг текислик қисми аҳолиси учун хос бўлган чопон нусхаларидир[15]. Муаллиф томонидан ҳар учала чопонларнинг бичими, тикилиши ва тайёрлаш матолари ҳамда бу чопонлар кимлар томонидан кийилганлигига оид маълумотлар келтириб ўтилган.

Этнолог олим К. Шониёзовнинг қипчоқларга бағишланган китобида келтиришича, Фарғона водийсidaги ярим кўчманчи ҳаёт тарзida яшовчи қипчоқлар XIX охирида маҳаллий ўтроқ аҳолидан бир неча нусхадаги, хусусан ёқаси тик бўлган кўйлак нусхаларини тайёрлашни ва кийишни ҳам ўзлаштирганлар[16].

К. Шониёзов маълумотларига таянган ҳолатда яна шуни ҳам кўшимча қилишимиз мумкинки, ўтроқ бўлган ўзбек ва тожик аҳолидан бу нусхадаги кўйлакларини фақат қипчоқларгина эмас, балким водийнинг бошқа яримўтроқ (яримкўчманчи) аҳоли вакиллари (хусусан, қорақалпоқлар, турклар, юзлар, минглар, қурамаalar ва бошқа) ҳам ўзлаштирганлар.

Л.А. Чвырининг “Уйгуры Восточного Туркестана и соседние народы в конце XIX – начале XX в. (очерки историко-культурных связей)” деб номланган ишида мавжуд тарихий-этнографик адабиётлар уйғур халқи анъанавий кийим-кечаклари Марказий Осиё, хусусан, фарғоналикларники билан қиёсий таққослаб, бу йўналишда моддий маданиятдаги аҳолига хос этник ва умумий жиҳатлар таққосланган ва ўзаро этномаданий алоқаларнинг азалий тарихий асослари кўрсатиб ўтилган[17].

Бир сўз билан айтганда Фарғона водийсidaги аҳолининг моддий маданиятдаги ўзига хос жиҳатлари масаласи ҳозирги кунга қадар ҳар томонлама, махсус ўрганиб чиқилмаган.

Моддий маданият ҳар бир халқнинг асосий ўзига хослигини таъминлашда муҳим белгиларидан бири ҳисобланиб, тарихий тараққиёт жараёнида инсон онги ўзгаришида, табиий муҳитнинг танланишига кўра ҳам вақтлар ўтиши натижасida ўзгариб ва даврга мослашиб боради.

Биз ўрганаётган Фарғона водийсининг Наманган, Фарғона, Қўқон Андижон, Марғилон ҳудудлари ҳам бундан мустасно эмас. Юқоридаги манбалар, тархий ва этнографик, ўлкашунослик ва санъатга оид адабиётлар таҳлили шу нарсани англатадики: бу гуруҳга кирувчи аксарият адабиётларнинг қанчалик бир ёқламалик характерига эга бўлишига қарамай ўрганилган адабиётлар асосан XIX аср ва XX аср бошлари билан чегараланганлиги, ва бу жараёнда фақат ўша давр билан чегараланган маълумотлар имконини бериши, бу ҳолатда

кейинги давр моддий маданиятдаги ўзгаришлар ўрганилиши натижасида даврлар оша кийим-кечаклардаги ўзгаришлар ёритиб борилиши орқали узлуксизлик таъминланмаслигига олиб келади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Матбобоев Б. Қадимги Фарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти (V-VIII асрлар археологик манбаларининг тарихий таҳлили асосида). Тар. фан. док. дисс. Самарқанд-2009. Б. 166-182.
2. Жабборов И. Ўзбеклар. Шарқ. 2008. Б. 90-98.
3. Сухарева О.А. Опыт анализа покровов традиционной ... – С. 78-79.
4. Рассудова Р.Я. К истории женской одежды. ... – С. 168-175.
5. Губаева С.С. Население Ферганской долины ... – С. 48.
6. Антипина К.И. Особенности материальной культуре ... – С. 248.
7. Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // Труды ИЭ АН СССР. Новая серия. Т. XXI. – М.-Л., 1954. – С. 299-353; Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности ... – С. 29-35; Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографический очерк материальной культуры узбеков конец XIX – начала XX в. – Т., 1981. – С. 76-78, 89-94; Чвырь Л.В. Уйгуры Восточного Туркестана и соседние народы в конце XIX начале XX в. Очерки историко-культурных связей ... – С. 239-249 ва бошқалар.
8. Сухарева О.А. Тубетейка. // Народное декоративное искусство советского Узбекистана. Текстиль. – Т., 1954. – С. 149-166; Ўша муаллиф. Древние черты в формах ... – С. 339-343.
9. Дудин С.М. Отчет о поездках в Среднюю Азию (1900 – 1902 гг.). Каракиргизы ... – С. 11.
10. Исмаилов Х. Головные уборы узбеков конца XIX–начала XX века // Общественные науки в Узбекистане. 1977. № 6. С. 50-54.
11. Камолидди Ш.С. Ўзбек дўпписи тарихдан. // “Тарихий манбашунослик, таррихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика IX илмий конференциянинг материаллари. Тошкент. 2017. Б. 67-78.
12. Абдуллаев Т.С., Хасанова С.А. Одежда узбеков (XIX-XX вв.) Ташкент, 1978.
13. Сазонова М.В. Женский костюм узбеков Хорезма // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. М., 1989. С.90-106; Рассудова Р.Я. Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганско - Ташкентского региона (XIX вв.) / ра Диционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. М., 1979.
14. Содиқова Н. XIX-XX асрларда ўзбек миллий кийимлари. Т. 2001.
15. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе. 1962. – С. 223-225.
16. Шониёзов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. ... – С. 253.
17. Чвырь Л.А. Уйгуры Восточного Туркестана и соседние народы в конце XIX – начале XX в. (очерки историко-культурных связей). – М., 1991.

УЎК 903

ТУРКИСТОН МАТБУОТИДА МИЛЛИЙ ЗИЁЛИЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ МЕРОСНИ АСРАШГА БЎЛГАН МУНОСАБАТИ

М.Махмудов, PhD, Наманган Давлат Университети, Наманган

Аннотация. Ушбу мақолада маҳаллий аҳолининг илм-маърифатли кишилари орасида совет ҳукуматининг мафкуравий тазйиқлари оқибатида эътибордан четда қолаётган асрий қадриятларнинг бебаҳо дурдоналари бўлган маданий мерос объектларини, маънавий меросни тадқиқ этишига, авайлаб асрашига қаратилган чиқишлар, маърузалар, илмий мақолалари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: матбуот, маънавий мерос, маданият, фан, адабиёт, газета, журнал, мақола, тарихий тафаккур.

Аннотация. В данной статье анализируются выступления, лекции, научные статьи, направленные на исследование, сохранение духовного наследия, объектов культурного наследия, являющихся бесценными шедеврами многовековых ценностей, которые упускаются из виду в результате идеологических репрессий советской власти среди образованных людей местного населения.

Ключевые слова: пресса, духовное наследие, культура, наука, литература, газета, журнал, статья, историческая мысль.

Abstract. This article analyzes performances, lectures, scientific articles aimed at researching, preserving spiritual heritage, objects of cultural heritage that are invaluable masterpieces of

centuries-old values that are overlooked in the wake of ideological repression of the Soviet government among the educated people of the local population.

Key words: *Press, spiritual heritage, culture, science, literature, newspaper, magazine, article, historical thought.*

Маҳаллий аҳолининг илм-маърифатли кишилари орасида совет ҳукуматининг мафкуравий тазйиқлари оқибатида эътибордан четда қолаётган асрий кадриятларнинг бебаҳо дурдоналари бўлган маданий мерос объектларини, маънавий меросни тадқиқ этишга, авайлаб асрашга қаратилган чиқишлар, маърузалар, илмий мақолалар чиқа бошлади. Албатта, бу борада Туркистон матбуоти алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, ушбу даврнинг яна бир муҳим хусусияти шунда эдики, миллий зиёлиларнинг Туркистон халқлари маънавий меросига бағишланган асарларининг нашр этилиши бу борада муҳим қадам бўлди.

1918 йилнинг охирида Абдурауф Фитрат етакчилигида бир қанча маслакдошлар билан бирга “Чиғатой гурунги” номли жамият таъсис этилди. Ушбу жамият “туркий тилни янгилаш, унинг сўзлик тизими ҳамда баъдий адабиётини бойитиш учун бутун Туркистон бўйлаб эски ва янги туркий асар ҳамда манбаларни жамлаб бориш”ни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди[21]. Совет даври адабиётларида узоқ йиллар мобайнида “Чиғатой гурунги”ни ашаддий аксилинқилобчи ташкилот сифатида баҳоланиб келинди. Шунингдек, XX аср 20-йиллари ўзбек адабиёти тарихига бағишланган китоб ва мақолаларда “Чиғатой гурунги”ни “миллатчилик ва пантуркизм ғояларини олға сурган, ўта реакцион адабий уюшма” сифатида тилга олинган.

Абдурауф Фитратнинг “Тилимиз” мақоласида ушбу жамиятнинг дастурий йўналиши белгилаб берилган эди[7]. Унинг биринчи жумласидаёқ тилга муносабат чуқур бир дард билан ёзилганидан далолат беради: “Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз тили қандай тилдир? Туркча.” Муаллиф жуда кўп мисоллар билан турк тилининг бойлигини исботлашга ҳаракат қилади. Мазкур мақолада Фитрат ўзбек тилининг тарғиботчиси сифатида намоён бўлади. Бу тилнинг ғоятда бойлигини қуйидаги мисраларда намоён этади: “Бир тилнинг бойлиги у тилдаги сўзнинг кўплиги (қасрати калимот), ундирлик (ундириш) кенглиги (вусъати иштиқоқ), юсуп тугаллиги (мукамаллияти қаваид) билан бўлур. Туркчада сўз кўплиги борми? Арабчиларимизча айтганда, қасрати калимот мавжудми? Бу сўз букун эмас, неча юз йил бурун ўрга чиқмиш, дея Навоийнинг китоби туркчанинг бойлигини очибгина билдира олмаса ҳам, туркчада сўз кўплигини яхши биладир.

Абдурауф Фитрат ушбу масалани муҳимлигини, узоқ ва теран тарихий илдизларга эга эканлигини, бу тилга турли таъсирлар бўлганлигини қуйидаги мисралар орқали баён этади: “Дунёнинг энг бой тили бўлгон туркчамиз ёлғуз арабча қумруқлар (зуғум) билан эмас, форсича тепкилари билан даҳи эзилмишдир. Кўзларимизни тўрт очиб қарайлик, дунёнинг энг буюқ ҳақими бўлгон Ибн Сино туркдир. Иккинчи Арасту атолгон Форобий туркдир. Араб тилини мангулик тиргизиб келган Жавҳарий туркдир. Ваҳдати вужуд фалсафасининг имомларидан ўлган Жалолиддин Румий туркдир. Форсий адабиётнинг пайғамбарларидан бўлган Низомий даҳи туркдир. Шу ерда отлари ёзилгон кимсаларда ёлғуз турк улусини эмас, бутун дунёнинг улуг кишилариндан эрурлар. Икки турк улуси бунларнинг асарлариндан осилонолмай (ажралмоқ) қолмиш, балки ўзларини ҳам яхшигина таниёлмай қолмишдир. Бунлари ўз биликларини туркча ёзсалар эди, букун турк улусининг ҳоли эҳтимолки, бошқа турли бўлар эди. Бахтсизлик бунданда ортиқ бўлурмикан?! Турк ўғли турк бўлгон Маҳмуд Ғазнавий Фирдавсийни чақириб, турк эзилишини кўрсатган “Шоҳнома”ни ёздурсун, дея ҳар йўлига бир олтун берсун. Шу бахтсизликдирки, турк ўғли бўлгон Усмонли ҳоконларига ўз туйғуларини форсича шеър билан сўйлатмишдир”[7].

1919 йилда миллий зиёлилар томонидан араб графикаси ислоҳоти асосида енгиллашган янги алифбо яратилган. “Иштирокиюн” газетасининг 1919 йил 11 май сонидида Элбек томонидан “Биринчи она тили курси” деган эълон берилган. Унда “Ўқитувчиларимизга она тилининг ўргатув билан она тили қоидалари ва адабий руҳдан тубли маълумот бергали “Чиғатой гурунги” томонидан Хадра (Тошкент шаҳридаги майдон – М. М.)даги “Намуна”

мактаби биносида икки ойлик курс очилур. Сабоқлар текин берилур. Очилиш куни 16 май, шанба кунидир. Сабоқ чоғи соат учдан бешгача бўлур. Ўқитувчилари: Шокиржон Раҳимий, Абдулқаюм Рамазоний, Абдурауф Фитрат афандилар эрурлар. Бу курсга кирмакчи бўлганларнинг ўқитувчи бўлишлари ё ўқитувчилик қилмоқчи бўлишлари керакдир”, деб ёзилган эди. Демак, бундан кўринадики, миллий зиёлиларимиз халқ учун билимли ўқитувчилар тайёрлаш йўлида шахсий ташаббуслар ҳам кўрсатган эдилар.

1921 йил январида “Чиғатой гурунги” ташкилотчилигида тил ва имло қурултойи бўлиб ўтган[1]. Қурултойда эски алифбо – имло савод чиқариш, мактаб-маориф ривож ва маданий тараққиётга тўсқинлик қилаётганлиги сабабли расмий ислох этилиб, “Чиғатой гурунги”нинг имло асослари қабул қилинди. Кўпчилик зиёлилар ва ўқитувчилар “Чиғатой гурунги” имлосини ёклаб, уларни қўллаб-қувватладилар.

1920 йилда “Иштирокиюн” газетасида Чўлпоннинг “Шўро ҳукумати ва саноеъ нафиса” мақоласи босилган[6]. Ушбу мақолада муаллиф даврнинг муҳим муаммосини кўтариб чиққан эди. Чўлпон маълум маънода ўз даври фарзанди сифатида замон ва адабиётнинг ўзаро муносабатлари ҳақида мулоҳаза юритади: “Саноеъ нафиса деган сўзни онглағувчилар бизнинг орамызда ҳам кўпайиб қолди. Илгари оддий бир томоша (театр)ни ҳам тушунмаган, драм билан кулгуни ажрата олмаган халқ ҳозир саноеъ нафисанинг худди ўзига ҳам тушуниб келадир... Неча минг йиллардан бери бўлуб келган эски дунёни оғдармоқ, янги дунё тузиб, они тамом бошқа бир рангга бўямоқ иши тобширилган ўзгаришчилар турмушнинг ҳар бир жузъида, ҳар бир бўлагида ҳаракат қиларлар. Турмушнинг ҳар ёғин, ҳар тарафини ўзгарталар”. Чўлпоннинг мақоласи замирида, энг асосийси, шўро ҳукумати саноеъ нафисани бошқаргани билан ўзбек адабиёти ўзини, ўзлигини йўқотмаслиги керак, ўз қиёфасини сақлаб қолиши керак, деган мазмун устуворлик қилади. Абдурахмон Саъдийнинг “Тўзал санъат дунёсида”[8.] мақоласида ҳам ушбу масалаларга урғу берилган. Санъатнинг ижтимоий турмушдаги аҳамияти, вазифаларидан келиб чиқиб фикр юритган муаллиф: “санъат фикр ва ҳис тўлқинларини тизмалантириб шуларни жонли ҳам жозибали бир равишда суратландириб чиқариш усталиғидир”, деган эди.

Абдурахмон Саъдий Имом Ғаззолий қарашларини имкон қадар совет замонаси билан боғлашга ҳаракат қилади. Имом Ғаззолий учун соф илм эмас, балки илм билан амалиёт доим бирга юришини таъкидлайди. Унинг фикрича, “инсонларнинг бутун саодати учун икки нарса шарт. 1) илм; 2) амал-иш. Ул илмсиз амалдан умид қилмагани каби, амалга ошмаган қуруқ илмида маънисиз бир нарса”, деб билади.

Чўлпоннинг XX аср 20-йиллари бошларидаги мақолаларида халқнинг буюк фарзандларини улуғлаш, меросини қадрлаш, асраб-авайлаш, улардан ифтихор қилиш туйғуларини шакллантириш масалаларига эътибор қаратилди. Чунончи, Абдулҳамид Чўлпоннинг 1924 йилда ёзилган “Беш юз йил” мақоласида ўзбек зиёлилари ичида биринчи бўлиб Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш масаласини ўзбек билим ҳайъати эътиборига кўндаланг қўйган эди[2]. Чўлпон Алишер Навоийнинг даҳо ижодкор эканлиги тўғрисида мулоҳаза юритади. У ўзбек халқининг Алишер Навоий тимсолида жаҳон маданияти хазинасига жуда катта ҳисса қўшганини таъкидлайди ва фикрини далиллаш учун машҳур турк ёзувчиси Шамсиддин Самибекнинг асарларига мурожаат қилади.

Умуман олганда, XX аср 20-йиллари бошида миллий зиёлиларнинг маънавий мерос масалаларини тадқиқ этишда “Чиғатой даври” билан боғлиқда ўрганиш устуворлик касб этган. Шу ўринда, Абдурахмон Саъдийнинг “Чиғатой ва ўзбек адабиёти ҳам шоирлари” мақоласига алоҳида тўхталиш жоиз. Унда ўзбек адабиётининг шаклланиш босқичлари, сиёсий-ижтимоий тузумнинг адабиётга таъсири, унинг илк бора қандай ном билан юритилгани, шоир ва ёзувчиларнинг муҳим асарлари тўғрисида фикр юритилади. Муаллиф мазкур мақолани учта катта қисмга бўлган ҳолда – дастлаб Чиғатой, Темур ва унинг авлодлари, Шайбонийхон ва ундан кейинги давр хусусида сўз юритади. Абдурахмон Саъдий фикрича, XX аср бошларигача чўзилиб, ўз ичига 600 йилни олган ушбу давр “чиғатой даври” деб юритилиб, биринчи мақола шу ораликда яшаб ижод этган шоир ва ёзувчилар фаолиятига бағишланади.

Ашурали Зоҳирӣ Абдулҳамид Чўлпон билан ҳамкорликда “Адабиёт парчалари” номли дарслик хрестоматиясини яратдики, мазкур китоб бу борадаги камчиликларни бартараф этишга бир жавоб бўлди. Ушбу дарсликдан Алишер Навоӣ, Абу Наср Форобӣ ва Фузулий таржимаи ҳолига оид мақолалар, “Боболар сўзи” сарлавҳаси остида тўпланган ўзбек халқи мақоллари ўрин олди. Шу ўринда қайд этиш жоизки, ҳозиргача мактаб дарсликларидан тушмай келаётган Навоӣнинг “Ҳайратул аброр”, “Мажолисун нафоис”, “Садди Искандарӣ” каби асарларидан кўплаб ҳикоятлар ва боблардан парчаларни дастлаб мана шу китобда учратамиз.

XX асрнинг 20-йиллари бошларида халқнинг маънавий ҳаётига энг жиддий таъсир кўрсатадиган матбуот масаласи миллий зиёлиларнинг диққат эътиборида бўлган. Қайд этиш керакки, миллий матбуот масаласида мунозараларда Абдулҳамид Чўлпон ҳам фаол иштирок этган. Унинг “Катта камчилигимиз” номли мақоласида: “Газеталаримизнинг ҳар бири 6 йиллик матбуот тўғрисида тафсиллик ҳисоблар босдилар. У ҳисоблардан билдикким, матбуотимизнинг рўзнома – кундалик қисми, чиндан ҳам, жиддий қадамлар билан илгариланган, 2 музофот ва бир марказ газеталари билан Бухоро жумҳуриятининг бир марказ газетаси тўхтамасдан давом этиб келадурлар. Уларнинг ҳоллари қандай ёруқ бўлса, истиқболлари ундан ҳам ёруғроқдур”[4] сўзлари билан бошланади.

Сўнгги олти йил давомида миллий матбуотнинг аянчли аҳволи муаллиф наздидан четда қолмайди: “6 йилдан бери тўлатилмаган у камчилик ҳафталик ва ойлик матбуотимизнинг қизганч ҳолидур. Бир вақтлар Маориф халқ комиссарлиги олдида татар ёзғучилари томонидан жуда тор доирада чиқарилиб келган “Маориф” журнали ғолибо 2 сондан ортмади. Ундан сўнг Миллий ишлар халқ комиссарлиги ёнида “Шарқ” журналы чиқса ҳам, унинг биз билан қилча ҳам алоқаси йўқ эди. “Тонг” журналы чиндан бизники эди, локин у ҳам 3-сондан ортмади. Бизда энг кўп давом этган журнал “Инқилоб” бўлубдур. У билан бирга чиққан “Билим ўчоғи” у билан тенглаша олмади. Ҳозирда “Инқилоб” ҳам йўқ, “Билим ўчоғи” ҳам. “Ўзгаришчи ёшлар”⁵ журналы бор. Бу журнал ёшларнинг энг жиддий ва умудлик журналлари. Фақат у ёшларнинг журналдур. Унинг ўзига яраша доираси, чизиғи бор. Катталаримиз учун ҳам шундай бир журнал тўхтатмай давом этиб кетса, бизнинг истагимиз қонган бўлур эди”.

Хулоса қилиб шуни қайд этиш мумкинки, большевиклар ҳукуматининг асосий мақсади ўлка халқларини янги мафкура ва бошқарувга мослаштириш, уларни миллий ўзлигидан мосуво этишнинг энг мақбул йўли – уларни миллий маданиятидан, асрлар давомида эъзозлаб келган кадриятларидан узоқлаштиришга қаратган бўлса-да, миллий зиёлиларнинг саъйи-ҳаракатлари билан маънавиятимиз ва адабиётимизнинг тарихий илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалаша ҳақидаги ғояларни халққа етказишга уринишлар бўлган. Аммо, совет ҳокимияти йилларида ўтмиш ва миллий маданий меросни ўрганиш хавфли бўлиб, асар муаллифига дарҳол “ўтмишни кўмсамоқда”, “ўтмишни идеаллаштирмоқда” ёки “халқлар дўстлигини бузиб кўрсатди”, деган тамғалар ёпиштирилди. Натижада, ўтмишни сохталаштириш бошланди. Тарихий шахслар (айниқса, давлат арбоблари) ва диний уламолар ҳақида қўйилган тақиқлар туфайли узоқ йиллар давомида ушбу мавзунини ўрганишга сунъий тўсиқ қўйилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. 1921 йил январда бўлгон биринчи ўлка ўзбек тил ва имло қурултойининг чиқаргон қарорлари. – Тошкент: Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти, 1922. – Б. 15.
2. Абдулҳамид Чўлпон. Беш юз йил // Туркистон. -1924 йил 23 сентябрь.
3. Абдулҳамид Чўлпон. Катта [камчилигимиз](#) // Фарғона. -1924 йил 31 июль.
4. Абдулҳамид Чўлпон. Мирзо Улўғбек // Фарғона. - 1923 йил 26 ноябрь.
5. Абдулҳамид Чўлпон. Шўролар ҳукумати ва саное нафиса // Иштирокиюн. – 1920 йил 7 ноябрь.
6. Абдурауф Фитрат. Тилимиз // Иштирокиюн. – 1919 йил 12 июнь.
7. Абдурахмон Саъдий. Абу Наср бин Муҳаммад бин Тархон Форобӣ // Инқилоб. – 1924. – №11–12. – Б. 98–108.
8. Абдурахмон Саъдий. Гўзал санъат дунёсида // Инқилоб. – 1922. – №2. – Б. 39–41.
9. Абдурахмон Саъдий. Имом Ғаззолий // Инқилоб. – 1922. – №6. – Б. 28.

**ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ КУЛЬТУРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ И КАРАКАЛПАКСТАНА В 1960-1970-Х ГОДАХ**
Н.К.Нуруллаева, к.и.н., доц., Ургенчский государственный университет, Ургенч
Д.Эркинова, магистрант, Ургенчский государственный университет, Ургенч

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning ikkinchi yarmidagi Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston o'rtasidagi madaniy hamkorlik tarixining tarixshunosligi yoritilgan. Olimlarning tarixnavislik asarlarida o'z ifodasini topgan do'stlik tarixi, xalqlar o'rtasidagi munosabatlarning jadal rivojlanishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tarixshunoslik, tarix, madaniy hamkorlik, fan, ta'lim, san'at, xalqlarning o'zaro yordami, madaniy qurilish.

Аннотация. В данной статье освещается историография истории культурного сотрудничества Хорезмской области и Каракалпакстана во второй половине XX столетия. Анализируется история дружбы и интенсивное развитие взаимоотношений народов, которые нашли своего отражения в историографических трудах ученых.

Ключевые слова: историография, история, культурное сотрудничество, наука, просвещение, искусство, взаимопомощь народов, культурное строительство.

Abstract. This article highlights the historiography of the history of cultural cooperation between Khorezm region and Karakalpakstan in the second half of the twentieth century. It is analyzed the history of friendship and the intensive development of relations which are reflected in the historiographic works of scientists.

Key words: historiography, history, cultural cooperation, science, education, art, mutual assistance of peoples, cultural construction.

В изучаемый период в историографии Узбекистана формируется новое направление о «расцвете социалистических наций и их сближении, братской помощи русского народа братским нациям Средней Азии» [1]. В трудах ученых большое внимание привлекали проблемы планов культурных преобразований, пути и методы их осуществления, обобщение и научное осмысление опыта культурного строительства в регионе, в частности Каракалпакской АССР. Среди работ, посвященных проблемам культурного строительства в регионе, заслуживают упоминания, прежде всего, книги и статьи У.Х.Шалекенова, А.Панабергенова, Г.Напесова, Р.Джуманиязова и др. [2]. В работах каракалпакских историков проанализированы основные формы культурной взаимопомощи, которая оказывалась другими народами республике: направление молодежи на учебу в вузы Москвы, Ленинграда, Алма-Аты, Ташкента, Оренбурга и других городов, организация подготовительных (курсов для поступления в учебные заведения, факультетов, отделений и студий в центре, присылка специалистов из центра для оказания помощи в развитии науки, просвещения, искусства, организация специальных экспедиций Академии наук СССР по изучению производительных сил с привлечением и обучением местных кадров, содействие в создании научных и культурных учреждений и т.д.

История дружбы и дальнейшее интенсивное развитие взаимоотношений народов освещены в публикациях С.Камалова, Р.К.Джанабаева, П.Муратовой, Дж.Уббиниязова, В.В.Германовой, В.Х.Татыбаевой. В них приведено немало данных об исторических корнях дружбы, показана помощь народов в создании в регионе новых производств, ликвидации неграмотности населения, изучении производительных сил, в подготовке в центре и на местах высококвалифицированных кадров различного профиля, прослеживается процесс сближения наций и народностей, развитие национальных отношений [3].

В трудах по истории культурной революции в регионе особо выделяется «роль русского народа как «старшего брата», своеобразного клише, рассматривающий древние народы Средней Азии как отсталых, неграмотных и некультурных. Во многих публикациях развитие культуры и культурных взаимосвязей видится через призму ликвидации неграмотности,

создании письменности, организации народного образования, подготовки национальных кадров, развитие среднего и высшего образования. Авторы отмечали, что успехи, достигнутые народами, возможны «при бескорыстной помощи братских народов, прежде всего великого русского народа». Этого не удалось избежать и С. К. Камалову, И. К. Косымбетову, которые в своих ранних работах особо подчеркивают, что «расцвет социалистической культуры каракалпакского народа, как и всех народов нашей страны — это результат дружбы народов СССР» [4].

В обобщающем виде данный вопрос исследован также в сводном труде «История Каракалпакской АССР» в 2-х томах (Ташкент, 1974). Тема интернационализма раскрывается здесь с учетом многообразных проявлений сотрудничества советских народов: в экономическом и культурном строительстве, в осуществлении социальных преобразований и т.д. Авторы охарактеризовали формы братской взаимопомощи народов, связывая проявление их с конкретными задачами советской системы без учета много вековых традиционных связей, будь то политические, общественные, экономические и культурно-духовные. Эта проблема также нашла отражение в историографических трудах ученых Каракалпакстана [5].

На рубеже 1990-х годов и в Хорезмской области, и в Каракалпакстане проблемы межнациональных отношений и взаимовлияния культур становились актуальными, которые, так или иначе, становились в центре научного изучения. Эти стремления исследователей обуславливались стремительными изменениями в социально-политической и духовной сфере. Где-то терялись ориентиры, где-то что-то приобреталось, или же по-прежнему насаждалось, оставаясь в рамках изживавшей идеологии. Наиболее ярким примером может послужить работа Р. Джуманиязова [6], который в своем исследовании попытался охарактеризовать весь исторический путь Хорезмской области, хотя ему не удалось избежать традиционных советских стереотипов и клише.

В целом, многие вопросы культурного сосуществования народов рассматривались с позиций решения национального вопроса и национальных отношений в рамках коммунистической идеологии. Однако, заметим, что в исследованиях этого периода проблема охватывала культурные связи либо с общих позиций без ситуативного анализа процессов на национальных окраинах советской империи, либо без критического анализа.

Хорезм как регион с богатым историческим прошлым, и с великими традициями искусства постоянно находился в поле зрения ученых-культурологов и искусствоведов. Например, Р.Л. Садоков дал краткую характеристику музыки Хорезма, черт, отличающих ее от смежных среднеазиатских музыкальных культур. При этом автор понимает, что невозможно раскрыть тему вне историко-культурной панорамы, присущего для региона и отмечает, что еще многое остается неизученным, многое неизвестно. Необходимо констатировать, что до сегодняшнего дня «большинство памятников музыкального творчества, записанных хорезмской нотацией, вообще не расшифровано, а теория состава народных ансамблей - инструментальных, инструментально-вокальных, инструментально-вокально-танцевальных - по существу является пока тайной. ... Стремительное движение жизни, ее бурный натиск уносит старое, отжившее, и в этом потоке иногда исчезают столетние ценности. Поэтому нужно увеличить темпы и глубину исследований сочетать с широтой поисков. Бесспорно, в этом направлении, как одном из ведущих в большом круге музыкальных проблем, изучение музыкального наследия, вопросы истоков того или иного музыкального явления станут решающими» [7].

В историографической части работы дан возможно полный обзор истории изучения музыкальной культуры Хорезма, где автор пытается определить предмет, цель и возможности музыкально-исторической науки, опирающейся на материалы археологических раскопок. По нашему мнению, научные изыскания в этом направлении дали бы большой комплекс материалов, которые послужили бы расширению источниковой базы нашей темы.

Проблемы культурного роста и повышения культурного самосознания народов Хорезмского оазиса в контексте центральноазиатского региона, нашли отражение в ряде исследований зарубежных ученых [8]. В работах зарубежных историков обоснованно

указывалось на наличие двух приоритетных факторов: 1) процессов русификации национальных культур в СССР и 2) оторванности народов Хорезмского оазиса от наследия досоветского прошлого. Главной целью советской культурной политики - отметил Дж.Уилер, - является уничтожение мусульманской культуры и замена её советской» [9].

Таким образом, в изучении проблемы интернационализации в историографии до периода независимости Республики Узбекистан имеются определенные исследовательские результаты. В трудах каракалпакских и хорезмских историков советского периода учтены основные формы и методы содействия развитых наций экономическому и культурному росту, но они далеко не все учтены, в частности, вне поля зрения ученых оставались вопросы культуры и культурного сосуществования народов, берущих свое начало с незапамятных времен.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ РАБОТЫ:

1. Расцвет социалистических наций и их сближение. – Т., 1967; Под знаменем дружбы. – Т., 1974 и т.д.
2. Шалекенов У. Х. Очерки по истории культуры Советской Каракалпакии (1917—1940).—Нукус: ККТИЗ, 1960; Панабергенов А. Культурное строительство в Каракалпакии в первые годы Советской власти// Труды Каракалпакского госпединститута. Нукус, 1964. вып. 2. С. 96 — 113; Непесов Г. и др. Великий Октябрь и победа народной революции в Хорезме.- Ташкент, 1971; Джуманиязов Р. За высокую культуру быта села. – Ташкент, 1972.
3. Уббиниязов Дж. Чтобы залечить тяжкую рану Поволжья. Как завязывались интернациональные связи советских народов// Вестник ККФАН УзССР, 1971, № 4. С. 55 — 58; Камалов С.К. О дружбе народов Каракалпакии и Хорезма// Вестник ККФАН УзССР, 1970, № 3. С. 45—49; Джанабаев Р.К. Помощь братских республик Каракалпакии в подготовке специалистов с высшим образованием (1959—1975)// Вестник ККФАН УзССР, 1977, №4. С. 56—60; Татыбаева В. Х., Германова В. В. Братская помощь Советской России в строительстве г. Нукуса — новой столицы ККАССР// Вестник ККФАН УзССР, 1982, № 4. С. 61 — 63.
4. Камалов С.К. Расцвет Советской Каракалпакии в братской семье народов СССР//Под знаменем ленинского интернационализма.— Ташкент: Узбекистан, 1985; Он же. Плоды братской дружбы// Вестник ККФАН УзССР, 1971, № 1. С. 6—11; Косымбетов И. К. Плоды великой дружбы.— Нукус: Каракалпакстан, 1972; Камалов С. К., Косымбетов И., Косбергенов Р. Навеки вместе.— Нукус: Каракалпакстан, 1973.
5. Досумов Я.М. Каракалпакия в годы гражданской войны (1918-1920). — Нукус: Каракалпакстан, 1975. — С.7-28; Мухамедбердыев К.Б. Ленин и народы Хорезмского оазиса. Вопросы истории, историографии и источниковедения перехода к социализму. — Нукус: Каракалпакстан, 1982. — 201 с.; Утепов К.Т. Историография истории Каракалпакской АССР 1917-1977 гг. — Автореф. дис. ... канд ист. наук. — Ташкент, 1983. — 24 с. Кощанов Б.А., Джумаев А.М. Зарубежная и Отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. — Нукус: Каракалпакстан, 1997.— 48 с.
6. Джуманиязов Р. Хорезм. Краткий очерк политической и социально-экономической истории. 1920-1990 гг. — Ургенч, 1991.
7. Садоков Р.Л. Музыкальная культура древнего Хорезма. — Москва, 1970.
8. Barghoorn F. Soviet Russian Nationalism. — New York, 1956; Yunther J. Inside Russia today. — New York, 1958; Spektor Y. The Soviet Union and the Muslim World, 1917-1958.- Yeattle, 1959; Wheeler Y. Racial Problems in Soviet Muslim Asia.-London-New Yowk-Bombay, 1962; Bennigsen A., Wimbush S.E. Muslim national communism in the Soviet Union. A revolutionary Strategy for the colonial world. Chicago; London, 1979 - 267 p.; Bennigsen A. Modernization in the Soviet Union. Colorado, 1980; Bennigsen A., Brocsap M. The islamic threat to the Soviet State. London and Canborra, 1983.
9. Wheeler Y. Recent Developments in Soviet Central Asia // The Geographical Journal, 1957, June. P.141.

УЎК 94(575.1)

МУҲАММАД РАҲИМХОН I (1806-1825) ДАВРИДА ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ТАШҚИ СИЁСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИ

Б.Х. Сапарбаев, Ph.D., Ургенч давлат университети, Ургенч

Аннотация. Ушбу мақолада Хива хони Муҳаммад Раҳимхон I даврида Хива хонлигининг Россия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, Хитой, Бухоро амирлиги, қўчманчи халқлар (туркман, қорақалпоқ, қozoқ) билан олиб борган сиёсий ва савдо-сотиқ алоқалари ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Муҳаммад Раҳимхон I, Н.Н.Муравьев, Хива шаҳри, Янги Ургенч, Қўнгирот бозори, Оренбург, Астрахан, Кот шаҳри бозорлари.

Аннотация. В данной статье представлены сведения о политических и торговых связях Хивинского ханства с Россией, Ираном, Афганистаном, Индией, Турцией, Китаем, Бухарским

эмиратом, кочевыми народами (туркменами, каракалпаками, казахами) в период правления Хивинского хана Мухаммад Рахимхана I.

Ключевые слова: Мухаммад Рахимхан I, Н.Н.Муравьев, город Хива, Новый Ургенч, Кунградский базар, Оренбург, Астрахань, базары города Кят.

Abstract. This article presents information about the political and trade relations of the Khiva Khanate with Russia, Iran, Afghanistan, India, Turkey, China, the Emirate of Bukhara, nomadic peoples (Turkmen, Karakalpaks, Kazakhs) during the reign of the Khiva Khan Muhammad Rakhimkhan I.

Key words: Muhammad Rakhimkhan I, N.N.Muravyev, Khiva city, New Urgench, Kungrat Bazaar, Orenburg, Astrakhan, Kyat city bazaars.

1816 йил 20 июлда Россия Хива ва Туркменияга махсус экспедиция ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилди. Унинг сув йўллари қисмига майор Пономарев, қуруқликдаги қисмига капитан Муравьев тайинланди. Шу муносабат билан Н.Н.Муравьев Хивага етиб келди. Россия ҳукуматининг яқиндан дўстлик алоқасига киришиши ҳақидаги таклифини олиб келган вакилни Мухаммад Раҳимхон I яхши кутиб олди, унинг барча таклифларини қабул қилди ва у билан ишончли кишиларни бирга жўнатишга розилик берди [1]. Шундан кейин икки давлат орасидаги муносабатлар фаоллашди. Савдо-сотиқ, борди-келдилар жонланди.

Хива ўша даврда Россияга ташиляётган шарқ товарларига ўзига хос омбор вазифасини ўтади. Чунки шаҳар Ўрта Осиё давлатлари билан Россия ўртасидаги бепоён чўлнинг ўртасида жойлашган бўлиб, Россияга йўл олган барча қарвонлар унинг устидан ўтар эди [2].

Мухаммад Раҳимхон асосий эътиборни Янги Урганчга қаратди. Бу шаҳар Амударё бўйига яқин бўлиб, дарё транспорти ташиётган барча товарларни қабул қилишда ўзига хос порт вазифасини ўтар эди. Товарлар шу ерда турларга ажратилиб, маҳаллий эҳтиёжга доирлари бозорларга чиқарилад эди. Янги Урганч ташқи савдонинг асосий маркази бўлиб шаклланди. Хонликдаги экспортга мўлжалланган барча товарлар Урганчда жамланиб, барча ҳудудларга жўнатилган [3].

Янги Урганчда хоннинг акаси Қутлимурод иноқнинг қароргоҳи жойлашган. Шаҳардаги 1500 уйда 5000 аҳоли истиқомат қилган. Аҳоли сони бундан юқори бўлиши ҳам мумкин. Чунки бу ерда яшовчи кишилар нуфузи Хивадагидан устунроқ бўлган. Янги Урганчда асосан ерли халқ-сартлар яшаган ва улар савдо-сотиқ ишларига моҳир бўлишган. Шаҳарда кўплаб савдо дўконлари ишлаб турган.

Хонлиқнинг ички ва ташқи савдосида Қўнғирот, Чимбой, Хўжайли, Нукус каби бозорлар алоҳида ўрин тутган. Қўнғирот бозори “Ўрусча” бозор деб аталган. Чунки, бу бозор хонлиқнинг Россия билан бўлган савдосида, айниқса, қуруқлик орқали олиб борадиган савдода муҳим роль ўйнаган. Россиядан Хивага баҳмал, олтин ва қумуш буюмлар, игналар, қанд, пичоқлар, қоғоз, идишлар, Европада ишланган бошқа турли буюмлар келтирилган. Хивадан Россияга пахта, гуруч, рўён, тамаки, туршак, хом тери, пўстин, кўрпа ва турли хом ашёлар юборилган. Ўз навбатида Россиядан металлдан ишланган асбоб-ускуналар кўк, фаранг чит каби газлама моллари, гулли рўмоллар ҳамда чарм каби товарлар келтирилган [4].

Хива савдогарлари Бухородан ҳам кўпгина маҳаллий товарлар олиб келишган. Улар асосан бўз, пахтадан ишланган матолар, ипак буюмлар, жун матолар, чой, чинни идишлар, қорақўл терилар бўлиб бир қисми Хивада бозорга чиқарилган ва яна бир қисми Урганчга келтирилиб, бошқа маҳаллий товарлар билан биргаликда Астрахан ва Оренбург орқали Россияга жўнатилган.

Дашт ва чўлларда яшайдиган халқлар Хивадан асосан бугдой ва бошқа дон маҳсулотларини харид қилишган. Шаҳарда божхона мунтазам ишлаб турган. Хоразмда қўй кўп боқилган. Унинг жунидан кигиз, наMAT тайёрланган ва сотувга чиқарилган. Шунингдек, жун қўлқоп ва пайпоқлар тўқилган.

Сўйилган қўйнинг ичагини ичак фурушга сотишган. Улар янги сўйилган қўй ичагини катта-катта махсус бочкаларда тузлаб сақлашган. Бир муддат ўтгач, тайёр бўлган хомашё ичаклар кемаларда Амударё орқали Орол денгизига ёхуд туяларда Оренбургга келтирилган.

Параходларда ёки карвонларда қўй ичаклари Оренбургдан Тула, Самара, Рязань ва Москва шаҳарларига, у ердан Болтиқбўйи давлатлари орқали Европа мамлакатларига етказиб берилган. Бу ичаклардан кемачилик эҳтиёжлари–катта елканли кемалар учун арқонлар ва бошқа зарур ёрдамчи воситалар тайёрланган. Европада эса қўй ичакларидан жарроҳлик операцияларида фойдаланишган[5].

Хива хонлигидан жўнатиладиган товарлар асосан туялар воситасида ташилган. Оренбург орқали жўнатиладиган товарлар ҳажми тобора ошиб борган. 1816 йилнинг ўзида Хивадан Оренбургга 2335 туя мол келтирилган. 1818-1824 йилларда Хивага Россиядан 14869 руб товарлар жўнатишган [6].

Хоразмда савдо-сотик билан асосан сартлар шуғулланишган. Ўша даврда Хива ҳукмдори хонлик ҳудудидан олтин ва кумуш олиб чиқиб кетишни қатъий таъқиқлаган. Сартлар Астраханга бўёқлар ва совун олиб келишган. Хивада ишлаб чиқарилган совунлар Россияда машҳур бўлган, айни пайтда арзон сотилган.

Рус савдогарлари Хивага бевосита келиб бирор нарса сотиб олиб кетишга журъат қилишмаган. Чунки улар кўп ҳолларда талончиликка дуч келишган. Йўлда қароқчилар кўп бўлган. Бу талончилар фақат русларгина эмас, балки хиваликларнинг ўзини ҳам талаган. Бундан ташқари Хивадан борган савдогарларнинг ҳам Астрахан арманлари аксарият ҳолларда молларини талаб қуруқ қўл билан қайтишга мажбур қилганлар [3].

Муҳаммад Раҳимхон I даврида Хива хонлиги Эрон билан ҳам савдо-сотик ишларини йўлга қўйган. Бироқ, икки давлат ўртасидаги адоват бу алоқани тўла йўлга қўйишга тўсқинлик қилган. Эрон савдогарлари кўп ҳолларда хивалик танишлари ёрдамида келиб зардўз буюмларини сотишган. Айрим ҳолларда олтин билан келиб, қўл қилиб сотилган яқинларини сотиб олиб кетишган.

Хивалик савдогарлар кўчманчи халқлар билан ҳам савдо-сотик алоқаларини кенг йўлга қўйишган. Кўплаб туркман қабилалари, мамлакат ҳудудидан ташқаридаги мустақил қорақалпоқлар, қозоқлар билан савдо қилишиб улардан қўй, туя ва жундан тўқилган кийимлар олишган. Айниқса туркман гиламлари, чодирлар савдогарларни кўпроқ қизиқтирган. Гургон ва Атрак туркманларидан ўзининг бўйи, кучи ва гўзаллиги билан машҳур бўлган отларни харид қилишган.

Қозоқлар эса Кот шаҳри бозорларига чўл отларини келтиришган. Бу отларни Хивада кўп сотиб олишган. Чунки улар кўп юк кўтариб, чўлларда толиқмасдан юришган. Совуққа чидамли ва соғлом бўлишган. Кўчманчи халқлар Хивадан озиқ-овқат, кўпроқ дон маҳсулотларини сотиб олишган. Шунингдек кийим-кечаклар, уй жиҳозлари сотиб олишга ҳам қизиқишган.

Бинобарин, Хива хонлигининг асосий савдо-сотик бозори Россия билан боғланиб қолган эди. Ўз навбатида Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг охириги йилларига келиб икки давлат орасига муайян даражада совуқлик тушади ва муносабатлар кескинлашади. Бунинг асосий сабабларидан бири инглизлар Ўрта Осиёда ўз таъсирини ўрнатиш учун аввало бу ҳудудлар билан иқтисодий алоқалар боғлаб, Ўрта Осиё бозорларини Англия таъсирига олиш, иккинчи томондан, дипломатик муносабатлар билан у ерда ўз сиёсий ҳукмронлигини ўрнатишни кўзда тутган эди. Бу сиёсат Россияга мутлақо ёқмас, шу сабабли мазкур алоқаларни тўхтатиш чораларини излашар эди.

Маълумотларга қараганда, Англиянинг саноат моллари Ўрта Осиё бозорларида, хусусан Хивада биринчи марта 1825 йилда пайдо бўлган эди[7].

Россия Ўрта Осиёда ўз таъсирини йўқотмаслик учун кескин чоралар кўра бошлайди. Албатта бу ўлкада инглизлар таъсирининг пайдо бўлиши уларнинг сиёсатига зид келар эди. Шу сабабли Ўрта Осиё хонликларига турлича босим ишлатиш ҳоллари рўй берди. Шимолий ўлкаларда руслар таянч пунктларига хос иншоотлар қура бошлашди.

1824 йили Муҳаммад Раҳимхон I даврида полковник Циалковский раҳбарлигидаги ҳарбий карвон Хивага қараб йўлга чиқди. Карвонда иккита замбарак, 625 та аскар бор эди. 1824 йил 2 ноябрида Оренбургдан йўлга чиққан карвон 15 декабрда Сирдарёдан ўтиб, 11

январда Қизил кумдаги Бештепа деган мавзеге етиб келди. Қаттиқ совук туфайли ушбу карвон орқага қайтиб кетишга мажбур бўлди [8].

Муҳаммад Раҳимхон I даврида Россия тасарруфидаги бошқа халқлар билан бўлган алоқалар ҳам фаоллашди. Русларга қарам бўлган қозоқлар Хива хонлиги билан савдо-сотик алоқаларини мунтазам давом эттирдилар. Кўплаб қозоқ савдоргарлари катта карвонлар билан Устюрт, Сирдарё ва Қизилкум орқали Хивага кела бошладилар. Қозоқ савдогарлари Россиядан Хивага металл ва шиша буюмлар келтириб сотишган. Бу даврда нафақат Хивада, балки Ўрта Осиё хонликларининг бирортасида ҳатто шиша ишлаб чиқариш ҳақида тасаввур ҳам бўлмаган [6].

Шунингдек дашт савдогарлари Хивага кўпроқ қўй ҳайдаб келишган. Қозоқларда қўй қорақалпоқларга қараганда ҳам кўп бўлган. Кўчманчи савдогарлар Хивадан кўп ҳолларда дон ва озиқ-овқат маҳсулотлари харид қилишган.

Хоразмда тут дарахти кўп экилган ва мўл-кўл пилла етиштирилган. Шу сабабли ипак матолар кўп бўлган. Хоразм тўқимачилари ишлаб чиқарган абришим (ипак газламалар) хонлик ичкарисидоғина эмас, балки чет элларда ҳам қадрланган. Ипак матолар Хивадан Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Россияга олиб кетиладиган асосий предметлардан бири бўлган [1].

Хивадан Туркия, Хитой ва бошқа қатор шаҳарларга қорақўл терилар ва гиламлар жўнатилган. Хоразмлик савдогарлар Машҳад-Марв йўлида эронликлар билан ҳам савдо ишларини олиб боришган.

Хива хонлигида кўпроқ эркин савдо ҳукм сурди. Маҳаллий ва хорижий савдогарлар хон рухсати билан савдо қилиш учун тегишли бож тўлагандан кейин ҳеч қандай чекловларсиз ўз фаолиятларини эркин амалга оширганлар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. История Узбекистана (XVI - первая половина XIX в.) –Т.: “Фан”, 2012. –С.304; С.327.
2. Давлетов Б. Правитель Хивинского ханства Мухаммед Рахимхан I // Вестник ККО АН РУз. Нукус, 2005. №1-2. – С.87.
3. Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского Генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного сию страну для переговоров. – М., 1819-1820.Т. 1-2; – С.93; С.97.
4. Жалилов О. XIX–XX аср бошларидаги қорақалпоқлар тарихидан (Хива давлат ҳужжатлари асосида) – Т.: “Фан”, 1986. – Б.72.
5. Бекмуҳаммад У. Хоразмга ошuftа кўнгиллар. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2012. – Б.88
6. Михалева Г.А. Узбекистан в XVIII–первой половине XIX века. (ремесло, торговля, пошлины). –Т.: “Фан”, 1991. – С.86; С.31.
7. Давлатёр Раҳим. Оллоқулихон. –Урганч: “Қувончбек-Машхура”, 2018. –Б.271.
8. Аллаева Н. Хива хонлиги дипломатияси (XVI-XIX асрлар). – Тошкент: “Adabiyot uchqunlari”, 2018. – Б.218.

УЎК 94(575.1)

МУҲАММАД РАҲИМХОН I (1806-1825) НИНГ ХИВА ХОНЛИГИ ЕРЛАРИНИ БИРЛАШТИРИШ УЧУН КУРАШИ

Б.Х. Сапарбаев, PhD, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада Хива хони Муҳаммад Раҳимхон I нинг Хива хонлиги ерларини бирлаштириш учун олиб борган кураши ҳақида маълумотлар берилган. Муҳаммад Раҳимхон I нинг бу борада тутган сиёсати ва йўли турли хил тарихий манба ва адабиётларга асосланган ҳолда очиб берилган. Унда ташқари қорақалпоқларнинг уруғ ва қабилалари тўғрисида этнографик маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Муҳаммад Раҳимхон I, Тўрамурад сўфи, Орол (Қўнғирот) худуди, қиёт, ачамайли, қўлдоғли, қостамғали, балғали, хандақли, қорамўйин.

Аннотация. В статье представлена информация о борьбе Хивинского хана Мухаммад Рахимхана I за объединение земель Хивинского ханства. Политика и путь Мухаммад Рахимхана I в этом отношении раскрываются на основе различных исторических источников и литературы. Она также содержит этнографические сведения о родах и племенах каракалпаков.

Ключевые слова: Мухаммад Рахимхан I, Турамурад суфий, Аральское (Кунгратское) владение, кият, ачамайли, кулдагли, коштамгали, балгали, хандакли, карамуйин.

Abstract. The article provides information about the struggle of the Khiva Khan Muhammad Rakhimkhan I for the unification of the lands of the Khiva Khanate. The policy and path of Muhammad Rakhimkhan I in this regard are revealed on the basis of various historical sources and literature. It also contains ethnographic information about the clans and tribes of the Karakalpaks.

Key words: Muhammad Rakhimkhan I, Turamurad Sufi, Aral (Kungrat) possession, kiyat, achamayli, kuldagli, koshtamgali, balgali, khandakli, karamuyin.

Муҳаммад Раҳимхон I фаолиятининг дастлабки пайтларида мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тобора кескинлашиб борди. Натижада мамлакат ҳукмдори ҳудудий яхлитлик ва сиёсий барқарорликни таъминлаш учун жиддий курашга шайланди. Бу даврда хонликнинг шимолида гуруҳбозлик, айирмачилик айниқса кучайди. Тўрамурад сўфидан ташқари Янгидарё қорақалпоқларига ҳукмдорлик қилувчи Ўринбойбий, Эшжонбий, Ҳасанбий, Эсангалдибий, Тўқтапўлодбий ва Маманбийлар мамлакат ҳукмдорига бўйсунмасдан Бухоро амири билан борди-келдини кучайтирдилар. Улар доимо Хоразм ва қозоқ қарвонларини талаш билан машғул эди.

Ўзларининг ажралиб қолган ҳолатидан фойдаланиб, Орол (Қўнғирот) ҳудуди қабила бошлиқлари нафақат Хива хонларига бўйсунибдан бош тортишар, балки уларга қарши чиқишарди [1]. Шу ҳолат сабабли, Орол (Қўнғирот) ҳудудидан бошпана ва ёрдам сўраган барча унсулар, яъни, Хива хонлари билан курашда муваффақиятсизликка учраган ёки у билан курашга тайёрланаётганлар ўша жойдан бошпана топган эдилар. Орол (Қўнғирот) ҳудудида айрим қабила бошлиқлари билан бир қаторда, унинг тарихининг турли давларда ўз хонлари ҳам озми-кўпми роль ўйнаган бўлиб, улар ўзбек зодагонлари, қўшни қорақалпоқ ва қозоқ қабилалари орасидан сайланган эдилар. Ўша хонлар Оролни эгаллашни Хива тахтини эгаллашдаги ўзига хос бир зинапоё сифатида баҳолашган.

Муҳаммад Раҳимхон I кучли қўшин тузишга ва унинг ёрдамида хонлик ҳудудларини кенгайтиришга интилди. Отлиқ қўшинлар 13 мингдан зиёд бўлиб, унда ўзбек, туркман ва қорақалпоқлар асосий ўринни эгалларди. Навкарларга ҳарбий хизматлари учун ер ажратиб берилган ва улар солиқлардан озод этилганди. Хива наварлар 1810 йил баҳоридан кеч кузгача Жанадарё бўйларидаги қозоқ ва қорақалпоқ овулларида тажовуз қилиб турдилар. Натижада Ойдосбий, Кеченекбий, Ўринбий ёрдамида Янгидарё атрофида яшаётган қорақалпоқлар хонликка бўйсундирилди.

1811-йил февралдан бошлаб 18 йилдан буён мустақил ҳудуд сифатида хонлик таркибида мавжуд бўлиб турган Қўнғирот беклигига қарши ҳаракатлар бошланди. Натижада қўнғиротликлар етакчиси Тўрамурад сўфи ўлдирилди.

1818-1819-йилларда Хива хонлиги қўшинлари жанубий Туркменистон ва Хуросон ерларига ҳарбий юришлар уюштирдилар. Чоржўй яқинидаги жанглardan бирида Хива қўшинлари Бухоро амирлиги лашкарларидан зарба еди ва енгилди. 1820-1824-йилларда Муҳаммад Раҳимхон I янги кучларни тўплаб, Бухорога қарши бир неча бор юришлар қилди. Бухорога тегишли Қоқиштивон ва Оғар қалъалари босиб олинди, Бухоро амирлигига қарашли Мари ва Тажан воҳаси туркманларининг чавдур, гўклан, така, сарик ва ёвмут уруғлари Хива хонлиги қарамоғига ўтди. Хоннинг фармони билан Ахал-Така туркманларининг бир қисми Қўхна Урганч ва Илонли қалъалари атрофига қўчирилди. Хива қўшинларида наварлик хизматларини ўташ шарт билан туркманларга ер ажратиб берилди ва солиқлар миқдори камроқ қилиб белгиланди.

1807-йил октябрь ойида Янгидарё қорақалпоқларига қарши Қутлимурад инок бошчилигида қўшин жўнатди. Улар Янгидарё бўйидаги Чертакли мавзеидаги Хитой қорақалпоқларига ҳужум уюштирдилар.

Бирок, бу сафар Янгидарё қорақалпоқларини Хива хонлиги тасарруфига олиб бўлмади. Улар Ўринбой бий бошчилигида 5000 оиласи билан Бухоро тасарруфига ўтиб кетишди [2].

Муҳаммад Назарбий ибн Қулмурад иноқ ибн Бекмуроднинг Саидназарбий исмли бир иниси, Хожамурод, Тўрамурод, Шоҳмуродбек исмли ўғиллари бўлиб, Муҳаммад Амин иноқ Саидназарбийни Орол диёрига ҳоким қилиб тайинлайди. Хожамурод ва Тўрамуродлар гоҳ Хивада, гоҳ Оролда бўлиб замонасозлик билан яшаб келишади [3].

Авазбий иноқ даврига келиб Орол ҳудудида зиддият кучаяди. Хожамурод иниси Тўрамурод билан муҳолифат байроғини кўтариб, айирмачилик сиёсатини тутишади. Элтузархон даврида бу оға-инилар зарурат юзасидан келишувга юз буришади. Бироқ, Элтузархон ҳукмдорликни қўлга олгач, 1806-йилда Тўрамурод сўфини мамлакатдан чиқариб юборади. У Бухорода ҳаёт кечиради [2]. Муҳаммад Раҳимхон I даврида у қайтиб келиб, Қўнғиротда макон тутиб, айирмачилик сиёсатини давом эттиради.

1809-йилда Муҳаммад Раҳимхон I Хожамуродбийни беш ўғли билан қатл қилдиради. Бундан олдин у хонга хоинлик қилиб, икки юзламачилик қилган, аммо хон уни афв этган эди. У Хивада ўз мансабига тикланса ҳам Тўрамурод сўфи фойдасига жосуслик қилади. Бу хиёнат ошкор бўлгандан кейин юқорида қайд этилган қатл амалга оширилган эди. Акасининг ва жиянларининг қатл қилинганини эшитган Тўрамурод сўфи Бухоро амирига таянган ҳолда аввалгидан зиёдароқ тарзда фасод ишларни бошлаб юборади. Талончиликни авж олдиради.

Натижада хон Орол юришини бошлашга мажбур бўлади. Оролга сафар давомида кўплаб хўжалик ишларига ҳам эътибор қаратади. Паноҳ сўфи деган кишини Тўрамурод сўфига элчи қилиб юборади. Аммо Тўрамурод сўфи элчини ўн беш кун ушлаб қайтариб юборади ва муайян келишувга эришилмайди. Тўрамурод сўфи зулмидан қочиб кўплаб фуқаролар хон ҳузурига келишади. Унинг Неъматгаранг деган жосусини ҳам ушлаб хонга топширадilar. Хон уни дорга остиради. Ўша жараёнда Тўрамурод сўфига шерик бўлган қароқчиларга зарба берилиб, Астрахан ва Манғишлоқдан Хивага келаётган қарвонларнинг беҳатарлигини таъминлашади. Кўпгина чоповуллар уюштирилади. Аммо хон бу сафар Шуманай ариғининг қирғоғида бир қалъа қурдириб у ерда Қутлуғмурод иноқни қўйиб ўзи Хивага қайтади.

Шу нарсани алоҳида қайд қилиш керакки, Тўрамурод сўфи билан боғлиқ бўлган Қўнғирот муаммоси хонлик учун жиддий масалалардан бирига айланди. Мазкур ҳудудда қолган Қутлуғмурод иноқ кўпроқ хўжалик ишлари билан банд бўлиб, дарё тошқинини жиловлаш муаммоси билан шуғулланди. Шу орада Тўрамурод сўфи Қўнғиротдан ташқарида бўлган қорақалпоқ овулларига чоповул уюштириб, кўплаб кишиларни асир олди, мол-мулкни талади [3].

Муҳаммад Раҳимхон I ва Тўрамурод сўфи орасидаги ўзаро зиддият оддий халқнинг хонавайрон бўлишига олиб келди. Доимо икки мамлакат орасида бўладиган чоповул-халқни талаш ва асир олиш эндиликда бир мамлакат ичида юз бермоқда эди.

Оймирзабий Ойдўстбийнинг қўллаши билан қорақалпоқлардан ташкил топган тўрт юз кишидан иборат лашкар билан Қўнғирот музофотида ўтирган қорақалпоқлар устига юриш уюштиради, уларни талайди, кўплаб кишиларни асир олади [3].

Бу пайтда Тўрамурод сўфи етти юзлашқарга бош бўлиб, Оқёқиш қалъасини бўйсундиришга келган эди. Бу қўшин келмасдан олдин Ойдўстбий қалъадан уч юз кишини пистирмада қўйган эди. Бу кишилар Тўрамурод сўфининг истехкомига ҳужум қилиб, юз кишини асир олиб, тилка-пора қилиб ташлашади. Натижада Тўрамурод сўфи изига қайтишга мажбур бўлади[3].

Маълумки, ўша даврларда уруғчилик қолдиқлари жуда кучли эди. Туркманларнинг йомуд, човдур, така, гўклан, жамшид, эрели ва бошқа уруғлари бир-бири билан келиша олмас, шу сабабли ўзаро урушлар, қон тўкишлар тез-тез бўлиб турар эди. Бу ҳолат қорақалпоқ уруғлари ўртасида ҳам мавжуд эди. Ўз навбатида туркманлар билан ўзбеклар, туркманлар билан қорақалпоқлар орасида ҳам турли зиддиятлар тез-тез пайдо бўлиб турар, бу қарама-қаршилиқлар халқни хонавайрон бўлишига олиб келар, кўплаб бегуноҳ қон тўкилар эди.

Муҳаммад Раҳимхон I эса ўша зиддиятларни бартараф қилиб, ягона давлатчилик сиёсатини вужудга келтириш учун кураш олиб бормоқда, унинг тахтга ўтириши билан Олий кенгаш тузиши ҳам ўша сиёсат билан боғлиқ эди.

1810-йили Муҳаммад Раҳимхон учинчи марта Орол музофотида юриш бошлади. У Гурлан яқинидаги Мойли жангалдаги қароргоҳига келиб, Қипчоқ орқали дарёдан кечиб Бештепада тўхтади. У ерда Муродбек қўнғирот, Танак баҳодир қўнғирот, Дўсим баҳодир манғит ва Бадал юзбошилар бошчилигида етти юз отлик қўшинни жамлаб, Тўрамурад сўфи хужум уюштиришни мўлжаллаган ҳудудларга жўнатади [3].

Бу пайтда Тўрамурад сўфи хоннинг қўшин билан Қўнғирот устига келаётганидан беҳабар эди. У ўша вақтда Эшмуҳаммадбек деган лашкарбошисини икки юз эллик аскар билан Ҳасанбойбий элини талашга юборади. Аммо Қўшберганбий ва Ҳасанбойбийнинг ўғли Қодирберган қорақалпоқ йигитлари билан бу хужумни бартараф этади. Эшмуҳаммадбек айрим шериклари билан қўлда қамишзорлар ичида яшириниб, уч кундан сўнг Қўнғиротга ялангоёқ ҳолда етиб боришади.

Муҳаммад Раҳимхон бу юришда Қўнғирот қалъасини олиш учун кетма-кет тўрт марта уруш қилади. Уруш бошланишини билган Тўрамурад сўфи қалъадан чиқиб, истехком қуриб, каттиқ қаршилик кўрсатади. Уруш жуда шиддатли тус олади, замбарак ва милтиқлардан тинмасдан ўқ отилади. Шу жараёнда Орол найманининг ҳокими хон томонига ўтади [3].

Шу жараёнда Шохниёз оталиқ бошлиқ лашкарбошилар хон ҳузурига кириб, урушни тўхтатиб, лашкар сафини тўлдириш, от-уловларни тартибга солиш лозимлигини маслаҳат беришади. Хон бу таклифга рози бўлади. Натижада қўшин хон бошчилигида Хивага қайтади. Тўрамурад сўфи бу воқеалардан кейин ҳам тинчимади, балки ифвогарлик ҳаракатларини давом эттирди.

1811-йилда Рус элига борадиган Хоразм карвонини Каримберди оталиқ ва Муҳаммадризо қушбеги Аранг киридан ўтказиб қайтишади. Тўрамурад сўфи бундан хабар топиб, карвонни талаш учун унинг изидан човдирлардан уч юз кишини юборади. Яна икки юз кишини Ойдўстбийнинг элини талаш учун Оқёкишга жўнатади. Бу билан чекланмай Эшмуҳаммадбек раҳбарлигида Гурланни талон-торож қилиш учун яна икки юз эллик жангчи юборади. Улар Гурланга етиб келиб Худойназарбек ва Ўрозали иноқнинг раҳбарлигига ўт қўйишади. Ўша жараёнда Ўрозали иноқни қатл қилишади [3].

Қутлўғмурад иноқ бошчилигида душманга қашатқич зарба беришади. Уларга Гурлан аҳолиси ҳам қўшилиб, қўплаб душман аскарлари ўлдирилади ва асирга олинади. Лашкарбошиларнинг аксарияти ўлдирилади ва асир олиниб қатл қилинади. Шу тариқа Тўрамурад сўфининг Гурланга юборган лашкари тор-мор этилади. Саййидқулибек ва Эшмуҳаммадбекларни асир олиб Ўрозали иноқнинг қасоси учун қатл қиладилар. Хон Ўрозали иноқнинг ўн бир яшар ўғлига оталиқ мансабини беради [3].

Тўрамурад сўфининг карвонни талашга юборган уч юз човдир қароқчилари ҳам мақсадларига эриша олмайдилар. Карвондагилар атрофни юк ва тупроқдан кўтариб, ҳимоя девори ясаб каттиқ қаршилик қилишади. Қароқчилар беш кун урушиб, ўттизта шеригидан ажралишади. Бу орада Эшмуҳаммадбекнинг Гурландаги мағлубияти хабари етиб келади. Бу хабардан кейин човдир қароқчилари карвонни ташлаб қочиб кетишади.

Саримсоқбий қўлдовли, Исламасбий болғали, Нуртойбий қўштамғали каби лашкарбошилар Оқёкишга яқинлашаётган пайтда Ойдўстбийнинг ишонган кишилари-Хўжамбердибек, Қаландар кўр, Эшмуҳаммад юзбошилар Эшмуҳаммадбекнинг Гурланга кирган хабарини эшитиб, хоинлик йўлига ўтишади ва қалъани ташлаб кетадилар. Муҳаммад Раҳимхон I улар ўрнига Муҳаммадниёзбек ва Ҳасанмурад қипчоқни тайинлайди. Шундай қилиб Тўрамурад сўфининг уч томонга юборган учта қўшини ҳам мағлуб бўлади.

Шу орада қозоқнинг Эралихони минг беш юз кишилиқ қўшин билан Танга хитой ва Қипчоқни талади. Янгидарё бўйи қорақалпоқлари Эралихонни енгиб, қочишга мажбур қилишади. Ушбу воқеадан кейин, Янгидарё бийлари Хива хонига элчи юборишади. Элчиларни хон хушнуд кутиб олади.

Янгидарёдан Ўринбий ва Эшжонбийлар ўз элини икки минг қорақалпоқ хонадони билан бирга кўчириб Бадай тўғай атрофида Амударё бўйига ўрнашдилар [3].

Эсангалдибий, Тўқтапўлодбий ва Маманбийлар ҳам Хива хонлигига бўйсунди.

1811-йил эрта баҳордан Тўрамурад сўфи Мақъадбий, Ҳасанбойбий ва Чўнқорабий тасарруфидаги қорақалпоқ аҳлига ҳужум уюштиради. Хоннинг Қўнғирот масаласи билан мунтазам шуғулланишидан мақсад, бу муаммони бутунлай ҳал қилиб охирига етказиш эди. Чунки, Тўрамурад сўфи 18 йил давомида мамлакатдаги осойишталикка раҳна солиб келмокда эди. Ҳатто, дини ислом қоидаларини ҳам оёқ ости этмокда эди. Жумладан, мулла Хўроз элини қўчиргандан сўнг қаҳрга миниб у билан яхши муносабатда бўлган Эсон Омон оталиқ ва Ўтабберди оталиқларни тутдириб, ини ва ўғлонлари билан ўн бир кишини қатл қилдириб, баъзиларининг хотинларини мотам маросимлари ўтмасдан бурун хизматкорларига мажбуран никоҳ қилдирди[3].

1811-йил ёз келиб, ҳосил йиғилгандан кейин хон Қўнғирот юришини қайтадан бошлайди. Бу юришга бошқа бир ҳодиса ҳам сабабчи бўлади. Қўнғиротнинг эшқули уруғига мансуб Холмуҳаммадхон ва Худойқули оталиқни Тўрамурад сўфи қатл қилдиради. Натижада хон август ойида Хивадан чиқиб Анбар Моноқ ва Мойлижангал ҳудудига етиб келди. Хон ўзбек, қорақалпоқ ва туркман сипоҳийларини бирга қўшиб, Каримберди оталиқни бош қилиб, Қўнғирот қалъаси атрофига чоповулга жўнатади. Улар кўплаб ўлжа ва асирларни хон олдига келтирдилар. Хон ўлжаларни уларнинг ўзига ҳавола қилиб, асирларни қатл қилмасдан қалъа атрофидаги хандакларда ишлатишга юборади [3].

Қалъа қамалини хон Муҳаммадниёз карчак, Берди баҳодир, Дўсим баҳодир, Эшнӣёз оталиқ, Мамишбек ва Танак баҳодирларга топширди. Улар қалъанинг барча дарвозаларини михлаб, ташқи алоқани уздилар. Натижада қалъа ичида қаҳатчилик бошланиб, одамлар кўчаларда ўлиб бошлади. Кўплаб одамлар қалъа деворидан ошиб, хон лашкарларига таслим бўлдилар.

Хон қалъага ҳужумни тўхтатмасдан, турли ҳарбий хийлалар билан уруш-савашда давом этди. Бу урушда қорақалпоқ жангчилари алоҳида фаоллик кўрсатдилар. Айниқса Тайлоқ баҳодир ва Эшбўл баҳодирлар Тўрамурад сўфининг ўғли Дўсотни қўлга тушириш учун шиддатли кураш олиб боришади. Тайлоқ баҳодир унинг олдидан чиқиб, отдан йиқитади. Дўсот чаққонлик билан ўзини дарёга ташлаб кутилиб қолади [3].

Тўрамурад сўфи Гургон йўмитларига ўн бир от эвазига Қурбонбекбийнинг қизини 40 қиз билан сотганда, агар 200 киши жангга кириш учун келса ҳар бирига иккитадан қиз бераман, деб ваъда этган эди. Ўша 200 киши от, туяларга буғдой ва гуруч юклаб Қўнғиротга яқинлашганда жангу жадални кўриб изига қайтишади. Бу воқеани Қандим сардор эшитиб, уларни тутишга бир гуруҳни юборади. Гургон йўмитлари барча юкларни тушириб, изига қараб қочишади. Элтижа қудуғи ёнида уларнинг изидан етиб от ва туяларини қўлга туширадилар ўзларини эса қатлга етказадилар. Улар келтираётган барча озиқ –овқат маҳсулотлари қўшин ихтиёрига ўтказилади. От ва туялар ҳам тақсимланади. Уруш кун сайин шиддатли тус олиб боради.

Қўнғирот жанги давом этаётган ўша вақтда Очамайли ва Кўкўзакли қабилаларидан хонга арзнома тушади. Унда фуқароларнинг Хўжамуродбий ва Тўрамурад сўфи зулмидан озод қилиш ҳақидаги илтимослари битилган эди. Шу аснода халқни афв қилиш ҳам сўралган эди. Хон бу арзномага ижобий муносабат билдиради, уларни афв қилади.

Ойнинг ўнинчи куни хон Каримберди оталиқ ва Абдулла Иноққа фармон бериб, қалъага бостириб киришни топширади. Улар қалъага ёриб қирадилар. Сўфининг барча яқин сафдошларини тутиб қатлга етказадилар. Улар орасида Бухородан келган элчи ҳам бор эди.

Қалъага хон иниси Муҳаммадназарбекни ҳукмдор қилиб қўйди. Қалъанинг барча дарвозаларидан кирган лашкарлар сўфининг мол-мулкини талон-торож қилдилар. Унинг зиндонини бузиб, маҳкумларни озод қилдилар. Маҳкумлар орасида 5-7 йилдан бери кишан ва кундага банд этилган эркак ва аёллар кўпчилиқни ташкил этар эди.

Қалъа босиб олинган пайтда Тўрамурад сўфининг уч ўғли ва бир қанча яқинлари қочиб қолишга улгурган эдилар. Хон уларни таъқиб қилишга киши юбориб, қалъа дарвозалари муҳофазасига Каримберди оталиқ, Худойназар оталиқ, Қилич иноқ, Муҳаммад Ризо иноқ ва Абдулла иноқларни тайинлайди. Ўша пайтда мағлубият яқинлашганини сезиб Тўрамурад сўфининг амалдорларидан Худойберди божимон ўтирган еридан туриб, Тўрамурад сўфининг

гавдасига найза санчди. Бунни кўрган Кўкўзаклик Алибек оталиқ қўлидаги милтиқ билан сўфининг бошига уради. Пайтдан фойдаланган Худойберди божимоннинг ўғли Тожимурод ва Бегим оталиқ ханжар билан Тўрамурод сўфининг бошини кесиб, Муҳаммад Раҳимхон олдида юборади [4].

Оролдаги Тўрамурод сўфи айирмачилиги тугатилгандан кейин мамлакатда тинчлик ва осойишталик ҳукм сура бошлади. Хон сўфидан жабр кўрган кўплаб кишиларни турли мансабларга муносиб кўрди. Нотўғри йўл тутиб, кейин пушаймон қилган кўплаб кишиларни, ҳатто сўфининг бир ўғлини ҳам бағрикенглик билан афв қилди. Шундай қилиб, 1811-йилда Хива хони Қўнғиротни забт қилиб барча қорақалпоқларни ўзига тўла бўйсундирди.

Қўнғирот шахри ўз ҳокимидан ташқари ўз оталиқлари, юзбоши, хўжа, божмон ва бошқаларга ҳам эга эди. Қўнғирот шахри ҳокими Қутлуғмуродбийнинг яқин сафдошлари ва ёрдамчилари Полвонбий ва Юсуфбий эдилар. Улардан ташқари, Қўнғирот шахри ва унинг атрофларини бошқаришда Қўтлуғмуродбийга қиёт уруғидан Ўрозмуҳаммад оталиқ, Пахлавон оталиқ, Ҳасаномон оталиқ, Муҳаммадниёз юзбоши, Холниёз юзбоши, Бобожон хўжа, Байназар божмон, Эрназар божмон ва бошқалар ёрдамлашарди. Шунингдек, ҳоким Қутлуғмуродбий ҳамда Полвонбий, Юсуфбий ва бошқалар, ўз навкарларига эга эдилар ва агар Хива хони ҳарбий сафарга отланса, қўнғиротликлар Қутлуғмуродбий бошчилигида олтиюз навкарни юборишарди. Қўнғирот ҳарбий бошлиқлари орасида 146 та навкарга эга бўлган Бердибий кўпроқ обрў-эътиборга эга эди, Муҳаммадниёз юзбоши 83 та, Худойберди юзбоши 31 та навкарга бошчилик қилардилар [5].

Хива хонлигига бўйсуниб даврида қорақалпоқ жамиятида уруғ-қабилавий муносабатларнинг аҳамияти аввалгидек сақланиб қолди. Бу даврда қорақалпоқлар уруғ-қабилавий бўлиниши жиҳатидан иккита арисга - қўнғирот ва ўн тўрт уруғ («он төрт уруғ») арисига бўлинар эди. Қўнғирот араси шуллик ва жовунғир каби бўлинмалардан иборат эди. Шуллик бўлинмаси саккизта-катта уруғ-қиёт, ачамайли, қўлдоғли, қостамғали, балғали, хандакли, қорамўйин ва муйтен қабилаларини ўз ичига олган. Ушбу қабилаларнинг ҳар бири бир қанча уруғларга, уруғлар тира (уруғ бўлимлари) ларга, тиралар эса кўча («көше»)-майда уруғ бўлимчалари) ларга бўлинар эди. Жовунғир бўлими ҳам шу таҳлидда бўлинар эди.

Этнографик маълумотлар бўйича қорақалпоқларнинг уруғ ва қабилалари сони 307 тани ташкил этади. Шулардан қўнғирот арасига 145 та, ўн тўрт уруғ арасига эса 162 та уруғ ва қабилалар тўғри келади [6]. Уруғ-қабилавий муносабатлар Хива хонлари томонидан жорий қилинган маъмурий тизими билан мустаҳкамланган эди.

XIX-асрда қорақалпоқларнинг ўзини-ўзи бошқариш тизимида ва бутун жамият ҳаётида муҳим ва салмоқли из қолдирган қорақалпоқ бийлари ва оқсоқоллари ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги мулоҳазалар мавжуд.

Есенгелди бий - Хива хонлиги тобеълигига биринчилардан бўлиб ўтган қўнғирот арасидаги қабиланинг бошлиғи. Хива хони Муҳаммад Амин иноққа содиқлиги ва унинг туркманларга қарши юришларида фаол қатнашганлиги учун Есенгелди бий хоннинг марҳаматига сазовор бўлиб, маҳрам унвонини олишга муваффақ бўлган. Лекин сиёсий саҳнага Ойдўст бий келиши билан у иккинчи ўринга тушиб қолади ва оқибатда улар ўртасида рақобат юзага келади. Есенгелди бийнинг кейинги ҳаёти ва фаолияти тўғрисида маълумотлар мавжуд эмас [7].

Ойдўст бий - Есенгелди бийдан кейин Хива хонлиги тобеълигига ўтган қўлдовли уруғининг бошлиғи. Ойдўст бий Муҳаммад Амин иноқ хизматида юриб барча қорақалпоқлар улусининг ҳокими («оға бий») даражасига эришган. Ўз уруғи билан Кўкўзакдан Орол денгизигача бўлган ҳудудларда истиқомат қилган. Фаолияти даври XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи чорагига тўғри келади. Хива хони хизматида ўтгандан сўнг Ойдўст бий бошқа қорақалпоқларни, айниқса, Жанадарё қорақалпоқларини бўйсундиришда хонлик томонидан уюштирилган барча юришларда иштирок этган. Юқори ҳокимият илнжида ўз укалари Бегис ва Миржикни ўлдиради.

1810 йилда Ойдўст бийга Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Оқяқишда қалъа қуришга рухсат беради. Кейинчалик мазкур қалъа «Айдос қала» деб аталади. Ойдўст бий Хива

хонлигида катта обрў-эътиборга эга бўлган. Буни унга саройда «бий бобо» деб мурожаат қилишидан ҳам билиш мумкин. Лекин Оллоқулихон даврида (1825-1842) у ўзининг барча ваколатларидан маҳрум бўлади. Натижада хондан аламзада бўлган бий 1827 йил хонликка қарши халқ кўзғолонига раҳбарлик қилади. Мазкур фаолияти эса унинг бошининг танасидан жудо қилиниши билан якунланган [8].

Давлат Назар бий – манғит қабиласининг кўзга кўринган бийларидан. У Ерназар бий ва Соҳиб Назар бегларбегининг отаси. Давлат Назар бий хонга содиқ қорақалпоқ амалдорларидан бўлиб, Хива хони Оллоқулихон даврида барча қорақалпоқлар ҳоқими даражасига эришган. Хонлиқнинг туркманларга, Эрон ва Хуросонга қилган юришларида ўз навқарлари билан иштирок этган. Жумладан, 1816 йили Суюн бий бошчилигида Дашти қипчоққа ҳамда Оллош бийнинг Қорахон такаларига қарши юришларида, Муҳаммад Раҳимхоннинг 1822 йил июлда хонга бўйсунтиридан бош тортиган Чоржўй туркманларига қарши уруш сафарида, шунингдек, Оллоқулихоннинг 1826 йилги Хуросонга бўлган юришида қатнашган. Шунинг учун бўлса керак унга зўр ишонч билан қараганлар. Бундан ташқари у ўз қабиласининг одамлари орасида катта ҳурматга эга бўлган. Зеро, қорақалпоқ бийлари «бу кишидан манғит қабиласи ва ҳаттоки барча қорақалпоқлар мурувват ва сахийлик кўрди» - деган фикрни айтади [9].

1810–1811 йилларда Оролбўйи қозоқ–қорақалпоқлари хонликга бўйсундирилгач, улар билан ўлпон ва солиқлар масаласида битим тузилди. Муҳаммад Раҳимхон бутун низоларни йўқотиш мақсадида қорақалпоқ оқсоқоллари билан шундай қарорга келди: 1. Қорақалпоқлар қанча ер ишлатишига қарамасдан, ҳар йили хонга 20 минг кичик тилло тўлаб турадилар; 2. Улар хонга 2 минг аскар юборадилар; 3. Умумий ишларга ҳар йили 6 минг одам берадилар. 4. Қўнғиротликлар ва нукусликлар 2 минг тиллодан, хўжайиликлар 500 кичик тилла солғут тўлайдилар [10].

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Сайманов С.С. История города Кунграда (XVIII – первая половина XIX вв.). Тарих фанлари номзоди диссертация автореферати.– Нукус, 2001. – Б.16.
2. Камалов С. Каракалпаки в XVIII–XIX веках. –Т.: 1968. – Б.71; Б.70.
3. Шермухаммад Мунис, Муҳаммадризо Огахий. Фирдавс ул-икбол. Бахтлар боғи. Энг қадимги даврдан 1825 йилгача бўлган Хоразм тарихи. Нашрга тайёрловчилар: Нусратилло Жумахўжа, Сафарбой Рўзимбоев. Масъул муҳаррир Нусратилло Жумахўжа. – Тошкент: Ўқитувчи: 2010. - 197-б.; 368-б.; 743-б.; 374- б.; 378-б.; 381-б.; 388-б.; 402-б.; 419-б.; 438-б.; 448-б.; 455-б.
4. Давлатёр Раҳим. Оллоқулихон. - Урганч, “Қувончбек-Машхура” МЧЖ нашриёти. 2008. –Б.30.
5. ЎЗРМДА, Р-2740-фонди, 2 йиғма, 220 иш, Б.15-16.
6. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков (родоплеменная структура и расселения в XIX – нач. XX века).- М-Л: Изд. АН СССР, 1950. - Б.95.
7. Есенгелди менен Айдос бий//ЎЗРФА ҚҚБ асосий кутубхонаси кўз ёзма фонди. Р-1242, №183023.
8. Айдос бий ҳам оның перзентлери// ЎЗРФА ҚҚБ асосий кутубхонаси кўз ёзма фонди. Р-1299, №184812.
9. Даўлетназар маңғыт бий// ЎЗРФА ҚҚБ асосий кутубхонаси кўз ёзма фонди. Р-1242, №183023.
10. Кун А.Л. Заметки о податях в Хивинском ханстве // “Туркестанские ведомости”, 1873. – № 83. – Б. 52.

УЎК 93/94

ҒУЗОР ВОҲАСИДАГИ “КОРИЗ” ЕР ОСТИ СУВ ИНШООТИ ТЎҒРИСИДА

С.Суюнов, катта илмий ходим, Самарқанд археология институти, Самарқанд

Аннотация. Мақолада, Жанубий Сугднинг шарқий қисмида жойлашган, Ғузор воҳасининг сугорма деҳқончилик тарихи билан боғлиқ янги маълумотлар келтирилган. Ғузор воҳасининг сув иншоотлари қурилиш тарихи тўғрисида илк маълумотлар ўтган асрнинг иккинчи ярмидан қайд қилинган.

Сўнги йилларда олиб борилган қидирув тадқиқотлари натижасида қўлга киритилган маълумотлар асосида, воҳадаги ер усти ва ер ости сув иншоотларининг қурилиш тарихи тўғрисида яқиний хулоса қилинди. Дастлаб, Жанубий Сугднинг шарқий қисмида жойлашган Ғузор ирригация районида, турли даврларга оид сув иншоотлари орқали сугорилган деҳқончилик ер майдонларининг ўзгариш жараёнлари таҳлил этилди. Шу билан бирга асосан ривожланган ўрта асрларда бунёд этилган сув иншоотлари орқали воҳадаги сугориладиган

деҳқончилик ер майдонларининг чегараларига ҳам аниқлик киритилди. Ўрганишлар асосида ер ости сув иншооти ҳисобланган “Кориз” орқали воҳада бир неча юз гектарга яқин қўшимча ер майдонлари ўзлаштирилганлиги аниқланди.

Хулоса қилиб айтганда Гузор ирригация районида олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра, бошқа даврларга нисбатан айниқса, ривожланган ўрта асрларда ер усти ва ер ости сув иншоотларидан кўпроқ фойдаланганлиги кузатилди.

Калит сўзлар: Гидрогеология, Қашқар, Турфон, Кориз, ирригация, ер усти ва ер ости сув иншооти, Қизилча, таноб, қудуқ, туннель.

Аннотация. В статье приводятся новые сведения, связанные с историей орошаемого земледелия Гузарского оазиса, расположенного в восточной части Южного Согда. Первые сведения об истории строительства ирригационных сооружений Гузарского оазиса зафиксированы со второй половины прошлого века.

На основании полученной информации, в результате проведенных исследований за последние годы, сделан окончательный вывод об истории строительства наземных и подземных оросительных сооружений оазиса. Первоначально, были проанализированы процессы изменения площадей сельскохозяйственных угодий, орошаемых ирригационными сооружениями разных периодов Гузарского ирригационного района, расположенного в восточной части Южного Согда. Более того, были уточнены границы орошаемых сельскохозяйственных угодий оросительными сооружениями оазиса, которые были сооружены в средневековье. На основании проведенных исследований установлено, что благодаря подземным водным объектам — «кяриз», в оазисе была освоена несколько сотен гектаров дополнительных земель.

В заключении, можно сделать вывод, на основе проведенных исследований, в результате которого было замечено, что в Гузарском ирригационном районе больше потреблялись наземные и подземные ирригационные сооружения в эпохе развитого средневековья по сравнению остальными периодами.

Ключевые слова: Гидрогеология, Кашгар, Турфон, кяриз, ирригация, наземные и подземные оросительные сооружения, Кызылча, танаб, колодцы, туннель.

Abstract. The article provides new information related to the history of irrigated agriculture in the Guzar oasis, located in the eastern part of Southern Sogd. The first information about the history of the construction of irrigation facilities in the Guzar oasis was recorded from the second half of the last century.

Based on the information received, as a result of research conducted in recent years, a final conclusion was made about the history of the construction of surface and underground irrigation facilities in the oasis. Initially, the processes of changing the areas of agricultural land irrigated by irrigation facilities of different periods in the Guzar irrigation region, located in the eastern part of Southern Sogd, were analyzed. Moreover, the boundaries of irrigated agricultural lands were clarified by the irrigation facilities of the oasis, which were built in the Middle Ages. On the basis of the conducted studies, it was established that thanks to the underground water body - "Kyariz", several hundred hectares of additional land were developed in the oasis.

In conclusion, it can be concluded, on the basis of the conducted research, as a result of which it was noticed that in the Guzar irrigation region, ground and underground irrigation facilities were consumed more in the era of the developed Middle Ages compared to other periods.

Keywords: Hydrogeology, Kashgar, Turfon, kariz, irrigation, surface and underground irrigation facilities, Kyzylcha, tanab, wells, tunnel.

Юртимиздаги ер ости сувларининг таркибини аниқлаш, уларнинг ҳоссасини ўрганиш, келиб чиқиш ҳолатини таҳлил қилиш ҳамда ҳаракат қонуниятлари ва тарқалиш жараёнини кузатиш шу билан бирга хўжаликларга келтирадиган фойдасини ўрганадиган фан Гидрогеология ҳисобланади. Ер ости сувларини қидириш, маълум бир микдорини аниқлаш ва суғоришда улардан фойдаланиш, шу билан бир қаторда ҳар хил усулдаги муҳандислик

иншоотларини қуриш каби амалий масалалар гидрология, геология, гидравлика, ирригация, иқлимшунослик, тупроқшунослик каби фанлар билан чамбарчас боғланган.

Ер ости суви ҳақидаги билимлар қадимдан бошлаб, тўпланиб келинади. Қадимдан шаҳарларнинг пайдо бўлиши уларда суғориладиган ерларга бўлган талабнинг ортиб бориши, суғорма деҳқончиликка асосланган турмуш тарзининг ривожланиши билан боғлиқ бўлиб келган.

Масалан милоддан аввалги III- минг йилликларда Миср, Ҳиндистон, Хитой, Ўрта Осиё ва Озарбайжон каби давлатларнинг ҳудудидан 100 м гача чуқурликда бўлган кудуклардан сув олинганлиги тарихий манбалардан бизга яхши маълум. Ҳаттоки ўша даврлардан бошлаб аҳоли минерал моддалар (шифобахш) дан ҳосил бўлган маданли сувлар орқали даволаниб келинганлиги айtilган.

Фалакиёт, риёзиёт, маъданшунос йирик олим Абу Райҳон Берунийнинг «Отилиб чиқаётган сувларнинг табиати тўғрисида» ги асари гидрогеологияга оид ер усти ва ер ости сув манбаларини ўрганиш билан боғлиқ дастлабки илмий тўплам ҳисобланади. Илмий асарда асосан Устюрт, Султонсанжар, Сарикамиш, Султон Увайсидаги булоқларидан чиқаётган сувларнинг табиий хусусияти тўғрисида ҳам маълумотлар берилган [1].

Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаёти тарихида IX асрнинг иккинчи ярмидан токи XIII аср бошларигача бўлган давр ўйғониш даври ҳисобланади. Унинг асосий белгилари илм-фан ва маданиятнинг барча жабҳаларида қилинган буюк кашфиётларда кўринади.

Тарихдан маълумки ўша даврда қурилиш, ирригация, ободонлаштириш ишларини кенг кўламда амалга оширишга эга бўлган йирик давлатлар –Сомонийлар (IX-X асрлар), Қорахонийлар (XI-XII асрлар) ва Хоразмшоҳлар (XII-XIII аср боши) номи билан боғлиқ. Ўша даврнинг буюк алломалари –Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Носир Хисрав, Маҳмуд Кошғарий, Абулқосим аз-Замахшарийлардир. Улар нафақат математика, астрономия, геология, география сингари фанлар, балки сув илми (дарёлар, тўғонлар ва ер ости сув иншооти) ривожига ҳам улкан ҳисса қўшганлар [2].

Ўрта асрнинг буюк олими Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ўзининг машҳур “Китоб ал-жабр вал муқобала” асарининг сўз бошида “математика турли ҳисоблашларда, ер сатҳини ўлчашда, канал қазииш зарур бўлганда керакдир” [3] деб айtilган. Бундан ташқари Европалик ўйғониш даври олимлари Агрикола, Палисси, Стенолар ҳам ер ости сувларининг пайдо бўлиши ва уларнинг хусусиятлари тўғрисида кўп йиллар давомида тадқиқотлар олиб боришган. Ҳаттоки, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларига келиб ер ости сувларининг тарқалиш қонуниятлари ҳам ишлаб чиқилган. Бундан ташқари XX асрнинг иккинчи чорагида Ўзбекистан ҳудудининг биринчи марта гидрогеологик (сув илми билан боғлиқ) харитаси тузилган. Шу билан бир қаторда умумий гидрогеологиянинг янги соҳаси сифатида палеогидрогеология (қадимги геологик даврлардаги ер ости сувлари ҳақидаги таълимотни ўрганадиган) фани вужудга келган. Мавжуд ташкил этилган фаннинг тарақиёт натижаларидан бири ер ости сув иншоотларининг вужудга келиши ва уларнинг қазилиши билан боғлиқ.

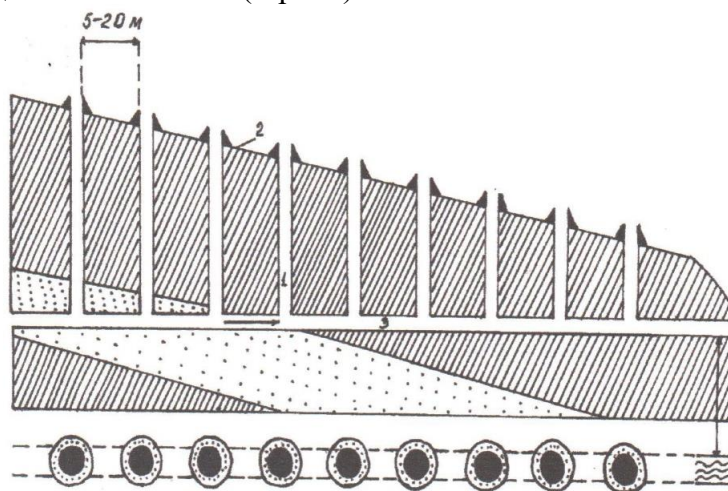
Бизга география фанидан маълумки Қашқадарё воҳасининг географик жойлашуви, унинг табиий иқлим шароити ва ер рельефига қараб (Қашқадарё водийси бўйича) 4 та қисмга бўлинади. Улар текислик, паст текислик, қир адир тоғ ён бағирлари ва тоғлардан иборат. Воҳа текислик ҳудудининг тупроқ иқлим шароити аҳолининг кўп қиррали хўжалик фаолияти учун энг қулай ҳисобланади. Дарё водийлари, дарёлар ва сойларнинг аллювиал ётқизиклари ҳам жуда қулай, шу сабабли бу ерда хўжалик асосан суғорма деҳқончиликка мўлжалланган. Шу сабабли ҳам Жиннидарё, Оксударё, Танҳоздарё, Қизилдарё ва Яккабоғдарё каби кўплаб тоғ дарёлари ва сойлар аҳоли зич жойлашган кичик воҳаларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган.

Қашқадарё воҳасининг жануби-шарқий қисмида жойлашган Ғузор туманида олиб борилган сўнгги археологик қидирув тадқиқотлари натижасида ер ости техник сув иншооти ҳисобланган Кориз тўғрисида ҳам янги маълумотлар қўлга киритилди.

Араб ёзма манбалардан бизга маълумки коризлар шарқнинг қадимий гидротехник қурилиш усуллариининг энг мураккаб намунаси ҳисобланган. Унлардан асосан қир, адир ва тоғ ён бағридаги ерларни ҳамда лалмикор деҳқончилик ер майдонларини суғоришда кенг фойдаланиб келинган. Кориз ер ости сув иншоотидан кўпроқ Эронда ва Қашқарда жуда кенг фойдаланиб келинган. Масалан ғарбий Хитойга саёҳат қилган рус сайёҳи Грум-Грижимайло кориз ер ости сув иншооти ҳақида шундай деб ёзади “Турфон вилояти Ўрта Осиё ҳудудида жойлашган бўлиб, Турфон ерлари асосан кумлок, тошли-шағалли чўллардан иборат. Масалан Турфон ерларига юқоридан қаралганда, унинг кўп жойларида қандайдир турна қатор қудуқлар кўринади”, бу коризлардир деб айтган [4].

Ўзбекистон ҳудудида бундай ер ости сув иншооти ҳисобланган коризлардан ҳам асосан тоғ ён атрофи ва текислик қисмидаги ер майдонларни суғоришда фойдаланган. Жумладан Сирдарё, Сурхондарё, Зарафшон, Қашқадарё, Сангзор воҳалари ҳамда Нурота, Жанубий-Хоразм ва ғарбий ҳудуд ҳисобланган Қорақалпоғистонда бунёд этилган ер ости сув иншооти коризлар шулар қаторидандир. Бир тарихий қўлёзма кўринишида бўлган манбада Муҳаммад Латифхоннинг ўғли Ҳасан томонидан (XVIII-асрнинг охири, XIX-асрнинг бошлари), Ғузор воҳасидаги кўрик, бўз ва дашт ерларни ўзлаштириш мақсадида ер ости сув иншооти кориз қаздирилганлиги тўғрисида маълумот берилади. Бу ер ости сув (техник) иншооти орқали тахминан 800 танобга яқин (бир таноб ер тахминан 0,25-0,5 гекторга тенг) ер майдони суғорилганлиги таъкидланади.

Ўрта Осиёда қазилган коризлар мураккаб ирригация иншооти ҳисобланиб, улар асосан ер ости сув захираларини тепага олиб чиқиш мақсадида бунёд этилган. Ер ости сув захирасидан фойдаланиш усуллари эса IX-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб токи ҳозирги вақтгача кузатилади. Айнан шу даврдан бошлаб, Ўрта Осиёнинг тоғ олди ҳудудларида жойлашган қия текислик ер майдонларини суғоришда, ер ости сувларини параллел бир жойга йиғиб ер устига чиқариш учун махсус қазилган қудуқлар тизими орқали бунёд этилган “Кориз” лардан фойдаланиб келинган (1-расм).



1-расм. Кориз ер ости сув иншооти, (А. Муҳаммаджонов) [5]. а). Ер ости қудуғи, б). Ер усти қобиғи, в). Ер ости сув йўли. г). --->Ер ости сувларининг маълум бир туннель бўйича ҳаракатланадиган сувнинг йўналиши

Ер ости сув иншооти “Кориз” ни қазиш учун биринчи навбатда ер ости сув сатҳида юз берадиган ўзгаришлар ҳамда ер рельефидаги нишабликни тўғри белгилаш талаб қилинган. Коризларни қазишда махсус асбоблар (Ватерпас ва Астролябия) дан жуда кенг фойдаланилган. Ушбу техник қурилмалар орқали ер остида олиб бориладиган қазиш ишлари аниқ геометрик ҳисоб-китоб қилинган. Шундан сўнг коризларни қазиш ишларига руҳсат борилган. Мавжуд техник қурилмалар ёрдамида қазилган қудуқлар ер остидан, лаҳим (туннель) орқали бир-бирига улаб борилган. Улардан ҳосил бўлган сув манбаи эса текисликка чиқарилган [6] (2- расм).

Дастлаб Кориз қовланиши зарур бўлган ҳудуд аниқлаб олинган. Сўнгра ушбу ҳудуд бўйлаб, кориз трассаси белгилаб чиқилган. Шу тариқа трасса бўйлаб, ҳар 10-15 метрда

кудуклар қовланган. Қудуқлар тизими ер остида бир-бирига лаҳим (туннель) орқали қўшиб борилган. Белгиланган ҳудуддаги ер ости сувларини тўпланишига қараб сув чиқадиган бош қудуқнинг чуқурлиги бир неча метргача етган. Қудуқлар, лаҳим (туннель) орқали бир-бирларига ер остида бирлаштирилган бўлиб, уларнинг баландлиги тахминан 2 м дан 6 м гача бўлган. Кориз ер ости сув иншоотининг узунлиги ернинг нишаблигига қараб 500 м гача борган [7].



2-расм. Кориз ер ости сув иншоотининг текисликка сув олиб чиқадиган ариғи (Р. Равшанов бўйича)

Ўзбекистонда коризлар энг кўп тарқалган ҳудуд Нурота таманидир. Улар асосан Нурота тоғ тизмасига кирувчи Оқтоғ ва Баҳилтоғ ён бағирларида қазилган бўлиб, иншоот сувни шу тоғларда тўпланадиган ер ости сувларидан олган. Мавсумий ёмғир сувлари ер орқали сизиб ўтиб, ер остидаги ғовак муҳитда жойлашган шағал тошлар ва конгломератлар оралиғидан шимоли-ғарбга паст томонга қараб ҳаракат қилган. Ҳосил бўлган сувлар, қатор жойлашган қудуқлар орқали текислик томон йўналтирилган ва ер юзига чиқарилган. Нурота туманида фойдаланиб келинаётган Қалтакориз ер ости сув иншоотининг лаҳим (туннель) қисми ҳозиргача яхши сақланган [8] (3-расм).



3-расм. Кориз ер ости сув иншоотининг туннель қисми (С. Суюнов бўйича -2015)

Юқорида қайд этилган Кориз ер ости сув иншоотини қуриш ниҳоятда оғир ва мураккаб жараён ҳисобланади. Унда машаққатли кўл меҳнатидан ташқари ер ости сувларининг тўпланадиган қатламлари йил давомида ҳосил бўладиган сувларнинг сатҳида рўй берадиган ўзгаришлар аниқ ҳисоб-китоб қилинган. Бундан ташқари кориз сувларидан фойдаланувчилар ва сувни таҳсимловчилар ўртасида низолар келиб чиқмаслиги учун ҳар йилги суғориш ишлари даврида муроблар сайланиб улар ариқлар, булоқлар ва коризларни тозалаш ишлари билан ҳам шуғулланган [9]. Муробларнинг сўзларига кўра коризларда асосан куз ва қиш ойларида ер ости сувларининг даражаси энг паст бўлган вақтда иншоотда тозалаш ишларини амалга

оширилган. Куз ва қиш мавсумида воҳанинг йирик сунъий суғориш каналлари, ариқлар, коризлар, биргаликда хашар йўли билан тозаланган [10]. Шулар билан бир қаторда коризларнинг сувидан фойдаланиб келган аҳоли ҳам иншоотларни тозалашда (уларни тозалаш мураккаб бўлганлиги учун) қўшимча ишчи кучи сифатида иштирок этган.

Нурота туманида ҳозирги кунгача фойдаланиб келинаётган ер ости сув иншооти «Калтакориз» деб номланиб, унда 50 та қудуқ мавжуд. Айниқса баҳор мавсумида иншоот орқали бир неча гектарга яқин ер майдонлари суғорилади.

Худди шундай ер ости техник сув иншооти Жиззах вилоятининг Фориш тумани тоғ олди ҳудудида Сўлоқли қишлоғининг дашт мавзейсида ҳам аниқланган. Олинган маълумотларга кўра ер сатҳидан 1 м. 65 см чуқурликда, ер остидаги йиғилган сувни текисликка олиб чиқадиган, сақланиши яхши бўлган иншоот қайд этилган. Қизиқарли томони шундаки иншоотнинг сақланиб қолган лаҳим (туннель) қисмининг остига қум плиткалар ётқизилган. Иншоотнинг остки қисмидан токи оғзигача баландлиги 1,10 м га, остки туннель қисми остигача 36 см га, қудуқ оғзининг диаметри 1,30 м га тенг [11]. Ҳозирга келиб Сўлоқли коризи бутунлай кўмилиб кетган.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси археология институтининг Кеш археология отряди 2013-2014 йилларнинг ёз ойларида Ўзбекистонда археологик ёдгорликлар мажмуасини тузиш мавзуйси остида Қашқадарё вилоятининг шарқий ва жануби-шарқий ҳудудлари (туманлар кесими) да қидирув тадқиқотлари олиб борди. Қидирув тадқиқотлари натижасида аниқланган археологик ёдгорликлар билан бир қаторда сунъий суғориш тармоқлари, эски ўзанлар, ариқлар, сув иншоотлари ва кориз ер ости техник сув иншоотлари аниқланди. Кориз ер ости сув иншооти ер сатҳидан 1,10 м, чуқурликда сақланган бўлиб, унда ер ости орқали сувни текисликка олиб чиқадиган қудуқнинг иккита оғзи қисми сақланганлиги кузатилди. Сақланиб қолган бош қудуқнинг оғиз диаметри 90 см га тенг бўлиб, унинг лаҳим (туннель) қисми кўмилиб кетганлиги аниқланди. Маҳаллий аҳолининг сўзларига кўра бу техник иншоот Қизилчакориз номи билан аталган (4- расм).



4-расм. Яккабоғ тумани шимолий дашт ҳудуди Қизилкўрғон ёдгорлигига яқин жойлашган кориз ер ости сув иншоотининг бош қудуғи

Тадқиқотлар давомида аниқланган ер ости сув иншооти Қизилчакориз, Қизилча тоғ олди ҳудудида жойлашган бўлиб, ўша ҳудуддаги текислик ер майдонларини суғориш мақсадида бунёд этилган деган фикрга келинди. Чунки олиб борилган тадқиқотлар натижасида шу нарса аниқ бўлдики ер ости сув иншооти ҳисобланган Қизилча кориз тахминан XI-XII асрларга ковланган. Бундай ҳулосага келишимизга асосий сабаб Қизилчакориз ер ости техник сув иншоотининг шимолий қисмида XI-XII асрларга оид қишлоқ типдаги ёдгорлик Қизилкўрғонтепа сақланиб қолган [12]. Ёдгорлик орқали Қизилчакориз ер ости сув иншоотининг даврий санаси аниқланди.

Юқорида олиб борилган тадқиқотларнинг барчаси, яъни суғориш ишлари билан боғлиқ бўлган дарёлар орқали (сунъий тармоқлар) ковлаш, сойлар сувлари орқали (тўғонлар) бунёд

килиш, кориз иншооти орқали (ер ости сувларини), ер устига чиқариш ва улардан фойдаланиш каби ишлар, инсонларнинг ўша даврлардаёқ юқори билим ва тажрибага эга эканлигидан дарак беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар I-VII томлар, Тошкент, ФАН, 1968-1987.
2. Буюк сиймолар, алломалар. Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донушмандлар. I китоб,-Тошкент: Мерос, 1995.
3. Аҳадова М., Ўрта осиёлик машхур олимлар ва уларнинг математикага доир ишлари, Т., 1983.
4. Грумм-Грижимайло Г. Е. Описание путешествия в Зап. Китай, М., 1948.
5. Мухаммаджонов А. Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи, “ФАН” нашриёти, Тошкент, 1972.
6. Равшанов Р. Самарқанд воҳасининг сув ўлчовлари ва сув таҳсимоти тартиблари, Тошкент. 1974.
7. Бобоҳўжаев А. Коризлар тўғрисида, Фан ва турмуш, Тошкент, 1984.
8. Суёнов С. Нурота коризлари ҳақида, Ўзбекистон қадимда ва ўрта асрларда маърузалар баёни. Самарқанд 1992.
9. Федченко А. П. Кариз//Материалы для статистики Туркестанского края; Ежегодник. Вып. 2. СПб., 1873.
10. Аҳадова М., Ўрта осиёлик машхур олимлар ва уларнинг математикага доир ишлари, Т., 1983.
11. Суёнов С. Шимоли-ғарбий Уструшонанинг суғорилиш тарихи (V-XVI асрлар, археологик материаллар асосида), Диссертация: т.ф.н., Самарқанд-1999.
12. Раимкулов А.А., Суёнов С.С., Саидов М.М., Ражабов А.Ю. Ўзбекистон археологик ёдгорликлар каталоги, 5 том. Қашқадарё вилояти. 1-қисм. Яккабоғ тумани, Самарқанд, 1913.

УЎК:323.573.4

ҚАДИМГИ УСТРУШОНАДА БРОНЗА ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШГА ДОИР

Ф.Тошбоев, PhD, Жиззах давлат педагогика университети, Жиззах

Аннотация. Муаллиф ушбу мақоласида Қадимги Уструшона ҳудудида ўрганилган бронза даврига оид ёдгорликлар материалларини таҳлил қилган. Бунда Андронова маданиятининг Федоров ва Аликул босқичларидаги миграциялар натижасида Уструшона ҳудудларининг фаол ўзлаштириб боиланиши Желлигулли, Бахмалсой, Кулписар ва Моргузар тоғларидаги ёдгорликлар материалларда акс этганлиги асосланган.

Калит сўзлар: тош яшик, Желли гулли, Бахмалсой, Афанасьев, Окуневск, Қорасук маданияти, Федоров, Олтой ўлкаси, Коракўл маданияти, А.В. Шишов, Мўминобод, ГИС таҳлиллари, дольмен, Андронова маданияти.

Аннотация. В данной статье автор проанализировал материалы изученных памятников эпохи бронзы на территории Древней Уструшаны. Он основан на том, что начало активного освоения уструшанских территорий в результате миграций федоровского и аликульского этапов андроновской культуры. Это отражается в материалах памятников Джеллигуллинских, Бахмалсойских, Кулписарских и Моргузарских гор.

Ключевые слова: каменный ящик, Желли гули, Бахмалсой, Афанасьев, Окуневск, Карасукская культура, Федоров, Алтайский край, Коракольская культура, А.В. Шишов, Моминабад, ГИС-анализ, дольмен, андроновская культура.

Abstract. In this article, the author analyzed the materials of the studied monuments of the Bronze Age on the territory of Ancient Ustrushana. It is based on the fact that the beginning of the active development of the Ustrushana's territory as a result of migrations in the Fedorov and Alikul stages of the Andronovo culture. This is reflected in the materials of the monuments of the Dzhelligullinsky, Bakhmalsoy, Kulpisar and Morguzar mountains.

Key words: stone box, Zhelli guli, Bakhmalsoy, Afanasiev, Okunevsk, Karasuk culture, Fedorov, Altai region, Korakol culture, A.V. Shishlov, Mominabad, GIS-analysis, dolmen, Andronovo culture.

Қириш. Жиззах шахрининг ғарбий қисмида жойлашган тоғларда олиб борилган изланишлар натижасида, қояларда жойлашган сўнги бронза ва илк темир даврига оид тош яшик кўринишидаги қабрлар аниқланди ва очиб ўрганилди. Бу ерда ўрганилган тошдан

ясалган қабрлар, тоғ тепасидаги қоянинг тош қатлами кесиб ўтган устига қурилган. Қабр (тош яшик) усти тўлиқ тошлар билан тўлдирилган. Бошқа хил қабрлар устига ҳам плита тошлар қўйиб ёпилган. Қабр полида сақланиши ёмон ҳолатдаги, боши ғарб томонга қаратиб қўйилган одам суяклари қайд этилди. Суяклар тозаланганда маълум бўлдики, қабр тоғ устида қоя тошни кесиб (марҳум учун махсус тўрт бурчак кўринишидаги, тош яшик шаклида) ясалган ва қабр тош яшик кўринишини олган.

Боғишамол мемориал ёдгорлиги шимолидаги тоғ ёнбағрида ҳам битта қабр ўрганилди. Мазкур қабр бизгача бузилган. Сақланиб қолган қисмида олов излари ва пишган кесак қолдиқлари ва одам суягининг баъзи қисмлари қайд қилинди. Жасад бош тарафида деярли бутун ҳолдаги мил. авв. XIII-XII асрларга оид дашт бронза даври жамоалари моддий маданиятининг Зарафшон варианты (Федоров, Орск - Октяба гуруҳидаги ёдгорликлардан топилган сопол идишларга ўхшаш)га оид сопол идиш топилди.

Сўнги йилларда олиб борилган бу каби изланишлар, сўнги бронза даврига оид миграциялар натижасидаги манзилгоҳлар Уструшонанинг фақат тоғли теграларида эмас бошқа (тоғ олди ва дарё водийлари) ҳудудларда ҳам вужудга келган деган фикрга келишимизга сабаб бўлмоқда. Бундай фикрга келишимизга Желли гулли қишлоғи яқинидаги тоғ қояларида ўрганилаётган тош яшик кўринишидаги қабрлар сабаб бўлмоқда. Бу қабрлар ясаиш шаклига кўра Олтой ўлкасидаги Коракўл маданиятига оид қабрлар ва Кавказнинг шимоли – ғарбий ҳудудларидаги сўнги бронза даври қўйиндиларига ўхшайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Олтой ўлкасидаги Коракўл маданиятига оид қабрларни ўрганган археологлар уларни уч хил типга ажратганлар ва уларнинг кўпчилигини тош яшик кўринишидаги қабрлар ташкил этади. Бу қабрларнинг кўпчилиги барча томондан тош плиталар билан ўралган тош яшик кўринишида бўлган [1. стр. 28.,рис.69-71]. Кавказнинг шимоли – ғарбий ҳудудларида А.В. Шишлов ва Н.В. Федоренко томонидан ўрганилган 193 қабр иншоатлари конструкциясига кўра 5 гуруҳга бўлинган. Барча типлар учун асосий хусусият қабрларнинг ер устида жойлашганлиги ва тошлардан қурилганлиги ҳисобланади. Улардан биринчи гуруҳга 75 қабр киритилиб, унда жасадлар тошдан ясалган қабр(тош яшик)ларга дафн этилган [2. Стр. 63-73]. Бунда, тошлардан ясалган қабр девори, худди Желлуғилли қабрлари каби материкдан бироз ўйиб кирилиб, деворнинг юқори чеккаси ва ёпиш учун қўйилган тош плита ер юзаси горизонтига тенг ҳолда жойлаштирилган. Қабр (яшик) деворлари асосан, тош ва кумтош бўлақларидан, икки ҳолатда яшик тагига иккита тош плита қўйилиб, устини ёпишда бир ёки бир нечта тошлардан фойдаланилган. Улардаги қизиқарли хусусиятлардан бири, баъзи қабрларда алоҳида қўйилган идишлар қабрдан ташқарида қайд қилинган [2. Стр. 68]. Бундай ҳолат Желлигули №4 даҳмада ҳам кузатилди. Унда сопол идиш қабрдан ташқарига қўйилган эди.

Фикр юритиш мукинки, ушбу (тош яшик) қабр соҳиблари миграциялар натижасида, Ўрта Осиё ҳудудларига Мўғилистон, Жанубий Сибир ва Олтой ўлкасидан кириб келган ва ўзларининг тош яшик кўринишидаги қабрларга дафн этиш анъанасини давом эттирган. Кейинчалик уларнинг катта қисми ғарбий ўлкалар (Кавказ)га томон кўчиб кетган бўлиши мумкин [3. Стр. 7-9].

Бронза даври дашт чорвадор қабилалари маданияти билан боғлиқ ёдгорликлар Зарафшон воҳасида кўплаб ўрганилган. Улар манзилгоҳлар, уй-жойлар қолдиқлари, тоғ қончилиқ билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш объектлари – металлургия марказлари ҳамда мазоркўрғонлардан иборатдир[4. Б. 105]. Зарафшон воҳасидаги бронза даврига оид Гужайли, Мўминобод, Қизил-қир, Сайгус, Чакка, Сиёб, Дашти Ашт, Дашти Қазо каби чорвадорларга мансуб мазоркўрғонлардаги қабр тузилиши, марҳумларнинг дафн маросимлар, оловга сиғиниш излари, сопол идишларнинг ясаиш, шакли ва нақшлари, марҳумнинг антропологик типи Андроново жамоаларига хос хусусиятларни ўзида намоён қилади[5. Б. 107-111]. Бу жараён эса академик А.А. Асқаров таъбири билан айтганда,- “чорвадор туркий тилли даштликларнинг Зарафшон водийсининг сўғдийзабон қадимги деҳқончилиқ маданияти жамоалари билан илк бор аралашиб, қоришиб яшай бошлаганликларидан далолат беради” [6. Б. 230].

Шу пайтгача Тошкент воҳасида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида, кўчманчилар сўнгги бронза даврида минтақани фаол ўзлаштириб бошлаганлиги аниқланган. Улар Андронова маданиятининг Петров, Федоров, Саргари-Алексеев босқичларига мансуб чорвадор қабилалари томонидан ўзлаштирилган. Бу жамоларга мансуб ёдгорликлар Янгийўл шаҳри жанубидаги, Жун ариғи бўйлари ва Искандар қишлоғи атрофларида ўрганилган. Улардаги материаллар хусусиятига кўра, Андронovo маданиятининг Федоров маданиятига мансублиги аниқланган. Шунга ўхшаш материаллар “Никифоров ерлари”, Шоштепа, Мингўрик ва Қорақамишсой ҳудудлари. Чирчик дарёсига Чимбойликсuv яқинида ва Бурчмулло қишлоғида ўрганилган[7. Стр.3].

Юқорида санаб ўтилган ёдгорликлардаги материаллар мил.авв. II минг йилликка оид Қозоғистон ва Ўрта Осиёдаги, Федоров ва Саргари-Алексеев маданиятига тегишли эканлиги таъкидланган [8. Стр. 53-54]. Сўнгги бронза даври материалларига таяниб айтиш мумкинки, Чоч воҳаси ва Суғд ҳудуди мил.ав. II-I минг йилликларнинг чегарасидан бошлаб қадимги ўтроқ деҳқончилик вилоятлари билан маданий алоқалар ўрнатган Андронovo чорвадор қабилалари томонидан фаол ўзлаштирилган. Бироқ, Қадимги Чоч ва Суғд ҳудудларида кенг тарқалган дашт бронза даври жамоалари маданияти билан боғлиқ ёдгорликларнинг қўшни икки тарихий маданий воҳа оралиғида жойлашган Уструшона ҳудудларида йўқлиги бу мавзу доирасида махсус тадқиқотлар олиб борилмаганлиги билан боғлиқ ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Кейинги йилларда Уструшона тоғли тегралари хусусан, Моргузар тизмасида ландшафт-археологик изланишлар ва ГИС таҳлиллар ёрдамида қадимий кўчманчи чорвадорларнинг излари аниқланди. Тадқиқотчи Ф.А. Мақсудовнинг таъкидлашича, табиий шароитнинг қулайлиги натижасида бу ҳудудда бронза даври чорвадор жамоаларининг қўналғалари шаклланган. Булар денгиз сатҳидан 1100-1800 метр юксакликдаги Ғалчасой, Қоратош, Бешарчасой, Мойликўтон ва Ўйиктош водийлари ҳамда 2000-2500 метр баландликдаги Бедана даласи платосидан ўрин олган Тошбулоқ яйловлар бўлган[9. Б. 17]. Ўтказилган археология прогноз модели асосидаги тадқиқотларга кўра, Моргузар тизмасида қадимги давр кўчманчи чорвадорларнинг яшаши учун зарур бўлган талабларга жавоб берадиган экологик бурчаклар “нишалар” мавжуд бўлган. AMS/¹⁴С радиоуглерод даврлаштириш, бир қатор қўналғаларнинг ўрнашуви, стратиграфияси ва моддий маданиятига қараганда, кўчманчи чорвадорларнинг бу ерни ўзига хос ривожланган ўрнашув анъаналари негизида энг кечи билан эрадан олдинги II минг йилликдан бери сўнгги 4 минг йил давомида ўзлаштиргани аниқланган[9. Б. 17].

Ушбу фикрни мустаҳкамлаш учун яна қўшимча маълумотлар келтиришни маъқул топдик. 1956 йил кузги мавсумида ЎзР ФА тарих ва археология Институтининг Я.Ғ.Ғуломов бошлиқ Мохандарё экспедицияси Жиззах шаҳидан 30 км шимол томонда қадимда кўчманчилар дашти билан чегарада қурилган Қулписарота сағанаси ва ундан 100-120 м шарқда, Ўрта Осиё ҳудудида ягона бўлган (ўртаси ботик, ўлчами 180 см х 150 см ва баландлиги 120 см бўлган) тош дольменни ўрганган[10. Стр. 95]. Муаллиф фикрича, ушбу дольмен бронза даври қабр иншоатларига таълуқли ҳисобланиб, ундаги дафн удумлари ислом пайдо бўлишидан 2000 йил олдин мавжуд бўлган [10. Стр. 95].

2009 йил Ш. Рашидов туманининг Бахмалсой қишлоғи (биз ўрганаётган Желли ғулли қишлоғидан 5 км жануб)да бронза даврига оид, дафн буюмларига анча бой бўлган қабр ўрганилган. Муаллифнинг таъкидлашича қабр ва унда қайд қилинган материаллар (металл буюм- билгузуклар ва сопол идишлар бронза даврига оид бўлиб улар шу даврга оид Суғддаги Мўминобод мозоркўрғонлари билан деярли бир хил ўхшашликка эга[11. Б. 89-92]. Л.М. Сверчков томонидан Зомин тумани, Дуоба қишлоғидан Ўрикли дарёси бўйидан бронза даврига оид ёдгорликдан бронза чопқи-болта (тесла-кельта) ҳам бу фикрни мустаҳкамлашга хизмат қилади [12. Стр. 119].

Таҳлил ва натижалар. Энди ушбу маданиятларнинг шаклланиши масаласига тўхталсак. Собиқ иттифоқ даври археологик адабиётларида ўра кўринишдаги қабрлар “ямные культура” номини олган Афанасьев ва унинг сўнгги босқичи ҳисобланган Окуневск маданиятлари таъсирида вужудга келганлиги таъкидланади. Бунда бронза даври Ордос

қабилаларининг ўрни катта бўлган ва улар Хитойга яқин параллелда ривожланган [13. Стр. 137].

Ушбу маданиятларнинг давоми ҳисобланган Андронова маданиятининг Федоров ва Аликул босқичлари аниқланган. Уларга оид ўра қабрлар асосан, тош яшик, циста ва аралаш ҳолатда бўлган [14. Стр. 35]. Андронова маданияти Федоров босқичи Ўролнинг шарқи ва Тобол водийсида, Аликул (ғарбий Андронова – ёғочбанд маданияти) қатлами эса ғарбий Қозоқистон ва жанубий Урал бўйларида шаклланган.

Бу қабилалар ҳақида илк ёзма маълумотлар бронза ва суяк буюмларга туширилган иеорглифлар маълумот беради. Жанубий Сибир ва Монголия дашт ва чўлликларида Карасук ва Оленной камен маданиятлари аҳолисида кўчманчи чорвачилар ва суворийлар гуруҳлари шаклланади. Бунинг натижасида отда жанг олиб боришга қулай бўлган узун қилич ва қалқон кейинчалик, узоқ масофага отадиган камонларга эга эга отлик суворийлар (кавалерия) аскарлар пайдо бўлади. Бу эса жанг қуроллари соҳасида бошқа ҳудудлардаги қабилаларга нисбатан уларнинг устунлигини таъминлаган. Айни пайтда кўчманчи чорвачиликнинг экстенсив ривожланиши, дашт қабилаларида иқтисодийнинг яхшиланиб, ижтимоий муносабатларни кучайишига сабаб бўлган.

Сунгги бронза даврида (м.вв. II-I мингйилликлар чегараси - м.авв. XIV- XIII асрларда) Евроосиё китъаси ҳудудида Атлантик босқичининг иқлим оптимум вақти тугагандан сўнг бошланган совуқлик Волга бўйлари ва Қозоғистон чўлларида иқлимнинг аридизациясига сабаб бўлган[15. Стр. 15-17]. Волгадан Иртишгача ёйилган чўл ҳудудларидаги совуқ қишлар чорвадорларни шу мавсумда жанубда - Ўрта Осиё тоғ олди воҳалари ва дарёлари бўйларида яйлов излашга мажбур этган. Бу эса Ўрта Осиё ҳудудига Андроново жамоаларининг чорвадор қабилалари фаол кириб келишига асосий сабаблардан бири бўлган. Уларнинг асосий қисмини бошқа қабилаларни ҳам ўзига бирлаштирган Монголия ва Жанубий Сибирнинг Қарасук маданияти қабилалари ташкил этган. Бу маданият аҳолиси монголоид элементлари бўлган европа ирқига мансуб бўлган [13. Стр. 139].

Е.Е. Кузминанинг ёзишича, кўчманчиларнинг Евросиё даштларидан Ўрта Осиё ва жанубий минтақаларга миграцияси тахминан мил. авв. XVI асрдан босқичма –босқич амалга оширилган. Унинг бошланғич нуқталари Волгабўйи, Жанубий Урал, Қозоғистоннинг шимолий-ғарби ва Ғарбий Сибир даштларида жойлашган. Бу ерлардан чорвадор қабилалар Жанубий Оролбўйи, Шарқий Каспийбўйи, Туркманистоннинг жанубий-ғарби, қуйи Мурғоб, Зарафшон ва Тошкент воҳалари ҳамда Фарғона водийси ва Жанубий Тожикистон ҳудудларига келиб ўрнашган[16. Стр. 122-138].

Айни пайтда бу қабилаларнинг катта қисми ғарбий ва шарқий йўналишларда Қадимги Хитойдан, архаик Юнонистонгача бўлган ҳудудларни забт этишга киришади. Мил. авв. II-I минг йилликларда отлик қўшин билан яхши қуролланган Қарасук маданияти Хитой ички ҳудудларига мил. авв. XII асрларда Енисей ҳавзалари, мил. авв. X асрларда Орол бўйларида пайдо бўлади. Бу жараён кейинчалик ҳам давом этиб, мил. авв. VII асрларда улар скиф қабилалари номи билан Дунайнинг жанубий ҳудудларини эгаллаган. [13. Стр. 140]. Бу қабилалар, нафақат, Евро Осиёнинг бепоён даштларида, балки, Ўрта Осиёнинг дашт ва саҳролари, тоғлик зоналарнинг дарё ҳавзалари ҳамда тоғ олди адирларда хўжалик юритганлар. Даштдан кириб келган аҳоли секин-аста ўтроқлашиб, маҳаллий аҳоли билан турли хилдаги маданий алоқалар натижасида яқинлашиб, қоришиб бориши минтақада ижтимоий сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг янада жонланишига сабаб бўлган[17. Стр. 96-99].

Хулоса ва таклифлар. Қадимги Уструшона сунгги бронза даври материалларига таяниб айтиш мумкинки, мил.ав. II - I минг йилликларнинг чегарасидан бошлаб ушбу ҳудуд қадимги ўтроқ деҳқончилик вилоятлари билан маданий алоқалар ўрнатган Андроново чорвадор қабилалари томонидан ўзлаштириб бошланган. Тоғ олди воҳалари ва дарёлар бўйларидаги унумдор яйловлар чорвадор қабилаларнинг Уструшонага кириб келиши ва ўзлаштиришига асосий сабаблардан бири бўлган. Табиий бойликлар – темир, олтин, қумуш, мис, феруза конлари ҳам Андроново қабилаларининг қизиқишига сабаб булган[8. Стр. 55]. Бу ҳолат бронза даври металллар хомашёси ва минерал тош конлари нафақат Қурама, Чотқол тоғлари,

Зарафшон тизмаси, Нурота тоғлари ёки Қизилқумда, балки Моргузар тоғларида ҳам фаол ўзлаштирилганлигини кўрсатади. Уларга таяниб айтиш мумкинки, Уструшона худудининг металлга бой тоғ ва тоғ ёнбағирлари, тоғликлар орасидаги чорва йўллари кесишмалари ва дарё воҳаларидаги яйловлар бронза даврида фаол ўзлаштириб бошланган. Худудда ўрганилаётган материаллар минтақада хўжалик маданий типларининг шаклланиши ва кўчманчиларнинг бронза давридаги миграцияси билан боғлиқ саволларга ойдинлик киритади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Кубарев В.Д. Памятники Каракольский культуры Алтая. Новосибирск, 2009.
2. Шишлов А.В., Федоренко Н.В. Погребальный обряд племен северо-западного побережья Кавказа в конце VII – V вв. до н.э. (по материалам Владимировского могильника). Аргонавт. Черноморский исторический журнал. 2006. №2.
3. Сулейманов Р.Х., Гордеева Е.А. К вопросу об особенностях культурогенеза и урбаногенеза юга Уструшаны // “Қадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт)” (Республика илмий-амалий конференция материаллари. Жиззах, 2019.
4. Сагдуллаев А.С., Холматов Н.Ў., Абдуллаев Ў.И. ва бошқ... Марказий Осиёда тарихий маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари. Тошкент, “Университет”, 2020.
5. Жўрақулов М.Ж., Аванесова Н.А., Амиркулов Б.А. Зарафшон воҳасининг ибтидоий маданияти. – Самарқанд, 1994.
6. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент, 2015.
7. Тереножкин А.И. Клад андроновских бронзовых предметов из с. Бричмулла близ Ташкента. 1/ СА. 1962. Уч 3.
8. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР. (По металлическим изделиям). Ташкент, 1991.
9. Мақсудов Ф.А. Ўрта асрларда тоғли Уструшона кўчманчи маданияти. Тарих фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2020.
10. Гулямов Я.Г. Кладбище Кулпи-Сар // ИМКУ, Вып.2. Т., 1961.
11. Хасанов М. Бахмалсойдан топишган бронза даври топишмалари. «Евроосиё халқлари маданий мероси: замонавий тадқиқотлар, муаммо ва ўрганиш усуллари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари (1-қисм). Жиззах 2022.
12. Сверчков Л.М. История изучения древних выработок Узбекистана (краткий обзор) // ИМКУ. Вып. 35. Ташкент, 2006.
13. Сулейманов Р. Х. Вопросы культурогенеза и глоттогенеза Центральной Азии эпохи бронзы и раннего железного века // Культуры азиатской части Евразии в древности и средневековье. Самарканд, 2021.
14. Максименков Г.А. Андроновская культура в Енисее. Ленинград, 1978.
15. Хотинский Н.А. Природные условия в неолитическую эпоху. Неолит Северной Евразии. 1/ М., 1996.
16. Кузмина Е.Е. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии // Памятники каменного и бронзового века Евразии. Москва, Наука, 1964.
17. Тошбоев Ф. Э. Взаимовлияние степной и оседлоземледельческой культур Уструшаны в эпоху античности и раннего средневековья. // ВЕСТНИК МИЦАИ. Вып. 23. Самарканд, 2016.

УЎК 94(575.1)/61

БХСРДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ СОҲАСИНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

(Жанубий ҳудудлар мисолида)

М.Тўраева, доц., Қариши Давлат Университети, Қариши

Аннотация. Мазкур мақолада БХСРда Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида яшаган аҳолининг ижтимоий аҳволи, соғлиқни сақлаш соҳасини яхшилаш мақсадида амалга оширилган ишлари ёритиб берилди. Аҳоли ўртасида юқумли касалликларга қариши курашиши жараёнлари, ташиқил этилган тиббиёт муассалари фаолияти кўрсатиб берилди.

Калит сўзлар: БХСР, Қашқадарё, Сурхондарё вилояти, “Бухоро ахбори”, “Озод Бухоро”, халқ табобати, ваража касаллиги, лектом, санитар – таржимон.

Аннотация. В данной статье освещены социальное положение людей, проживающих в южных районах Узбекистана в БНСР, и проводимая работа по улучшению здравоохранения. Демонстрировались процессы борьбы с инфекционными заболеваниями среди населения, деятельность созданных медицинских учреждений.

Ключевые слова: БНСР, Кашкадарья, Сурхандарьинская область, “Бухарские новости”, “Азод Бухара”, народная медицина, малярия, лектом, санитарно-переводчик.

Abstract. *This article highlights the social situation of people living in the southern regions of Uzbekistan in the BPSR, and ongoing work to improve healthcare. The processes of combating infectious diseases among the population, the activities of established medical institutions were demonstrated.*

Key words: *BPSR, Kashkadarya, Surkhandarya region, “Bukhara news”, “Azod Bukhara”, folk medicine, malaria, lekpom, sanitary translator.*

Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари барча тарихий даврларда ўзига хос ўрин эгаллаб келган ҳудудлардан ҳисобланади. XX асрнинг бошларида мазкур ҳудудлар Бухоро амирлиги таркибида бўлиб, аҳоли саломатлигини сақлаш жараёнларида асосан халқ табobati хизматидан фойдаланиб келинган. Октябрь тўнтаришига қадар, Қарши шаҳрида битта хусусий шифохона мавжуд эди. Шифохонанинг 35 ўринли даволаш ўринларида асосан русларнинг ўзи, аҳёнда эса маҳаллий кишилар даволанган [1]. Даволаш хизмати жуда қиммат бўлиб, шаҳар ва атроф ҳудуддаги аҳолига пуллик хизмат кўрсатилган. Мазкур даврда Термиз чегара шаҳар бўлганлиги боис, Патта-Кесар қишлоғида ҳарбий қисм жойлаштирилган. Маҳаллий аҳоли асосан халқ табobati хизматидан, воҳанинг Россия империясида таркибида бўлган русийзабон кишилар истиқомат қиладиган қисмидаги кишилар эса асосан ҳарбий шифокорлар хизматидан фойдаланишган. Ана шу ҳарбий қисм ихтиёрида кичкина касалхона бўлиб, битта ҳарбий врач фаолият олиб борган [2]. Ушбу касалхонада Термиз шаҳари ва унинг атрофидаги аҳолига пуллик хизмат кўрсатилган. Жумладан, қатнаб даволанаётган аҳолига 20 тийин, ётиб даволаниш учун бир ойда шаҳар аҳолисига 5 рубль (беш сўм), шаҳар атрофида яшовчи кишилар учун эса 8 рубль тўланиши белгилаб қўйилган. Ичимлик сувларининг сақланиш шароитлари ҳам яхши бўлмай, аҳоли очик ҳавзалардаги сувлардан исьтемом қилган. Мазкур ҳудудларда иқлимнинг ниҳоятда кескин континентал эканлиги, айниқса ёз ойларида турли юқумли касалликларнинг авж олиб кетишига сабаб бўларди. Бунинг оқибатида аҳоли ўртасида юқумли касалликлардан чин чечак, вабо, безгак, сил, ришта, ичбуруғ, тери-таносил касалликлари, болалар орасида қизамиқ, қизилча, бўғма, кўк йўтал каби хасталикларнинг кўплаб тарқалишига ва аҳоли ўртасида ўлим ҳолатларининг кўпайишига сабаб бўлди.

1920 йил 2 октябрда ҳокимият тепасига келган БХСР ўз фаолиятини жуда оғир шароитда, яъни сиёсий қарама-қаршилиқ кучайган, ижтимоий муаммолар ниҳоятда кескинлашган, ўлка турли эпидемиялар ўчоғига айланган бир шароитда бошлади. Аҳоли саломатлигини муҳофаза қилишга доир кескин муаммоларни ҳал этишда муайян қадамлар қўйилди. Амирлик давридан асорат сифатида сақланиб келинаётган ягона соғлиқни сақлаш тизимининг яратилмаганлиги туфайли БХСР ҳукумати бу соҳада махсус нозирлик ва бошқарув идоралари тузишга алоҳида эътибор қаратди. Дастлабки йилларда соғлиқни сақлаш соҳаси Маориф нозирлиги таркибида эди. Мазкур даврда ҳам республика аҳолиси ўртасидаги очарчилик, қашшоқлик, ичимлик суви муаммоси, кўпгина ҳудудларда қуруқ, чанг-тўзонли, ўта иссиқ гармселли об-ҳаво, қиш фаслида иситиш шароитларининг яратилмаганлиги сабабли касалликлар ва юқумли эпидемияларнинг кўплаб турларининг тарқалишига сабаб бўлди. “Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталарида ёзилишича, вабо, иситма, ришта (тери ости қуртлаши), безгак, чечак, бўғма, захм, тери-таносил, кўз оғриғи каби касалликлар мавжудлиги санаб ўтилади [3]. Жумладан, 1920 йилнинг октябрь ойида Бухорода аҳоли ўртасида чечак ва терлама касаллиги эпидемияси кенг тарқалди [4]. Ушбу эпидемия жанубий ҳудудлардаги аҳоли ўртасида ҳам юз берди. Аҳолининг катта қисми ушбу касалликлардан азият чекди. Мазкур ҳолат республикада соғлиқни сақлаш ҳолатини яхшилаш, қўшимча тиббий ёрдам кўрсатиш ишларини йўлга қўйиши лозимлигини талаб қилди. 1920 йилнинг 15 октябрида Бухорога Москвадан врач Ширикин раҳбарлигида 19 кишидан иборат эпидемия отряди юборилди [5]. Мазкур отряд аъзолари томонидан эпидемияга қарши курашиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Ушбу ҳолат соғлиқни сақлаш борасида кескин чоралар кўришни тақоза этди. 1920 йил 1 ноябрида соғлиқни сақлаш халқ нозирлиги маориф нозирлиги таркибидан мустақил нозирлик сифатида ажралиб чиқди. Нозирлик зиммасига касаланганларни даволаш, санитария-гигиена шароитларини яхшилаш каби вазифалар юклатилди [6]. 1920 йилнинг 14 ноябрида соғлиқни

сақлаш нозирлари томонидан тайёрланган махсус маърузада мазкур нозирликнинг ташкил топиши, унинг бўлим ва шўъбалари фаолияти кўрсатиб ўтилган. Жумладан, нозирликда даволаш, санитария-эпидемия, фармацевтика, санитария маорифи, ветренария, она ва бола саломатлигини муҳофаза қилиш каби бўлимлар фаолият олиб борди.

1921 йил октябр ойида Қарши шаҳрида амбулатория пункти очилди [7]. Мазкур даволаш муассасасида асосан европалик тиббиёт ходимлари фаолият кўрсатди. Масалан, жаррох Кудинова, терапевт Ф.З.Константинова, гинеколог Лебедева, окулист Н.В.Пугонина, венеролог Антонова, тиш шифокори К.А.Львовалар шулар жумласидандир [8]. Мазкур даврда нафакат чечак ва ваража касалликлари, балки вабо, бўғма, захм, терлама каби касалликлардан ҳам одамлар қийналарди. Меҳнатга қобилиятли аҳолининг асосий қисми касалланганлиги туфайли баъзи вилоятларда дала ишлари айни мавсум пайтида қолиб кетган. Жумладан, 1922 йилда «Бу йил Қарши вилоятида экин авж даражада бўлсада халқнинг ҳаммаси иситма билан касал бўлмоғи сабабли экин саҳрода қуриб бормокдадур. Йиғнарға саломат одам йўқ» -деб ёзади, «Бухоро ахбори» газетасида. Бу ҳолатдан шундай хулоса қилиш мумкинки, аҳоли ўртасида турли хил касалликлар кенг тарқалган бўлиб, соғлиқни сақлаш тармоғи ходимлари уларнинг олдини олишга ожиз эди.

1922 йил 22 декабрда Советларнинг Умум Бухоро сессияси йиғилишида «Соғлиқни сақлаш ишини келгусида яхшилашнинг чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди [9]. Сессияда безгак касаллигининг тарқалишининг олдини олиш бўйича фикр мулоҳазалар баён қилинади. «Бухоро ахбори» газетасида безгак касаллигининг бошланиши оқибатида хориждан 40.000 сўм (олтин оқча ҳисоби билан)дан ошиқроқ маблағга дори-дармон олиб келинганлиги алоҳида қайд қилинади [10]. «Озод Бухоро» газетаси саҳифаларида қайд қилинишича, «Халқ саломатлигини сақлаш марказий идораси» тўғрисида махсус низомнома имзоланиб, унда республика ҳудудида юқумли касалликларга қарши кураш марказларини очиш, хориждан дори-дармонлар келтириш, дорихоналар қуриш ва фаолиятини йўлга қўйиш, болалар ва ҳарбийлар саломатлиги марказларини очиш, хориждан тиббий мутахассисларни жалб қилиш каби масалалар муҳофаза қилинган. Мазкур ҳужжат ижроси асосида 1922-1923 йилларда Германиядан БХСРга катта миқдорда дори-дармонлар, тиббий асбоб-ускуналар келтирилди [11]. 1922-1923 йилларда БХСР ҳукумати безгак касаллигининг тарқалишига қарши дори-дармонлар харид қилиш, касалхона ва профилактика муассасалари қурилиши учун 1 млн. олтин сўмдан ортиқ маблағ сарфлади [12]. Мазкур кассалик жанубий ҳудудлар аҳолиси ўртасида ҳам кенг миқёсда тарқалади. Аҳоли ўртасида безгак касаллиги унинг олдини олиш чора-тадбирлари тўғрисида тушунтириш ишлари олиб борилади. Ҳатто 1923 йилда Термиз шаҳрида безгак касаллигига қарши курашувчи станция ташкил этилди. Унинг таркибида 2 нафар врач, 1 нафар врач ёрдамчиси, 3 нафар безгак касаллигини ўрганувчи ва 1 нафар санитар ходимлар фаолият олиб борди. Уларнинг асосий вазифаси ҳудуддаги ботқоқлик жойларни аниқлаш, уларни дорилаб йўқ қилиш ишларини амалга оширишдан иборат қилиб белгиланди. Шу йили аҳоли ўртасида чечак касаллиги тарқалганлиги ҳақида матбуот саҳифаларида мақолалар чоп этилди. Жумладан, 1923 йилда «Озод Бухоро» газетаси саҳифаларида «Термиз шаҳрида чечак оғриғи пайдо бўлди. Чечак оғриғи кичкина болалар ўртасидагина эмас, катталар ўртасида ҳам кучли тарқалмоқдадур. Ҳозиргача чечак билан касал бўлгон 200 киши қайд қилинди, ўлганларнинг сони 30 га етадур... Термиз вилоятининг Қўбодиён районида чечак касали кучли равишда ҳукм сурадур... бу касал билан 1114 киши оғриб, 50 фоиздан ортиғи ўлғондур [13]. Касалларни даволаш учун дори-дармон етишмайду. Касалхоналар мавжуд эмасдур» деб ёзилади. Халқ нозирлар кенгаши раисининг бўйруғи билан безгакни даволаш учун қишлоқларга дори-дармонлар текин тарқатилди. «Халқ саломатлигини сақлаш марказий идораси» тўғрисида махсус низомнома тузилиб, уни Ф. Хўжаевнинг шахсан ўзи имзолаган эди. Низомнома дори-дармонлар келтириш, юқумли касалликларга қарши кураш марказларини очиш, аскарлар саломатлиги пунктларини ташкил этиш, дорихоналар қуриш, болалар саломатлиги марказлари ишини йўлга қўйиш каби масалалар қайд қилинган эди. Хорижга чиқарилган пахта, жун, қоракўл тери, ширинмия. ичак-човоқ ҳисобига дори-дармонлар сотиб олинди.

1923 йилдан бошлаб республика ҳудудида тиббиёт муассасалари тармоғи кенгайиб борди. Республика ҳудудида 240 ўринга эга бўлган 5 та касалхона фаолият юритди. Жумладан, жанубий ҳудудларнинг Шеробод, Дарбанд, Шаҳрисабз, Қарши каби шаҳар ва вилоятларда касалхоналар очилди.

1924 йил 8 мартда БХСР Халқ Нозирлари Кенгашининг йиғилишида “Соғлиқни сақлаш марказий бошқармаси фаолияти тўғрисида”ги масала муҳокама этилиб, йиғилишда ушбу масала юзасидан қабул қилинган қарорда қуйидагилар белгилаб берилган: маҳаллий аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш ишини кенгайтириш, соғлиқни сақлаш бошқармасининг асосий эътиборини безгак касаллигига қарши курашга қаратиш ва жорий йилда бу масала бўйича режа ишлаб чиқиш, бошқарманинг филиалларини вилоятларда ташкил этиш ва ҳар бир вилоятда биттадан дорихона ва врач бўлинмасини таъминлаш, тиббиёт ходимлари, албатта маҳаллий тилларни билиши шартлиги, бошқарма қошида тиббий курслар ташкил этиш кабилар шулар жумласидандир [14].

1924 йилга келиб, Қашқадарё ижроия комитети қошида соғлиқни сақлаш бўлими ташкил этилди. Қашқадарё вилояти соғлиқни сақлаш бўлими бошлиғининг мазкур йилнинг 3 ноябрида ёзган ҳисобат маърузасида айтилишича, шу вақтга қадар бу ҳудудда 2 врач, 5 дорихона, 1 акушер фаолият кўрсатиб турган. Маълум бўлишича вилоятнинг бутун қишлоқлари бўйича битта дорихона (лекпом-дори дармон ёрдами) мавжуд бўлган. Ўша йилларда бир шифохонага 270517 одам тўғри келган, бир бемор ўрнига 27051 киши тўғри келган. Вилоятда аҳоли сони 209 мингдан кўпроқ бўлиб, фақат Беҳбудий ва Шаҳрисабз шаҳарларидагина даволаш муассасалари мавжуд эди. Шу тариқа ҳар юз минг кишига бита шифокор, ҳар қирқ минг аҳолига битта дорихона тўғри келган. 5 нафар санитар – таржимон фаолият юритган. Бу даврда аҳоли орасида турли юқумли касалликлар кенг тарқалиб, областда тиббий назоратдан ўтказилган аҳолининг 40 фоизида захм, 35 фоизида шилпик, 25 фоизида сил касаллиги аниқланган.

1924 йилда Термизда маҳаллий аҳолига хизмат қилувчи 25 ўринга мўлжалланган шифохона ва амбулатория фаолияти йўлга қўйилди. Бу муассасаларда ҳарбий горнизоннинг тиббиёт ходимлари ўриндошлик асосида даволаш ишларини олиб боришди [15]. Сурхондарё ҳудудида соғлиқни сақлаш ишини йўлга қўйишда, эпидемияларга қарши курашишда врачлардан А.С.Миушкин, эр-хотин Тюменевлар, С.М.Салмин, П.Ф.Забродина, А.Г.Нижегородова, ўрта маълумотли тиббиёт ходимларидан Т.Е.Арская, Д.С.Сергеев, А.П.Волкова, А.М.Ряхина, П.С.Парева, Д.Т.Гордеваларнинг хизматлари катта бўлди [15].

Хуллас, Бухоро Халқ Совет республикаси йилларида Ўзбекистон жанубий ҳудудлари соғлиқни сақлаш соҳасида маълум ўзгаришлар қилинди. Аҳоли ўртасида мавжуд бўлган юқумли касалликларнинг олдини олиш мақсадида аҳоли ўртасида кенг кўламдаги тарғибот-ташвиқот ишлари амалга оширилди. Жанубий ҳудудларнинг марказий шаҳарларида даволаш муассасалари фаолияти йўлга қўйилди. Соғлиқни сақлаш муассасалари тармоқлари кенгайтирилди. Аммо тиббиёт муассасаларини кадрлар билан таъминлаш борасидаги муаммолар сақланиб қолинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Рустамов П.Н. Нурли маскан. Қарши, Насаф. 1996. Б.3.
2. Парфенов Т.В. Охрана народного здоровья хранения Сурхандарьинской области. Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейи. № 242. Б 16.
3. Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи-матбуот саҳифаларида. (1920-1924 йиллар) .- Т.:2012. Б 77.
4. Истории Бухарской Народной Советской Республики. Сборник документов. (1920-1924 гг) –Т.:1976. С 420.
5. Мўминова Г. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими тарихи. (1917-1991 йиллар). –Т.: Янги нашр. 2015. Б 71.
6. Ўз МА. 61-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 108-109 варақлар.
7. История Бухарской Народной Советской Республики // Сб. документов. –Т.: Фан, 1976. –С. 356.
8. Чариев А., Ачилов М. Кашкадарьинская область. –Т.: Узбекистан, 1974. – Б. 71-72.
9. Термизда чечак касали //Озод Бухоро, 8-сон,1923 йил 6 ноябрь, 1923 йил 6 декабрь.
10. Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи-матбуот саҳифаларида. (1920-1924 йиллар) .-Т., 2012. Б 78.

11. Ҳайитов Ш. ва б. Бухоро Халқ Респуликаси ва Германия: ҳамкорликнинг тарихий лавҳалари (1920-1924 йиллар). -Т.: Фан, 2004.-Б. 64.
12. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи. К 2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида.-Т.:Шарқ, 2000. Б 248.
13. Озод Бухоро. 8-сон. 1923 йил 6 ноябр; 20-сон. 1923 йил 6 декабр.
14. Мўминова Г.Э.Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш иши тарихи (1917-1991 йиллар)–Тошкент, “Янги нашр” 2015.– Б.77-78. (336)
15. Бичков Д., Блинников А. Сурхондарё области. –т.: Ўзбекистон, 1970. Б 24.

УЎК 902

ҚЎНҒИРОТ УРУҒИ ГЕНЕАЛОГИЯСИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР**М.Усмонов, доц., Қарши давлат университети, Қарши****М.Нормаматов, магистрант, Қарши давлат университети, Қарши**

Аннотация. Тарихий этнографик адабиётлардан маълумки, турли халқларнинг келиб чиқиши, уларнинг генеалогияси ва турли этномаданий жараёнларда иштирокига доир масаллар доимо долзарб аҳамият касб этиб келган. Бу борада ўзбеклар таркибидаги қипчоқ компонентли субэтник гуруҳлар, хусусан, қўнғиротлар муҳим роль ўйнаган.

Калим сўзлар: Этнографик макон, этнослар, этнографик гуруҳлар, локал-ҳудудий этник бирликлар, уруғ-аймоқ (авлод, тўп, уруғ), генеалогия муаммоси, Дашти Қипчоқ, турк, мўғул, қўнғирот, қиёт.

Аннотация. Из историко-этнографической литературы известно, что рассказы о происхождении разных народов, их генеалогии и участии в различных этнокультурных процессах всегда приобретали актуальность. В этом отношении важную роль сыграли субэтнические группы с кыпчакским компонентом внутри узбеков, в частности, кунгираты.

Ключевые слова: Этнографическое пространство, этнос, этнографические группы, локально-территориальные этнические единицы, род (поколение, клан, клан), проблема генеалогии, дашти кыпчак, тюрк, монгол, призыв, кият

Abstract. It is known from the historical ethnographic literature that stories about the origin of different peoples, their genealogy and participation in various ethnocultural processes have always gained relevance. In this regard, sub-ethnic groups with a Kipchak component within the Uzbeks, in particular, the Kungirats, played an important role.

Keywords: Ethnographic space, ethnos, ethnographic groups, local-territorial ethnic units, clan (generation, clan, clan), problem of genealogy, Dashti Kipchak, Turkish, Mongolian, call, qiyat.

Тарихий этнографик адабиётлардан маълумки, турли халқларнинг келиб чиқиши, уларнинг генеалогияси ва турли этномаданий жараёнларда иштирокига доир масаллар доимо долзарб аҳамият касб этиб келган. Бу борада ўзбек халқининг генеалогияси ва этник таркиби ўзига хос бўлган. Ўзбекларнинг этник таркиби умумий асосда уруғларга бўлинмайдиган қадимий локал-ҳудудий этник бирликлар, уруғ-аймоқ (авлод, тўп, уруғ)ларга бўлиниш тартиботини сақлаб қолган ва ўзларининг хўжалик-маданий хусусиятлари билан ўтроқ аҳолидан муайян даражада фаркланиб турувчи субэтник компонентларга бўлинади.

XIX аср охири XX аср бошларигача ўзбек халқининг таркибида турли этник ва этнографик гуруҳлар мавжуд бўлиб, улар уруғларга бўлиниш тартиби ва уруғ қабила номларини (этнонимларини) сақлаб келганлар. Бу борада юқорида таъкидлаганимиздек, ўзбеклар таркибидаги қипчоқ компонентли субэтник гуруҳлар, хусусан, қўнғиротлар муҳим роль ўйнаган. Улар асосан XV–XVI асрлардан Мовароуннаҳрга кела бошлаган Дашти Қипчоқ этник гуруҳларининг авлодлари бўлиб, ярим ўтроқ турмуш тарзини узоқ вақт сақлаб қолган. Қолаверса, улар анъанавий хўжалик машғулотларида чорвачилик ва деҳқончилик хўжалигини бирга олиб борган субэтносдир. Маълумки, мазкур қатламнинг ўзига хослиги ирқий тузилишида монголоид белгиларнинг анча сезиларли эканлиги, тилида «жўқчилар» шеvasи кучлилиги ва ўз номини «ўзбек» деб номлашидадир. Бу қатлам турли катта-кичик этник гуруҳлардан иборат: қўнғирот, манғит, қипчоқ, найман, кенагас, сарой, хитой, минг, юз, қирқ, қатағон ва ҳоказолар[1].

Кўнғиротларнинг генеалогияси муаммосини кўплаб тадқиқотчилар ечишга ҳаракат қилишган[2]. Шунга қарамай, мазкур муаммо ҳозирги кунда ўзининг тўлиқ ечимини топган деб бўлмайди. Чунончи бу борада айрим олимлар уларни Дашти Қипчоқда турклашиб кетган мўғул қабилаларидан бири деб ҳисоблашади. Қозоқ диалектологи С.Омонжўлов эса кўнғиротларни туб туркий уруғлардан деб ҳисоблайди[3].

Кўнғиротларнинг келиб чиқиши масаласи ўрганилаётганда Мўғулистон ҳудудида яшаган кўнғиротларнинг дастлабки этник таркибини XIV аср ва XX аср бошларида Ўрта Осиёнинг Икки дарё оралиғида яшаган кўнғиротлардан ажрата (фарқлай) билиш зарур[4].

Бу борада чалкашликларга дуч келмаслик учун дастлабки кўнғиротлар мўғуллар йилномасида унғиратлар деб аталганини таъкидлаб ўтиш жоиз[5]. Тахминларга кўра, унғиратларнинг келиб чиқиши милодгача бўлган IV асрга оид Хитой йилномасида тилга олинган дунху қабиласи билан боғлиқ[6].

Тарихдан маълумки, милодгача бўлган 209 йилда дунху қабиласи Хунн ҳукмдори Маодунга бўйсунган. Милоднинг I-II асрларида дунху қабиласининг этник маданий анъаналарини сяньби ва ухуан қабилалари вакиллари давом эттиришган. Сяньбиларнинг авлодларидан бири шивэйлар бўлишган. Уларни қадимги туркий манбаларда тўқуз татарлар, деб аташган. Унғиратлар аجدоди жанубий шивэйлар - Тўқуз татарлар таркибига кирган бўлиши ҳам мумкин. IX аср охири - X аср бошларида улар Кидан қабиласи таркибида бўлишган[7].

Баъзи маълумотларга кўра, унғиратларнинг авлодлари - олқунлар VII асрда қадимги уйғурларнинг эльтебер унвони соҳиблари билан қиз бериб, қиз олишган[8]. Унғиратлар ҳақида дастлабки маълумотлардан бири X аср ёзма манбаларида тилга олинган. 1125 йилдан кейин унғиратлар чжур-женларнинг Цинь давлати вассалига айланишган. X асрда Хўтансак хужжати билан Гань-чжоу уйғурлари давлатида кўнғир этноними қайд этилган[9].

Тадқиқотчилар фикрича, “кўнғирот” сўзи “малла” (сарик) ва “қизғиштоб” деган маъноларни англатиб, Ўрта Осиё халқларида “кўнғирот” сўзи “жигарранг от” маъносида қўлланилган[10]. Халқ орасида тарқалган ривоятларда эса кўнғиротларнинг “кўнғир от эгасидан тарқалган” деган мулоҳоза кенг тарқалган. Чунончи, Сурхондарё вилояти кўнғиротлари орасидаги ривоятга кўра, Бухоро амири кунлардан бирида кўпкари ўтказди. Кўпкарида кўнғир от эгаси бўлган Гудрайбий ғолиб чиқади. Шунда амир кўпкарида ғолиб чиққан отнинг эгасини топтириб, унга “хоҳлаган тилагингни тила” дейди. Шунда Гудрайбий ундан ўз эли учун катта бир даштни беришни сўраган экан. Амир унинг шартига рози бўлиб, Ғузор даштини берган экан. Бошқа бир ривоятга кўра, кўнғиротларнинг бош бобоси Маматқул Гудрайбий бўлиб, ундан беш ўғил қолади. Катта ўғли Алижонбекдан қўштамғали, Жонуқулбекдан оқтамғали, Муллажондан ойинни, Ҳайдарқулбекдан қанжиғали, Ҳолуқулбекдан тортувли уруғлари тарқалган экан[11].

Шунга ўхшаш афсонани 1928 йил таниқли ўзбек фольклоршуноси Ҳ.Зарифов Ғузор-Бойсун даштларида яшовчи кўнғиротлардан ёзиб олган ва кейинчалик бу маълумотлар рус этнографи Л.П.Потаповнинг мақоласида ҳамда Б.Х.Кармишевнинг китобида ҳам келтирилган. Ушбу ривоятга кўра, Чингизхон ўз қўшини билан қўшни юртга хужум қилади. Бу жангда у енгилиб чекинишга мажбур бўлади. У даштда ҳориб чекиниши натижасида оти ҳолдан тояди. Душман уни сикувга ола бошлайди. Худди шу лаҳзада унинг олдидан кўнғир отли чол (баъзи ахборотчилар унинг исми Кўнғирбий дейишади) чиқиб қолади. Чол унга ўз отини таклиф қилиб, “мен оддий бир чолман. Вафот қилсам ҳеч нарса ўзгармайди. Лекин сен ҳалок бўлсанг давлатинг ҳалокатга учрайди” - дейди. Чингизхон отни олиб, чолни ўз саройига ташриф буюришини, саройга келиши билан бошидаги бўркни тепага иргитиб кичқиритишини, акс ҳолда сарой кўриқчилари уни саройга киритмасликларини айтади. Шу тариқа Чингизхон ҳаёти сақлаб қолинади. Чол унинг айтганларини бажариб саройга келганда Чингизхон уни таниб саройда раққосалар иштирокида меҳмон қилади. Шундан сўнг чолдан қандай истаги борлигини сўрайди. Чол ундан бир отар қўй ва уларни боқиш учун кенг дашт ҳамда уни меҳмон қилган раққосалардан бирини унга беришни сўрайди. Сўнгра Чингизхон чолнинг

барча айтганларини бажо келтиради. Айнан шу чолдан кўнғиротлар тарқалган. У туфҳа қилган дашт Ғузор - Бойсун дашти бўлган экан[12].

Кўнғиротлар орасида тарқалган яна бир ривоятга кўра, Кўнғирбийнинг бир неча хотини бўлган бўлиб, катта хотинидан Ваҳтамғали, Қўштамғали, Қанжиғали ва Ойинли исмли тўрт ўғли бўлган экан. Бешинчи ўғли Тортувли унга туфҳа қилинган кенжа хотинидан туғилган. Барча кўнғирот уруғи бўлимлари ана шу ўғилларнинг авлодлар деб ҳисобланар экан[13]. Дарҳақиқат, кўнғиротлар орасида кенг тарқалган барча ривоятларга кўра, кўнғиротлар беш уруққа ва ҳар бир уруғ бир неча кичик уруғ шаҳобчаларига бўлинади. 18 ота ваҳтамғали, 16 ота қўштамғали, 14 ота қанжиғали, 12 ота ойинли ва 6 ота тортувли. Шу тарзда кўнғиротлар жами 66 уруққа бўлинади ва улар ҳам ўз навбатида ҳар бири яна кичик оила-қариндош гуруҳлардан ташкил топган. Тилшунос Х. Дониёров фикрича, кўнғирот сўзи аслида мўғулча бўлиб, қорақарға деган маънони билдиради. Бу борада мўғулистонлик мутахас-сислар фикрлари ҳам диққатга сазавор. Ш. Цеденжапов ёзишича, кўнғирот сўзи мўғуллар талаффузида хунгирад кўринишига келиб, бу «оққуш халқ» деган маънони англатади.

Машҳур муаррих Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг ёзишича, унғиротлар Нукуз ва Қиян исмли шахсларнинг авлодлари экан. Ўз навбатида кўнғиротлардан куйидаги қабилалар пайдо бўлган: инқирас, олқунут, қаранут, қунқлиут. Қунқлиутлардан эса қураласлар тарқалган. Унғиротлар қиётлар билан фратриал қабилалар ташкил этишади, яъни, улар бир-бирига қиз бериб, қиз олишади. Шу боис, ушбу уруғ вакиллари Чингизхон авлодидан бўлган қизларни хотинликка олишади. Уларнинг тутган ўрни шу даражада юқори эдики, Чингизхоннинг ўғилларидан ҳам баландроқда ўтиришган. Чингизхоннинг ота томонидан бўлган бувисининг онаси Кувақарок унғиротлардан бўлган. Кўнғиротлар билан қиётлар ўртасидаги яқин алоқалар мавжудлиги тўғрисида энг кейинги давр манбаларида ҳам қайд этилган. Мўғулистонлик тарихчиларнинг тадқиқотларига кўра, унғиротлар кўк мўғуллар (кўк-монгол) авлодига мансуб экан. Чингизхон ўзининг кереялар ҳукмдори Ванхонга ёзган мактубида унғирот, қатағон ва дўрмонларни кўк (мовий) панжали турналар, деб атаган. Кўк (мовий) ранг турк ва мўғулларда илоҳий ранг ҳисобланган.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, кўнғиротлар Республикамизнинг жанубий минтақаларида яшовчи аҳолининг асосий қисмларидан бирини ташкил этиши билан бирга, уларнинг генеалогияси гарчи умумий асосга бориб тақалса-да, уларнинг уруғ шохобчалари бўлган генеомларда ўзга номлар сақланиб қолган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. ТИИАЭ АН Тадж. ССР. – Сталинабад, 1954.
2. Ситняковский Н.Ф. К генеалогической таблице узбеков рода Кунград // ИТОРГО. 1907. Т. 7;
3. Омонжолов А.С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959. – С. 9,14, 16.
4. Маликов А.М. Узбеки группы кунград долины Зерафшана... – С. 27.
5. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 года. Т.1. – М.–Л., 1941.– С. 116, 133.
6. Маликов А.М. Узбеки группы кунград долины Зерафшана... – С. 27.
7. Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. – М., 1980. – С. 165.
8. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алма-Ата. 2002. – С.138, 140.
9. Кубаков Қ. XIX аср охири – XX аср бошларида Юқори Қашқадарё кишлоқ аҳолиси этник таркиби. Тар. фан.ном. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. қўлёзмаси. – Т., 1973. – Б. 94
10. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Деҳқонобод тумани Оқиртма, Қизилча кишлоқлари. 2010 йил.
11. Потапов Л.П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков “Кунград” // Научная мысль. Ташкент –Самарканд, 1930. №1. – С. 38–39;
12. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана...– С. 87.

УЎК 93/94

ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ – ЎЗБЕКИСТОН ССР МУВАҚҚАТ ИНҚИЛОБИЙ ҚЎМИТАСИ РАИСИ ЛАВОЗИМИДАГИ ФАОЛИЯТИ

У.Я.Ҳайитов, PhD, Навоий давлат педагогика институти, Навоий

Аннотация. Ушбу мақолада 1924-1925 йилларда Ўрта Осиёда амалга оширилган миллий-ҳудудий чегараланиш сиёсати ва Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиш жараёнида

Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитети Раиси лавозимида фаолият юритган Файзулла Хўжаевнинг фаолияти ёритилган.

Калит сўзлар: Бухоро Халқ Совет Республикаси, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, Хоразм Халқ Совет Республикаси, Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси, РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси, Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитети, миллий-худудий чегараланиш сиёсати.

Аннотация. В статье освещена политика национально-территориального размежевания в Средней Азии в 1924-1925 годах и роль председателя Революционного Комитета Узбекской ССР Файзуллы Ходжаева в образовании Узбекской ССР.

Ключевые слова: Бухарская Народная Советская Республика, Узбекская Советская Социалистическая Республика, Хорезмская Народная Советская Республика, Туркестанская Автономная Советская Социалистическая Республика, Средазиатское бюро РКП(б), Революционный Комитет Узбекской ССР, политика национально-территориального размежевания.

Abstract. The article highlights the policy of national-territorial delimitation in Central Asia in 1924-1925 and the role of the chairman of the Revolutionary Committee of the Uzbek SSR Fayzulla Khodjaev in the formation of the Uzbek SSR.

Key words: Bukhara People's Soviet Republic, Uzbek Soviet Socialist Republic, Khorezm People's Soviet Republic, Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic, Central Asian Bureau of the RCP(b), Revolutionary Committee of the Uzbek SSR, policy of national-territorial demarcation.

Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш арафасида минтақада Туркистон АССР, ХХСР ва БХСР каби давлатлар мавжуд эди. Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказиш сиёсати 1922 йил 30 декабрда СССР ташкил топгандан сўнг янги босқичга кирди. Большевикларнинг мақсадларидан бири Ўрта Осиёни миллий бирликлар асосида парчалаб, унинг ўрнида ташкил этилган миллий республика ва вилоятларни СССР таркибига киритиш эди[1].

1924 йил 17 ноябрда Бухоро Совет Социалистик Республикаси (БССР) Халқ Нозирлар Шўросининг охирги йиғилиши бўлиб ўтди. Унда БССРни тугатиш бўйича А.Мухитдинов бошчилигида 11 кишидан иборат ҳукумат комиссияси тузилди [2]. Мазкур комиссия 1924 йил 18 ноябрда БССР ҳокимият органларини тугатишга киришди[3]. Бундай тадбирлар Туркистон АССР ва ХССРда ҳам амалга оширилди. 1924 йил 18 ноябрда Туркистон АССР, БССР, ХССР Марказий Ижроия Қўмиталари қўшма қарор қабул қилдилар. Унда Порсо Хўжаев (пойтахтни кўчириш бўйича Марказий комиссия раиси), Рустам Исломов (Ўзбекистоннинг мухтор вакили), Абдулла Раҳимбоев, Давлат Ризаев (Маориф халқ комиссарининг биринчи ўринбосари), Султон Қори (Хоразм вакили), Гольдбер (раис ўринбосари), Владимир Иванов (Тошкент Янги шаҳар ижроия комитетидан), Иномжон Хидиралиев (Ер ишлари халқ комиссари), Мухторжон Саиджонов (Ички ишлар халқ комиссари), Манжара, Қори Йўлдош Пўлатов (Молия халқ комиссари), Лукьянов, Исҳоқ Газиев (Адлия халқ комиссари), Чинор Имомов (Тожикистон ревкоми вакили) ва бошқалардан иборат 15 кишилик таркибдаги Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Қўмитаси тузилди[4]. 1924 йил 5 ноябрда РКП(б) Марказий Комитетининг қарори [5] ва 1924 йил 18 ноябрда Туркистон АССР, БССР, ХХСР Марказий Ижроия Қўмиталари қўшма қарорлари ва Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Қўмитасининг 1924 йил 18 ноябрдаги 1-сонли буйруғи [6] асосида Файзулла Хўжаев Ўзбекистон Ревкомининг раиси этиб тасдиқланди. Мазкур қўшма қарорга кўра уч республиканинг Марказий Ижроия Қўмиталари ўз ваколатларини Файзулла Хўжаев раислигида ташкил этилган Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитетига топширдилар. Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитетининг асосий вазифаси Ўзбекистон ССРни ташкил этишни бошқариш ва назорат қилишдан иборат эди.

1924 йил 21 ноябрда Файзулла Хўжаев Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитетига раҳбарлик қилиш учун Тошкент шаҳрига етиб келди ва шу ерда мазкур комитет раиси сифатида фаолият олиб борди. 1924 йил 24 декабрда Файзулла Хўжаев Ўзбекистон ССР

Муваққат Инқилобий Комитет раислигидан ташқари СССР Революцион Ҳарбий Совети томонидан Туркфронт Ҳарбий совети аъзоси ва СССР Ҳарбий-денгиз ишлари халқ комиссарлигининг Ўзбекистон бўйича вакили этиб тасдиқланди [7].

Файзулла Хўжаев Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитети раиси лавозимига келган кунларданок Ўзбекистон ССРни ташкил этиш борасида кўплаб ишларни амалга оширишга киришди. Масалан, унинг 1924 йил 27 ноябрдаги 1296-рақамли алоқа хатида Зарафшон вилоят ижроия қўмитаси раиси Субҳонқули Муродовга ёзган хати айниқса диққатга сазовордир. Хатда қозоқ, қирғиз, найман халқлари учун алоҳида район усулида вилоят ташкил қилиниши ва бу вилоят тўғридан тўғри Ўзбекистон Марказий ҳукуматига қарашини таъкидлайди [8]. Кейинчалик Ўзбекистон ССРда Конимех ва Томди қозоқ маъмурий тузилмалари (махсус автоном районлар) ташкил этилди. [9] Файзулла Хўжаев Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитети раиси лавозимида ишлаган даврда унинг бевосита йиғилишларига раислик қилди. Бу йиғилишларда Ўзбекистон ССР ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётига доир кўплаб масалалар кўриб чиқилди.

Масалан, 1924 йил 24 декабрда “Правда Востока” газетасида Файзулла Хўжаевнинг “Қуйи совет аппаратини жонлантириш ва мустаҳкамлаш” номли маърузаси эълон қилинди. Маърузада муаллиф Туркистон АССРнинг Самарқанд ва Фарғона вилоятларида, Бухоронинг бир қадар ҳудудларида совет ҳокимияти деярли мавжуд эмаслигини, Туркистонда инқилобий ҳаракат асосан европалик аҳоли орасида кенг ёйилганлигини, маҳаллий аҳоли эса бу ҳаракатларга фаол бўлмагани ҳақида очиқ айтиб ўтди [10].

1924 йил 5 декабрда Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитети Ўзбекистон ССР тузилганлигини тантанали равишда эълон қилди [11]. Худди шу куни “Правда Востока” газетасида Файзулла Хўжаевнинг “Совет қурилишининг навбатдаги вазифаларига доир” [12] номли мақоласи эълон қилинди. Мақолада муаллиф кенг деҳқонлар оммасини манфаатларини рўёбга чиқаришга хизмат қила оладиган фаол соф виждонли кишиларни топиб, уларни уезд ва волость органларига тортиш, яқин келгусида иш юритишни ҳар бир райондаги аҳоли кўпчилигининг тилида олиб боришни жорий қилиш йўли билан аппаратни аҳолига яқинлаштирадиган қилиб қайта ташкил этиш, яқин келгусида уезд ва волость ташкилотларида бутун иш юритишни ўзбек тилида олиб бориш, аҳолининг кўпчилиги ўзбек тилида гапирмайдиган район ёки шаҳарларда эса иш юритиш баб-баравар икки тилда – ўзбек тилида ва кўпчилик аҳоли тилида жорий қилиш каби муҳим вазифаларни амалга ошириш лозимлигини таъкидлади. Шунингдек, у иш юритишни ҳозирча рус тилида олиб бораётган марказий органлар махсус ўзбек ячейкасини тузишини ва бу ячейканинг вазифаси иш юритишни аста-секин ўзбек тилига ўтказишдан иборат иборат бўлишлигини уқтириб ўтади [13].

1925 йил 20 январь куни Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Қўмитасининг совет аппаратини жонлантиришга бағишланган йиғилиши бўлиб ўтди. Уни Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Қўмитасининг раиси Файзулла Хўжаев олиб борди ва нутқ сўзлади. У ўз нутқида Октябрь воқеалари ва унинг ғоялари минтақага европалик ишчилар томонидан олиб кирилганлигини, аҳолининг бир қисмигина бу воқеаларда иштирок этганлигини ва аҳолининг катта қисми бу воқеаларга бевосита қатнашмаганлигини яна бир бор таъкидлади [14]. Тугатилган Туркистон АССРда совет ҳокимияти қишлоқда ҳақиқатдан мавжуд эмаслигини, Ўзбекистон ССРда қишлоқ ва уездларда яшовчи аҳоли совет ҳокимияти ҳақида ҳеч нима билмаслигини ва бу ҳокимият олдида қандай вазифа турганлигидан беҳабарлигини алоҳида баён қилиб ўтди [15]. У уезд, ҳатто областлардаги совет аппарати моддий жиҳатдан таъминланмаганлиги ачинарли ҳол эканлигини ўз маърузасида алоҳида таъкидлади [16].

Файзулла Хўжаев Ўзбекистон ССР ХКС раиси лавозимида фаолият кўрсатган ўн икки йил мобайнида Ўрта Осиёда амалга оширилган миллий-ҳудудий чегараланиш сиёсати тўғрисида кўплаб маърузалар қилди. У ўз маърузаларида Ўрта Осиёдаги миллий-ҳудудий чегараланиш сиёсати ва Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиш жараёнини ҳукмрон расмий мафкура доирасида ёритишга мажбур бўлди.

Бунга мисол тариқасида унинг 1925 йил 5 декабрда Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети, Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Совети билан Ўзбекистон Коммунистик партияси Самарқанд область ва шаҳар комитетларининг ҳамда ишчи, деҳқон ва қизил аскар депутатлари Советлари Ижроия Комитетларининг тантанали мажлисида “Ўзбекистон ССР ташкил этилганлигининг бир йиллиги тўғрисида” [17], 1926 йил 5 январда Москвадаги Шарқ меҳнаткашлари Коммунистик университети тингловчилари йиғилишидаги “Миллий давлат чегараланиши ва республика ташкил этилгандан бери ўтган бир йил ичида Ўзбекистоннинг муваффақиятлари” [18], 1932 йил нашр этилган “Бухородаги революция ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир” асари [19], 1934 йил 4 сентябрда ВКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси пленумида “Ўрта Осиё республикаларини миллий чегаралашининг ўн йиллиги тўғрисида” [20], “Огонёк” журналининг махсус сониди “Десять лет советского Узбекистана” [21], 1935 йил нашр этилган “10 лет побед” [22] номли брошюраси ва бошқа маъруза ҳамда нутқларини киритиш мумкин. Гарчи юқорида тилга олинган асар, маъруза ва нутқларда Ўрта Осиёда амалга оширилган миллий-худудий чегараланиш ва Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиш жараёни совет миллий сиёсатининг ютуғи сифатида талқин қилинса-да, аммо ушбу асарлар Ўрта Осиёда амалга оширилган миллий-худудий чегараланиш сиёсати тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Файзулла Хўжаев раҳбарлик қилган Ўзбекистон ССР Марказий Инқилобий Қўмитаси ўзининг уч ойлик фаолияти давомида янги ташкил қилинаётган Ўзбекистон ССРни ташкилий жиҳатдан тузиш ва шакллантириш учун салмоқ ишларни амалга оширди. Ревком фаолиятида таниқли давлат арбоби Файзулла Хўжаев муҳим роль ўйнади.

Фойдаланилган адабиёт рўйхати:

1. Ражабов Қ. Ўрта Осиёда ўтказилган миллий-худудий чегараланиш сиёсати: мақсад, режа ва амалиёт // Турон тарихи (Тошкент). 2015. № 2-4. – Б. 26-27.
2. Ўзбекистон миллий архиви, 17-фонд, 1-Рўйхат, 1226- йиғма жилд, 80-варақ.
3. Правда Востока (Ташкент). № 1 (540). 25 ноября 1924 г.
4. Ўзбекистон миллий архиви, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1545-иш, 340-варақ.
5. Нуриллин Р., Ҳасанов К., Шек Л. Файзулла Хўжаев. – Тошкент: Ёш гвардия, 1977. – Б. 35.
6. Ўзбекистон миллий архиви, Р-87-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 1-варақ.
7. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 529.
8. Бақоев М. Файзулла Хўжаев журналист ва публицист. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 41.
9. Қаранг: Норматов О. Ўрта Осиёда 1926 йили ўтказилган районлаштириш сиёсатининг Ўзбекистон ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига таъсири. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2020. – Б. 18.
10. Ходжаев Ф. Оживление и укрепление низового советского аппарата // Правда Востока. №26 (565). 24 декабря 1924 г.
11. Правда Востока. №10 (549). 5 декабря 1924 г.
12. Ходжаев Ф. К очередным задачам советского строительства // Правда Востока. №10 (549). 5 декабря 1924 г.
13. Правда Востока. №10 (549). 5 декабря 1924 г.
14. Ўзбекистон миллий архиви, 837-фонд, 15- Рўйхат, 3- йиғма жилд, 2- варақ.
15. Ўзбекистон миллий архиви, 837-фонд, 15- Рўйхат, 3- йиғма жилд 3- варақ.
16. Ўзбекистон миллий архиви, 837-фонд, 15- Рўйхат, 3- йиғма жилд 6- варақ.
17. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. 2- жилд. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 657.
18. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. 2- жилд. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 453-479.
19. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. 1- жилд. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 208-343.
20. Ходжаев Ф. О национальном размежевании Средней Азии. Доклады на пленуме Средазбюро ЦК ВКП(б) 5 сентября 1934 г. – Москва-Тошкент: Объединение государственных издательств Среднеазиатское отделение, 1934. – С.1-16.
21. Ходжаев Ф. Десять Советского Узбекистана // Огонёк. Специальный номер. – Москва: Журнально-газетное объединение, 1934. – С.18-20.
22. Ходжаев Ф. 10 лет побед. – Ташкент: Государственное издательство УзССР, 1935.

ЎЗБЕКИСТОНДА БИР МАРТАЛИК СОЛИҚ ЙИГИМЛАРИ ТАРИХИГА ОИД АРХИВ
ХУЖЖАТЛАР ТАҲЛИЛИ
(1924-1941 ЙИЛЛАР)

Ш.Ш.Чориев, доц., Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон Миллий архивида сақланган архив хужжатлари асосида Ўзбекистонда 1924-1941 йилларда олинадиган бир марталик солиқ йиғимлари ҳақида маълумотлар берилган. Шунингдек, тадқиқотда Ўзбекистон ССР Молия комиссарлиги архив фондида сақланган бир қатор тарихий хужжатлар илмий истеъмолга киритилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон ССР, Молия комиссарлиги, солиқ, Ўзбекистон Миллий архиви, патент, герб йиғими, бозорлар, колохозлар.

Аннотация. В статье анализируются сведения о разовых налоговых сборах, собиравшихся в Узбекистане в 1924-1941 гг. на основе архивных документов, хранящихся в Национальном архиве Узбекистана. Также в исследование был включен ряд исторических документов, хранящихся в архивном фонде Наркомата финансов Узбекской ССР.

Ключевые слова: Узбекская ССР, Наркомфин, налог, Национальный архив Узбекистана, патент, гербовой сбор, базар, рынки, колхозы.

Abstract. The article analyzes information about a one-off fee in Uzbekistan in 1924-1941. based on archival documents stored in the National Archives of Uzbekistan. The study also research a number of historical documents stored in the archival fund of the People's Commissariat of Finance of the Uzbek SSR.

Key words: Uzbek SSR, Narkomfin, tax, National Archives of Uzbekistan, patent, stamp duty, bazaars, kolkhozes.

Кириш. XX асрнинг биринчи ярмида совет ҳокимиятининг миллий-худудий чегараланиш сиёсатидан сўнг Ўзбекистон ССР ташкил этилди. Ўзбекистон ССР дастлаб ташкил этилгач, республикада совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва уни мустамлака сиёсатининг янгича кўринишини олиб боришда янги давлат органларини ташкил этиш дастлабки масалалардан бири эди. Шу қаторда, мамлакатнинг бюджет маблағларини шакллантириш ишлари ҳам энг муҳим масалалардан бири эди. Нафақат Ўзбекистонда балки, СССР миқёсида бошқа республикаларда ҳам кишлоқ хўжалиги давлат бюджетининг асосий даромад манбаи ҳисобланар эди. Аммо совет ҳокимияти ўрнатилгач, республикада бир қанча солиқ турларини жорий этди. Республиканинг асосий солиқ сиёсатини амалга оширувчи орган бу Ўзбекистон ССР Молия комиссарлиги бўлиб, унинг архив хужжатлари бугунги кунда Ўзбекистон Миллий архивида сақланиб келмоқда. Айнан ушбу ташкилот хужжатларининг бугунги кунгача манбавий аҳамиятини очиб беришга бағишланган тадқиқотлар амалга оширилмаган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мавзунинг ўрганилиши билан боғлиқ масалага эътибор қаратиладиган бўлса, мавзу доирасида адабиётларни совет, мустақиллик даври ва хорижда ёзилган илмий тадқиқотларга бўлиш мумкин.

Совет даврида Г. Марьяхин [1], мустақиллик йилларида эса Ш.Жўраев, С.Бобоев [2], Н.Обломуродов, Ф.Толипов [3], Р.Дусчанов [4] совет даври солиқлар тарихи масалалари бўйича муҳим маълумотлар ёритилган. хорижий тадқиқотларга Буюк Британия [5] ва Канада давлатларида [6] нашр этилган китобларни киритиш мумкин. шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бугунги кунгача совет даврида олинган бир марталик йиғимлар масаласи алоҳида тадқиқот сифатида ўрганилмаган. Ушбу мақола натижасида олинган маълумотлар кейинги тадқиқотларга тўлдирувчи маълумот сифатида хизмат қилади.

Олинган натижалар таҳлили. Ўзбекистон ССР иқтисодий сиёсатини олиб боришда муҳим орган бўлган Молия комиссарлиги хужжатлари (Р-93) 20 та рўйхатда жамланган бўлиб,

уларда 17839 та й/ж бор. 15-рўйхат ҳужжатлари 1937-1991 йилгача бўлган даврни қамраб олади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Миллий архивида Ўзбекистонда солиқ масалаларига оид тарихий маълумотлар асосан Ўзбекистон МИҚ, ХКС, Молия комиссарлиги архив фондлари ҳамда вилоятлар давлат архивларида сақланиб келмоқда. Архивларда соҳага оид маълумотлар конъюнктур ҳисобот, жадвал, статистик, ҳисобот, маъруза, тезис кўринишларида сақланган.

Солиқнинг яна бир тури бу бир марталик йиғимлар бўлиб, улар маҳаллий бюджетнинг асосий даромад манбаларидан бири бўлиб ҳисобланган. Республикада 1924-1941 йилларда дарё тарнпортида юк олиб ўтиш учун йиғим, патент, герб ва бир марталик йиғимлар олинган.

Патент йиғими савдо, саноат, ишлаб чиқариш ёки бошқа мақсадларда ундирилган. Масалан, 1925/26 йилларда савдо патентидан 50.106, саноат патентидан -3.047, шахсий ишлаб чиқарувчилар патентидан -25.655 рубл солиқ олинган. Олинган патентларнинг ишлаб чиқарувчиларидан ҳисобот йилида 1871.573 товар рубли, 1925/26 йилда 1.287.100 товар рубли миқдорида даромад олинган [7].

Герб йиғимлари бу - ҳужжатларни расмийлаштириш, яъни нотариус, савдо операцияларини амалга оширишга ҳужжатларни расмийлаштириш учун пул кўринишида олинадиган солиқ солиқ тури ҳисобланади. Герб йиғимлари тўғрисида СССРда 1924 1927, 1930 йилларда қарор ва кўрсатмалар қабул қилнган. Герб йиғими қиймати агар йиғимга маълум миқдорда турлов нарҳи белгиланган бўлса, тўлов шунга қараб тўланган, агар тўлов миқдори белгиланмаган бўлса ҳужжатни расмийлаштириш жараёнида келишилган ва уни пул ёки натура шаклида ҳам тулаш мумкин бўлган [8].

Герб йиғимининг оддий кўриниши ҳам бўлиб, бу турдаги йиғим республикада фуқароларнинг мурожаатлари учун олинган. Архив ҳужжатларида бу ҳақида ҳам бир қатор маълумотлар учрайди. Фуқаролар мурожаат қилганда марка учун ва ариза топширгани учун давлат божи тўланган тўланган. Шикоят аризалари тўлов тўланмагунча кўриб чиқилмаган. Тўлов қобилятига эга бўлмаганлар бу ҳақида асосланган маълумотнома тақдим этиши лозим бўлган. Кассация билан боғлиқ ишлар ойнинг охирида кўриб чиқилган.

Йиғимларнинг яна бир тури Маҳаллий бозорлардан тушадиган бир марталик йиғим ҳисобланиб, улар айниқса маҳаллий бюджетга катта даромад келтирган.

Молия комиссарлигининг фондида СССР Молия комиссари Г.Гринко ва Ички савдо комиссари И.Я.Вейцер томонидан имзолаган қарорининг ЎзССР молия комиссарлиги котиби томонидан тасдиқланган ҳужжатида кўра, Маҳаллий бозорлардан тушадиган бир марталик йиғим, хизмат кўрсатиш тўлови, ижара ҳақи ва бошқалар маҳаллий бюджетларга тушиши белгиланган [9].

Бир марталик йиғимларнинг асосий қисми бозорларда йиғилган бўлиб, бозорлар фаолияти ўша пайтда ички савдо комиссарлиги тасарруфида бўлган. Р-93-фонд таркибида ЎзССР Ички савдо комиссарлигининг 1935 йил 11 августдаги бозорларда тарози йиғими учун тарифлар кўрсатмаси сақланган ва ушбу ҳужжат барча туман ички савдо бўлимларига жўнатилганлиги ҳужжатда кўрсатиб ўтилган. Кўрсатмага кўра, бозорларда тарозидан бир марта фойдаланишнинг тариф нархлари қуйидагича бўлган:

Бозорларда тарозидан бир марта фойдаланишнинг тариф нархлари

№	Махсулот номи	Тарозига тортиш нархи
1	1 кг ун	3 тийин
2	1 кг сабзавот	2 тийин
3	Қуруқ ва хўл мева	3 тийин
4	Буғдой ва ун махсулотлари	3 тийин
5	Сут махсулотлари	5 тийин
6	Гўшт махсулотлари	5 тийин

Жадвал маълумотидан кўриниб турибдики, бозорларда гўшт ва сут махсулотларига энг баланд, сабзавот махсулотларига эса энг паст йиғим белгиланган.

Шунингдек, ҳужжатда махсулотларни катта тарозиларда тортиш ва бозор омборларида сақлаш тариф нархлари ҳам кўрсатиб ўтилган. Масалан, тарозида тортилган 8 кг дан ортиқ махсулотларга чегирмалар берилган бўлса, 1 кг. кам бўлган махсулот учун ҳам 1 кг тарози

ҳақи ундирилган. Хужжатга кўра, бозор раҳбариятининг ошхона тарозисидан фойдаланиш учун бир кунга -1 рубл, гўшт қиймалагичдан ўтказилган ҳар бир кг гўшт учун 10 тийин, музлатгичсиз омборда махсулотни сақлаш 1 кг махсулот учун суткасига 8 тийин, музлатгичли омборда сақлаш суткасига 10 тийин миқдорида бир марталик йиғим олинган [10].

1936 йил 4 февралда СССР ХКСнинг маҳаллий бозорларни бошқариш бўйича қарори қабул қилинган [11]. ЎзССР Молия комиссарлигининг ушбу қарор ижроси бўйича хати сақланган бўлиб, хатда маълумот берилишича, бозорда лотокларда савдо қилувчилардан 20 тийингача, хориж махсулотлари билан савдо қилувчилардан 1 рублгача бир марталик йиғим олинганини ҳақида кўрсатма берилган [12].

Хужжатларда қайд этилишича, ЎзССР МИҚ ва ХКСнинг мажлисида 1936 йил 27 февралда тасдиқланган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар бандига ўзгартиришлар киритиш масаласи қайта кўриб чиқилган ва қарор қабул қилинган. Қарорнинг кўчирмаси ЎзССР МИҚ, ХКС, Молия, Ер ишлари, Ички савдо комиссарликлари ва Тошкент шаҳар Кегашига жўнатилганлиги хужжатда кўрсатилган. Унда маълумот берилишича, ўзининг қишлоқ хўжалиги ерларидан, кустар ишлаб чиқариш махсулотлари, саноат товарлар махсулотларини бозорларда сотиш учун барча фуқаролар бир марталик йиғим тўлайди деб бегилаб берилган.

Бир марталик йиғимлардан колхозчилар, якка тартибдаги ишчиларнинг ўз хўжаликларининг (продажие с рук) парранда, тухум, ёғ, сут ва пишлоқ махсулотларини сотиши учун бир марталик йиғимдан ва бозордаги жой учун ижара тўловидан ҳам озод қилинган.

Бозорда савдо қилмоқчи бўлган бошқа фуқаролардан қуйидаги нархларда бир марталик тўлов ундирилган.

- Лоток кутиларда савдо қилиш учун -20 тийин

- Арава (юкли арава) учун -1 рубл

- Кичик мол учун - 50 тийин

- Йирик мол учун – 1 рубль [13].

- Кенг фойдаланиладиган саноат товарлари ва эски (фойдаланилган эски-туски) товарлардан -20 тийин ундирилган [14].

Хужжатлар таҳлиliga кўра, шаҳар ва қишлоқ деҳқонларидан бозорда сотмоқчи бўлган ўз махсулотларидан бир марталик йиғим ундириш бўйича эътирозлар келиб тушган. Ушбу эътирозларга кўра 1936 йил 28 майдаги Ички савдо комиссарлигининг район бўлимларига жўнатган хатига кўра, колхоз ва якка тартибдаги хўжаликлар деҳқонлари томонидан етиштирилган парранда, тухум, ёғ, пишлоқлардан бир марталик йиғим олинмаслиги аммо шаҳарда яшовчи сут сотувчилардан йиғим олиш мумкинлиги кўрсатилаган [15]. Аммо Ички савдо комиссарлигининг бу кўрсатмаси 1936 йил 21 июнда бекор қилинган. 1936 йил шаҳар ҳудудида жойлашган қишлоқ хўжаликларининг сут ва сут махсулотларидан бир марталик йиғим олишни бекор қилиш бўйича хати жўнатилган.

Архивда сақланган хужжатларда бозорларда бир марталик йиғимни йиғиш тартиб қоидалари бўйича хужжатлар ҳам сақланган. Хужжат СССР Ички савдо комиссари И.Я.Вейцер томонидан имзолаган хужжатнинг котиб имзоси билан тасдиқланган нусхаси эканлиги кўрсатилган. Хужжатда берилишича, СССР Ички савдо комиссарлигининг 1936 йил 21 июл №942 Қарори қабул қилиниб, унда барча хусусий шахслардан бозордаги кенг истемолда бўлган махсулотларни сотиши учун бир марталик йиғим ундириш тартиблари кўрсатиб ўтилган. Йиғимни тўловчиларга типогафик йўл билан нашр этилган “За продажу промышленных товаров и вещей с рук” деган талон берилиши лозим бўлган. Талонни беришда бозор ходими сотувчининг фуқаролигини тасдиқловчи хужжати асосида бозор қайднома дафтарига қайд этиши лозим бўлган. Шунингдек, қарорда бозор маъмурияти ушбу талонларни ҳисобот хужжати сифатида сақланиши лозимлиги ҳам алоҳида таъкидлаб ўтилган [16]. Бозор ишлари тафтиш қилинганда ушбу талон хужжатлари асос бўлиб хизмат қилинган.

Хулоса. XX асрнинг биринчи ярмида совет ҳокимиятининг миллий-ҳудудий чегараланиш сиёсатидан сўнг Ўзбекистон ССР бюджет тизимини шакллантириш мақсадида кўплаб солиқ турлари жорий этилган. Айнан, Бир марталик солиқ йиғимлари ҳақидаги муҳим

маълумотлар Ўзбекистон Миллий архивининг Р-93 фондида муҳим маълумотлар жамланган. Шунингдек, Ўзбекистон МИҚ ва ХКС органларининг архив фондларида ҳам бу солиқ йғими ҳақида маълумотлар учрайди.

Бир марталик йиғимлар маҳаллий бюджетнинг асосий даромад манбаларидан бири бўлиб, патент, герб, фуқароларнинг мурожатларидан ва бир марталик йиғимлари олинган. Улар ичида

фуқароларнинг мурожаатлари учун олинган. Архив ҳужжатларида бу ҳақида ҳам бир қатор маълумотлар учрайди. Фуқаролар мурожат қилганда марка учун ва ариза топширгани учун давлат божи тўланган тўланган. Шикоят аризалари тўлов тўланмагунча кўриб чиқилмаган. Тўлов қобилятига эга бўлмаганлар бу ҳақида асосланган маълумотнома тақдим этиши лозим бўлган.

Оммавий коллективлаштириш жараёнида колхозларнинг ва якка тартибдаги хўжаликларнинг гўшт, сут маҳсулотларини бозорларда сотишда бир марталик йиғим жорий этилган бўлса, кейин шикоят ва мурожаатлардан сўнг республика ҳукумати уни бекор қилишга мажбур бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Марьяхин Г. Очерки истории налогов в СССР. – Москва. Госфиниздат, 1964. – С.318.; (Maryakhin G. Essays on the history of taxes in the USSR. - Moscow. Gosfinizdat, 1964. - P.318)
2. Жўраев Ш., Бобоев С. Маҳаллий солиқлар тарихи. – Бухоро, 2004. – 78 бет.;
3. Обломуродов Н., Толипов Ф. Ўзбекистонда солиқлар тарихи. – Тошкент, 2009. – 180 бет.;
4. Дусчанов Р.Р. Ўзбекистонда совет давлатининг солиқ сиёсати (1946-1991 йиллар)./ Тарих. фан. бўйича фал. докт. (PhD) дисс. ... автореф. – Тошкент, 2022. – 24 бет;
5. Alec Nove. An Economic History of the USSR. – England, 1990. – P. 428.; Yanni Kotsonis Taxes and citizenship in the Russian empire and early soviet republic. - London, 2014 y. – P. 632.; Parthasarathi Shome. Taxation History, Theory, Law and Administration. – London, 2021. – P. 507.
6. Yanni Kotsonis. [Taxes and Citizenship in the Russian Empire and Early Soviet Republic](#). – Toronto, 2016. – P. 483.
7. ЎзМА, Р-837-фонд, 3-рўйхат, 240-йиғмажилд, 11-20-варақлар
8. Известия Народного Комиссариата Труда СССР. /Официальная Издания №5 10 феврал 1924 года. –С.1-7 (News of the People's Commissariat of Labor of the USSR. / Official Edition No. 5 February 10, 1924. –S.1-7)
9. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 212-йиғмажилд, 48-варақ
10. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 212-йиғмажилд, 36-варақ
11. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 212-йиғмажилд, 43-варақ (Асос: собрания законов СССР 1936 г. №7 ст.65)
12. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 212-йиғмажилд, 43-варақ
13. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 212-йиғмажилд, 30-варақ
14. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 212-йиғмажилд, 31-варақ
15. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 212-йиғмажилд, 46-варақ
16. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 212-йиғмажилд, 40-44-варақлар

УЎК 74

ТОЖИК ХАЛҚИ ЗАРГАРЛИК МАДАНИЯТИДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАР

(Самарқанд вилояти аҳолиси мисолида)

Ҳ.С.Шукурова, ўқитувчи, Самарқанд Давлат Университети, Самарқанд

Аннотация. *Халқларнинг тарихи ва маданияти, жумладан, жаҳон цивилизациясида из қолдирган эроний халқларнинг тарихий-этнографик қадриятларини ўрганиш, кўҳна ва ҳамиша навқирон Самарқанд вилояти аҳолисининг бой маданий қадриятлари сирларидан баҳраманд бўлиш - бугунги кунда этнология олдига турган энг долзарб масалалардан биридир.*

Калит сўзлар: заргарлик буююмлари, урф-одатлар, этнография, миллат, этнос, ҳунармандчилик

Аннотация. *Изучение истории и культуры народов, в том числе историко-этнографических ценностей иранских народов, оставивших свой след в мировой цивилизации, приобщиться к тайнам богатых культурных ценностей жителей старинной и всегда популярной Самаркандской области - это одна из самых актуальных проблем, стоящих сегодня перед этнографией.*

Ключевые слова: Ювелирные изделия, обычаи, этнография, нация, этнос, ремесла.

Abstract. Studying the history and culture of peoples, including the historical-ethnographic values of the Iranian peoples who have left a mark on the world civilization, enjoying the secrets of the rich cultural values of the inhabitants of the ancient and ever-popular Samarkand region - is one of the most urgent issues facing ethnology today.

Key words: jewelry, customs, ethnography, nation, ethnos, craft.

Ўрта Осиё халқларининг миллий ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи қадимий маданияти ва тарихи билан узвий боғлиқ бўлган муҳим маданий объектлардан бири - заргарлик буюмларидир. Ҳар бир минтақа маданиятида заргарлик ҳунарининг ўзига хос фарқ ва хусусиятлар мавжуд.

Тарихий даврлар ўзгарувчанлиги мобайнида Марказий Осиёда бадий ҳунармандчилик энг ривожланган давр XIX-XX асрларда бошланган эди. Айниқса ўзбек хонлиқари ўлкаларида заргарлик ҳунари тез суръатлар билан ривожланди. Кўпгина шаҳарларда масалан, Хива, Бухоро, Қўқон, Самарқанд, Қарши, Шахрисабз, Тошкент, Андижон, Урганч, Нурота, Китоб, Чуст, Асака, Гиждивон, Марғилон ва бошқа жойларда уста заргарлар бўлиб, улар махсус маҳалла-маҳалла бўлиб яшаганлар. Шунинг учун заргар (заргарон) маҳалла деб юритилган. Самарқандда 1893 йили 20 дан ортиқ заргарлар дўконлари бўлган.

Маҳаллий аҳоли турмушида заргарлик буюмларининг аҳамияти катта бўлиб, шу зеб-зийнатлар соҳибалари ва уларнинг оила аъзоларининг ижтимоий ўрни ҳамда мавқеи қай даражада эканлиги кўриниб турган. Бундан ташқари, бадий жиҳатдан қандай қимматбаҳо тошлар билан безатилгани, қайси моҳир усталар томонидан ясалганлиги қараб ҳам баҳоланган.

Марварид ва ноёб тошлар билан безатилган зеб-зийнатлар асосан аслзодалар, хон ва амирлар саройи аъёнлари учун ишланган. Ўртаҳол аҳоли табақалари орасида кўпроқ кумуш суви юритилган, ранго-ранг тош ва шишачалар билан безатиладиган тақинчоқлар русм бўлган. Камбағаллар кумуш, мис, биринж ва шишалардан ишланган заргарлик буюмларини тақибган. Энг оммавий равишда тарқалган зийнатлар асосан кумушдан ясалган.

Зеб-зийнатлар турли техник усуллар қўлланилиб ясалган: олтин, кумуш, мис, қалайи, жез каби хомашё маъданларни эритиш ва қуйиш (табанак), хойис болға билан болғалаш (хоискори), қолиплаш (қолипаки), (шабака), майда-нозик ишларни бажариш (рахкори), зигирак ва ҳоказо.

Заргарлик буюмларини жимжимадор ўйма нақшлар (кандакори), шакллар (чизма) билан безаганлар. Гул-нақшлар ва улар атрофига қора кумуш суви ёки мийно эмалини бир текис суртиб, жило берганлар. Узук, зирак, тиллақош, зебигардон ва бошқаларга феруза, маржон, садаф, ёқут, зумрад, дур кабилардан кўз солганлар, бундай кўзлар ўрнига кўпинча шиша ва маржон, рангдор ойна ҳамда майда мунчоқларни ҳам ўрнатишган.

Аёллар тақинчоқлари — мунчоқлар, сирғалар, билагузуклар ва узуклар асосан кумушдан ясалган бўлиб, тилла ва зардўзли буюмлар фақат бадавлат кишиларга (айниқса, ўтроқ аҳолига) эга бўлган. Уларни бухоролик ва самарқандлик заргарлар ясаган.

Заргарлик буюмлари орасида маржон бонсуқлар барча ёшдаги аёллар (чин маржони), ёш аёллар эса мунчоқ ва кумуш тангалар (зебигардон) тақиб юришган.

Тиллақош — юпка тилла ҳал юритилган кумуш пластинкадан ясалиб, феруза ва бошқа қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Самарқанд аҳолисига русм бўлган. Бу буюмдан ҳозирги кунда ҳам фойдаланадилар келинларнинг асосий безакларидан ҳисобланади.

Зебигардон — бўйинга тақилиб, кўкракка тушириб қўйилади, халқача, садаф, мунчоқ маржонлар бир-бирига бириктириб ясалишидан ҳосил бўлади, куббалари қимматли тошлар билан безатилган. Олдинги даврларда “тангашадда” деган заргарлик буюми мавжуд бўлиб, ҳақиқий тангалардан ясалган ҳозирда унинг нусхалари жуда кам қолган. Бугунги кунда зебигардонларнинг замонавий шакллари тақалади. Булар кумуш ва бошқа турдаги металллардан ясаган бўлиб, турли мунчоқлар билан безалган.

Узук — учинчи бармоқдан ташқари барча бармоқларга тақса бўладиган зийнат белгиси бўлиб, ўртасидаги кўзига нодир тошлар ўрнатилган, ўзи олтин, кумуш, мисдан ясалган.

Билакузук, дастпона — тилла, кумуш, мисдан, мунчок, маржон шодаларидан ҳам ясалиб, бодомча, япалок, илонбоши, бақабоши, товус, қуйма, кичик билакузук каби турлари мавжуд. Самарқандда шабака билакузуқлар кўпроқ учрайди.

Исирға, зирак — аёллар ёқтирган бу зийнат буюмнинг кўзида ноёб тош ўрнатилиб, майда шиша тошчалардан иборат шокилалари ҳам бўлади, қашқарбалдоқ, ойбалдоқ, ҳалқа кабилар ҳам кулоққа тақилиб, олтин ва кумушдан ишланади, Самарқандда булардан ҳалқа варианты кўпроқ учрайди.

Биз таърифлаб ўтганларимиздан ташқари кўкракка — мурғак, нозигардон, бўйинга — тумор, маржон, бозбанд, бошга олтин тумор, қўлтиқ остига — қўлтиқ тумор, белга — камарбанд, сочга — сочпопуқлар, туф, зулфи тилло, осма безак, бутундирноқ, яримдирноқ кабилар тақиб юрилган. Самарқандда яшаб, ижод этган моҳир заргарлар ўз нафис буюмларини ўша даврларда расм бўлган намуна — андазалар асосида истеъмолчиларнинг буюртмаларидан келиб чиқиб ясаганлар. Маҳаллий халқ усталари ижодида кўшни мамлакатлар билан маданий-иқтисодий алоқалар ва мазкур ўлкаларда яшаган усталарнинг тажрибаси акс этган. Улар нафақат аёллар учун, балки бу нафис ҳунармандчилик қадрига етадиган юксак дидли кишилар учун тинимсиз меҳнат қилиб, чинакам санъат асарларини яратганлар.

XIX-XX асрларда заргарлик санъати юксак даражада ривожланган. Булар, асосан, аёллар тақинчоқлари ва эркаклар бош тасмалари, камарлари ва бошқа буюмларни яратиш билан шуғулланади. Кумуш ва олтин буюмларга талаб катта бўлган. Ҳар бир катта қишлоқнинг ўз заргарлари бўлиб, улар кўшни кичик қишлоқларнинг эҳтиёжларини ҳам қондирди.

Заргарлар буюртмани ўз уйларида қабул қилишган, баъзан эса мижозлар ўзлари уйларида ишлашга таклиф қилишган. Камдан-кам ҳолларда заргар асбоб-ускуналарини олиб, қишлоқма-қишлоқ юриб, буюртмалар қабул қилган. Буюртма биттач ишдан кейин иш ҳаққини нақд баҳолаб заргарга тўлаган. Баъзи заргарлар кумуш тангалар билан тўлашни талаб қиларди. Заргарлик буюмларига бўлган талаб юқорилиги боис, мижоз ўз буюртмасини бир неча ой кутишга мажбур бўлган ҳолатлар мавжуд. Заргарлик буюмларида фарқ жуда кам бўлган. Заргарлик устаси яқин қариндошларининг ёки ўзининг ўғлини шогирдликка олиб ҳунар ўргатарди. Ижтимоий ҳаёт қийинчиликлари боис, заргарларнинг аксарияти бу ҳунардан тирикчилик қила олмай, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб кетган.

Самарқанд заргарлари турли хил аёллар тақинчоқлари: сирғалар, билагузуқлар, узуклар, ҳайкалчалар, узуклар, туморлар ва бошқалар ясаганлар. Кўпгина заргарлар мис кумғонлар, кўзалар, косалар, сандиқ қулфлари ва бошқа буюмларни нарсаларни ясаган. Улар асосан бой одамлар томонидан буюртма қилинарди. Қимматбаҳо тошлар, олтин ва кумушлар билан безатилган камарлар, шунингдек, эркакларнинг маржонлари фақат бадавлат кишиларнинг чўнтагига кўтариши мумкин эди.

Баъзи заргарларнинг махсус устахонаси йўқ эди, бунақа ҳолларда заргарлар ўз уйида маҳсулот буюртма олишган.

Заргарлик асбобларини дурадгорлар, баъзан эса ўзлари ясаган. Заргарнинг меҳнат куруллари авлоддан-авлодга ўтиб келган. Заргарлик асбоблари сандиқ, болға, безак, қолип, арра, кески, қисқич, пенсе, сим, бурғу, пайвандлагичлардан иборат эди.

Заргарлик буюмлари учун асосий материал кумуш эди, олтин камдан- кам ишлатилган. Баъзан кумуш ва олтин аралашмаси кўшилиб, оч сариқ рангли металл ҳосил бўлган, уни "олтин" деб аташган. Ундан сирға, узук, билагузук ясаган [3, 56-бет].

Хулоса қилиб айтганда, келтирилган сўз, истилоҳ ва мажозий ифодаалардан маълум бўлади ким, заргарлик лексикаси луғавий таркиби бой бўлиб, иттифоқдош касблар машғулият доирасини қамраб олади. Аммо шунинг таъкидлаш керакки, бу соҳанинг луғат бойлигини тузиш тарихий вазифага айланиб бормоқда, чунки техник воситаларнинг жадал ривожланиши натижасида ҳунармандчилик, жумладан, заргарлик соҳасида ҳам туб ўзгаришлар рўй берди.

Заргарлик буюмларини ишлаб чиқариш ва тайёрлаш билан шуғулланадиган заргарлик буюмлари (савоткорй, мийногарй, гахчигй ва бошқалар) билан боғлиқ бўлган айрим тармоқлар, афсуски, йўқолди. Бинобарин, бу бетакрор касбга оид сўз ва сўз бирикмаларни халқ орасидан, ишончли манбалардан тез йиғиб, илм аҳлига етказишимиз ва тил луғатининг мана шу қатламини муҳофаза қилишимиз зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллоева Г.З. Лексика Каратагского говора: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 22. - Душанбе, 2013. - 22 с.
2. Булатов. С. Ўзбекистон санъати тарихи. Тошкент. 1991 йил.
3. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тагнов. Монография. - Душанбе: Ирфон, 2012. – 209 с.
4. Ермакова Е.С. Женские ювелирные украшения Бухары конца 19- начала 20 века. Монография. – М., 2000. -166 с.
5. Истамова М. Дж. Лексика швейного и вышивального искусства в Самаркандских говорах таджикского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 22. - Душанбе, 1983. – 20 с.
6. Этнографические очерки Узбекского сельского населения. – М.: Наука, 1969. – 284 с.
7. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент: «Изд-во лит. и искусства», 1988. - 204 с.

УЎК 902

АЖДОДЛАРИМИЗ ҚИШЛОҚ ВА ШАҲАРЛАРНИ ҚАДИМДА НИМА ДЕБ АТАШГАН?

Ф.П.Эгамбердиев, катта ўқитувчи, PhD, Қарии Давлат Университети, Қарии

Аннотация. Ушбу мақолада қадимги “кад”-қишлоқ ва “кент”-“шаҳар” маъноларини берувчи атамалар ҳақида маълумот берилади. Илк ўрта асрлардан бошлаб ўтмишининг турли жабҳаларини ёритишида муҳим аҳамиятга эга бўлган қишлоқ ва шаҳарлар номлари ҳақидаги манбалар ва кейинги йилларда улар устида амалга оширилган тадқиқотлар диққатга сазавордир. Бу борада минтақамизга доир манбалар алоҳида ўрин тутди. Ушбу манбалар қишлоқ ва шаҳар атамаларининг келиб чиқиши ҳақида айрим маълумотларни олиш имконини беради.

Калит сўзлар: “кад”, “кет”, “кат”, “ковламоқ”, “қазмоқ”, “кат”, “кент”, “канд”, “қанд”, “кэнд”, “аҳоли яшаш жойи”, “катта қишлоқ” “шаҳар”.

Аннотация. В данной статье представлена информация о древних терминах «кад»-деревня и «город»-«город». Заслуживают внимания источники о названиях сел и городов, имевшие большое значение в освещении различных аспектов прошлого, начиная с раннего средневековья, и исследования, проведенные над ними в последние годы. В этом отношении источники нашего региона занимают особое место. Эти источники предоставляют некоторую информацию о происхождении терминов деревня и город.

Ключевые слова: «кад», «кет», «канд», «ковламак», «казмак», «канд», «кент», «канд», «канд», «кенд», «жилое место», «большой деревня», «город».

Abstract. This article presents information about the ancient terms "kad"-village and "city"-town. The sources of the names of villages and cities, which have been of great importance in elucidating various aspects of the past since the early Middle Ages, and the research conducted on them in recent years, deserve attention. In this regard, the springs of our region occupy a special place. These sources provide some information on the origin of the terms village and town.

Key words: "kad", "ket", "can", "kovlamak", "kazmak", "can", "kent", "can", "can", "can", "old place", "large" village", "city".

Ўрта асрлар ёзма манбаларида илк ва ўрта асрлар қишлоқлари тўғрисида, қишлоқлар аҳолисининг ижтимоий турмуши масалалари тўғрисида маълумотлар жамланган адабиётларда “кад”, “кат”, “кет”, “кент” иборалари тез-тез учраб туради. Аксарият тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, бу термин-иборалар катта патриархал оилалар истиқомат қилган қишлоқ-қўрғонга нисбатан қўлланилган бўлиб, бу “кад”ларда оила бошлиғи, унинг ўғил - қизлари ва бошқа қариндошлари яшаганлар.

Кент сўзи “шаҳар”, “қишлоқ” деган маънони билдиришни бундан минг йиллар бурун Наршахий, Беруний, Маҳмуд Қашғарий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларида қайд этиб ўтилган эди. Бу сўз жуда қадимий сўз бўлиб, “қанд”, “кент”, “кат”, “кан” кўринишларида учрайди. Бу терминлар келиб чиқиши ҳақида профессор В.В.Бартольд – бу сўз Эронийлардан Туркий халқларга ўтган бўлиб шаҳар, қишлоқ деган маънони билдиришини ўз асарларида айтиб ўтган эди [1-184].

“Кент” сўзи ҳақида кўплаб илмий изланишлар олиб борилган. Бу сўз албатта тилшунос ва тарихчиларимизни қизиқтириб келади. Бунинг боиси шуки, илгари “кент”, “қанд”, “қанд”, “кэнд” сўзлари топонимлар ясовчи қўшимча сифатида Марказий Осиё ва унга туташ ҳудудларда фаол истеъмолда бўлган. “Кент” ҳақида фикр билдирган олимларни икки тоифага бўлиш мумкин: биринчи тоифа “кент” сўзини туркча деб ҳисоблайди. Иккинчи тоифага кўра эса, “кент” сўзи сўғдча ёки форсча “шаҳар”, “аҳоли яшаш жойи” маъноларини билдирувчи – “кат” сўзидан келиб чиққан. Марказий Осиё ҳудудида илгари аксарият аҳоли яшаш жойлари, шаҳар номлари мазкур сўзни кўшиш ёрдамида ясалган. Айтайлик, Шош вилояти маркази – Бунокат, Бунжикат, Новкат каби. “Кат” қадимги сўғдча “ковламоқ”, “қазмоқ” маъносидаги “кан” ўзагидан ясалган. Кейинчалик “кат” “кент”га айланиб кетган, Академик В.Бартольд “кат” қўшимчаси “қурилиш”, “бино” маъносини билдиради, дейди, бироқ “кат”нинг “кент”га айланиши борасида фикр билдирмайди. Бошқа олимларга кўра, “кат”нинг “кент”га алоқаси йўқ. Хусусан, шарқ тиллари билимдони, атоқли олим П. Шамсиев ҳам “Навоий асарлари луғати”да “кент” сўзини соф туркча сўз сифатида: “кент – катта қишлоқ” [2-310] деб изоҳ беради.

Сўзлар ҳам қанчалик умрбоқий бўлмасин, вақт ўтиб, архаизмга айланиш қисматига эга. Барча мавжудот қатори сўзларнинг ҳам туғилиш, фаол истеъмолда бўлиш ва архаизмга айланиш даврлари бор. “Кэнд” ва “Кэнду” сўзлари минг йил олдин – Қашғарий замонидан фаол истеъмолда эди. “Кэнди”нинг усмонли туркчасида ҳозир ҳам истеъмолда эканлигини ҳисобга олмаганда, бугунги авлод учун бу сўзлар аллақачон архаизмга айланиб бўлган. Минг йил олдин бу сўзлар навқирон ёшда бўлган бўлса, демак улар анча илгари мавжуд бўлган, деб ҳулоса қилишимиз мумкин. Маҳмуд Қашғарий туркларнинг ерларида “кент” иштирокидаги жой номлари кенг тарқалган, деб ёзади. Тарихдан маълумки, Оврўосиё қитъасининг жуда катта ҳудудлари туркларнинг ерлари эди. Турклардан олдин хунлар, хунларгача ҳам шу тилда сўзлашган қабилалар Осиё даштларида мавжуд бўлганлиги табиий. Маҳмуд Қашғарийнинг “Девон”нинг III томида у шундай ёзади: “Бутун Мовароуннаҳр, Ярканддан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, Самарқанд – Семизканд, Ташканд – Шаш, Озканд, Тўнканд номларининг ҳаммаси туркчадир. “Канд” туркча “шаҳар” демакдир. Улар бу шаҳарларни қурдилар ва шундай ном қўйдилар. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда. Бу ерларда форслар кўпайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган. Ҳозир турк ўлкаларининг чегараси Абисғун денгизи билан ўралган. Рум ўлкасидан ва Озжанддан Чингача чўзилади. Узунлиги беш минг фарсах, эни уч минг фарсах, ҳаммаси саккиз минг фарсахдир” [3-164].

Бизнингча, “кэнд” сўзини форсча “кат” билан эмас, туркча “кэнду” билан ўзакдош десак, мантиққа мувофиқ, тил хусусиятларига ҳам мос бўлади. Сабаби, тил тарихидан маълумки, бирор сўз бир тилдан бошқа тилга ўтганда ундошлар орттирилишидан, тушириб қолдириш ҳолатлари кўп учрайди. “Кат” сўзи орасига “н” товушининг киритилиши мантиққа зид. Бунинг аксига эса тил тарихидан жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, форсча “аз таҳи дил” калимасини олайлик. Бу калима ўзбек тилига “астойдил” шаклида ихчамлашган тарзда кўчган. Иккинчидан, қадимда инсон атроф-муҳитга аввало ўзидан келиб чиқиб ёндашган, яъни инсонга хос ном ва сифатлар кўпинча атроф-муҳит ва нарсалар ном ва сифатларига кўчган. Масалан, “бош” сўзининг бирламчи маъноси – инсон аъзосининг номи. Кейинчалик бу ном бошқа нарсаларга ҳам кўчган, айтайлик, пиёзнинг боши, йўлнинг боши, бошлиқ каби. “Кэнду” сўзининг бирламчи маъноси “ўзлик” бўлса, кейинчалик бу сўз “ўзлик”ка тегишли моддий жиҳозлар: уй, қўрғон, қишлоқ қабилаларга нисбатан ҳам ишлатила бошлаган, десак мантиққа мувофиқ бўлади.

“Кад”, “кат”да яшаган оддий аҳоли “кадивар”лар, қишлоқ оқсоқоли “катхудо” деб юритилганлар ва бу термин Е.Е.Неразик томонидан Хоразмнинг илк ўрта асрлар қишлоқларини ўрганишда[4-112-113], С.К.Кабанов томонидан Нахшаб қишлоқларини ўрганишда[5-62] ва Ю.Ёкубов томонидан Зарафшон воҳасининг юқори оқимида очилган қишлоқларни ўрганишда қўлланилган[6-210-117].

“Катхудо” атамасини ўзбек халқ оғзаки ижодининг намуналари бўлган мақоллар, термалар ва дostonларда тез-тез учратиб туради. Академик В.В.Бартольд ўрта асрлар ёзма манбалари асосида “кад”нинг қандай жой эканлигини шундай талқин қилади: *“...оила бошлигининг уйидан ташқари бу ерда унинг ўғилларининг ва бошқа қариндошларининг алоҳида уй-жойлари, бошқа хўжалик хоналари мавжуд бўлган ва бу иншоотларнинг барчаси умумий девор ичида жойлашганлар”*[7-209].

С.П.Толстов Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида тилга олган маълумотида асосланган ҳолда “кад”да патриархал оиланинг барча аъзоларидан ташқари бу оиланинг бутун юмушларини ўз бўйнига олган одамлар ҳам яшаганликларини айтиб ўтади [8-272-273]. Наршахий эса бундай одамларни куллар деб атаган [9-91].

В.А.Лившицнинг фикридан келиб чиқиб, Ю.Якубов “кад” сўзи ўз мазмунида фақат (патриархал) уй эмас, балки қишлоқни (Шашкад, Хушкад, Шавкад), ҳамда шаҳарни (Панжикент, Банокат, Уштуркат) акс эттиришини айтиб ўтади. Тадқиқотчининг фикрича, “кад”, “катхудо” терминлари кичик ёки катта уй ҳақида, кичик ёки катта оила ҳақида аниқ, тугал тушунча бермайди [10-211]. Аҳолининг катта патриархал оилаларга бирлашиб яшаши илдизлари Ўзбекистон ҳудудида бронза ва илк темир даврига бориб тақалади. Академик А.Аскарлов бошчилигида Сурхон воҳасида тўлалигича очиб ўрганилган Кучуктепа ёдгорлиги казишмалари тадқиқотчиларга бу қишлоқ маконидаги меъморий мажмуани алоҳида хўжаликларга бўлиб тавсифлаш имконини берган [11-18-29].

Илк ўрта асрлар Нахшаб (Қарши) қишлоқлари аҳолисининг ижтимоий турмуши масалаларини таҳлил қилиш учун “кад”, “кед”, “катхудо” терминларини қўллаш борасида ҳудудларда олиб борилган археологик изланишлар асосида таҳлил қилиш имконияти бор.

Қадимшунослар С.К.Кабанов [12-70], Ў.Алимов [13-105], Л.Л.Букинич [14-91]лар томонидан Нахшабда очиб ўрганилган илк ўрта асрлар қишлоқларини тадқиқ этиш давомида қўлга киритилган натижалар асосида фикр қилиш ҳам мавзуни бирмунча очишга хизмат қилади.

Академик А.С.Сагдуллаев ҳам Кучуктепа ва Қизилча ёдгорлигини ўрганиб таҳлил қилиш асосида, бу қишлоқ маконларида катта оила жамоа бўлиб яшаган, деган хулосага келган [15-10].

Хулоса қилиб айтганимизда бундай қишлоқларда патриархал оилалар “катхудо” бошчилигида унинг ўғиллари, неваралари ва яқин кишилари ва хизматкорлари умргузаронлик қилганлар. Бизнинг фикримизча, бундай патриархал оилаларда “катхудо” оила бошлиғигина бўлиб қолмасдан балки маълум уруғнинг (қариндош уруғлар назарда тутиляпти) ҳам бошлиғи (кейинги асрлардага “бой ота” каби) ва ўша давр нуқтаи-назарида кичик деҳқон ҳисобланган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Муҳаммадкаримов А. “Тошкентнома”. Янги Аср авлоди. Тошкент. 2009. -Б.184.
2. Шамсиев П., Иброҳимов С.Навоий асарларининг луғати.Т.:1972.-310 б.
3. Маҳмуд Қошғарий.Туркий сўзлар девони.(Девони луғатит турк).3-жилдлик.3-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи: Солиҳ Муталлибов.Т.: Фан, 1963.
4. Неразик Е. Е. Сельское поселения афригандского Хорезма. М., 1966. стр.112-113.
5. Кабанов С.К., Шахурин К.А.Археологическая разведка в верховьях р.Кашкадарья. ИМКУ, вып. 7, Ташкент, 1966.стр.62.
6. Якубов Ю.Я. Раннесредневековые сельские поселения горного Согда. Душанбе, 1988. стр.210-217.
7. Бартольд В.В.История культурной жизни Туркестана. Сочинение, т. II, часть I, М., 1963.стр.209.
8. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации, М.Изд-ва АН СССР, 1948.стр.272-273.
9. Наршахий, Бухоро тарихи. Мерос. Тошкент, 1991.Б.91.
10. Якубов Ю.Я. Раннесредневековые сельские поселения горного Согда. Душанбе, 1988. стр.211.
11. Аскарлов А.А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. Ташкент, 1979.стр.18-29.

12. Кабанов С.К.. Раскопки на Шортепе близ Карши в 1952-1953 гг. стр-70
13. Алимов У. Раскопки на Культепа в Каршинском оазисе. История материальной культуры Узбекистана. №8. С 208. стр-105.
14. Букиннич Л.Л. Руины двух раннесредневековых поселений близ г. Карши. История материальной культуры Узбекистана. №8. С 208. стр- 91.
15. Сагдуллоев А.С. Архитектура древнебактрийских усадеб. Строительство и архитектура Узбекистана, 1981, №6. стр.10.

УЎК: 654.9(09)

ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДЛАРИДА АЛОҚА ХИЗМАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

И.С.Юсупов, PhD, Тошкент тиббиёт академияси Урганч филиали, Урганч

Аннотация. *Мазкур мақолада мамлакатимиз ҳудудларида алоқа воситалари сифатида почта алоқаси тизими, карвон йўллари бўйлаб, йўллардаги махсус бекатлардаги, чопарларга яратилган шарт-шароитлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Шу билан бир қаторда алоқа воситаси сифатида олов ва миноралар орқали хабарлар тарқатилгани асослаб берилган. Шунингдек мавжуд давлатларда алоқа тизимида фаолият олиб борган ходимларнинг амалдорлар ичида алоҳида нуфузга эга эканлиги тизимда олиб борилган ислохотлар билан бир қаторда соҳани босқичма босқич ривожланиб такомиллашиб боришининг тарихий асослари келтирилиб ўтилган.*

Калим сўзлар: *Почта, девони берид, соҳиб-барид, минора, дирхам, чуқур, кўчманчи, пайза, кабутар, жарчи.*

Аннотация. *В статье приведены сведения об условиях, созданных для почтовой связи, на караванных путях, на специальных станциях на дорогах и для чопперов как средств связи в регионах нашей страны. Кроме того, обосновано, что сообщения распространялись через огонь и башни как средства связи. Также были представлены тот факт, что сотрудники, работавшие в системе связи в существующих странах, имеют особое влияние среди чиновников, а также проведенные в системе реформы, исторические причины постепенного развития и совершенствования отрасли. .*

Ключевые слова: *Пост, девани берид, саҳиб-барид, минара, дирхам, яма, кочевник, пайза, кабутар, вестник.*

Abstract. *The article provides information about the conditions created for postal communication, on caravan routes, at special stations on the roads and for choppers as a means of communication in the regions of our country. In addition, it is substantiated that messages spread through fire and towers as a means of communication. Also presented were the fact that employees who worked in the communication system in existing countries have a special influence among officials, as well as the reforms carried out in the system, the historical reasons for the gradual development and improvement of the industry.*

Key words: *Fasting, devani berid, sahib barid, minara, dirham, pit, yam, payza, kabutar, herald.*

Барча мавжуд алоқа воситалари ичида энг қадимий ва кенг тарқалган оммавий тури почта алоқаси ҳисобланади. Ўзбекистон ҳудудларида почта алоқаси давлат тизими сифатида эрамыздан олдинги VI-V асрларда қарор топган. Ўша даврларда Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудлари ахмонийлар давлати таркибига киритилган. Ахмонийларнинг ҳукмронлиги икки асрдан зиёд давом этган. Давлат томонидан вилоятларни бошқариш ва уларни ҳарбий кучлар орқали ўз таъсирида ушлаб туриш учун алоқа воситаларини ўрнатиш ҳаётий заруратга айланганди[1].

Мамлакатимиз ҳудудларида қадимги даврлардан бошлаб карвон йўллари бўйлаб почта хизмати йўлга қўйилган бўлиб, йўллардаги махсус бекатларда хабарчилар, подшо чопарлари озик-овқат ва чопқир отлар билан таъминланган. Ўрта асрларда Марказий Осиёнинг савдо йўлларида савдо карвонларига, сайёҳларга, ҳарбий қўшинларга ва умуман йўловчиларга почта хизмати кўрсатиш янада такомиллашди. Бу хизмат нафақат ҳукумдорлар, шу билан бирга

хусусий шахсларга тегишли хат-хабарларни ҳам манзилга етказиш вазифасини бажарган. Давлат ахамиятига эга хат-хабарларни манзилга етказишни махсус девон назорат қилиб турган бўлса, оддий фуқороларга почта хизмати кўрсатиш кўпинча савдо карвонлари таркибидаги махсус кишилар орқали амалга оширилган. Хусусий шахсларга тегишли хатлар айрим ҳоларда манзилга етиб келмагани унинг фаолиятидаги камчиликлардан далолат беради[2].

Арабларнинг Умар халифалиги (717-720) вақтида, Ўрта Осиё давлат почтасига сўғдлар ёки марвликлардан бўлган Сулаймон ибн Абу Сари “берид” бошлиқ эди[3]. “Девони берид” асосан давлат эҳтиёжларига хизмат кўрсатган. Почта маҳкамаси бошлиғига шаҳарлардаги маҳаллий почта амалдорлари бўйсунарди. Улар ихтиёрида чопарлар ва кўп миқдорда почта отлари бўлган. Почта амалдорлари маҳаллий маъмурлар, яъни ҳокимларга бўйсунмасдан, балки ўзларининг марказий маҳкамасига қарарди[4]. Умавийларга қарши кўтарилган кўзғолонга раҳбарлик қилган Абу-Муслим 747 йил 9-июнда кўзғолон бошланади деб хабар бериш учун ўзларини одамларини турли ҳудудларга юборади. Сафизанж қишлоғида гулҳан ёкиб қўйишни юборади. Бу кўзғолон бошлаш учун берилган сигнал эди. Араб халифалигига қарши 769-783 йилларда кўтарилган Муқанна бошчилигидаги кўзғолонни мағлубиятга учрашида Бухоронинг соҳиб-бариди (давлат почтасини бошлиғи) халифа Маҳдийга кўзғолончилар ҳақида махфий маълумотларни юбориб тургани асосий сабаблардан бири бўлган[5].

Хат-хабар етказиш имкониятининг пайдо бўлгани минтақада илм-фан ривожига жиддий туртки берди. Айниқса, Шарқ уйғониш даврида (IX-XI асрларда) яшаб ўтган улуғ мутафаккирларнинг ўзаро мулоқотлари (шу жумладан, хат орқали), ёзишмалари орқали кўришимиз мумкин. Хоразмда Олтинтошлар сулоласи ҳукмронлик қилган (1017-1036) даврида почта хизмати орқали юборилаётган хат-хабарларни ўз вақтида етиб боришини назорати билан махсус девон шуғулланган. Барча шаҳарларда почта бошлиғи лавозимлари ҳам жорий қилинган[6].

Бундан ташқари миноралардан ҳам алоқа воситалари сифатида ҳам фойдаланишган. Минора – араб тилида, маёқ, машъал маъноларини билдиради. Ислон мамлакатларида миноралар масжид ёки мадрасалар ёнида қурилган. Аслида, миноралар ислондан олдин ҳам бўлган ва улар “Буюк ипак йўли”да, карвонлар учун саҳрода “Маёқ” вазифасини ўтаган. Қум-сахронинг ҳар маълум жойида миноралар қурилган ва улар ёнида қудуқлар бўлиб, карвон аҳлини ичимлик суви билан таъминлаб турган[7]. Шундай минораларга Бухоро шаҳрида қорахонийлар сулоласи ҳоқони Арслон томонидан 1127 йилда қурилган Арслонхон минораси ёки (Минораи Калон) сифатида ҳам машҳур бўлган минорани киритишимиз мумкин. Миноралардан соқчихона (қоравул хонаси, бурж ва динг) сифатида ҳам фойдаланилган[8].

Хоразмшоҳлар давлатида миноранинг узоқдан салобатли кўриниши туфайли босқинчилар тасаввурида Хоразм янада қудратлироқ намоён бўлган. Аслида, минора мамлакат кўрки, маълум даражада унинг қудрати салоҳиятини кўрсатган. Шунинг билан бирга миноралар ўша даврда кузатув воситаси вазифасини ҳам бажарган. Мамлакатга кириб келаётган душманлар Урганч минорасига кўзи тушиши биланок бизни нишонга олаяпти деган кўрқув билан ўзларини панага олади ва Хоразмшоҳлар давлатининг ҳарбий қудратидан қўшин саросимага тушади. Бунга етарлича асослар бор эди. Ўша пайтда Хоразмшоҳлар давлати катта ҳарбий қудратга эга бўлган[9].

X-XI асрларда Моварауннаҳрдаги давлатларда фаолият олиб борган “почта бошлиқлари” ҳукумдорларнинг фармонлар ва хатларини вилоят-лардаги ноибларга етказиб турувчи ва улар орасидаги ўзаро ёзишмалар, ҳисоботлар ва бошқа ҳужжатларни сақловчи махсус девони бошқарган. Шу билан бир қаторда давлатда фаолият олиб бораётган амалдорларидан фақатгина почта учун маъсул бўлган амалдорга ойлик маошидан ташқари ҳақ қўшимча тўловлар ҳам тўлаб берилган. Ўша даврларда Моварауннаҳр вилоятларида почта соҳибларига қўшимча йигирманчи пул тўловлари тўланган. Агар ҳудудлар ўртасида таққосланса почта бошлиқлари Самарқандда етти юз эллик дирхам, Марвда тўққиз юз дирхам, Фарғона ва Хоразмда минг дирхам маош олишган[10]. Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар,

Салжуқийлар, Ануштегинлар ҳукумронлик қилган даврларда ҳам почта алоқасига алоҳида эътибор қаратилганлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Мамлакатимиз ҳудудларида мўғуллар ҳукмронлик қилган даврларда почта алоқаси учун узоқ манзилларга элитадиган йўллар ёқасида отларни алмаштириб олиш учун чуқурлар қазилган. Ушбу чуқурларда чопқир отлар сақланган бўлиб ушбу отлар хабарни олиб кетаётган чопарларга берилган. Шу билан биргаликда чопарларнинг ўзи ҳам алмашиши мумкин бўлган. Бунинг учун хабарчи дам олаётган чопарга олиб кетаётган маълумоти мазмунига ўхшаган яширин қўшиқни айтиши керак бўлган. Махфий қўшиқ тасдиқлансагина у почта бекатида қолиши ёки қароргоҳга қайтиши мумкин эди. Дам олиб, тетиклашган хабарчи эса олдинга белгиланган манзилга қараб йўлида давом этган[11]. Кейинчалик почта алоқасининг бошқа тизимидан ҳам фойдаланганлар ва у “ямлар” деб аталарди. Уларда доимо отлар тайёр турган ҳамда йўловчиларга, чопарларга доимий хизмат кўрсатиш учун бир неча киши хизмат қилган.

Дастлабки “ямлар” XIII асрда пайдо бўлган. Чингизхоннинг кичик ўғли Ўқтой уларни қуришга катта аҳамият берган[12]. Мўғуллар империяси даврида 1229 йилда жорий этилган ёмлар тўғрисидаги қонунга кўра, аҳоли томонидан ҳар бир чопар учун гўшт, ун, гуруч, шароб ҳамда хизмат отларини тайёрлаб қўйилиши зарур эди. Аммо бу қонун бора-бора ҳокимлар ва аҳоли учун қийинчиликларни туғдира бошлади. Сабаби чопарлар муҳим бўлмаган ишлар вақтида ҳам ўзлари билан 200-300, базилари эса 500-1000 нафар отликлар билан юришган. Кўпгина ҳолларда муҳим бўлмаган хабарни етказётган чопарлар ўз навқарлари билан яхши отларни олиб кетиб, муҳим хабар эгаларига отлар ва бошқа таъминот етишмай қоларди.

Шундай ҳолатларни олдини олиш мақсадида империянинг бош маслаҳатчи лавозимида фаолият олиб борган Елюй Чуцай томонидан қуйдаги ислохотлар амалга оширилганди. Чопарларнинг қишлоқлардан таъминот олиши учун пайза (махсус ёрлик) кўрсатиш тартибини жорий қилди. Шунингдек қишлоқлардан кимнинг қанча от олиши ва нималар талаб қилишга ҳаққи борлиги аниқ белгилаб берилди. Бу тадбир мўғул зодогонлари томонидан аҳолининг ноқонуний таланиши, жойлардаги халқ ва маъмурият вакиллариининг марказий ҳокимиятдан норозилиги ва кучайишининг олдини олди. Шундан сўнг алоқа ҳамда жосуслик тизимлари анча мукамал ва сифатли тарзда ташкиллаштириладиган бўлинди[13].

Ямлар пойтахтдан қўшни давлатларнинг чегараларигача борадиган асосий йўлларда жойлашганди. Ямлар (работлар) тахминан ҳар 25-30 километр масофада ташкил қилиниб, алоҳида ҳарбий қўшинлар билан қўриқланарди. Ҳар бир чопар ўз отини ана шу масканларда алмаштириб кетар эди. Айрим ямчилар хон ёрликлари, тамғаларга эга эдилар. Ямлар албатта марказий ҳукмдор қарамоғида бўлиб, фақат хон фармонлари ва хабарларни етказиб бериш хизматини ўтарди. Ямлар асосан ерли халқдан олинадиган солиқ ҳисобига сақланарди[14].

XIV асрнинг 70-йиллари ва XV асрнинг бошларида соҳибқирон Амир Темурнинг марказлашган қудратли салтанатида ҳам ўз даври учун мукамал почта хизмати ташкил этилган ва самарали фаолият юритган. Шу боис амирнинг амру фармонлари унинг тасарруфидаги барча ҳудудларга зудлик билан етказиб турилган. Улкан салтанатда хабарларни жадал етказиш билан махфий бўлим шуғулланган. Манбаларда қайд этилишича, Эрондан Самарқандга шошилиш хабарлар 3 кунда етказиб келинган. Қолаверса, бу ҳукмдорнинг мамлакат аҳолисининг турмуши, жойлардаги вазият, маҳаллий ҳокимларнинг фаолиятдан доимо хабардор бўлиб туриш заруратидан келиб чиққан. Бу эса ўз навбатида нафақат улкан салтанатнинг турли бурчакларидан, балки узоқ-яқин мамлакатлардан аниқ хат-хабар ва маълумотларни узлуксиз етказиб бериш имконини берадиган ишончли почта алоқа тизимини вужудга келтиришни тақозо этарди[15].

Темур ва темурийлар даврида почта алоқа воситалари сифатида кабутарлардан кенг фойдаланишган. Кабутарларни қирғий қушлар ёрдамида тутиб, уни олиб келаётган хабаридан воқиф бўлганлар. Хусусан, Мўғулистон хони Қамариддин Хоразм билан алоқа боғлагани ҳақидаги хабар шу усул орқали қўлга киритилган[16].

Амир Темур саройида чет-эллик элчиларни қабул қилиш маросими элчилар чегарадан ўтиб, унинг мулклари ҳудудига қадам қўйишларидан бошланарди. Мамлакат бўйлаб шундай тартиб ўрнатилгандики, элчилар йўлдаги шаҳар ва қишлоқларнинг ҳокимлари уларни кутиб

олиб барча шарт-шароитларни яратиб беришган. Агарда Амир Темур кимники бирор ерга юборса, балки унинг қошига кимдир келаётган бўлса, шу тарзда кутиб олишади ва ҳар куни янги от билан таъминлашган. Бу отлар аҳоли бор ерларда ҳам йўқ ерларда ҳам амирнинг буйруғига кўра тайёр туради, уларга қарайдиган одамлар тайинланади. Алоқа тизимида ўрнатилган бундай тартиб нафақат элчиларга қулай шароит яратади, балки Амир Темур бепаёон мулкларнинг ҳар чеккасида бўлган воқеалардан хабардор бўлиб турган[17].

Ўрта Осиё ҳудудларида феодализм даврида ҳукумдорларнинг халққа қарта чиқарган фармони, расмий хабарларни, хон ва вазирларнинг амрларини аҳолига етказиш, уруш бошланиши ёки тугаганлиги тўғрисидаги хабарларни, айрим шахсларни ҳукумдорлар томонидан тақдирлаш ёки жазолаш ҳақидаги амрларни, бирон шахснинг янги лавозимга сайланиши тўғрисидаги хабарларни бозор майдонлари ва аҳоли кўп тўпланадиган жойда баланд овозда жарчилар орқали эълон қилинган. Шунингдек жарчилар кўчманчиларнинг овуллари айланиб юриб қўшин тўплашда ҳам қатнашганлар[18].

Сўнгги ўрта асрлар ўзбек хонликлари даврида ҳам почта алоқа тизими муайян даражада ривож топиб, хонларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда хорижий мамлакатлар билан дипломатик алоқаларни йўлга қўйишга хизмат қилди. Шу ўринда Хива ва Қўқон хонликлари, Бухоро амирлиги Россия, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан фаол дипломатик муносабатлар ўрнатгани, элчилар ҳукумдорларнинг хатларини етказиб, хабарчи вазифасини бажарганини қайд этиш мумкин. Бундан ташқари, хат-хабарларни савдо қарвонлари таркибидаги кишилар, савдогарлар орқали жўнатиш мумкин бўлган.

Алоқа воситаларининг энг қадимги турларидан бири бўлмиш почта алоқасининг ривожланишининг бошланиши тараққиётнинг илк белгилари пайдо бўла бошлаган даврларга тўғри келади. Қадимги даврлардан Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган давлатларда почта алоқа соҳасига алоҳида эътибор қаратилган.

Илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда мавжуд бўлган давлатларда почта алоқаси билан шуғулланадиган алоҳида девон фаолият олиб борган ва уларда хизмат олиб бораётган хизматчиларга ҳар ойда катта маош тўлаб келинган. Хабарларни аниқ ва тезкор етказишда алоқа воситалари сифатида кабуларлардан ҳам кенг фойдаланишган. Шарқ билан Ғарбни ўзига хос кўприк сифатида боғлаб турган Буюк ипак йўлида савдо муҳим аҳамият касб этди. Ушбу йўл бўйида қишлоқ ва қалъалар қайта тикланди ва янги қарвонсаройлар бунёд этилди. Халқаро савдо-сотиқ билан шуғулланадиган савдогарлар нафақат савдо билан шуғулланар, балки бошқа мамлакатлар ва халқлар тўғрисида, у ёки бу мамлакат учун муҳим бўлган ахборотларни ҳам тўплаганлар. Шунинг учун ҳам Ҳукумдорлар узок ўлкалардан ўзларига хабар етказиб турадиган сайёҳлар, савдогар ва қарвонбошиларга ҳамиша ғамхўрлик қилиб келишган. Шунингдек алоқа воситалари сифатида миноралардан ҳам фойдаланиб келишган.

Ривожланган ўрта асрларга келиб почта алоқа соҳасида фаолият олиб бораётган хизматчилар учун махсус ёрлик ва тамғалар жорий қилинган ушбу ҳужжатлар соҳада фаолият олиб бораётган хизматчиларни хавфсизлигини таъминлашда ҳам катта ўрин тутган. Сўнгги ўрта асрларга келиб Буюк Ипак йўлининг инқирозга юз тутиши натижасида Хива Қўқон хонликларида ва Бухоро амирлигида ҳам почта алоқа соҳасида деярли ўзгариш юз бермади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мухамедов Ю.Х. Ўзбекистонда почта алоқаси. — Тошкент: “Ўзбекистан”, 1959. — 4 б.
2. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. — Б. 299 .
3. Мухамедов Ю.Х. Ўзбекистонда почта алоқаси. — Тошкент: “Ўзбекистан”, 1959. — Б.4.
4. Муҳаммадиев Ў. Бир зумдаги алоқа. — Тошкент: “Фан”, 2000. — Б. 5.
5. Мўминов И.М, Ўзбекистон ССР тарихи биринчи том Қадимий даврлардан XIX асрнинг биринчи ярмигача. Тошкент: 1970. — Б. 236-255.
6. Абул Фазл Байхаки. История Масуда 1030-1041. — Тошкент: Изд. АН УзССР, 1962. — Б. 293.
7. Худойберганов К. Хива дунёдаги энг кўҳна қалъа. Тошкент: 2012. — Б. 34.
8. Қ.Ражапов, С. Иноятов. Бухоро тарихи. — Тошкент.: Тафаккур, 2016. — Б.162.
9. Кўшжонов О, Сапарбаев А. Буюк Хоразмшоҳлар давлати даврида Хоразм. Хоразм нашриёти. Урганч : 2007 й . — Б. 43.
10. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат Ал-Ард Мовароунахр. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи, тарих фанлари доктори, профессор Ш.С. Камолиддин. — Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2011. — Б. 24.

11. Григол Абашидзе. Тақдир чархпалаги Султон Жалолиддин Мангуберди Гуржистон Савашида. нашриёти –Бухоро: “Дурдона” 2022 . – Б. 167.
12. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. Тўлдирилган иккинчи нашри. –Тошкент: “Академия” 2002. – Б. 80.
13. Латипов Ж, Кенжаев С. Елюй Чуцай: Мўғуллар империясининг буюк мутафаккири. Бухоро: “Камолот”, 2022. – Б. 20.
14. Мухамедов Ю.Х. Ўзбекистонда почта алоқаси. — Тошкент: “Ўзбекистан”, 1959. – Б.5.
15. Мавлонов, Ў., Аҳмедов, С., Умаров, Б. Ўзбекистон почтаси тарих ва тараққиёт. – Б. 54.
16. Содиқов Х. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати (тарихий бадиалар) .“ Тошкент :ART FLEX”, 2010.– Б.92.
17. Ўзбек дипломатияси тарихидан Тарихий очерклар ва лавҳалар. Тошкент 2003. – Б. 221. Академик М.М. Хайруллаев умумий таҳрири остида.
18. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати Қадимги ва ўрта асрлар. Тошкент: “Шарқ”, 1999. – Б. 56.

УЎК 902

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ВАКИЛЛИК ОРГАНЛАРИНИНГ ХУДУДЛАРНИ ИЖТИМОЙ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ РОЛИ

Т.Ё.Якубов, эркин изланувчи, Қарши Давлат Университети, Қарши

Аннотация. Мазкур мақолада маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари томонидан аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлигини оширишга, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларни ривожланишига оид самарали ишлари тарихий ва илмий манбалар асосида ёритилган.

Калит сўзлар: Мустақиллик, Ўзбекистон, вилоят, маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари, иқтисодий, ижтимоий, саноат.

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективная работа местных органов власти по повышению уровня жизни и благосостояния населения, развитию социально-экономической и культурной сфер регионов на основе исторических и научных источников.

Ключевые слова: Независимость, Узбекистан, Регион, представительные органы местной государственной власти, экономический, социальный, промышленный.

Abstract. This article covers the effective work of local authorities on improving the standard of living and well-being of the population, the development of socio-economic and cultural spheres of the regions on the basis of historical and scientific sources.

Keywords: Independence, Uzbekistan, Region, representative bodies of local state authorities, economic, social, industrial.

Ўзбекистонда истиқлолнинг илк кунларидан бошлаб маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётига раҳбарлик соҳасидаги фаолияти самарадорлиги, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни ва ролининг ошиб боришини мамлакат тақозо қилди.

Халқ депутатлари Фарғона вилоят Советининг навбатдан ташқари сессиясида “Савдо хизматини ва аҳолининг кундалик истеъмол моллар билан таъминлашни янада яхшилаш борасида вилоят советлари, хўжалик ҳамда ширкат ташкилотлари олиб бораётган ишлар, навбатдаги вазифалар тўғрисида”ги масалани муҳокама қилди. Фарғона вилоятининг 1991 йилги сессиясида бозор иқтисодиёти муаммолари, аҳоли турмушидаги муаммолар нафақат депутатларни, бутун аҳолини қаттиқ ташвишга солаётгани жиддий айтилди. Фарғона шаҳрида 1990 йилнинг октябрида ҳар куни 45-50 тонна атрофида ун қорилиб, нон ва нон маҳсулотлари тайёрланган бўлса, 1991 йил шу даврига келиб икки баробар кўп – 100 тоннага яқин ундан маҳсулот ишлаб чиқарди. Президент фармонида биноан Фарғона вилоятга бўйича аҳолига 1991 йилда 31 минг тонна ғалла берилди. Мол айрибошлаш йўли билан 10 минг тонна ун, 2,5 минг тонна – гуруч келтирилди. Фақат 1991 йилнинг ўзида 20 минг гектар ерга кузги буғдой сепилди. Бу аҳолини ижтимоий аҳволини яхшиланишига хизмат қилди[1].

1994 йилда Бухоро вилоятида қишлоқ шифокорлари ва врачлик пунктларининг 80 фоизи номигагина мослаштирилган биноларга жойлаштирилган. Бухоро шаҳрида аҳолининг 81

фоизи ичимлик сув билан таъминланган бўлса, қишлоқда бу кўрсаткич бор-йўғи 15 фоизни ташкил этади. Чиқинди сувларнинг чиқиб кетиши шаҳарда 44, қишлоқда эса қарийб 9 фоиз таъминланган. Бу эса юқумли касалликларнинг тарқалишига сабаб бўлганлиги вилоят Кенгаши сессиясида танқид қилинди. Шунингдек, вилоятда 1992 йилга нисбатан 1994 йилда қасддан одам ўлдириш 20 фоиз, номусга тегиш 26 фоиз, талончилик 36 фоиз, безорилик 51 фоиз, товламачилик 51 фоиз ортган[2].

Сурхондарё вилоятида газ қувурлари ётқизиш режаси 1999 йили Бандихон туманида атиги 5,3 фоизга бажарилган. Бу кўрсаткич Қумқўрғон туманида 55, Термиз туманида 58,5, Узун туманида 54,9, Шеробод туманида 86,4 фоизни ташкил этади. Ичимлик сув тармоқларини ётқизиш режасининг бажарилиши эса Узун туманида 20,6 фоиз, Шеробод туманида эса 45,5 фоиздан ошмади. 2000 йилда вилоят бўйича 46 та қурилиши бошланган иншоот мавжуд. Соғлиқни сақлаш ва халқ таълими соҳаларига қарашли кўплаб шифохоналар ва мактаб биноларининг 7-9 йил муқаддам бошланган қурилиши якунланмади. Хусусан, 1996-1999 йиллар мобайнида қишлоқ жойларида мактаблар қуриш режаси атиги 64,6 фоизга бажарилган. Бир неча йиллар олдин бошланган 27 та мактаб биносининг қурилиши тўхтатиб қўйилди[3].

2002 йилда Сурхондарё вилоятида турар-жой фондини газ ва сув ўлчаш мосламалари билан таъминлаш ишларида силжиш бўлмади. Кўп қаватли уйлардаги хонадонлар ва шахсий уй-жойларнинг 3 фоизигина газ, 1 фоизигина сув ўлчаш мосламалари билан таъминланди. Аҳолини газ ва ичимлик сув билан таъминлаш борасида олиб борилаётган ишлар бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Хонадонларни газлаштириш даражаси вилоят бўйича 58 фоизни, қишлоқ жойларида эса 51 фоизни ташкил этди. Бу эса мамлакат миқёсидаги энг паст кўрсаткич ҳисобланди. Вилоятдаги мавжуд мактабларнинг 63 фоизи газлаштирилмаган, 243 таси таъмирга муҳтож. Умумий ўрта таълим муассасаларининг 73 фоизи компьютерлар билан таъминланмаган. Мактабларда техник асбоб-ускуналар, турли жиҳозлар, кўргазмали ўқув қуроллари етишмади. Ўқувчиларнинг бор-йўғи 17 фоизигина дарсдан ташқари пайтда спорт билан шуғулланди. Аҳоли соғлиғини сақлаш борасида олиб борилаётган ишлар одамларнинг ҳақли эътирозларига сабаб бўлмоқда. Бир неча бор танқид қилинганига қарамасдан, шошилишчи тиббий ёрдам бўлимларининг зарур дори-дармон, асбоб-ускуналар билан таъминоти қониқарсиз деб топилди. Вилоятнинг Жарқўрғон, Узун, Қумқўрғон ва Термиз туманлари марказий шифохоналарининг моддий-техник базаси аянчали ҳолга келган, бинолари таъмирланмагани учун Узун тумани марказий касалхонаси қиш кунлари иситилмади. Аҳолининг ўсиш суръатлари йилига 33 минг кишини ташкил этаётган бир пайтда янги иш ўринлари яратишга етарли эътибор берилмаяпти. Натижада ишсиз фуқаролар сони ҳозирги вақтда салкам 40 минг кишига етган. Бандихон, Денов, Термиз, Узун туманларида меҳнат бозоридаги вазият кескинлигича қолди[4].

Вилоятнинг Денов туманида жинойтчиликнинг барча турлари 2001 йил мобайнида кескин кўпайган. Жарқўрғон, Шеробод, Музработ туманларида қасддан одам ўлдириш ҳоллари 2-3 барабарга, Шеробод туманида ўғрилик жинойтлари 18 фоизга ортди. Охириги икки йил мобайнида вилоят қишлоқ хўжалиги соҳаси раҳбарларининг ярмидан кўпи, Ангор, Музработ, Термиз, Шеробод туманларида хўжалик раисларининг 75-90 фоизи алмаштирилган. Вилоят суд, прокуратура ва ички ишлар органлари фаолиятидан норози бўлган фуқаролардан тушаётган аризалар сони 30 фоизга ошди[5].

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб ҳудудларда ижтимоий муаммоларни бартараф этиш ва аҳолининг яшаш шароитини яхшилашга қаратилган Кенгаш йиғилишлари ва сессияларида мунтазам ўтказиб турилди. Жумладан, халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгашининг 2003-2005 йилларда 10 марта сессияси ўтказилди, 2003 йилда 8 та, 2004 йилда 10 та ва 2005 йилда 18 та ҳудудни ривожлантиришнинг истикболга мўлжалланган дастурлари қабул қилинди[6].

Тошкент шаҳрида ҳудудий ички маҳсулотнинг ҳажми 2005 йилда 2004 йилга нисбатан 15 фоизга ўсиши режалаштирилди. Бунда саноатда ўсиш суръати 119 фоизни, пудрат ишларида 110 фоизни, чакана товар айланмаси 127 фоизни, пуллик хизмат кўрсатиш 123 фоизни ташкил этди[7].

2005 йилда Тошкентда аҳоли даромадларининг ўрта ҳисобда 33 фоизга кўпайиши кузатилди. Бюджет харажатларининг 55,4 фоизи ижтимоий соҳага ҳамда аҳолини моддий

кўллаб-қувватлашга йўналтирилган, хусусан 20.431 та кам таъминланган оилага - 760 миллион сўм, 18 ёшгача фарзанди бўлган 17.841 та оилага - 1,9 миллиард сўм, икки ёшгача фарзанди бўлган 7.969 оилага 1,6 миллиард сўм, 867 нафар ёлғиз қарияларга. 77,7 миллион сўм ажратилди. Бундан ташқари, бюджет ҳисобидан ободонлаштириш ишларига - 13 миллиард сўм, иссиқлик қувватидан фойдаланиш учун тарифлар тафовутини қоплашга - 9,1 миллиард сўм, қозонхоналар ва иссиқлик қувурларини таъмирлашга 1,4 миллиард сўм сарфланди. 2005 йилнинг охирларида Тошкент шаҳрида “Бандлик” дастури доирасида қўшимча 39 мингта иш ўринлари яратилди[8].

Ижтимоий соҳага бўлган бюджет харажатлари динамикаси шуни кўрсатдики, Тошкент шаҳрида 2006 йилда бу борада харажатлар тўрт фоиздан кўпроққа ортиб, умумий бюджет қисмининг 60,5 фоизини ташкил этилиши кўзда тутилди. Шундан 34,4 фоизини эса таълим соҳасига ажратилади[9].

Мамлакат Президентининг “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони ижроси юзасидан пойтахтда махсус ҳудудий дастур ишлаб чиқилган бўлиб, унга мувофиқ 2010 йилга келиб хизмат кўрсатиш соҳасининг умумий иқтисодий кўрсаткичлардаги улушини 61,8 фоизга етказиш кўзда тутилди. Шу билан бирга ҳар йили 14 мингдан зиёд иш ўринлари яратилади бунда асосий эътибор уй шароитидаги меҳнат фаолиятига қаратилиши таъкидланди. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бош бошқармасининг дастлабки маълумотларига кўра, 2006 йил бошидан пойтахтда 25.366 та янги иш ўринлари яратилган бўлса, шундан 2.492 таси касаначилик шартномалари асосида ташкил этилди[10].

Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш борасида самарали ишлар ташкил этилди. Халқ депутатлари Жиззах вилоят Кенгашининг доимий комиссияси томонидан вилоят учун долзарб дастурлар, хусусан, “Фермер хўжалигини ривожлантириш”, “Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш”, “Вилоят аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлашни яхшилаш” дастурлари ишлаб чиқилди ва амалга оширилди[11].

Хуллас, маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлигини оширишга, худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларни ривожланишига йўналтирилган ҳудудий сиёсатни ишлаб чиқувчи ва амалга оширувчи институт сифатида ўзини намоён қилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Вилоят совети сессияси // Халқ сўзи, 1991 йил 24 октябрь.
2. Халқ депутатлари Бухоро вилояти кенгаши сессияси // Тошкент оқшоми // 1994 йил 22 март, №34,–Б. 2.
3. Халқ билан ҳамнафас яшаш ва ишлаш – олий бурч. Халқ депутатлари Сурхондарё вилояти кенгаши сессияси, Қишлоқ ҳаёти // 2000 йил 24 март.
4. Раҳбар, етакчи ўзи ёниб, ўзгаларни ҳам ёндириб яшаш керак. Сурхондарё вилоят Кенгашининг сессияси, Халқ сўзи // 2002 йил 22 февраль, №39, – Б.2-б. Яна қаранг: Қишлоқ ҳаёти // 2002 йил 22 февраль, Ўзбекистон овози // 2002 йил 26 февраль,
5. Раҳбар, етакчи ўзи ёниб, ўзгаларни ҳам ёндириб яшаш керак. Сурхондарё вилоят Кенгашининг сессияси, Халқ сўзи // 2002 йил 22 февраль, №39, – Б.2-б. Яна қаранг: Қишлоқ ҳаёти // 2002 йил 22 февраль, Ўзбекистон овози // 2002 йил 26 февраль,
6. Дехканов Н. Ўзбекистонда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2015.– Б. 107.
7. Ташаббускорлик ва фаоллик – муҳим омил // Тошкент оқшоми, 2007 йил 17 июль.
8. Тошкент шаҳар кенгашининг сессияси // Тошкент оқшоми, 2005 йил 26 декабрь.
9. Тошкент шаҳар кенгашининг сессияси // Тошкент оқшоми, 2005 йил 26 декабрь.
10. “Ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш йўлида” // Тошкент шаҳар Кенгаши сессияси, Тошкент оқшоми, 2006 йил 10 июль, №131. 2-б.
11. Олий Мажлис Сенатида // Халқ сўзи, 2008 йил 1 февраль, №23.

УЎК 903(379.851)

АРХЕОЛОГИЯ МУЗЕЙ, ПАРК ВА ҚЎРИҚХОНАЛАРИНИ БОШҚАРИШ

А.Яркулов, PhD, Маданий мерос агентлиги, Тошкент

Аннотация. Мақолада археология музей, парк ва қўриқхоналарини бошқариш ҳамда бошқарув режалари тўғрисида сўз юритилади. Бошқарув режаларининг аҳамияти, таркиби ва уларни ишлаб чиқиш муҳимлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилинган.

Калим сўзлар: археология мероси, музей-қўриқхона, бошқарув режаси, очиқ осмон остидаги музей, археология музейи, бошқарув, ЮНЕСКО, ИКОМ.

Аннотация. В статье говорится об управлении и планах управления археологическими музеями, парками и заповедниками. Сделана попытка показать важность, структуру и разработку планов управления.

Ключевые слова: археологическое наследие, музей-заповедник, план управления, музей под открытым небом, археологический музей, управление, ЮНЕСКО, ИКОМ.

Abstract. The article talks about the management and management plans of archaeological museums, parks and reserves. An attempt is made to show the importance, structure and development of management plans.

Key words: archaeological heritage, museum-reserve, management plan, open-air museum, archaeological museum, management, UNESCO, ICOM.

Маданий мерос, жумладан, археология мероси объектларини бошқариш уларнинг муҳофазасини таъминлаш ва сақлашда, шунингдек, фойдаланишда муҳим роль ўйнайди. Мамлакатимизда 8210 та маданий мерос объекти рўйхатга олинган бўлсада, уларнинг ҳеч қайсисида бошқарув режаси 2022 йилга қадар тўлиқ шакллантирилмаган эди. Фақатгина қисман ЮНЕСКО Умумжаҳон мероси объекти бундан мустасно ҳисобланади.

Маданий мерос объекти ҳар бирининг ўзига хос жиҳатлари бор. Айниқса, археология мероси объекти бир-бирини тўлиқ такрорламайди.

Шунинг учун ҳам, уларни бошқаришда алоҳида индивидуал тарзда ёндашув талаб этилади. Ҳар бир бошқарув режаси маълум бир мақсадни кўзлаб ишлаб чиқиши лозим.

Шу жиҳатдан маданий мерос объектларини бошқарув режаларини ишлаб чиқиш ўз долзарблигини йўқотмай келаётган масалалардан бўлиб ҳисобланади.

Умумий бошқарув режалари бир неча таркибий қисмлардан иборат бўлади:

1. Ресурсларни бошқариш
2. Туризмни бошқариш
3. Ривожланишни бошқариш
4. Тадқиқотларни бошқариш

Маданий мерос объектларини, шу жумладан археология меросини бошқаришда энг муҳим жараён бу муаммоларни ечимини топиш ҳисобланади. Бу жараёни биз қуйидаги кетма-кетликда ҳал этилиши керак деб ҳисоблаймиз:

1. Муаммо
2. Муаммолар келтириб чиқарадиган оқибат
3. Муаммонинг ечими
4. Ечим натижаси.

Бунда муаммо нимадан иборат эканлиги аниқланади. Уни келтириб чиқарувчи омиллар ўрганиб чиқилади. Мавжуд муаммолар ўз вақтида ҳал этилмаслиги қандай оқибатларга олиб келинишини прогноз қилиниши керак. Унинг бир неча ечимлари бўлиши мумкин. Албатта, муаммонинг ечими максимум даражада ижобий деб ҳисоблангани танлаб олинishi керак бўлади.

Шу билан бирга айтиш мумкинки, бир неча ечимларнинг фақатгина маданий мерос объектига кўпроқ фойдаси тегадигани амалиётга тадбиқ этилиши керак.

Муаммонинг ечими амалиётга тадбиқ этилгандан кейин унинг натижаси муаммонинг ҳал этилиши сифатида қаралади. Бу эса ўз навбатида ечимнинг амалиётга тадбиқ этилишидаги нуқсон ёки ютуқлар билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин.

Мерос - бу кенг қамровли эффектларга эга бўлган замонавий фаолият. Бу узоқни кўрадиган шаҳар ва минтақавий режалаштириш элементи бўлиши мумкин. Бу бошқарувдаги сиёсий тан олиш, маданиятлараро мулоқот воситаси, ахлоқий восита акс эттириш ва маҳаллий иқтисодий ривожланиш учун потенциал асосга эга платформа бўлиши мумкин. У бир вақтнинг ўзида маҳаллий ва ўзига хос, глобал ва умумийдир [1].

Археологик мерос ўтмишдаги инсониятнинг моддий ёзуви эканлигини ҳисобга олсак, у ўтмишни яхшироқ билиш ва маданий хилма-хилликни таъкидлаш учун ажойиб воситадир. Ҳозирги сиёсий контекстдан қатъи назар, тарих давомида ҳар қандай ҳудудда пайдо бўлган. Унинг ҳимояси зарур ва шунинг учун бошқарув жуда муҳим [2].

Консервациянинг асосий мақсади археологик меросни моддий йўқотиш ва шикастланишдан ҳимоя қилиш ва унинг кадриятларини сақлаб қолишдир.

Ҳозирги кунда бутун дунёда кўплаб очиқ осмон остидаги музейлар мавжуд бўлиб, улар кўпинча тирик тарих музейлари сифатида ҳам танилган. Уларнинг аксарияти қишлоқ уйлари ва қимматли бинолар, айниқса, маданият, урф-одатлар ва маънавий мерос билан боғлиқ бўлган қимматли бинолар. Очиқ осмон остидаги музей тушунчасига Ичан қалъа, Бухоро тарихий маркази, Самарқанд, Шаҳрисабз тарихий маркази, Қўқон тарихий маркази, Қадимий Термиз ва Сармишсойларнинг давлат музей-қўриқхоналар сифатида ташкил этилиши мисол бўла олади.

Бундай мисоллардан бири Артур Ҳазелиус томонидан очилган очиқ осмон остидаги музейдир 1891 йил октябрда Скансен оролида (Швеция). Бу катта аҳамиятга эга, чунки бу дунёдаги биринчи очиқ осмон остидаги музей бўлиб, ҳақиқий маънода “Очиқ осмон остидаги музей” атамасини ифода этади [3].

Джургардендаги Нордис музейи (Нордиска Мусэт) очиқ-ойдин бўлинмани ташкил қилинади. Очиқ осмон остидаги музейга Артур Ҳазелиус томонидан асос солинган. У 1907 йилда очилган.

Бугунги кунда Европанинг кўплаб мамлакатларида, шунингдек, Шимолий Америка, Япония, Австралия ва бошқа мамлакатларда очиқ осмон остидаги музейлар кўп. Биринчи жаҳон урушидан кейинги тарихда очиқ осмон остидаги музей бутун дунёда кенг тарқалган ҳодисага айланди.

Европа очиқ осмон остидаги музейлар уюшмаси (АЕОМ) ИСОМ ва бутун дунё бўйлаб одамлар ва муассасалар билан ҳамкорлик қиладиган очиқ осмон остидаги музейларнинг директорлари ва юқори мартабали ходимларидан иборат. Унинг мақсади – очиқ осмон остидаги музейлар ва уларнинг фаолиятини тарғиб қилиш билан боғлиқ илмий, техник, амалий ва ташкилий тажриба алмашишдир. Шу мақсадда ассоциация икки йилда бир марта конференцияларни ташкил қиладди.

1970 йилда ALHFAM (Америкада тирик тарих, фермер хўжалиги ва қишлоқ хўжалиги музейлари уюшмаси) ташкил этилган.

Очиқ осмон остидаги музейлар таърифи 1957 йилда ИСОМ томонидан эълон қилинган баёнотда аниқланган. Бутунжаҳон музейлар ассамблеяси 1957 йил июлн ойида Данияда ташкил этилган.

Музейшуносликка оид халқаро ҳаракат тамойиллари 1984 йилда “Квебек декларацияси” билан тузилган [4].

Россияда биринчи археологик музейлар XIX аср бошларида ёш археология фанига бўлган иштиёқ остида ташкил этилган. Улар Қримда пайдо бўлган, у ерда Россиянинг бошқа минтақаларига қараганда эртароқ қадимий шаҳарларни қазилар ва тарихий ёдгорликларни ҳимоя қилиш бўйича тадбирлар бошланган. 1800-йилларнинг бошларида Николаевда, 1811 йилда Феодосияда, 1825 йилда Одессада, 1826 йилда Керчда музей ташкил этилган.

1960-70-йилларда археологик ёдгорликларга қизиқишнинг янги тўлкини, уларни сақлаш ва тиклашнинг илғор усуллари яратиш бир қатор археологик музейларнинг, шу жумладан, янги турдаги музейлар: қўриқхона музейлари ва очиқ осмон остидаги музейлар яратилишига ёрдам берди. Бир қанча ноёб археологик музей-қўриқхоналар яратилган: Воронеж вилоятидаги “Костенки”, Татаристондаги Булғор, Краснодар ўлкасидаги Анап, Қримдаги Херсон, Ростов вилоятидаги “Танаис”, Тюмен вилоятидаги Андрейв кўлида “Оқ денгиз”, Карелияда петроглифлар [5].

Ҳар бир археологик ёдгорлик ва у музей-қўриқхонага тавсия этилган вақтгача кенг кўламда ўрганилиши керак, натижада бу ёдгорлик билан боғлиқ бўлган асосий илмий муаммоларни ҳал қилиш, хусусан:

1. Ёдгорликларнинг санаси кўрсатилиши;
2. Шу ва шунга ўхшаш қазилмалар асосида ёдгорликнинг тарихий таҳлили ўтказилиши;
3. Ёдгорликнинг визуал тавсифи, унинг ўлчамлари, барча характерли хусусиятлари кўрсатилиши;

4. Ёдгорликнинг ҳозирги ҳолатини кўрсатиш, бу борада унинг сақланишига алоҳида эътибор бериш керак, шунингдек, қурилиш техникасига, ёдгорликнинг асосий археологик объектлари ясалган материалга эътибор бериш лозим;

5. Ёдгорликнинг аниқ жойлашуви ва унга кириш йўллари, сув борлиги темир йўл, автомобил ва бошқа йўллар, ёдгорликнинг улардан узоқлиги, шунингдек, унинг ҳудудидаги йирик аҳоли пунктларининг жойлашуви аниқланиши лозим.

Ушбу ёдгорликнинг аҳамияти ҳақида унинг маълум бир археологик маданиятни ривожлантиришда – халқ, давлат ва бошқалар тарихида маданий-тарихий занжирнинг тушиб қолган ҳалқаси сифатида ҳулосалар чиқарилади [6].

Барча объектни муҳофаза қилиш чораларини икки босқичга бўлиш керак. Биринчи босқич археологлар томонидан топилган тузилмалар қолдиқларини, улар қандай материалдан ясалган бўлишидан қатъи назар, ўрганишни ўз ичига олади: суяклар, тошлар, ёғочлар ва бошқалар. Иккинчи босқич – консервация, реставрация қилинган қазилмалар, ашёлар қолдиқларини сақлаш.

Тош ашёларни сақлашда алоҳида қийинчилик - бу тошдан ясалган бузилган девор қолдиқларини маҳкамлаш. Консервациянинг биринчи босқичида энг яхши восита - бу деворнинг барча ёриқларига гипс, албастер, оҳак куйиш орқали маҳкамлаш. Тош конструкцияларнинг тош ва қолдиқларини сақлашнинг бошқа усуллари ҳам мавжуд [7] бўлиши мумкин.

Масалан, Россиядаги музей-қўриқхоналарининг 18,5 фоизи археология ҳисобланади [8].

Археологик ресурсларни бошқариш амалиётида масъулиятли маданий мерос бошқарув режаларини қабул қилиш қуйида кўрсатилган тўртта элементга боғлиқ. Маданий мерос бошқарув сиёсати:

- Ресурсларни инвентаризация қилиш;
- Маданий ресурсларни аниқлаш учун ресурсларни баҳолаш ва уларнинг тарихий қийматини аниқлаш;
- ресурсларни бошқаришда маданиятга таъсир қилувчи ҳаракатларда тарихий қадриятни ҳисобга олиш; ва
- Амалдаги фаолиятни мониторинг қилиш ва кўриб чиқиш [9].

Манфаатдор шахслар ва гуруҳлар билан пухта ва кенг қамровли маслаҳатлар маданий ресурсларни бошқариш режасини ишлаб чиқишнинг муҳим қисмидир. Жамоатчилик вакиллари ва тарихий ресурсларни сақлашдан манфаатдор бўлган бошқа гуруҳлар жараённинг бошида боғланиши ва режани ишлаб чиқиш ва амалга ошириш давомида иштирок этиши керак [10].

Жамият ва унинг хизматидаги нотижорат, доимий муассаса ишлаб чиқиш, оммага очиқ, сотиб оладиган, сақлайдиган, тадқиқ қиладиган, инсониятнинг моддий ва номоддий мероси ва унинг атроф-муҳитини таълим, ўрганиш ва завқланиш мақсадларида етказди ва намойиш этади. (ИСОМ 2007) [11].

XIX аср ва XX аср бошларида археология мероси объектларини музейлаштириш бошланган эди, XX асрнинг ўрталарига келиб, археологлар ва мерос мутахассислари эътиборни биноларни *in situ* ҳолатида сақлаш ёки реконструкция қилишга қаратди [12].

Маданий мерос бошқарув режаси мерос жойини сақлаш ва бошқариш бўйича асосий йўналтирувчи ҳужжатдир. Бу эгалари, менежерлари ва тасдиқлаш органларига мерос жойлари ҳақида тўғри қарор қабул қилиш имконини берувчи воситадир.

Маданий мерос бошқарув режаси жойнинг мерос қадриятларини ёки аҳамиятини, ўзгаришлар шароитида ушбу аҳамиятни ҳимоя қилиш учун қўлланилиши керак бўлган табиатни муҳофаза қилиш сиёсатини ва сиёсатни амалга ошириш стратегиясини белгилайди [13].

Канада парклари археология ресурсларини бошқариш йўриқномасида Маданий мерос бошқарув режасини тайёрлашнинг 5 босқичи тасвирланган:

1. Муҳимлигини тушуниш
2. Аҳамиятини баҳолаш
3. Муаммоларни аниқлаш
4. Обектни муҳофаза қилиш сиёсатини ишлаб чиқиш
5. Ҳаракат режасини тайёрлаш [14].

Францияда тарихий ландшафтлар, археологик жойлар ва табиий боғлар масалан, манзарали, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган хусусиятлар сифатида қаралади. 1913 йилги қонунни яратган. рўйхатга олинган тарихий ёдгорликлар индекси (monuments historiques classés) ва қонуни 1930 йил рўйхатга олинган манзарали жойлар ва ландшафтлар индексини яратиш (sites classés). Бундан ташқари, табиий, меъморий, маданий, шаҳар ва археологик объектларни умумий баҳолаш томонидан фаоллаштирилган Code du Patrimoine (Патримоний кодекси) томонидан асосланади Маданият вазирлиги ва Kodeks de l'Environnement (Атроф-муҳит кодекси), Атроф-муҳит вазирлиги томонидан фаоллаштирилган. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, мерос сиёсати ривожланиб боради ва археологик объектларни бошқариш схемалари яхши ташкил этилган [15] бўлса ажаб эмас.

Кўпгина тадқиқотлар меросни бошқаришни режалаштириш моделларини аниқлашга ҳаракат қилди, масалан турли халқаро кўрсатмалар сифатида (1972 йилдаги Жаҳон мероси конвенцияси, 1999 йилдаги Бурра Хартияси, ИСОМОС Хартияси 1990) археологик жойлар бошқарув муаммоларига мойил.

Амалда, объектни бошқариш муаммолари орасида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммолар, чекланган молиялаштириш, иштирокчиларнинг ҳукмронлиги ва ҳокимият ташвишлари, институционал низолар, чекланган экспертиза, атроф-муҳит ва жамоат босими. Бундан ташқари, ҳақиқийлик, яхлитлик ва барқарорлик билан боғлиқ муаммолар мавжуд. сайтни бошқариш учун асосий муаммолар сифатида ҳам аниқланган [16].

Археологик туризм манбалар қайта тикланмайди ва шунинг учун муқобил йўқ [17].

Кўриб чиқилиши керак бўлган масалалар қуйидагиларни ўз ичига олиши керак:

- сайтни самарали бошқариш режаларини ишлаб чиқиш;
- ландшафтни муҳофаза қилиш зоналарини лойиҳалаш;
- объектларни узоқ муддатли мониторинг ҳолати тўғрисида ҳисобот [18].

Юқоридагилардан келиб чиқиб хулоса ўрнида шунини айтишимиз мумкинки, Археология музей, парк ва кўриқхоналарини бошқарув режаси асосида бошқариш олдиндан режалаштирилган бошқарувдир. Бунда объект, режалаштириш, мониторинг олиб бориш муҳим ўрин тутди. Бошқарув режаларини ишлаб чиқиш маданий мерос объектларини самарали муҳофаза қилиш, сақлаш ва фойдаланишга олиб келади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Webber Ndoro. Conservation and Management of Archaeological Heritage Resources. Published by the International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM), Via di San Michele 13, 00153 Rome, Italy. 2018 ICCROM, page. 15.
2. ICOMOS. 1990. Charter for the protection and management of the archaeological heritage [online]. Charenton-le-Pont. [Cited 5 October 2017]. http://www.icomos.org/charters/arch_e.pdf.
3. Pedram B., Emami M., Khakban M. Role of the open-air museum in the conservation of the rural architectural heritage. Conservation science in cultural heritage. Page.106.
4. Pedram B., Emami M., Khakban M. Role of the open-air museum in the conservation of the rural architectural heritage. Conservation science in cultural heritage. Page.112.
5. [РОССИЙСКАЯ МУЗЕЙНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. Музеи под открытым небом \(museum.ru\)](http://www.museum.ru/rme/sci_openairasp)
6. Булатов Н. М. Принципы организации археологических музеев-заповедников. Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры. Вып. III. 1976. Стр.85.
7. Булатов Н. М. Принципы организации археологических музеев-заповедников. Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры. Вып. III. 1976, стр. 100.
8. Ефремова Е.В. Проблемы музеефикации объектов археологического наследия в России в отечественных исследованиях 1961–2012 гг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тюмень – 2016, стр.3.

9. Parks Canada Guidelines for the Management of Archaeological Resources. Her Majesty the Queen in Right of Canada, 2005, page. 14.
10. Scott Anfinson. Shpo Manual for Archaeological Projects in Minnesota. July 2005, page. 47.
11. ICOM (2007): 'Museum Definition,' in: http://icom.museum/the-vision/museum_definition/ (July 15, 2015)
12. Kristin M. Barry. Constructing for History Archaeological Parks Through Landscape and Architectural Design. See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/319913910>. January 2015, page. 169.
13. Conservation Management Plans: Managing Heritage Places A Guide Heritage Council of Victoria. Published by the Heritage Council of Victoria, Melbourne, June 2010 at www.heritage.vic.gov.au © State of Victoria, Heritage Council of Victoria 2010, page. 4.
14. Conservation Management Plans: Managing Heritage Places A Guide Heritage Council of Victoria. Published by the Heritage Council of Victoria, Melbourne, June 2010 at www.heritage.vic.gov.au © State of Victoria, Heritage Council of Victoria 2010, page. 8.
15. Ababneh A. Archaeological Sites' Management, Interpretation, and Tourism Development—A Success Story and Future Challenges: The Case of Bibracte, France. *Heritage* 2021, 4, 2261–2277. <https://doi.org/10.3390/heritage4030128>.
16. Ababneh A. Archaeological Sites' Management, Interpretation, and Tourism Development—A Success Story and Future Challenges: The Case of Bibracte, France. *Heritage* 2021, 4, 2261–2277. <https://doi.org/10.3390/heritage4030128>.
17. Behrouz Afkhami. Archaeological tourism; characteristics and functions. *Journal of Historical Archaeology & Anthropological Sciences*. November 17, 2021, page. 59.
18. Māra Urtāne. Archaeological site – environmental element. *Scientific Journal of Latvia University of Agriculture Landscape Architecture and Art*, Volume 4, Number 4, page. 8.

PROS AND CONS OF TECHNOLOGY IN HIGHER EDUCATION

G.Abdukadyrova, senior teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

X.Saydaxmetova, Master's Degree, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Annotatsiya. Mazkur maqola oliy ta'lim tizimida texnologik metodlarni tatbiq etishdagi izlanishlarni o'rganishga bag'ishlangan. Bu maqolada tilshunos olimlarning turli xil qarashlari va taxminlari tahlil qilinadi. Bundan tashqari ingliz tilini chet tili sifatida o'rganishdagi afzalliklar va kamchiliklar haqida xulosalar berilgan. An'anaviy metodlardan texnologik metodlarga o'tish yo'llari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: texnologiya, tilni o'rganish, mobil qurilmalar, jamoa bo'lib ishlash, AKT sohasida ko'nikmalar, EFL, ta'lim tizimi, onlayn kurslar, raqamli ta'lim metodlari, an'anaviy ta'lim

Аннотация. Данная статья посвящена исследованиям технологических методов EFL в высшем образовании. В нем рассматриваются различные предположения и мысли нескольких лингвистов. Кроме того, в нем делается вывод о преимуществах и недостатках технологий в классах EFL и о том, как традиционные методы могут быть заменены технологическими методами.

Ключевые слова: технология, изучение языка, мобильные устройства, совместная работа, навыки в области ИКТ, EFL, система образования, онлайн-курсы, цифровые методы обучения, традиционные методы

Abstract. This article deals with researches on technological methods of EFL in Higher Education. It reviews various assumptions and thoughts of several linguistics. Moreover, it concludes advantages and disadvantages of technology in EFL classrooms and how traditional methods can be replaced by technological methods.

Key words: technology, language learning, mobile devices, collaboration, ICT skills, EFL, education system, online courses, digital learning methods, traditional methods

Introduction. Technology seems to be gradually taking over many aspects of human society. Education has gradually evolved to incorporate technology into the dissemination of information. This progress has revolutionized the learning environment, resulting in improved grades and learning experiences. Although a small group of conservative-minded people are skeptical about using technology in the classroom, the benefits are obvious. Now the question remains, how best to use technology in the classroom and what are the potential benefits? As tablet computers and other smart devices gradually replace textbooks, we also need to study the challenges faced by the introduction of technology in education. The main argument in favor of introducing technology into the classroom is that students should easily apply classroom concepts in everyday life. Understanding the role of technology in classrooms and the workplace, among other things, is crucial. Competitiveness in the 21st century requires technological subtlety. However, one of the biggest problems faced by radical changes in the centuries-old pedagogical methods used in education is that no parent wants their children to be the first practical classes. Teachers saw first hand the advantages of technology in the classroom. According to a study conducted by the IT department of the CompTIA Trade Association was released, about 75 percent of teachers believe that technology has a positive impact on the educational process. Teachers also recognize the importance of developing these technological skills in students so that they are ready to start working after graduation. While many education experts emphasize the benefits of incorporating technology into the school curriculum and classroom, technology can sometimes interfere with the learning and learning process. Because schools sometimes purchase technology before their systems and teachers are equipped and trained to use it effectively, technology sometimes fails or actually prevents students from learning.

Awareness of some of the disadvantages of using technology in the classroom allows schools to better prepare for the widespread use of computers and devices by students and teachers.

1. Using computers in the classroom: - computers have evolved and changed their appearance and way of working. Now desktop computers and laptop computers, also often known as laptops or notebooks. New technologies have also emerged, and some new computers, such as the iPod or galaxy Tablet, have a skilful birth. These computers can be used by teachers to assign work to students and study groups in the classroom. Teachers can also use computers to illustrate visual themes that help students learn more easily. Modern computers come with built-in applications that help students learn better.

2. Creating websites and blogs in the classroom: - Creating a website or blog using Word Click or other content management software is very simple. Teachers can create cool blogs if they post assignments. If the school does not have a website switch to host these cool blogs, the teacher can use free website hosting services such as Word click. through these platforms, the teacher creates a blog under the subdomain of this host. Students will find all their study assignments in this blog.

3. Using mobile devices:-teachers and students can use smartphones in the classroom for academic purposes. Mobile learning is becoming very popular. This is similar to e-learning or distance learning. Although it is based on mobile phones. It's good from the spot because M-Learning is convenient. Mobile phones are very light, but they can have the same software as on a regular computer, a student can receive academic information, such as assignments, through an educational mobile application.

4.Using intelligent interactive whiteboards: - Modern intelligent whiteboards have a touch screen function, so the teacher can depict dots using a projector, teachers can display visual effects on these whiteboards, which improves the learning process. Students learn more easily through visual effects. Students can also use the whiteboard to draw, write, or manipulate images. Smart boards come in different sizes, wider ones are better because they can display a larger image and can be used by two students at the same time.

5. Using digital microphones in the classroom: - large classrooms are characterized by unlimited noise levels, so teachers can use these wireless digital microphones. The microphone transmits the sound to the speakers, and each student clearly hears his teacher. This helps the teacher not to strain his voice trying to explain thoughts to his students. These digital microphones are not very expensive, so even a school with a small income can afford to buy a wireless microphone for each class.

6.Using Online Media: - Teachers and students can use online streaming tools to teach in the classroom. Using a projector, a computer, the internet and a blackboard, the teacher shows an example in real time using the following sites: youtube.com.there are videos on this website that can be used for academic information.

Advantages of technology in the classroom

As far as technology has very important role in teaching, there are lots of advantages of technology in the classrooms.

1. Technology gives opportunity for students to be aware of the most current information available. Electronic textbooks or web based content can be updated in real-time all around world. Classrooms can connect with other classrooms without any problems around the world to broaden their learning and to expand their outlook and mindset. This benefit of technology can cause the wide opportunity door to connect with the world and share their knowledge.

2. Students are able to practice ***collaboration skills*** by working in teams on projects utilizing shared documents or conferencing technologies. This allows collaboration to occur outside of the classroom or among classrooms in different locations. This means that they can connect with different people in any time and any place that they want.

It is true that the collaboration with people costs money, time, energy without technology, because they need to spend their time and money to get one destination. Therefore, the technology can help students and teachers to collaborate in an easy way.

3. It is without question that students will need to know how to use technology to communicate and collaborate in their future careers. If students want to get well-paid job in their future career, they have to know how to use technology. When technology is used in the classroom, they have to use it.

4. Improving Independent Work - Despite the use of technology, improvements are being made in students' independent work competencies. Students, especially those who are slow to grasp concepts or have learning disabilities, tend to depend on others. When teachers teach and depend on classmates, friends, or family members, they are unable to grasp concepts effectively. Thus, when they learn to use information technology, they can expand their understanding in terms of concepts. With a proper understanding of the topics and concepts, they are able to overcome various obstacles and difficulties associated with the implementation of tasks. Therefore, when they need to work on a project or assignment, they are able to work independently with minimal or no help from others.

5. Activation of the educational system - the use of information technologies makes a great contribution to the activation of the educational system. There are many aspects that are affected by the use of information technology in the educational system (Siefert et al. 2019). These include teaching methods, teaching strategies, interactive learning, individualized and differentiated approach to teaching, cognitive activity and self-control among students through the use of video and audio information. includes testing and control through a system of equations. In some cases, sufficient understanding of the concepts is provided by videos when teachers are teaching lesson plans or when students are presenting their research projects in higher education institutions. One of the most important aspects is that students can make improvements in knowledge and information acquisition. As a result, they could improve their academic performance and achieve their academic goals.

6. Taking Online Courses - Individuals are pursuing bachelor's, master's, or doctoral programs at institutions of higher education. They even have to take online courses while doing these programs. Online classes are more common in other countries like the United States of America than in Uzbekistan. One of the main limitations of online classes is that people do not have the opportunity to listen to class lectures or to establish appropriate conditions and relationships with other individuals. To pursue online courses, they must first access the internet. If people are located far away, in other regions or countries, they use the internet to do online courses. Moreover, the websites such as Coursera or British council website announce free courses every year.

7. Online Education - Online education provides opportunities to use multimedia tools in the learning process. This includes the use of color, animation, sound and video. School teachers and professors of colleges and universities have the opportunity to use in terms of visibility of the materials used to improve teaching methods, teaching strategies and improve the overall system of education. By providing online education, individuals who cannot attend classroom lectures or live far away can continue their courses and programs(Korkut, 2012).

Disadvantages of technology in the classroom

As far as the coin has two sides, the technology based classroom has drawbacks too. **1.** It is proved that the technology in the classroom can give tons of opportunities for not only teachers but also students and pupils when they are used in effective way. Otherwise, they will be dangerous and distracting. Therefore, there are several disadvantages of technology as follows:

2. As far as the lesson is conducted by the help of the different gadgets, students are constantly in front of a device — cell phones, tablets, computers, and gaming devices which are prevalent in their lives. Lucy Kidwell (25, 2022) says that “ A Healthy Minds Network 2020 survey divulged that two-thirds of college students struggled with loneliness, with a whopping 83 percent indicating that poor mental health detracted from their academic performance. This is notable, as these higher instances of depression and anxiety—as well as tense relationships, eye strain, poor sleep, and physical health complications—are directly tied to excessive screen time.” Adding technology to the classroom increases the overall amount of exposure to electronic devices and screen time, as a result, students may forget spend outdoors. On the top of that there are concerns that too much screen time can easily damage eyesight. When they spend their time working with devices they may get depressed and feel alone. As a result, they feel lonely and this may lead some physiological disorders. This influence can be minimized if parents and teachers can control the number of hours students spend in front of screens.

3. Next disadvantages of technology can be poor human interaction. When students use tech devices in the classroom or at home, they have probably less human interaction. Darya Sinusoid

(May 7, 2021) was concerned that humans evolved over thousands of years to perform the immense mental feat of having face-to-face conversations in person, and we have to continue to utilize these skills to prevent them from atrophying. MIT professor Sherry Turkle (2015) in his book, “Reclaiming Conversation”, gave clear and a key distinction between connection and conversation. Professor Turkle, who specializes in Social Studies of Science and Technology, highlighted that conversation refers to the rich, face-to-face communication that draws on humans’ evolutionary social skills and interaction to each other, while connection refers to the low-level forms of communication that take place online.

Conclusion. Therefore, it is difficult to say that communications in online cannot be a type of conversation. In order to solve this problem, teachers and parents must encourage their students to have conversation with them and their friends, since teachers and parents worry that lack of face-to-face socializing will leave students unable to communicate effectively when they need to have a real-life conversation. In reality, technology is just a tool designed to make our lives much easier and more comfortable. Different devices are the most advanced educational tools teachers have today following in the steps of other transforming classroom technology like chalkboards and pencils. If teachers and parents are still concerned about their students’ and children’s time spent on a device, they can moderate screen time and provide activities that encourage students to have more traditional interactions.

REFERENCES:

1. Alfahad, F.N. (2012). Effectiveness of using information technology in higher education in Saudi Arabia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 46, 1268-1278. Retrieved May 26, 2019 from
2. Bonwell, C.C., & Eison, J. (2018). Active learning: Creating excitement in the classroom. ASHE-ERIC Higher Education Report (No. 1). Washington, DC: The George Washington University School of Education and Human Development.
3. Borysiuk, A. (n.d.). Benefits and Disadvantages of the Use of Information Technologies in Education. National University of Life and Environmental Sciences, Kiev, Ukraine. Retrieved May 27, 2019 from
4. Cotel, P.G., & Millis, B.J. (1993). Cooperative structures in the instruction of language learning. 8(1), 40–60
5. Kashif Ali Sabiri University of Tampere, Finland ICT in EFL Teaching and Learning: A Systematic Literature Review

UDC: 378.811.112.2

METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN ENHANCING SOCIOLINGUISTIC COMPETENCY

L.T.Abdullayeva, PhD, Samarkand state institute of foreign languages, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqolada sotsiolingvistik kompetentsiyani rivojlantirish nuqtai nazaridan chet tilini o'qitish yondashuvlarining xususiyatlari, shuningdek, sotsiolingvistik kompetentsiya doirasi, o'quvchilarning tafakkurini olib va madaniyat me'yorlari, maqol va matallarni qo'llash qobiliyati, o'zlashtirish qobiliyati kabi jihatlari ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, nutqdagi urg'u va til belgilari orqali ijtimoiy o'zaro ta'sirlarni saqlab qolish haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-madaniy kompetentsiya, lingvodidaktik talqin, ruh, tana, ijtimoiy-madaniy asos, kommunikativ uslublari, kognitiv.

Аннотация. В этой статье рассматриваются особенности подходов к обучению иностранному языку с точки зрения развития социолингвистической компетенции, а также рамки социолингвистической компетенции, мышление студентов развивает такие аспекты, как стандарты этикета и вежливости, способность использовать пословицы и поговорки, расставлены акценты в речи и сохранять социальные взаимодействия посредством языковые маркеры.

Ключевые слова: социокультурная компетенция, лингводидактическая интерпретация, дух, плоть, социокультурные рамки, коммуникативные стили, когнитивный.

Abstract. This article deals with the characteristics of foreign language education approaches in terms of developing sociolinguistic competence as well as the framework of sociolinguistic competence, students' thinking develop such aspects as the standards of etiquette and civility, the

capacity to employ proverbs and sayings, to set accents in speech, and to preserve social interactions through language markers.

Keywords: *socio-cultural competence, linguodidactic interpretation, spirit, flesh, sociocultural framework, communicative styles, cognitive.*

In modern society, the study of foreign languages, in particular English is becoming an inseparable component of the professional training of specialists in various industries. The quality of knowledge in a foreign language is directly proportional to success in solving career growth issues, as well as expanding horizons for professional activity abroad. Consequently, any higher educational institution that graduates foreign language specialists is called upon to ensure an appropriate level of language competence, which could allow not only to continue its study during post-university education, but also to effectively apply it in professional activities. The success and effectiveness of mastering a foreign language largely depends on the methodology of the teacher's work, on his ability to use various modern methods to solve the set educational tasks.

The emergence of the term “socio-cultural competence” in the methodology of teaching foreign languages is associated with the works of Jan van Eyck (J.A.van Ek) and John Trim (J.L.M.Trim). In their opinion, socio-cultural competence is one of the components of foreign language communicative competence and is understood as the ability to adequately interact in everyday life situations, to establish and maintain social contacts with the help of a foreign language [1].

Sociocultural competence as the ability to compare linguocultural communities with the studied ones, interpret intercultural differences and act adequately in situations of violation of intercultural interaction is considered in the works of V.V. Safonova [2].

The term “socio-cultural competence” acquires a special sound in linguodidactics with the emergence of a special concept of “secondary linguistic personality”. The linguodidactic interpretation of the concept was proposed by Professor I.I. Khaleeva (1989), who considers the formation of a secondary linguistic personality as one of the main goals of teaching a foreign language. In a generalized form, a secondary linguistic personality is defined as a person's ability to communicate at an intercultural level. The formation of a secondary linguistic personality is defined as the process of formation of a set of abilities (competencies) and personal qualities that ensure readiness to communicate in an intercultural environment. As a result of mastering a foreign language, the student acquires the features of a secondary linguistic personality capable of penetrating into the “spirit” of the language being studied, into the “flesh” of the culture of such a people with whom intercultural communication should be carried out [3].

Sociocultural competence is interpreted as “a set of knowledge about the country of the language being studied, national and cultural characteristics of the social and speech behavior of native speakers and the ability to use such knowledge in the process of communication, following customs, rules of conduct, etiquette norms, social conditions and stereotypes of native speakers' behavior” [4]

Compared to sociocultural competence, sociolinguistic competence is “the knowledge and skills necessary for the effective use of language in a social context. It is expressed in norms of politeness, registers of communication, linguistic markers of social relations, expressions of folk wisdom” [5]

Special attention should also be paid to the work of K. J. Riskulova “The system of formation of sociolinguistic competence of future teachers of English”, where the researcher studies the purpose and objectives of improving the structure of the development of sociolinguistic competence of future teachers in English [6].

Sociolinguistic competence implies the ability to create certain ideas in thinking and their subsequent linguistic formulation, as well as the ability to apply language during a monologue and dialogue. Socio-cultural competence includes the availability of information about the specifics of the culture of the country of the language being studied, the current norms of etiquette, the technique of their adequate perception and application in the course of communication, being a representative of another cultural society. Strategic or compensatory competence is a competence with which a

student can eliminate gaps in his knowledge and ideas, that is, based on his experience, he is able to speculate and properly perceive an unfamiliar situation in the atmosphere of the language being studied. Discursive competence presupposes the possibility of forming unitary, integrated and regular phrases related to various functional styles of oral and written discourse based on the perception of various textual materials both during their reading and listening. Also, this competence is aimed at the selection of linguistic techniques in accordance with the type of the above phrases. Social competence is the ability to establish communication with other members of society, adapt to a communicative situation and formulate phrases depending on the situation and the goal pursued by the speaker.

The processes of transnationalization, which have touched almost all spheres of human existence, have also affected intercultural communication. Globalization could not but affect the goals of teaching a foreign language, expressed in the development and improvement of students' sociolinguistic competence. A person with this ability will be able to use a foreign language as a means of communication during the international and intercultural dialogue of various peoples of the world.

It is known that without knowledge of a clear set of facts of the cultural reality of the society of native speakers of the studied language, a person will not be able to achieve success in intercultural communication. In order for the dialogue of cultures to have a certain result, it is necessary to know foreign culture and understand its subtleties. Scientists of our country and foreign researchers have created a number of scientific works in this direction, where intercultural communication is interpreted as a mutually beneficial dialogue between speakers of different languages and cultures, during which interrelated semantic meanings are revealed with the help of each other, going beyond their borders.

We noted above that sociolinguistic competence is the skills and abilities aimed at perceiving speech within the contextual framework of a dialogue and a communicative situation. The term of a communicative situation contains such components as the time and space of the conversation, the purpose of the conversation, the social status of the participants in the dialogue and their relationship with each other. Sociolinguistic competence implies the ability to choose the appropriate language style in accordance with the communicative situation, namely official, neutral, conversational, etc.

In addition, sociolinguistic competence includes a clear vision of what the rules of discursive communication should look like, which are the norm in the countries of the foreign language being studied. In particular, for one communicative situation occurring in different cultures, different styles of language or speech models are required. Often, students, not knowing the culture and norms of behavior of the country of the studied language automatically form a dialogue with a native speaker using the rules adopted in their culture. Thus, they make mistakes and get into awkward situations.

Also, within the framework of sociolinguistic competence, such aspects as the rules of etiquette and politeness, the ability to use proverbs and sayings, to place accents in speech, to maintain social relations through linguistic markers are developed in the thinking of students. Next, we will reveal the essence of all these moments.

Linguistic markers of social relations inherent in different languages and cultures vary in proportion to space and time, communication, communicative intention, social status of communicants, their relationships. Thus, the linguistic markers of social relations include the following:

- selection and use of certain forms of greeting (in a situation of acquaintance, farewell, meeting);
- selection and use of forms of communication (archaisms, official, unofficial, familiar markers, insults, rude forms);
- selection and use of exclamations in order to emphasize what has been said;
- ceremonies and established customs used in the course of communication.

The rules of politeness are an extremely significant component of sociolinguistic competence, since the lack of knowledge of the peculiarities of a given culture is often fraught with misunderstandings between representatives of different nationalities speaking different languages,

especially with a literal understanding of certain expressions subject to double interpretation. The rules of politeness include the following:

- positive (positive) politeness (showing interest in the words of another participant in communication, expressing one's own thoughts, showing positive emotions, performing actions that are pleasant for the interlocutor, such as giving gifts, inviting);
- negative (negative) politeness (showing sympathy, expressing condolences, asking for forgiveness, using words to mitigate the situation and smooth out aggressive behavior);
- disregard for the rules of politeness (demonstration of a dismissive, unfriendly, aggressive attitude towards others, verbal manifestation of one's superiority over other people);
- proper use of the norms of speech behavior.

Folk wisdom includes a variety of statements that contain long-standing life attitudes of a certain society. With the help of such expressions, regularly used in people's daily lives, the culture of the nation is formed. Such statements are a significant component both for sociolinguistic competence and for culture as a whole:

- sayings and proverbs (a stitch in time saves nine);
- stable expressions, idioms (a sprat to catch a mackerel);
- catch phrases (a man's a man for a' that);
- beliefs, omens (fine before seven, rain by eleven);
- attitude demonstration (it takes all sorts to make a world);
- demonstration of evaluation (it's not a cricket).

Communicative styles correspond to the communicative situation and are divided into the following types:

- Solemn: Pray silence for his Worship the Mayor!
- official: May we now come to order, please;
- Neutral: Shall we begin?
- Informal: Right. What about making a start?
- Colloquial: O.K. Let's get going.
- Intimate: Ready, dear?

Experienced teachers recommend using a neutral style at the initial stage of learning a foreign language, since, often, this style is characteristic of a dialogue between native speakers and foreigners or interlocutors who are not familiar with each other. The use of formal and conversational style should be introduced at subsequent stages of study, for more advanced students. It is necessary to be careful when using such styles, since their incorrect use during the dialogue will create a difficult situation during communication, and even confuse the speaker and his interlocutor.

Sociolinguistic competence is unthinkable without dialects and accents, because, in addition to knowledge about the culture of the countries where the language being studied is spoken, it implies the ability to recognize a person's speech depending on his place of residence, social status, nationality, profession.

From the above, it can be concluded that sociolinguistic competence is formed throughout the entire period of learning a foreign language, and is being improved in the cognitive space of students. The emphasis on familiarizing students with regional aspects, organized regularly and purposefully, will provide an opportunity to broaden the horizons of students, the ability to build communication not only in compliance with the norms of phonetics, grammar and vocabulary, but also taking into account the culture of native speakers of the studied language.

REFERENCES:

1. Van Ek J.A., Trim J.L.M. Waystage 1990: A revised and extended version of Waystage by J.A.van Ek and L.G.Alexander CUP. 1991.
2. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. Воронеж: Истоки, 1996. 237 с.
3. Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи: Подготовка переводчика. М., 1989. 238 с
4. Латухина М.В. Понятие социокультурной компетенции в обучении английскому языку. // Приволжский научный вестник, № 12-1 (40), 2014.

5. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Изд-во ИКАР, 2009, с.228

6. Рискулова К.Ж. Бўлажак инглиз тили ўқитувчилари социолингвистик компетентлигини шакллантириш тизими: Пед. фанл. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – 36, 40, 52, 54 б.

UDC 378.126

USING ICT TOGETHER WITH INNOVATIVE METHODS IN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE IN NON-LINGUISTIC HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

M.M.Akhmedova, teacher, Tashkent University of Applied Sciences, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola nolingvistik universitetlarda rus tilini o'qitishda innovatsion usullar bilan birgalikda AKTdan foydalanish muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: rus tili, o'qitish metodikasi, innovatsion texnologiyalar, AKT, malakali mutaxassis.

Аннотация. В данной статье рассматривается использование информационно-коммуникационных технологий, а также инновационных методов на занятиях по русскому языку в неязыковых вузах.

Ключевые слова: русский язык, методика обучения, инновационные технологии, ИКТ, квалифицированный специалист.

Abstract. This article discusses use of information and communication technologies, as well as innovative methods in Russian language classes in non-linguistic higher education institutions.

Key words: Russian language, teaching methods, innovative technologies, ICT, qualified specialist.

In the last decade, information and communication technologies have become one of the most important factors influencing the development of society and people. Today in Uzbekistan, as in other countries of the world that have proclaimed the development of informatization as one of the main directions of their policy, there is a growing awareness of the benefits that the development and dissemination of ICT based on innovative technologies provides. The development of information and communication technologies is becoming the most important component of the economy of Uzbekistan.

The process of informatization, which today covered all aspects of the life of modern society, has several priority areas, which, of course, include the informatization of education. It is the fundamental basis for the global rationalization of human intellectual activity using information and communication technologies. The use of information technology in the Russian language classes contributes to the improvement of practical skills and abilities, allows you to more effectively organize independent work and individualize the learning process, increases interest in literature pairs, activates the cognitive activity of students and develops their creative potential (3, 27).

Education in general and the teacher in particular cannot stand aside from the processes that are taking place in society. The world is changing very quickly. Technologies being improved in almost all areas of science and technology. The amount of information doubles every 15 years. Modern man can no longer imagine his life without a computer. In this regard, the goal and task of education are changing: the formation of knowledge and skills is inferior to the formation of competencies. Educational institutions provided with computers, electronic resources, and access to the Internet. All this gives grounds to assert that today the use of ICT (information and communication technologies) is a necessary condition for the development of the educational space. Indeed, in modern conditions, information and communication technologies are becoming a stable component of the educational system (1, 109). Students today are ready for pairs of very different disciplines using information and communication technologies. For them, neither work with different editors (for example, from MS Word, MS Excel, MS Power Point), nor the use of Internet resources, nor computer testing is new and unknown.

In informatics classes, students receive both an idea of the possibilities of certain information and communication technologies, and specific practical skills. Therefore, the application of

knowledge and skills obtained in computer science classes is also necessary in other subjects to ensure a unique approach to solving educational tasks. New societal needs and new whole entities are leading to major changes in the position and function of the teacher's role. The main task to improve the professional competence of a modern teacher in the IT industry is the competent and justified use of computer technology in the classroom (2, 37).

Today, existing publishing houses, such as S-1, Intersect, Cyril and Methodius and others, produce a variety of multimedia products: electronic textbooks, tutors, and reference books, control programs. This is a good help in teaching the Russian language as a foreign language in non-linguistic universities.

For the successful implementation of a systematic approach in the use of ICT, it is necessary that the subject teacher be able to: 1. Process textual, digital, graphical and audio information for the preparation of didactic materials (task options, tables, and diagrams, drawings) in order to work with them in class. 2. Create slides on this educational material using the Microsoft editor – Power Point. 3. Use the available software products in your subject. 4. Apply training software. 5. Search for the necessary information on the Internet in the process of preparing for classes and events. 6. Organize work with students to find the necessary information on the Internet. 7. Independently develop texts or use ready-made shell programs, conduct computer testing (1, 110).

Let us highlight the main forms of work using a computer in the lessons of Russian as a foreign language: 1. The study of the topic by students alone or in pairs using certain software. The same applies to the performance of a specific task. The teacher directs his work to correct the activities of students. The complexity of this direction lies in the fact that the teacher does not always have free access to computer technology for the simultaneous work of at least half of the students in the class; 2. Using the Internet, CDs to complete a project, write an essay, and perform any creative task; 3. Conducting a variety of surveys, tests, thematic assessment. It should be noted that the computer support of the textbook as a means of enhancing the functionality of the content and providing motivation for learning is extremely necessary today. An electronic textbook or manual performs the same didactic tasks as a traditional one. However, at the same time it has a number of advantages. The main one is the use of multimedia, which makes it possible to recreate visual and audio information (newsreel, excerpts from feature and documentary films, animation diagrams).

Modern computer technologies enable the teacher qualitatively improve the process of teaching the material in the process of preparing for the lesson. First, the issue of implementing the idea of "pedagogy of cooperation" is topical. Combining the efforts of students and teachers provides an opportunity to reveal the individual characteristics of each child as best as possible, to interest him, to determine the essence of the problem under study, to achieve mutual understanding (2, 97).

The main purpose of using computer technology is to activate the cognitive activity of students; to strengthen independence in mastering knowledge, skills and abilities, motivation and interest in learning, as well as to improve the educational achievements of students.

ICT elements applied at different stages of the lesson. So, when studying new material, the teacher is required to coordinate, guide and organize the educational process. In addition, a computer can "tell" the material instead of a teacher. The usual black board replaced by a monitor, and in the presence of a slide projector, a large electronic screen is also possible. The richness of content support makes the lesson not only better digestible, but also extremely exciting.

A lesson using computer forms of control allows for the possibility of testing students' knowledge (at different stages of the lesson, with different goals) in the form of testing using a computer program, which allows you to quickly and effectively fix the level of knowledge on the topic, objectively assessing their depth (the mark is set by the computer). To increase the efficiency of the organization of test control, it is advisable to carry it out using computer test programs, which allows you to automate the process of conducting control and processing test results. Thus, in all cases, ICTs perform the function of an "intermediary", "which makes significant changes in a person's communication with the outside world". As a result, the teacher and student not only master information technology, but also learn to select, evaluate and apply the most valuable educational resources, as well as create their own media texts. Information and communication technologies allow

for an integrated approach to learning. A lesson created with the help of ICT is a priori integrated (an integrated lesson is one that is the result of the joint activity of two or more teachers and students). Teachers of computer science and literature prepare the lesson and students, MHC materials stories are used.

At the present stage of development of the educational system in the process of teaching Russian as a foreign language, the role of innovative technologies is growing, the use of which significantly contributes to improving the quality and intensity of the educational process, attracting students' attention to the best acquisition of knowledge and independent work. One of the productive and promising areas of such work is the use of the capabilities of computer technology, with the help of which, first of all, the problem of providing teachers and students with literary texts and scientific and methodological literature is resolved as best as possible. Use ICT in explaining, consolidating and summarizing educational material in pairs. In addition, it used when working in groups: with weak students (to practice elementary knowledge) and with strong students (in preparation for school Olympiads). In modern society, learning can be organized in such a way that not only a teacher, but also a computer, TV, and video act as a source of knowledge. Students, accordingly, should be able to comprehend the information received, interpret it, apply it in specific conditions; at the same time to think, to understand the essence of things, to be able to express a personal opinion. This is what innovative computer learning technologies contribute to it.

REFERENCES:

1. Akhmedova M. Pedagogical orientation use of innovative methods //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 8. – С. 41-44.
2. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Высшее образование сегодня. 2020. № 5.
3. Комилова М.М. "Анализ принципов индивидуализации и дифференциации обучения" Проблемы современной науки и образования, по. 4 (173), 2022, pp. 26-30.

UDC 37.011

THE ROLE OF CULTURAL AWARENESS AND INTERCULTURAL COMPETENCE IN INTERPRETING AND TRANSLATING MILITARY TERMINOLOGY

D.Aminova, teacher, Tashkent Military Academic Lyceum, Tashkent

Annotatsiya. Harbiy terminologiya juda o'ziga xos bo'lib, uni osonlikcha noto'g'ri tushunish mumkin, ayniqsa turli tillar va madaniyatlar bo'ylab tarjima qilish va tarjima qilishda. Ushbu maqola G'arb va Rossiya olimlarining mavjud ilmiy manbalaridan kelib chiqqan holda harbiy terminologiyani talqin qilish va tarjima qilishda madaniy ong va madaniyatlararo kompetentsiyaning rolini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Madaniy xabardorlik, madaniyatlararo kompetentsiya, harbiy terminologiya, tarjimonlik, tarjimonlik, samarali muloqot, aniq tarjima, ko'p millatli harbiy harakatlar, tayyorgarlik

Аннотация. Военная терминология очень специфична и может быть легко неправильно понята, особенно при интерпретации и переводе на разные языки и культуры. В данной статье исследуется роль культурной осведомленности и межкультурной компетентности в интерпретации и переводе военной терминологии, опираясь на существующие научные ресурсы западных и российских ученых.

Ключевые слова: культурное сознание, межкультурная компетенция, военная терминология, устный перевод, эффективная коммуникация, точный перевод, многонациональные военные действия, подготовка

Abstract. Military terminology is highly specific and can be easily misunderstood, especially when interpreting and translating across different languages and cultures. This article explores the role of cultural awareness and intercultural competence in interpreting and translating military terminology, drawing from existing scientific resources by Western and Russian scientists.

Key words: Cultural awareness, intercultural competence, military terminology, interpreting, translating, effective communication, accurate translation, multinational military operations, training

Military terminology is highly specific and is often misunderstood by those who are not familiar with it. This is especially true when interpreting and translating military terminology across different languages and cultures. In this article, we will discuss the role of cultural awareness and intercultural competence in interpreting and translating military terminology, as well as the existing scientific resources on this topic by Western and Russian scientists.

Cultural awareness and intercultural competence have been extensively studied in various fields, including business, education, and healthcare. In recent years, researchers have also recognized the importance of cultural awareness and intercultural competence in the military context. The military is a highly diverse and complex organization, with personnel from different cultures, languages, and backgrounds working together. Effective communication is essential in military operations, and misunderstandings can have severe consequences.

Research has shown that cultural awareness and intercultural competence are crucial for effective communication in multinational military operations. A study by Welton and Thompson (2018) found that military personnel who have high levels of cultural awareness and intercultural competence are better able to communicate effectively with their counterparts from different cultures. The authors emphasized the importance of training military personnel in cultural awareness and intercultural competence to improve communication in multinational military operations.

In addition to effective communication, cultural awareness and intercultural competence are essential for accurate translation in the military context. In a study by Tomas and Cavaleiro-Kraemer (2019), the authors examined the role of cultural awareness and intercultural competence in the translation of military texts. They found that translators who have high levels of cultural awareness and intercultural competence are more likely to produce translations that are accurate and culturally appropriate. The authors emphasized the need for translators to be trained in cultural awareness and intercultural competence to produce high-quality translations in the military context.

Similarly, Russian scientists have conducted research on the role of cultural awareness and intercultural competence in the translation of military texts. Shakhovskaya (2019) examined the role of cultural awareness and intercultural competence in the translation of military texts from English into Russian. The author found that translators who have high levels of cultural awareness and intercultural competence are more likely to produce translations that are accurate and culturally appropriate. Western scientists have conducted extensive research on the role of cultural awareness and intercultural competence in interpreting and translating military terminology. For example, in a study by James A. Welton and Michael J. Thompson (2018), the authors found that cultural awareness and intercultural competence are crucial for effective communication in multinational military operations. They also found that military personnel who have high levels of cultural awareness and intercultural competence are better able to communicate effectively with their counterparts from different cultures.

Similarly, in a study by Helena Tomas and Marisa Cavaleiro-Kraemer (2019), the authors examined the role of cultural awareness and intercultural competence in the translation of military texts. They found that translators who have high levels of cultural awareness and intercultural competence are more likely to produce translations that are accurate and culturally appropriate.

Russian scientists have also conducted research on this topic. For example, in a study by Natalya V. Shakhovskaya (2019), the author examined the role of cultural awareness and intercultural competence in the translation of military texts from English into Russian. The author found that translators who have high levels of cultural awareness and intercultural competence are more likely to produce translations that are accurate and culturally appropriate.

In conclusion, cultural awareness and intercultural competence are essential when it comes to interpreting and translating military terminology. They help to avoid misunderstandings and misinterpretations of military terminology and ensure that translations are accurate and culturally appropriate. Western and Russian scientists have conducted extensive research on this topic and have found that cultural awareness and intercultural competence are crucial for effective communication in multinational military operations and the translation of military texts. This research highlights the

importance of training military personnel and translators in cultural awareness and intercultural competence to ensure effective communication and accurate translations.

REFERENCES:

1. Tomas, H., & Cavaleiro-Kraemer, M. (2019). Cultural awareness and intercultural competence in the translation of military texts: An exploratory study. *Revista Tradumàtica*, (17), 128-144.
2. Shakhovskaya, N. V. (2019). The role of cultural awareness and intercultural competence in the translation of military texts from English into Russian. *ESP Today*, 7(1), 20-31.
3. Welton, J. A., & Thompson, M. J. (2018). The role of cultural awareness and intercultural competence in effective communication during multinational military operations. *Journal of Military and Strategic Studies*, 18(3), 1-23.

UO'K 37.02

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM OLIISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANISH TIZIMI

N.X.Amonlikova, katta o'qituvchi, Navoi davlat pedagogika instituti, Navoi

Annotasiya. Maqolada talabalarning mustaqil ta'lim olish qobiliyatini shakllantirish yo'llari umumiy o'quv jarayonida va xususan, talabalarni universitetgacha tayyorlash jarayonida ko'rib chiqiladi. Mustaqil ish talabalarni umumiy ta'lim va maxsus tayyorlashga qaratilgan kognitiv faoliyat turlaridan biri sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim kompetensiyasi, mustaqil ish, fikrlashni rag'batlantirish, kognitiv faoliyatni tashkil etish, ta'lim shakllari.

Аннотация. В статье рассматриваются пути формирования у студентов способности к самостоятельному обучению в общеобразовательном процессе и в частности в процессе подготовки студентов к поступлению в вуз. Самостоятельная работа рассматривается как один из видов познавательной деятельности, направленной на общеобразовательную и специальную подготовку учащихся.

Ключевые слова: компетентность самостоятельного обучения, самостоятельная работа, стимулирование мышления, организация познавательной деятельности, формы обучения.

Abstract. The article examines the ways of forming students' ability to learn independently in the general educational process and in particular in the process of preparing students for university. Independent work is considered as one of the types of cognitive activities aimed at general education and special training of students.

Key words: competence of independent education, independent work, stimulation of thinking, organization of cognitive activity, forms of education.

Ma'lumki, har qanday faoliyat muntazam xarakterga egaligini hisobga olgan holda komillikka erishadi. Bu ma'lum darajada chet tilini o'zlashtirishga taalluqlidir, chunki bu holda biz talabaning o'zi orqali til va nutqni o'rgatish haqida gapiramiz. Bundan tashqari, chet tilining o'ziga xosligi shundaki, tilni o'rgatib bo'lmaydi, uni faqat o'rganish mumkin, talaba nutq faoliyatining barcha turlarida maksimal faollik va mustaqillik ko'rsatishi kerak.

Talabaning mustaqil ta'lim olishi o'quv jarayonining umumiy tuzilishidagi asosiy tarkibiy qismlardan biridir. Ushbu muammoning ahamiyati, shuningdek, ta'limning kompetensiyaviy paradigmasiga o'tish munosabati bilan mustaqil ishning yangi roli bilan bog'liq bo'lib, buning natijasida o'quv vaqtini tashkil etishning ushbu shakli etakchi o'rinni egallaydi.

Shunday qilib, o'z-o'zini tarbiyalash kompetensiyasi talabalarda o'quv jarayonida shakllanishi kerak bo'lgan eng dolzarb kompetensiyalardan biridir. E.N.Fominaning fikriga ko'ra, o'z-o'zini tarbiyalash kompetensiyasi - bu shaxsiy ta'limni umumiy madaniy va kasbiy jihatlarida davom ettirishga qaratilgan tizimli, mustaqil tashkil etilgan kognitiv faoliyat qobiliyatini tavsiflovchi shaxs sifati. O'z-o'zini tarbiyalash kompetensiyasi xatti-harakatlarning muayyan stsenariylarini ishlab chiqishga qaratilgan faoliyat jarayonida shakllanadi va rivojlanadi.

Talabalarning mustaqil ishlarini o'qituvchining ko'rsatmasi va uslubiy rahbarligi bilan amalga oshiriladigan rejalashtirilgan faoliyat turi sifatida ko'rib chiqsak, shuni ta'kidlash kerakki,

o'qituvchining asosiy vazifasi o'qituvchining o'ziga xos xususiyatlarini shakllantirish uchun psixologik va didaktik sharoitlarni yaratishdir. o'z-o'zini tarbiyalash kompetensiyasini rivojlantirish va shu bilan intellektual tashabbus, fikrlash va kasbiy rivojlanishni rag'batlantirish. bo'lajak mutaxassislarining o'sishi.

Oliy ta'lim tizimida chet tilida mustaqil ta'lim olish kompetensiyasini shakllantirish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) talabalar tomonidan mustaqil bilim faoliyatining asosi bo'lgan xorijiy nutq, lingvistik ijtimoiy-madaniy bilimlar va til materiali bilan ishlashning turli usullarini o'zlashtirish, o'z-o'zini tarbiyalash texnologiyalari, usullarini bilish;

2) "kognitiv faoliyatni o'z-o'zini tashkil qilish qobiliyatini, bilim manbalari va mustaqil ta'lim olish shakllarini tanlash, rejalashtirish", ma'lumotnoma adabiyotlari bilan ishlash va zamonaviy texnologiyalarning imkoniyatlaridan foydalanish qobiliyatini rivojlantirish; tildagi qiyinchiliklarni bartaraf etish qobiliyati, turli manbalardan foydalangan holda va o'z-o'zini tarbiyalashning turli shakllarida (faoliyat komponenti) bilim va ko'nikmalarni o'z-o'zini egallash ko'nikmalari;

3) shaxsning axloqiy va irodaviy fazilatlarini shakllantirish, tilni o'zlashtirishdagi faollik va qat'iyatlilik, bilimlarni doimiy ravishda to'ldirishning shaxsiy ahamiyatini anglash asosida tilni mustaqil ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojni rivojlantirish.

Bugungi kunga qadar chet tilini o'qitish metodikasida ma'lum bir nazariy ma'lumotlar to'plangan va talabalarining sinfdan tashqari mustaqil ishlarini tashkil etish va boshqarishda yetarlicha amaliy tajriba mavjud. Biroq, o'qitishning an'anaviy shakli bilan o'qituvchi, shakllarini o'zgartirmasdan, talabalarining tilni samarali o'zlashtirishiga erisha olmaydi va ularning mustaqil ishi asosan o'qituvchi tomonidan darsda taqdim etilgan materialni o'rganish bilan cheklanadi va o'qituvchi tomonidan qat'iy ko'rsatilgan mashqlarni bajarish. Mustaqil ish tarbiyaviy ishning turli tomonlarini: o'rganish va bajarish, nazariy va amaliy, aqliy va tashqi nutqni qamrab olishi kerak deb hisoblaymiz. Bu o'quvchining ko'nikmalarini safarbar etishga, uning individual qobiliyatlarini namoyon etishiga katta yordam beradi. Mustaqil ish lingvistik va madaniy ma'lumotlarni o'zlashtirish orqali dunyoqarashingizni kengaytirish, o'rganilayotgan tilga munosabatni ijobiy tomonga o'zgartirish, shuningdek, talabalarining nafaqat universitetda, balki butun hayoti davomida mustaqil bilim olish qobiliyatini shakllantirish imkonini beradi. Talabalarining mustaqil ishi jarayonida mutaxassislik bo'yicha fanlarni o'rganishga qiziqish, qiziqishni rivojlantirish ayniqsa dolzarbdur, bu fazilatlar ta'lim faoliyatining "ichki" natijasini tashkil qiladi.

Hech kimga sir emaski, etarlicha etuk odamlar universitetlarga shakllangan motivlar, qadriyat yo'nalishlari, qiziqishlari, o'zlarining individual psixologik xususiyatlariga ega bo'lib kelishadi, ularni ta'lim jarayonida e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. O'quv jarayonida o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikma va malakalarini shakllantirish zarurati ko'pchilik talabalarining ilmiy va badiiy adabiyotlar bilan yetarli darajada ishlamasligi, ayrim talabalarda o'quv jarayoniga ichki psixologik munosabatning yo'qligi bilan bog'liq.

Talabalarining mustaqil ishi samaradorligi uchun bir qator shartlar zarur:

- auditoriya va mustaqil ishning to'g'ri uyg'unligini ta'minlash;
- o'quvchining darsda va auditoriyadan tashqari ishini uslubiy jihatdan to'g'ri tashkil etish;
- mustaqil ish jarayonini ijodiy jarayonga aylantirish maqsadida talabani zarur uslubiy materiallar bilan ta'minlash;
- mustaqil ishning tashkil etilishi va borishini nazorat qilish hamda talabani yuqori sifatli bajarishga undaydigan chora-tadbirlar.

Talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish va boshqarishda o'qituvchining pedagogik ijodiyotiga doimo o'z o'rnini bor, deb hisoblaymiz. Tashkilot va boshqaruvning muvaffaqiyati o'qituvchining ma'lum bir o'quv sharoitida talabalar bilan qo'shma intellektual va kommunikativ faoliyatni dinamik ravishda qayta tashkil etuvchi ochiq ijodkorlikni qurishga tayyorligi bilan belgilanadi.

O'quv materialini yozib olish ham talabalarining mustaqil ish turlaridan biri bo'lib, ularga yangi materialni o'zlashtirishga va maxsus fanlardan ma'lum bilimlarni olishga yordam beradi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, qat'iy tanlangan materialni yozib olish natijasida talabalar o'zlarining bo'lajak

ixtisosligi bo'yicha adabiyotlardan foydalanishga o'rganadilar, ularda mustaqil ta'lim olish bo'lgan ehtiyoj paydo bo'ladi. Bundan tashqari, ko'rsatilgan materiallar o'quvchilarning o'z vatanlariga qaytishlarida, til muhiti yo'qligida bir oz nazariy yordam beradi.

Demak, o'quv jarayonining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan talabaning mustaqil ishi bo'lajak mutaxassis shaxsini shakllantirishda, uning mustahkam bilim, ko'nikmasini shakllantirishda, aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi hamda qobiliyatlar faqat o'z, mustaqil intellektual va amaliy faoliyati natijasida mumkin. Shuning uchun o'qituvchi nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarga uni mustaqil egallashga ham o'rgatishi kerak.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda shuni aytishimiz mumkinki, mustaqil ta'lim olish kompetensiyasini shakllantirish chet tilini o'rganish kursida bo'lajak mutaxassisni tayyorlash maqsadlaridan biri bo'lib, ikki tomonlama jarayondir. Talaba nuqtai nazaridan, bu mustaqil ta'lim olish faoliyatini boshqarish va tajriba to'plash; o'qituvchi pozitsiyasidan, bu mustaqil ta'lim olish madaniyatini shakllantirishga pedagogik yordam, talabaning harakatlarini muvofiqlashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akinshina I.B. Chet tilini o'rganayotgan talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish masalalari // Kasbiy muloqot va lingvistik tadqiqotlar tili. - Belgorod, 2008. - S. 9 - 13.
2. Talabalarining o'z-o'zini tarbiyalash kompetensiyasining tuzilishi.: URL:http://tomik.ukoz.ru/publ/struktura_samoobrazovatelnoj_kompetencii
3. Fomina E.N. Modulli texnologiya yordamida o'z-o'zini tarbiyalash kompetensiyasini shakllantirish // CPO. № 12. - 2006. - 50-52.
4. Беляева Л. Н. Лингвистические технологии в современном сетевом пространстве: language worker в индустрии локализации / Л. Н. Беляева. – СПб.: Книжный дом, 2016. – 134 с.
5. Чернявская В. Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса / В. Е. Чернявская. – М. : УРСС-Либроком, 2013. – 224 с.
6. Suyarova S. T., Ashirmatova M. J. The process of teaching students to foreign languages at agrarian university //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 6. – С. 683-685.

UDC 37:81

SYNTACTIC-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF EXOCENTRIC COMPOUND WORDS IN ENGLISH

S.M.Anvarova, teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Аннотация. Тадқиқот мавзусининг долзарблиги экзоцентрик композиция муаммоларининг етарли даражада ривожланмаганлиги, атрибутив муносабатларнинг таркибий ва семантик шаклланишининг ўзига хос шаклига бағишланган тўлиқ назарий тадқиқотларнинг йўқлиги, объектнинг экзоцентрик номинацияси назариясининг ўзи билан боглиқ. Мазкур воқелик композицияга киришувчи бирликларнинг ташиқи валентлик муносабатлари билан белгиланмайдиган номинация сифатида талқин этилади.

Калит сўзлар: экзоцентрик таркиб, структур-семантик дизайн, экзоцентрик номинация, лексик-семантик сўз ясалиши.

Аннотация. Актуальность темы исследования обусловлена недостаточной разработанностью проблематики экзоцентрической композиции, отсутствием законченных теоретических исследований, посвященных именно этой форме структурно-семантического оформления атрибутивных отношений, самой теории экзоцентрической номинации объекта реальность как номинация, не определяемая отношениями внешней валентности единиц, входящих в составное образование.

Ключевые слова: экзоцентрическая словосложения, структурно-семантическая оформления, экзоцентрическая номинации, лексико-семантическая словообразования.

Abstract. The relevance of the research topic is due to the insufficient development of the problematics of exocentric composition, the lack of complete theoretical research devoted to this particular form of structural and semantic design of attributive relations, the very theory of the exocentric nomination of the object of reality as a nomination that is not determined by the relations of external valency of units entering the composite formation.

Key words: *exocentric composition, structural-semantic design, exocentric nomination, lexical-semantic word formation.*

This study is devoted to the study of the problem of exocentric compound nouns of attributive form in modern English-everyday-colloquial speech with a completely or partially rethought component composition. The importance of studying the exocentric composite is determined by the fact that the views of various linguists on this form of nomination represent a wide range of opinions about the relationship between the exocentric composite and sessional compound words, about the primacy of the composite formation or lexico-semantic word formation based on existing endocentric compound words.

The object of study is the defining composites with their semantic valences; relations at the level of internal valency, as well as linguistic and extralinguistic factors that predetermined the choice of logically non-valent lexical units (stems) for creating complex nouns with the first (attributive) components from nouns, adjectives or verbal root stems.

A multidimensional analysis of the studied material showed that the exocentric composites considered in this study are widely represented in everyday colloquial speech and have specific structural and semantic characteristics, which allows us to draw the following conclusions:

Unlike other styles of the German language, where exocentric compound words can be represented even as professionalisms or terms (terminoids), colloquial composites refer only to everyday objects and enter the colloquial lexicon only after “running in” in the everyday context. All exocentric colloquial formations are more informative due to their inherent connotations determined by the context, which cannot be, for example, in cases with professionalisms or terms.

A characteristic feature of colloquial and everyday exocentric formations is that all of them are characterized by varying degrees of desemantization of the original vocabulary material, which leads to an apparent demotivation of the composite. This is facilitated by the apparent absence of external and internal valency of the words (bases) entering into compositional relations.

Very often, the exocentricity of a new word is the result of the fact that its creators belong to a small social group of native speakers with their own way of life and their own language habits. Sometimes the speech of these small social groups (sociolects) can be attributed to jargons within the framework of everyday colloquial speech, as, for example, the author of the largest dictionary of German everyday colloquial speech G. Küpper, who is often quoted in this work, does.

The reason for the exocentricity of old, long-existing composites may be the fact that one of the components of a compound word is a historicism associated with some forgotten event, a proper name, etc.

As a result of the analysis, it was revealed that when creating an exocentric compound word, there is a rethinking of the original semantics of the bases involved in the composition of the word. This rethinking is predominantly metaphorical or metonymic in nature, and the fact of transferring the name is inherent in both the first component of the neoformation, and the second, and both at once.

It is noted that certain words that enter into exocentric word-formation relations show word-formation activity, forming entire word-formation niches both in the first and in the second component, which makes it possible to classify them as frequency components.

As the study of the semantics of formations has shown, they are all monosemantic due to very specific word-formation operations at the level of semantic word formation, since a metaphor, for example, is mono-directional in nature.

Some Germanists refer to exocentric formations as so-called complex possessive words like “blondhead” or “Longlegs” created by analogy with them, etc. to name the owner. However, some of them have two meanings at once. So, the first composite names both the fair-haired head and its owner. But the fact is that the formation of possessive composites is the result of the lexico-semantic method of word formation. The semantics of a composite is clear from the semantics of its components is not a composite formation, but a metonymization of ordinary attributive composites.

Structural-semantic analysis makes it possible to create a classification of formations according to a partly oriented structure: noun + noun, adjective + noun, verb stem + noun. In this case, we are talking about the usual juxtaposition of word-building components.

Exocentric formations often contain, as a derivational (usually the first, definitive) component, the name of a proper person or geographical names. Many names of persons can already be attributed to historicism today, many native speakers of the German language do not know, and most likely did not know before, the name of the military leader S. Timoshenko, with whom the names of military shoes were associated back in the Second World War and which even today is used for already new names, often in a distorted form, among modern German military personnel in everyday life.

As a result of the semantic analysis, it was found that exocentric formations are units with a content compressed in a limited word-formation structure, expressed implicitly, since the meaning of the expression remains outside the word-formation structure. Exocentric composites are undoubtedly many times fewer and less productive. According to some Western researchers, their creation is based on more creative approaches to nomination and involves various cognitive mechanisms, the work of which is also required when decoding the final meaning.

Considering that “words that have both lexical and structural motivation have full motivation” [1], and that “compound words are divided into stems, each of which is understandable in itself, therefore they are also motivated by their morphemic composition » [2], i.e. possess full autosemantic motivation, it becomes obvious that exocomposites with their inherent rethinking and idiomaticity represent some other kind of motivation, both morphological and semantic. In an article devoted to the degree of morphological motivation of nominative signs, L.A. Telegin, speaking about units with a rethought meaning, refers the question of their motivation to the field of phraseology. It is with this that our assumption about the closeness of idiomatic expressions and exocentric compound words is connected. Here is another statement that allows us to judge the points of contact between compound words and phraseological units: “To be a compound word, a linguistic expression of several full-valued words or stems must be an integral unit of the nomination, into which other full-valued units cannot be inserted and which is modeled to express a certain derivational meaning in a certain formal way. It should be a name approved by society and therefore stable, always repeating in an identical form for a known reality” [3]. It is obvious that the criteria of reproducibility and impenetrability of the structure underlie the convergence of these two linguistic phenomena.

Of course, not all exocomposites should be classified as idiomatic expressions. First, they should include separately formed compound words, which are formally phrases, but have an undivided meaning. In addition, the “level of idiomaticity” of the compound word should be taken into account. This indicator can, in our opinion, vary from 1 to 4 depending on what kind of rethinking is involved and which of the components has undergone semantic transformation. Thus, the index “1” can be assigned to compound words in which one of the components has a metonymic relationship with the denotation (wagtail - wagtail; red-cap - military policeman); index “2” can be assigned to complex words with one metaphorical component (belly button - navel, helicopter parent - an overly caring parent, kill switch - a mechanism for abruptly turning off the device (especially in emergency situations), sandwich generation - middle-aged people who, on the one hand, you have to take care of your teenage children, on the other hand, about elderly parents); index “3” corresponds to words with the first component - metaphorical and the second - metonymic, or vice versa (flatfoot - sailor or policeman, bonehead - fool, dunce, stubborn, hour glass - hourglass); and, finally, words in which both components have undergone metaphorization belong to the maximum level of transformation of the meaning with index “4” (fleabag - a cheap hotel, a rooming house, bluebird - sunny, cloudless (about the weather after a snowfall), dingbat - a stupid person, abnormal) [2].

Metaphorical exocentric composites are more difficult to decode meaning than metonymic compound words, since the latter are built on more stable associative links (spatial or temporal), and a metaphor is based on a certain image that is not always amenable to unambiguous interpretation. Summing up, it must be emphasized that exocentric compound words in English word formation deserve closer attention from linguists. The indirect nomination carried out by them is of interest both for grammar and for lexicology and phraseology. The asymmetry of the plane of expression and the

plane of content does not prevent the interpretation of the meaning, but only suggests a more “creative” approach to the interpretation of the meaning, the activation of cognitive mechanisms for the formation of meaning, such as metaphor and metonymy.

REFERENCES:

1. Karakotov M.D. Word-building and nominative properties of exocentric composites of the English language // Theoretical foundations of word composition and issues of creating complex lexical units. Pyatigorsk: PSPIIA, 1988, pp. 90–100.
2. Kubryakova E.S. Word composition as a process of nomination and its distinctive formal and content characteristics // Theoretical foundations of word composition and issues of creating complex lexical units. Pyatigorsk: PSPIIA, 1988, pp. 3–23.
3. Telegin L.A. On the degree of morphological motivation of nominative signs // Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Linguistics. 2013. No. 1. P. 14–18.

UDC 37. 016

EFFECTIVE TECHNIQUES OF TEACHING READING IN EFL SENIOR CLASS

S.Azizjonova, teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. *Maqolada o'qish sifatida belgilangan til qobiliyatining ahamiyatiga e'tibor qaratilgan. Maqsadli darsda samarali usullar qo'llanilganda o'qishni o'zlashtirish eng yaxshi tarzda amalga oshirilishini ta'kidlab, oxirgi bosqichning uch bosqichi ajratiladi. Ular matndan oldingi bosqichlar, matn va post matn bosqichlari. Ajratilgan uch qismli ramkalarining har biri o'ziga xos maqsadlari bilan tavsiflanadi, ular turli xil tadbirlarning butun majmuasi bilan birga keladi.*

Kalit so'zlar: *o'qishdan oldingi mashqlar, o'qish davomidagi mashqlar, o'qishdan keyingi mashqlar, semantik xaritalash, ko'z yugurtirib o'qish, taxmin qilish*

Аннотация. *В статье акцентируется внимание на важности языкового навыка, определяемого как чтение. Констатируя, что овладение чтением лучше всего реализуется при использовании эффективных приемов на целевом уроке, выделяют три этапа последнего. Они являются предтекстовыми, а текстовые и посттекстовые фазы. Каждая из выделенных трехчастных рамок характеризуется своим конкретным назначением, сопровождающимся целым комплексом разноплановых мероприятий.*

Ключевые слова: *до, во время, после прочтения, семантическое отображение, беглый просмотр, просмотр, угадывание.*

Abstract. *The article focuses on the importance of the language skill identified as reading. Stating the fact that acquisition of reading is implemented best when effective techniques are employed at the targeted lesson, three stages of the latter are distinguished. They are pre text, while text and post text phases. Each of the distinguished three-part framework is characterized by their specific purpose that are accompanied by a whole set of diversified activities.*

Key words: *pre, while, post reading, semantic mapping, skimming, scanning, guessing*

One of the most important tasks of teaching a foreign language at school is the mastery of reading. A teacher of a foreign language should strive to awaken students' interest in reading, teach them to consider reading as a source of information. To teach reading means to educate an active and critical reader, a person for whom reading has become a necessary and lifelong occupation. Now everyone reads, few know how to read, and even less know what, why and especially how to read. This is due to the fact that we still do not have a scientific description of reading in general and the technique of reading in particular.

Learning foreign languages contributes to the overall development of students' speech. Reading is one of the main types of speech activity. With the help of reading, people acquaint themselves with the scientific and cultural achievements of mankind, including art and cultural life of other peoples. The reading process has a great influence on the formation of personality. Reading helps to enrich both active and passive vocabulary of the students and shapes their grammatical skills.

However, practice shows that the interest in reading among students is quite low. This type of speech activity is not always put into the principal base of means of obtaining information, raising cultural level, or simply a source of pleasure.

In reading structure as an activity we can highlight the motive, purpose, conditions and results. The motive is always communication or communication via the printed word; the purpose presupposes getting information on the issue, which is of certain interest to the reader. The terms of reading activities include mastery of the graphic system of language and methods of extracting information. The result of the activities is to understand and extract information from the reading text with varying degrees of accuracy and depth.

In the process of learning a foreign language, reading acts both as a goal and means: in the first case, students must master reading as a source of information; in the second, students use reading for better acquisition of the target language.

To conduct a reading class in an appropriate level, teachers need to carry out some preparatory work on revealing learners' interests, the purpose of which is to identify what texts they like to read, how and whether or not language difficulties can affect their interest in reading. So, conducting a survey using a "questionnaire" format is a must. The survey will help the teacher to find out students' answers to such questions, as: what books do you like to read in your native language? Would you like to read similar books in the foreign language that you learn? The analysis of the received data as well as the data taken from the developmental psychology can help teachers in selecting appropriate reading material.

When starting a reading class, it must be kept in mind that acquisition of the technique of reading is obtained as a result of pre, while and post reading activities.

Pre-reading activities are targeted at:

- a) activating the background knowledge of the learners necessary and sufficient for the acquisition of the concrete text;
- b) elimination of semantic and language difficulties that arise on the way to comprehend reading and at the same time at;
- c) elaborating of both the reading and comprehension strategy skills;
- d) motivating the learners to want to read the text.

So, work on the pre-reading stage is very important as it takes into account the lexico-grammatical, structural and semantic, linguistic and linguistic-cultural features of the text to be read which is sure to provide to a certain degree understanding of the given reading material.

As for concrete possible activities suitable for this stage of work there can be distinguished the following ones: look at the title and through using the guessing technique say what the text is about; define the type of the text on the basis of its title; formulate a prediction about the subject of the text based on the given illustrations or on the given title; get acquainted with the new vocabulary and on the basis of the suggested key words determine what problems are raised in the text; skim through the first paragraph and determine what the given text is about; read the questions to the text and try to define its topic. Together with this different word-association tasks can be applied which generally involve eliciting from the students as many ideas as they can offer regarding announced subject of the text.

The objectives of the while stage are to help students to understand the specific content and to perceive the rhetorical structure of the text. This can be supplied by a number of corresponding tasks: monitoring the degree of formation of various language skills; the continuation of the formation of relevant reading skills; checking coincidence of assumptions given in the pre reading supplanting it with the information drawn from the text. Most fruitful tasks related to exercising control over understanding of the text can be as follows: look through the read text that you have read and determine what scenes or passages the given phrases are taken from; choose any two personages from the discussed reading material and on the basis of the Venn diagram point out similarities and differences between them; look through the text once again and choose from the given pictures the one that corresponds to its content; read the text and on a piece of paper with the list of statements put the [+] sign, if the statement corresponds to the content of the text, and the [-] sign if it does not; read the text and number the given pictures in accordance with the sequence in which the content is unfolded to the reader; match A and B to make phrases used in the given text; find out why the text is entitled in the suggested way; choose a title to each of the paragraphs; insert the missing part in the

sentences; find in the given reading material the excerpts in which the description of appearance, a description of one's attitude to anyone or to anything is given and then read them out loud and state their purpose; guess the meaning of unfamiliar words and say what helped you to decipher their meaning.

As for checking reading comprehension, we are of the opinion that our task is not so much to develop oral speech; the focus of what is read is actually reading, therefore, to control comprehension, such techniques are used that allow you to check how students understood the text in the minimum time. At this stage of work schoolchildren perform test tasks which are economical in time and do not require the involvement of other types of speech activity.

Post-reading stage is of no less importance than the two previous ones, because it gives students a sense of achievement. Among activities appropriate for this stage there can be the following ones: refute or agree with the given statements and prove your choice; outline the content of the text, implement a semantic mapping so as to induce hierarchy to the passage; choose a proverb, suitable for the content of the text; suggest a new title for the text; write the names of the characters from the read material and try to characterize them with one word or phrase used in the story; list the positive and negative qualities of this hero, etc.

Thus, the practice of teaching reading in EFL class suggests that the work on each reading text should consist of three stages. The first stage of work is the assimilation and consolidation of the necessary language material and the exercises used at this stage are receptive-reproductive in nature. The main task of the second stage consists in the development and automation of skills and abilities of monologic and dialogic speech; the exercises of this stage are of a reproductive and productive nature. The third, final stage of work on the text is distinguished by the fact that it is a creative stage of the work of students, where exercises of a creative and productive nature prevail. So, using the described technique makes it possible to achieve real educational and developmental objectives in the study of the target language in general, and enhance mastering the reading skills, in particular.

REFERENCES:

1. Bernhardt E.B. Reading development in a second language Norwood, NJ: Ablex, 1991
2. Carrel Patricia Can reading strategies be successfully taught? The Language Teacher Georgia State University Retrieved from <http://www. Jalt publications.org> 1998
3. H. Douglas Brown Teaching by principles 'Pearson Education' NY 1994
4. Harvey S. Wiener Reading skills handbook. 8th ed. Boston: Houghton Mifflin, 1999.
5. Linda Markstein Developing reading skills. 2nd ed. Boston: Heinle & Heinle, 1994.
6. Deanne Milan Spears Improving reading skills. 3rd ed. New York: McGraw-Hill, 1996.

UO'K 37. 032

UZLUKSIZ TA'LIM TIZMIDA SHAXS QIZIQISHINI SHAKLLANTIRISHNING UZVIYLIKIDAGI PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK OMILLAR

A.A.Bo'taev, tadqiqotchi, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. Ushbu maqolada uzluksiz ta'lim tizmida shaxs qiziqishini shakllantirishning uzviyligidagi pedagogik va psixologik omillariga oid pedagogik qarashlar keltirilgan. Ta'lim jarayonida shaxsning qiziqishlarini va shaxs ruhiyatiga oid o'rganilgan tadqiqotlarga oid ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik texnologiya, uzluksiz ta'lim, shaxs, qiziqish, pedagogic, psixologik, shakllantirish.

Аннотация. В данной статье представлены педагогические взгляды на педагогические и психологические факторы формирования личностного интереса в системе непрерывного образования. В процессе образования упоминается информация об исследованиях интересов человека и личности человека.

Ключевые слова: педагогическая технология, непрерывное образование, личность, интерес, педагогическое, психологическое, формирование.

Abstract. This article presents pedagogical views on pedagogical and psychological factors in the formation of personal interest in the system of continuous education. In the course of education,

the information about the researches about the interests of the person and the personality of the person is mentioned.

Key words: pedagogical technology, continuous education, personality, interest, pedagogical, psychological, formation.

O'zbekiston Respublikasi Mustaqillikka erishgach ta'lim tizimida tub islohotlar amalga oshirilishi tizimdagi ishlarning shaklan va mazmunan modernizatsiyalashuviga sabab bo'layotganligi bois shaxs kamolotida pedagogik va psixologik aspektlarni qaytadan ko'rib chiqish, mos keluvchi jihatlarini ilmiy tahlil etishga yo'naltirmoqda[1]. Kuzatish va tahlillarimizdan shu narsa ma'lum bo'ldiki "Qiziqish" psixologiya va pedagogika fanlari tomonidan juda keng o'rganilgan muammolardan hisoblanadi. Shunga qaramasdan, "qiziqish" shaxs ruhiyatining alohida "jumboqli" hodisalaridan biri sifatida hukm surishda davom etib kelinayotganligi tanlangan va analiz qilinayotgan tadqiqotning nechog'lik dolzarb ekanligiga dalolat berishi shubhasiz. Xususan, hozirga qadar ham "qiziqish" hodisasining barcha tadqiqotchilar tomonidan yakdillik bilan qabul qilingan yagona ta'rifi mavjud emas.

"Qiziqish" muammosiga oid adabiyotlar va ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, unga ta'rif berishda bir nechta yo'nalish mavjudligi bor.

Qiziqish tushunchasining ta'riflanishiga bag'ishlangan adabiyotlardagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, "qiziqish" murakkab va bir jinsli bo'lmagan tushunchadir. Biz qiziqishning ehtiyoj turlaridan biri ekanligi to'g'risidagi fikrlarga qo'shilamiz. Ya'ni, qiziqish – bu faoliyatga aniq mo'ljallanganligi bilan ifodalanadigan, anglanilgan, hodisa va narsalarga bog'liq ehtiyojdir. [3]

Endi qiziqishning turlari bilan tanishib o'taylik.

"Qiziqish" so'zining o'zak qismi ko'pincha "maroqli", "ajoyib", "yoqimli" kabi ma'nolarda ham ishlatiladi. Masalan: "qiziq spektakl", "maroqli roman", "ajoyib manzara", "yoqimli inson" va hokazo. Bunday ma'noda tushuniladigan qiziqish *bevosita qiziqish* deb yuritiladi. Bu xildagi qiziqish asosan, kishidagi ixtiyoriy diqqat protsessida ro'y beradi va u kishining individual xususiyatlari tarkibiga kirmaydi.

Barqaror qiziqish shaxsning o'z diqqat-e'tiborini muayyan narsaga, voqelik va hayotning muayyan sohasiga, muayyan bir faoliyatga birmuncha uzoq vaqt va barqaror jalb etishida, jumladan, kishining uni qiziqtirgan narsani bilib olish, shu narsani o'ziga yaqinlashtirish va uni egallab olish uchun muntazam ravishda intilishida yaqqolroq ko'zga tashlanadi.

Qiziqishlar juda turli-tuman bo'lsada, lekin har bir alohida shaxs aniq bir narsa yoki hodisaga, turmushning birorta qirradi yoki faoliyatning aniq bir turiga nisbatangina qiziqishga ega bo'ladi. Bunday qiziqishning mavjud bo'lishligi shaxsning individual xususiyatini tashkil etadi.

Individual qiziqish – kishining o'z hayotida, dunyoda ma'lum bir narsani eng muhim, eng qimmatli deb bilib, shu narsaga erishmoq uchun intilishidir.

Shaxsning asosiy hayot yo'li, aynan, individual qiziqishlarda namoyon bo'ladi. Qiziqishning bu turi shu qiziqish egasining uni qiziqtirgan narsani eslaganida har doim yoqimli hissiyot og'ushida bo'lishida, o'sha narsa va u bilan bog'liq bo'lgan ishlar haqida ko'proq gapirishga moyilligida kuzatiladi. Bunday qiziqish kishining butun diqqat e'tiborini o'sha – uni qiziqtirgan narsaga qaratishida, o'sha narsaga nimaiki yaqin aloqador bo'lsa, uni tez-tez esga olaverishida, xayolining hadeb o'sha narsa tevaragida aylanaverishida, butun fikru-zikrining o'sha – uni qiziqtirgan narsa bilan bog'liq bo'lgan masalalar girdobiga tushib qolishida ifoda topadi. [4]

Individual qiziqishni kishidagi diqqatning individual xususiyatlari bilan yoki his-to'yg'ulari bilan, yoki undagi orzu, intilishlar bilan aynan bir narsa deb tushunish kerak emas. Qiziqish – shaxsning individual xususiyati bo'lib, undagi diqqat-e'tiborning real olamdagi muayyan bir sohaga muttasil qaratilishidir. Lekin kishidagi bu xil qiziqish uning diqqat e'tiborida ham, hissiyotlarida ham, intilishlarida ham, fikrlarida ham, faoliyatlarida ham namoyon bo'lib turadi.

Qiziqish hammadan ko'ra ko'proq kishining kasbi, ixtisosi bo'yicha qiladigan mehnati, o'qishi bilan bog'liq bo'ladi. Individual qiziqishlar bilan birga insonga yana *ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy qiziqishlar* ham xosdir.

Odamlardagi qiziqishlarni turlarga ajratishda ularning mazmuniga qaraladi. Qiziqishning

mazmuni esa keng ma'noda olingan voqelikdagi aynan qanday narsalar yoki soha bilan qiziqilayotganligiga bog'liq bo'ladi va shular bilan belgilanadi. Kishilarning turli-tuman mazmundagi qiziqishlari ulalarning ijtimoiy qimmatiga qarab *ijobiy* yoki *salbiy qiziqish* deb baho baholanadi.

Kishining individualligi unda ijtimoiy qiziqishlarning mavjudligi bilangina emas, balki ana shu ijtimoiy qiziqishlarning undagi shaxsiy qiziqishlar bilan naqadar bog'liqligi bilan ham belgilanadi. Kishining shaxsiy qiziqishlari uning ijtimoiy qiziqishlari bilan mos tushsa, bunday shaxsning ma'naviy hayoti ko'rkam kechadi.

Intellektual (aqliy) qiziqishlar yuksak, ijobiy qiziqishlar turiga kiradi. Bunday qiziqish egalari uchun o'z hayotlarida eng muhim narsa – fan bilan mashg'ul bo'lish, kerakli nazariy va amaliy masalalarni hal etishdir.

Estetik qiziqishlarning egalari uchun eng asosiy narsa san'at va unga xizmat qilish, qimmatbaho san'at asarlari yaratishdir.

Salbiy qiziqishlarning egalari bo'lib qolgan odamlar uchun eng muhim narsa ovqat yeyish, ichish, uxlash va umuman nuqul nafsini qondirishdan iborat bo'ladi. Odamlarning yana bir toifasi borki, ular shaxsiy boylik pul yig'ish, dunyo to'plashga qiziqishadi. Bunday odamlar o'zlarining eng zarur ehtiyojlarini qondirishdan ham voz kechib, yemay, ichmay, kiyinmay, faqat dunyo to'plashga, mol yig'ishga harakat qilishadi.

Odamlar o'zlaridagi qiziqish doirasining keng yoki tor bo'lishiga qarab ham bir-birlaridan farq qiladilar. Faqat birgina narsaga qiziqish bilan cheklanib, boshqa narsalarga e'tibor bermaydigan odamlarni *qiziqish doirasi tor kishilar* deb ataladi.

Ko'plab sohalarga qiziqadigan kishilarning qiziqish doirasi xilma xil va keng bo'ladi. Shunday bo'sada, bunday kishilarda, birgina qiziqish asosiy, markaziy o'rinni egallab turadi. Qiziqishlar doirasining keng va xilma-xil bo'lishi shu qiziqishlarning yuksak va chuqur mazmundaligi bilan bog'liqdir. Yuksak qiziqishlarga berilib yashaydigan kishilarning qiziqish doirasi keng va xilma-xil bo'ladi.

Ayni bir xildagi qiziqishlarning kuchi turli kishilarda turli darajada bo'ladi. *Kuchli qiziqish* kuchli hissiyotlar bilan bog'liq bo'lib, u kishida ehtiros tarzida namoyon bo'ladi. Kishidagi kuchli qiziqish chidam, sabr-toqat va sabotlilik singari iroda sifatleri bilan bog'langan bo'ladi.

Muayyan bir darajadagi kuch bilan belgilangani holda yana kishilarda *barqaror qiziqishlar* farq etiladi. Shunday kishilar bo'ladiki, ulardagi qiziqishlar doimiy bo'lib, umrbod saqlanib qoladi. [5]

Shaxsning individual xususiyati bo'lgan qiziqishlar uning barcha psixik jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. Kishining bir talay xarakter xislatlari ham, shuningdek qobiliyatlarining o'sishi ham ma'lum darajada undagi qiziqishlar bilan belgilanadi.

Kishidagi qiziqishlar uning barcha psixik jarayonlarida namoyon bo'ladi. Kishidagi idrok etish, esda qoldirish, esga tushirish, xayol, tafakkur va iroda jarayonlari qiziqish orqali faollashadi. Qiziqishlar esda qoldirishning tez va mustahkam bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi. Qiziqishlar kishi diqqatining kuchli va barqaror bo'lishiga yordam qiladi, undagi tuyg'u hissiyotlarning, shuningdek bevosita qiziqishning ham kuchli va barqaror bo'lishiga yordam beradi.

Qiziqishlar kishi tomonidan mehnat faoliyatining yuritilishida juda katta ahamiyatga ega. Qiziqishlar kishi faoliyatini rag'batlantiradi, uning g'ayratiga g'ayrat qo'shib, tashabbus ko'rsatishga, faol harakat qilishga, ijod etishga va yangiliklar yaratishga yo'llaydi. Qiziqishlar kishining kuch-quvvatini oshiradi. Kishining qiziqishlariga mos keladigan ishlar tezroq, osonroq va unumliroq bajarilishi tadqiqotchi P.I.Ivanov tomonidan keltirilgan.

Qiziqish ko'proq innovatsiya bor joyda paydo bo'ladi. Masalan, yangi ermak, yangi ish, rivojlanishning yangi imkoniyati.

Qiziqishning paydo bo'lishi, o'sishi va barqarorlashuvi, ya'ni odatga aylanishida quyidagi omillar ko'mak beradi:

– rivojlanish uchun qulay sharoitlarning yaratilgan bo'lishligi. Masalan, yangi ish sodda, yangi ashyo tushunarli bo'lishi kerak;

– yangilikni va istiqbolni namoyish etishlik;

– jarayonga “bezak berishlik”, unga ermak unsurlarini kiritishlik;

– hal etishi uchun kishining qurbi yetadigan darajadagi murakkablikda yangi masalalar berish;

– yutuqni his etish xususiyatini mustahkamlash.

Quyidagidek hollarda qiziqish so'nadi, barham topadi:

– topshiriq haddan ziyod murakkab va tushunarlimas. Bunday hol, ayniqsa, o'quvchilar tomonidan nimaningdir tushunilmaganligida yoki avvalgi darslarning qoldirib yuborilganligida ko'proq kuzatiladi;

– rivoj yo'q;

– yangilik yaratishning, masalalarni nostandart yo'llar bilan hal etishning yoki ijodkorlik qilishning iloji yo'q;

– hamma narsa bir moromda, birdek zerikarli.

Keksayish va salomatlikning izdan chiqishi bilan bog'liq ravishda qiziqishlar so'nib boradi va barham topadi.

Yuqoridagi fikrlarga kura qiziqish tushunchasi inson omili bilan bog'liq bo'lganligi bois ta'lim va tarbiyani rivojlantirishda pedagogik va psixologik jihatdan uzviy tartibda tizimli va unumli foydalanish samara beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Zaparov, A., Rakhmonov, K., & Isakova, Z. (2021). Modular Teaching Technology In Technical Sciences Application Methodology. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(3), 349-355.
2. Butaev, A. A., Isakova, Z. R., & Zaparov, A. (2021). The methods of developing modern technology skills among general secondary school pupils. Экономика и социум, (2-1 (81)), 112-114.
3. Бутаев, А., & Абдурахманов, Ш. (2011). Развитие критического мышления через пространственное представление и техническое рисование. Молодой ученый, (11-2), 151-154.
4. Farruxovna, B. G., & Ashirovich, B. A. Pedagogical and Psychological Factors in the Membership of Individual Interest in the System of Continuous Education. JournalNX, 7(04), 388-391.
5. Ashirovich, B. T. A. (2022). Development of students'interest in science by conducting classes based on pedagogical technologies in the subject of drawing.
6. Ashirovich, B. T. A. (2022). Development of students'critical thinking skills in the process of drawing. Open Access Repository, 9(11), 153-161.
7. Ashirovich, B. A. To Develop the Ability of Thinking Creatively of Students in the Process of Drawing. International Journal on Integrated Education, 4(7), 29-35.

UO'C: 398:371.3

MUAMMOLI TA'LIM ORQALI – O'QUVCHILARNI MANTIQUIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Sh.O.Djamaldinova, PhD, Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy ta'limda o'qitishning muammoli usuli haqida so'z boradi, bu o'quvchilarda o'qishga ijobiy hissiy munosabatni uyg'otadi, til, adabiyot va madaniyatni o'qitishga bo'lgan ichki ehtiyojni shakllantiradi va kuchaytiradi. Ta'limga bunday yondashuv, o'z navbatida, o'quvchilarni taqlid, nusxa ko'chirish, tayyor qoliplar, o'rnatilgan qoliplarga asoslangan fikrlashdan chalg'itadi. Shu ma'noda muammoli ta'lim mustaqil, mantiqiy, ilmiy, ijodiy fikrlashni o'rganish, to'siqlarni mustaqil yengib o'tish, unga ijodiy yondashish garovidir. U o'quv materialini o'zlashtirish darajasini aniq va tez ko'rsatadi, bilimlarni mustahkamlaydi, o'quvchilarni mantiqiy tafakkupini pivojlantiradi.

Kalit so'zlar: muammoli usul, adabiy ta'lim, mantiqiy tafakkup, muammoli savollar.

Аннотация. В данной статье рассказывается о проблемном методе преподавания в литературном образовании, который формирует у учащихся положительное эмоциональное отношение к чтению, формирует и укрепляет внутреннюю потребность в обучении языку, литературе и культуре. Такой подход к образованию, в свою очередь, отвлекает учащихся от мышления, основанного на подражании, копировании, готовых шаблонах, устоявшихся паттернах. В этом смысле проблемное образование является гарантией обучения независимому, логическому, научному, творческому мышлению, самостоятельного преодоления препятствий и творческого подхода к делу. Это наглядно и быстро показывает уровень усвоения учебного материала, закрепляет знания, развивает логическое мышление учащихся.

Ключевые слова: проблемный метод, литературное образование, логическое мышление, критические вопросы.

Abstract. This article talks about the problematic method of teaching in literary education, which creates a positive emotional attitude to reading in students, forms and strengthens the internal need for teaching language, literature and culture. Such an approach to education, in turn, distracts students from thinking based on imitation, copying, ready-made patterns, established patterns. In this sense, problem-based education is a guarantee of learning independent, logical, scientific, creative thinking, overcoming obstacles independently, and approaching it creatively. It clearly and quickly shows the level of mastery of educational material, strengthens knowledge, improves students' logical thinking.

Key words: problem method, literary education, logical thinking, critical questions.

Hozirgi davrda ta'lim islohotlarining asosiy maqsadlaridan biri bilimli, malakali va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash ekan, bu borada ta'lim sifatini yuqori pog'onaga ko'tarish uchun diqqat-e'tiborni ta'limning ilmiy-metodik jihatdan samaradorligini oshirishga qaratish zarurligi asosiy vazifalardan biridir.

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'limdagi jiddiy o'zgarishlar, o'qitish metodikasini takomillashtirish ishiga hukumat miqyosida yondashilayotganligi, jahon pedagogikasi yutuqlari, o'qitishning turfa texnologiyalari, bu borada mutaxassislarning ilmiy-ma'rifiy qarashlari, inson va ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlari milliy tapbiyashunoslik samapadopligi garovidip.

Chunki davlat ahamiyatiga bog'liq bir qator pedagogik hujjatlapda ham ta'lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlardan foydalanish, yangi pedagogik texnologiyalarni kiritish alohida ta'kidlanib, ta'limni tizimli yondashuv asosida tashkil etishda barcha imkoniyatlarni hisobga olgan holda ish olib borishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bu borada o'qituvchi-metodistlar, soha mutaxassislarning o'quv maqsadi va vazifalarini ta'limga yangilangan yondashuv asosida belgilashlari, o'quv maqsadlarini sinov topshiriqlarga, muammoli masalalarga aylantirishlari, mavzular mazmunini loyihalashtirilgan vazifalar orqali yuzaga chiqarishga yo'naltirishlari maqsadga muvofiqdir. Bunda, eng avvalo, o'quv jarayonida beriladigan bilimlarni muammolar qo'yish va uni hal etish orqali amalga oshirish yo'llarini taqdim etish eng samarali yo'ldir. Bunda o'qituvchi o'quvchilar oldiga muammolar qo'yadi, o'quvchilar shu muammolarni yechishga harakat qiladilar va ularni yechish yo'lida o'quvchilar ham ma'nan, ham axloqan, ham aqlan rivojlanish sari yo'l tutadilar.

Muammoli ta'lim tom ma'noda izlanish-rivojlanish texnologiyasi bo'lib, o'quvchi-talabalarni mustaqil holda muammoli vazifalarni yechishga jalb etadi va ularning samarali mustaqil faoliyatini ta'minlaydi. Shuningdek, bu faoliyat tadqiqot metodi sifatida ham o'quvchilarni muammolarni mustaqil holda ishlab chiqishga va uni mustaqil holda hal etishga yo'llaydi. Masalan, muammoli masalalarda insholar, referatlar yozish, seminar mashg'ulotlarini ko'plab tashkil etish shular jumlasidandir. Shuningdek, ishbilarmonlik o'yinlari, ya'ni o'quvchilarni kasb tanlashga yo'llaydigan muammoli o'yinlar ham, ularning kelajakdagi faoliyatini mazmun-mohiyatini yoritishga yordam beradi. Ishbilarmonlik o'yinlarining xilma-xil turlari mavjud bo'lib, bular aniq kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish va professional muammolar yechimlarining natijalarini aniqlashdan iboratdir. Bundan tashqari, treninglar mavjud bo'lib, ular ham o'quvchilar oldiga qo'yilgan muammoli vazifalarning yechimi, ularning o'zaro munosabatlari, fikr almashishlari, o'zaro bir-birini tushunishlari, o'zaro tavsif etish japyonlarini mashq qilish orqali bilimlarni o'zlashtirishlariga ham sharoit yaratadi. Treninglarning ishchan munosabatlar, reptseptiv, ijtimoiy-pedagogik, ijtimoiy-psixologik kabi turlari ham qo'llaniladi. Bahs-munozapalarda esa tuprli xil qarama-qarshi fikrlarga ega bo'lgan masalalarni ko'pchilik bo'lib, muhokama etiladi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlari bo'yicha tashkil etiladigan darslapda muammoli tushuntirish, ishchan o'yinlar, o'quv treninglari, bahs-munozaralardan foydalanish imkoniyatlari maksimal dapajada mavjud. Bunday faol metodlardan foydalanish orqali egallanayotgan bilimlar mustahkamlanadi, erkin fikrlar pivojlana boshlaydi. O'z nuqtai nazarini himoyalash va muhokama

qila olish malakasi pivojlanadi. Bunday mashg'ulotlar o'quvchilarda shaxsni o'rganish bo'yicha amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish uchun ham xizmat qiladi.

O'quvchilarni muammoli masalalar ustida mustaqil ishlashga o'rgatish ham muhim ahamiyatga ega. Adabiyot darslarida tashkil etiladigan mustaqil ishlarda badiiy matn ustida ishlash jarayonida fanlarga doir qiziqarli adabiyotlar, u yoki bu masalalarni kompyutep yordamida yechish, ilmiy-ommaviy adabiyotlarni o'qish va ularni amaliyotda qo'llay olish o'quvchilarning ilmiy bilimlarga doir qiziqishini yanada oshiradi. Zero, muammoli ta'lim vositasida mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirish, kelajakda o'ziga xos va mos yo'lni tanlay oladigan, zamon talablariga javob bepuvchi, yuksak madaniyat va axloqqa ega shaxsni tarbiyalash imkoni paydo bo'ladi. Buning uchun o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarini yaratish o'ta muhimdir.

Muammoli ta'limning yana bir muhim jihati – bu o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi muomala-munosabatdir. Chunki har qanday pedagogik texnologiya ma'lum ma'noda pedagogik muomala mezonlariga rioya qiladi. Ya'ni, u o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi to'g'ri yo'lga qo'yilgan pedagogik munosabat mutanosibligini taqozo etadi.

Pedagogik texnologiya jarayonida psixologiyada L.S.Vigotskiy ta'lim va psixik taraqqiyot o'rtasidagi bog'liqlik va ta'limning nisbatini ilgarilab ketishi asosida o'quv faoliyatini tashkil etishga alohida upg'u bepigan. Shuningdek, o'quv materialini individuallashtirish va tabaqalashtirishga asoslangan ta'lim dasturlari talablariga mos ravishda har bir o'quvchiga yetkazishda ham muammoli o'qitish shaxsdagi individual va intellektual imkoniyatlarni yuzaga chiqarishga yordam beradi. Shu bilan birga an'anaviy, interfaol va muammoli ta'lim texnologiyalarini o'zaro uyg'unlikda olib borish va bu uyg'unlik o'quvchi idpokidagi yaxlit obrazlilik, xotira va tafakkurdagi mantiqiy izchillik, o'quv xarakteridagi ijobiy hissiy faollik talablariga mos ravishda shakllantirilishi va namoyon etilishi bilan yanada chuqurroq anglab olinadi.

Muammoli ta'lim orqali insonga xos bo'lgan mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, buning asosida xotira, e'tiqodni shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim tajribalaridan ma'lumki, bolalarda maktabda o'qish davridayoq mantiqiy fikr yuritishni rivojlantirish uchun mantiq, notiqlik, ruhshunoslikning dastlabki belgilari bilvosita bo'lmasada, bevosita o'rgatiladi. Ana shu sifatlardan o'quvchilarning mantiqiy fikr yuritish tarbiyasida ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Tarixdan ma'lumki, hamma davrlarda ham yosh avlodning fikr tarbiyasini, ijodiy xislatlarini rivojlantirish, mustaqil fikr yuritish, ijodkorlik, o'z fikrini umumlashtira olish, voqea-hodisalarni tahlil eta olish kabilarni tarkib toptirishga keng ahamiyat berilgan.

Ana shu tajribani hozirgi davr ta'lim japyoniga tatbiq etish uchun muammoli metodni ta'lim jarayoniga kiritish muhim ahamiyatga molikdir. Zero, bu bilan shakllanib kelayotgan shaxs qadriyatlarini o'zlashtirish bilan birga ijodiy tafakkur hamda mustaqil fikrga ega bo'lish orqali zamon talabiga javob bera oladigan tamoyillar va bilimlarga ega bo'ladi. Mazkur muammoli metod hozirgi davrda, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki u har bir o'quvchini mantiqli fikr yuritishi, faolligini oshirish va erkin fikr yuritishida foydalidir.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, muammoli ta'lim orqali ta'lim samaradorligini oshirishda bilimlarni testlar yordamida aniqlash, ishbop o'yinlar orqali ko'nikmalar hosil qilish, kuzatishlar asosida malakalar paydo qilish, shaxsiy sifatlarini baholash, o'quvchilarning ehtiyojlarini bilib, uni to'g'ri yo'naltirish, ular bilan individual suhbatlar asosida qadrlaydigan qadriyatlarini aniqlash, so'rovnomalar orqali o'quvchilar kayfiyatini bilish va ta'lim samaradorligi natijasini aniqlash orqali faoliyatidagi o'sish darajasini ham aniqlash mumkin.

Bularning barchasi, albatta, o'qituvchining kasb mahorati va uning tayyorgarlik darajasiga ham bevosita bog'liqdir.

Xulosa qilib aytganda, eng muhimi, o'quvchilar bir doston tahlili misolida o'zlarining oldilarida turgan katta bir hayotiy muammo haqida fikrlashdilar. Uning kelishigi ruhan tayyorlandilar. O'zlarini o'qituvchi o'qitishi kerak bo'lgan o'quvchi deb emas, mustaqil shaxs sifatida, o'z hayotining egasi sifatida his qildilar. Bu ularning hayotida albatta o'z natijasini beradi, degan umid bor.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Джамалдинова, Ш. (2022). Использование проблемного обучения в учебном процессе. *in Library*, 22(2), 124-131.

2. Хусанбоева Қундузхон, Джамалдинова Шахло, Рахимова Интизор. “Муаммоли таълимда адабиёт ўқитиш методикаси” /Монография/. 44 УЎК:371.3 КБК:74.268.5 Ҳ- Тошкент: «Инновацион ривожлантириш нашриёт-матбаа уйи», 2021, 368 б.
3. Djамалdinova, S. (2021). Problemic methods of learning uzbek literature in English in American audiences. *Central Asian Journal of Education*, 5(2), UDC-398.
4. Хусанбоева Қундузхон, Хазраткулов Муталлиб, Джамалдинова Шахло, “Бошланғич синфларда матн таҳлили орқали мустақил фикрлашга ўргатиш” /ДАРСЛИК/ Тошкент: “InnovatsiyaZiyo”, 2020. 380 б.
5. Джамалдинова, Ш. (2022). Ўзбек адабий таълимида муаммоли ўқитиш кечимининг ўзига хос хусусиятлари ва фойдаланишнинг амалий намунаси. *Общество и инновации*, 3(4/S), 539-546.
6. Джамалдинова, Ш. О. (2022). Изучение произведения Антуана де Сент-Экзюпери «Маленький принц» на основе проблемного метода. *Молодой ученый*.–2022, 2(397), 196-198.
7. Хусанбоева, К. П., & Джамалдинова, Ш. О. (2013). Проблемы преподавания узбекской литературы в английских (американских) аудиториях и пути их решения. *Science and world*, 56.
8. Джамалдинова, Ш. (2022). Особенности проблемного обучения и практический пример его использования в узбекском литературном образовании. *Общество и инновации*, 3(4), 539-546.
9. Джамалдинова, Ш. (2020). Adabiyot darslarida muammoli ta'lim elementlaridan foydalanish (“Ravshan” dostoni misolida). in *Library*, 20(1), 140-144. Хусанбаева, К.

UDC 376.2

MODERN TECHNOLOGIES FOR CHILDREN WITH DISABILITIES

G.E.Farkhodova, student, Urgench State University, Urgench

J.I.Ermetova, prof., Urgench State University, Urgench

Annotatsiya. Maqolada innovatsion texnologiyalar nogiron bolalar uchun ularning faoliyati nuqtai nazaridan tasvirlangan. Nogiron bolalar bilan ishlashda an'anaviy tuzatish usullarini qo'llash yetarli emas. Shu munosabat bilan o'qituvchilar yangicha yondashuv, texnologiya va uslublarni izlamoqda.

Kalit so'zlar: ta'limdagi zamonaviy texnologiyalar, an'anaviy tuzatish usullari, nogironlar.

Аннотация. В статье описываются инновационные технологии с точки зрения их работы для детей с ограниченными возможностями. При работе с детьми с ограниченными возможностями недостаточно использовать традиционные коррекционные методы. В связи с этим педагоги ищут новые подходы, технологии и методики.

Ключевые слова: современные технологии в образовании, традиционные коррекционные методы, инвалидность.

Abstract. The article describes innovative technologies in terms of their work for children with disabilities. When working with children with disabilities, it is not enough to use traditional corrective methods. In this regard, teachers are looking for new approaches, technologies and methods.

Key words: modern technologies in education, traditional corrective methods, disabilities.

Introduction. Today, the education of children with disabilities is one of the most relevant and controversial issues in modern education. The problem of educating children with disabilities has become relevant, on the one hand, due to a significant increase in the size of this group in society, and on the other hand, due to new opportunities for their adaptation in society. As a social group, children with disabilities first of all need real conditions for access to quality education, starting from school, then vocational education and further employment and adaptation in society. Changes in the school education system also affected the content of correctional and developmental education for children with disabilities.

The improvement of the educational experience for children with impairments is greatly aided by the introduction of new pedagogical and informational technology.

To create positive dynamics in education and raising for children with impairments, unique corrective and developmental pedagogical tools are used. Currently, there are many options for those looking for new forms, means, and techniques of education and raising thanks to the development of pedagogy. There are constantly new ways to organize this process. Every teacher today is searching for the best ways to enhance the educational process, students' motivation to learn, and the caliber of instruction.

Innovation is anything new, and innovative technologies deliver something fresh and useful. In other words, these are strategies for educating and fostering the development of young children with impairments through collaboration between a speech therapist and such youngsters on an equal footing.

Time-tested approaches, monitoring strategies, sound-setting techniques, and cutting-edge technologies are all part of the speech therapist's remedial efforts in his profession. The primary measure of a technology's "innovativeness" is how effectively it can be applied to the educational process.

Materials and methods. The formation and development of the individual is the primary objective of the educational process in a special (correctional) school. In this way, it is possible to complete educational tasks that are widely accepted in the educational system, to meet the particular needs of a kid with impairments, and to help him grow personally and socially. This occurs in the process of collaboration between the teacher and the student, students in a class or group, in a boarding school.

Indeed, group endeavors are the most productive forms of collaboration. Everyone has a place in group activities, children of primary school age are given the play and creative activities they urgently require, feelings of responsibility, collectivism skills, and organizational abilities are developed, talents are identified, and values are appropriated. L.S. Vygotsky was a distinguished Russian psychologist and defector.

Collective work is a term used to describe significant activities carried out and planned by team members for the benefit and joy of others, including themselves. The children's active and creative roles, their involvement in organizational tasks, the content's social significance direction, its amateurish nature, and the indirect instructional guidance are distinguishing characteristics of the collective effort.

The teacher, high school students, class leaders, and parents can all participate in organizing group activities for kids with impairments. Children that want to fulfill this role join the group effort when they gain the necessary knowledge and abilities.

Planning a group activity for children with disabilities should, like any other activity, consider the unique aspects of their developmental processes. Children with intellectual disabilities struggle to assimilate social experience and behavioral patterns; they exhibit low motivation to engage in a variety of practical activities; they are unable to communicate; their ability to control their behavior in response to changing circumstances is underdeveloped; and their self-esteem is violated.

Schoolchildren are very interested in group games or competitive activities. Along the way, there are role-playing, educational, business, and travel games, as well as quizzes, creative contests, and competitions. Various directions can be taken by collective affairs; moral, tasteful, mental, natural, sports, work. The most important thing is that there is productive activity.

Festivals, holidays, concerts, evenings, labor landings, and operations are all examples of this. Children learn moral and cultural values, communicate, express their opinions, offer solutions to problems and tasks, consider the opinions of others based on previous experience, support one another, and gain experience in various situations by participating in joint activities.

Research results. Children with hearing impairment are exposed to a variety of creative aspects through these activities, and their level of social adaptation rises significantly, fostering the development of a socially active personality and enhancing the quality of life for children with disabilities as a whole.

A sports school has sections for swimming, table tennis, arm wrestling, air rifle and pistol shooting, and karting for children with good physical abilities. These guys participate in republican and city sports competitions and win prizes.

Children with disabilities have the potential to be creative people who can adapt to the rapidly changing world of today, live in dignity, and benefit society, the state, and other people. Our school's graduates who participated in a variety of hobby groups study in Kazan, along with hearing children, at the TISBI College and Institute and the Ulyanovsk College of Pharmacy. College instructors appreciate their active lifestyle, diligence, ability to learn, and creative initiative.

We achieve the objective thanks to the arduous creative efforts of parents and teachers. Children's spiritual, intellectual, and physical development are all nurtured at our boarding school, where they are taught the skills they need to fulfill their needs and fulfill their potential in society.

Discussion and conclusion. It is important that both the teacher and the students themselves acknowledge the accomplishments of the group effort. Children are motivated to improve themselves, to be of service to others, and to be proud of the outcomes of their efforts. They also experience moral fulfillment.

As a result, the collaborative creative, creative activity of schoolchildren normalizes the team's socio-psychological climate and enriches the personality of a child with disabilities, contributes to his complete development, and helps each child realize his creative potential.

Because each child has unique educational requirements and capabilities, inclusive education requires tools and technologies that are both universal and individual. This is precisely what contemporary technology provides. Technologies that save health, information technologies that focus on personality, developmental learning technologies, and other innovative technologies have gained widespread popularity.

REFERENCES:

1. Ermetova, Jamila. "Synchronic and diachronic approaches to the study some problems of english punctuation." Конференции.2021.
2. Lotova I.P. The quality of life of the disabled as an interdisciplinary problem. Med.-sots. ekspert. I Rehabil. 2015; 18(2): 53–7. (in Russian)
3. Lotova I.P. (Responsible Ed.). The Use of Sound-Amplifying Equipment in the Process of Professional Training of Children with Impaired Hearing in Special and Professional Schools: A Methodological Guide. Moscow; 2006. (in Russian)
4. Rakhimova Kh. K., Mutallapova Elena Mutallapovna. (2023). "Multimedia platforms as tool of education system". <https://doi.org/10.5281/zenodo.7678961>
5. Rakhimova Kh. K., Matrasulova Maftuna Matyakubovna. (2023). "Teaching english literature online in uzbekistan". <https://doi.org/10.5281/zenodo.7678952>
6. Rakhimova Khilola Kadambaevna, et al. "Implementing Blended Learning Technology "Flipped Class" on the Basis of the Platform "Ted-Ed". <https://ilkogretim-online.org/?mno=54563> [Access: April 05, 2022]. doi:10.17051/ilkonline.2021.05.46
7. H.K.Rahimova, "Designing a Blended Learning Course". Science Almanack, pp.150-153, 2020/1 <https://elibrary.ru/item.asp?id=42654905>
8. Zarrati Z, Ermetova J, Azadovna S R. COVID-19 and Higher Education in Uzbekistan: Lessons from Two Universities. johepal 2022; 3 (2) :144-164
9. Кондратьева Н.В., Эрметова Ж.И., Рузметова О.А. Дифференциальные признаки математических терминов в удмуртском языке (В сопоставлении с узбекским языком) // Вестник угроведения. 2022. №4.

UDC 378

PRINCIPLES OF TEACHING TERMS BY SPECIALTY IN HIGHER EDUCATION

A.R. Galiakberova, teacher, Fergana State University, Fergana

N.A. Khoshimova, PhD, Assoc., Fergana State University, Fergana

Аннотация. Мақола чет тил дарсларида касбий компетенцияни шакллантириши учун терминологияни ўқитиши масалаларига бағишланган. Шунингдек, мутахассисликка оид терминларнинг пайдо бўлиши тарихи, шаклланиши манбалари, хусусиятлари ва матнларнинг мураккаб нутқий ва тилдаги фаолиятига кўра терминларнинг таржимасига ҳам эътибор қаратилади. Мақолада терминологияни нутқ жараёнида реализация қилиши бўйича тамойиллар тақдим этилган.

Калит сўзлар: касбий компетенция, терминологияни ўқитиши, шаклланиши манбалари, ўқитиши тамойиллари, нутқда реализация.

Аннотация. Статья посвящена вопросам обучения терминологии для формирования профессиональной компетентности на занятиях по иностранному языку. Также уделяется внимание истории возникновения специализированных терминов, источникам образования, характеристике и переводу терминов в соответствии со сложной речевой деятельностью текстов. В статье представлены принципы реализации терминологии в речевых процессах.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, обучения терминологии, источники формирования, принципы обучения, реализация в речи.

Abstract. The article is devoted to the issues of teaching terminology in order to form professional competence in foreign language lessons. It pays attention to the history of the emergence of terms, the sources of their formation, the features of the term and the translation of special texts as a complex speech and language activity of a person. The article reveals the processes of terminology activation for obtaining information, further cognitive activity, as well as for the production of their own text.

Key words: professional competence, teaching terminology, sources of formation, teaching principles, implementation in speech.

The organization of the educational process, as well as the objectives and strategies for instruction, its structure, and its content, have all experienced substantial changes in the teaching of language disciplines in higher education as of the beginning of the twenty-first century. The need for professionals who can effectively conduct business communication in other languages is rising as a result of the worldwide trends toward the globalization of research and production and the intense competition on the labor market. As today's communicative roles of terminology are not restricted to supporting linguistic activities inside a particular national group, efficient professional communication in a foreign language is unavoidably impossible without mastery of terminological vocabulary. Any modern industry's terminology serves both internal, national professional communication and external, worldwide relations, and this global role is becoming more and more important. The modern processes of globalization contribute to the enrichment of the conceptual apparatus of science and production, which necessitates the creation of new lexical units for their nomination and, as a result, the expansion of the terminological resources of developed languages in both quantity and quality.

Accordingly, removing language barriers in professional communication is given special attention in the new model program of the normative discipline "Foreign Language (professional orientation)" for the training of bachelor specialists in higher educational institutions. This is done by teaching a foreign language that is based on specific terminology and business rules. Communication is a skill that must be understood in order to be successfully applied in professional settings.

It is important to note that the program involves teaching terminology in accordance with the scientific principle of humanization, which is demonstrated by the fact that students become familiar with the cultural traits of the nation whose language they are learning, master the norms of communication and behavior characteristic of another national culture, and comprehend that the development of any national terminology depends on solving the problem of language in the international context. The history of the development of the national language, on the one hand, and the history of the development of science, technology, and all forms of material culture, on the other, are intimately related.

As a result, the idea of "intercultural contact," which denotes the interaction of many cultures, is closely tied to the formation of the terminological base of any language. The scientific principle of humanitarization in the teaching of professional terminology entails close collaboration between teachers of the language cycle's disciplines in the creation of work programs for the courses "English (professional orientation)" and "Foreign language (professional orientation)," as well as innovative collaboration with teachers of other disciplines of the humanitarian cycle. These two scientific principles are directly related to one another.

This scientific approach, in particular, entails the collaborative selection of study materials and subjects, broadening the horizons of students on both a personal and professional level.

We described the scientific tenet of communicative actualization of terminological vocabulary in conversation as the scientific principle of studying professional terminology in higher education [2]. The definition of language as a cognitive process carried out in communicative activity and provided by specific cognitive structures and mechanisms in the human brain is the foundation of

cognitive-discursive, which is one of the most promising areas of study for sectoral terminological vocabulary today [3].

The cognitive activity of an expert in a given industry, which consists of the conceptualization and classification of new and existing diverse forms of information, results in the entry and consolidation of new terminological vocabulary in professional speech. The diversity of the things in our environment, their distinctive differences, and the degree of cognition and isolation in consciousness—which indicates the interaction and integration of multiple cognitive levels—all contribute to the complexity of cognition. The three most important ones are conceptual understanding, interpretative-evaluative comprehension, and empirical perception (perceptual-objective activity). In addition, new information may be successfully incorporated into an existing system thanks to the analog capacities of human thought, which are expressed verbally, especially when utilizing terminology in professional discourse. In particular, research on several languages has found that up to 80% of the phrases that operate in them are created using compact, reliably repeatable models, which typically contain between 7 and 10 components [1].

Although the terms "concept" and "concept" are undoubtedly phenomena of the same kind, it should be emphasized that the plan of the content of the word is precisely the concept and not the concept, which are now distinguished by terminologists.

The fact that the same terminological lexemes can be used in various special discourses to denote different concepts is explained by the operation of the universal law on the economy of language resources, as well as by the peculiarity of modern industry terminology, which consists in the desire of specialists to build motivated terms with predictable semantics [2]. Thus, the full meaning of the term can be revealed only in professional discourse, where it is used only in one specific meaning, correlating with only one concept. At the same time, the actualization by a language unit of its syntagmatic properties, based on the meaning of the lexical concertizer, is of particular importance. An example is the word "powder", which, with the meaning "fine and soft, usually fragrant powder for application to the skin", was borrowed from French in the 18th century [1]. In addition, new information may be successfully incorporated into an existing system thanks to the analog capacities of human thought, which are expressed verbally, especially when utilizing terminology in professional discourse. In particular, research on several languages has found that up to 80% of the phrases that operate in them are created using compact, reliably repeatable models, which typically contain between 7 and 10 components [1].

Although the terms "concept" and "concept" are undoubtedly phenomena of the same kind, it should be emphasized that the plan of the content of the word is precisely the concept and not the concept, which are now distinguished by terminologists.

The operation of the general law on the economy of linguistic resources as well as the peculiarity of contemporary industry terminology, which consists in the desire of specialists to create motivated terms with predictable semantics, explain why the same terminological lexemes can be used in different special discourses to denote different concepts [2]. As a result, the phrase's entire meaning can only be understood in professional contexts when it is used to refer to a single notion and has just one precise meaning. On the other hand, a language unit's ability to actualize its syntagmatic qualities based on the lexical concertizer's meaning is very significant. As an illustration, consider the term "powder," which was adopted from French in the 18th century and means "fine and soft, typically aromatic powder for application to the skin" [1].

The phrase has since been included into the vocabulary of chemistry ("aluminum powder," "insecticide powder," "powdered sugar," etc.), agricultural chemistry, and food business. In the 18th century, through Polish or German, the term "line," which means "a thin strip, a line formed on any surface from one point to another," was taken from Latin. Modern terminology for astronomy ("radiation line"), physics ("slip line"), geography ("agonic line"), geology ("tectonic line"), technology ("automatic line"), mathematics ("line of return"), jurisprudence ("line of demarcation"), and construction uses the lexeme ("line of arch").

As a result, the terminology category of systematicity connects with the systemic aspect of the scientific view of the universe. O.A. Kornilov describes the scientific view of the universe as the

«world of accurate science» [1]. Since precision and having a precise meaning are two conditions for a word, we can also draw a comparison to terminology in this instance.

The emergence of new scientific concepts inevitably leads to the enrichment of terminological meaning and the manifestation of novel aspects of extralinguistic reality. Because form and content are clearly recognized to be related, the altered terminological meaning has a distinct new expression.

As a result, one of the essential concepts in the study of terminology is how terminology relates to actual comprehension of the scientific view of the universe. Not less significant is the concept of continuity and structural unity of the course "Foreign language (professional orientation)", which states that the terminological phenomena proposed for study do not duplicate the topics of previous years of teaching a foreign language, but rather supplement and expand the material already covered, allowing students to have a more systematic understanding of the terms being studied. According to our opinion, the scientific principles for the study of professional terminology in a non-linguistic university should help students successfully assimilate the terminological vocabulary needed for reading original specialized literature and engaging in successful professional communication in a foreign language, which reflects current trends and specifications for teaching in higher education.

REFERENCES:

1. Averbukh K.Y. Differentiation of means of a special nomination and a differentiated approach to their description in dictionaries. Word and dictionary: Sat. scientific works on lexicography. Issue. 12. - Kharkov Klagenfurt, 2011. - P. 150 - 154.
2. Volodina M.N. Theory of terminological nomination - M, 1997. 182p.
3. Kubryakova E.S. Language and knowledge. On the way to gaining knowledge about the language: Parts of speech from a cognitive point of view. The role of language in the knowledge of the world - M.: Languages of Slavic culture, 2004. - 560 p.

UDC 378.68:81

THE SIGNIFICANCE OF PRAGMATICS IN LANGUAGE TEACHING

N.X.Gulyamova, teacher, International university Millat Umid, Tashkent

Аннотация. Мақолада тилларни ўқитишда прагматиканинг аҳамияти кўриб чиқилади, чунки ўрганишнинг прагматик жиҳати талабаларда маълум кўникма ва малакаларини шакллантириши билан боғлиқ бўлиб, уларнинг умумийлиги ўрганилаётган тилда муваффақиятли лингвистик мулоқотни амалга оширишга имкон беради. Бунда нутқ фаолиятининг муайян турига қўйиладиган талаблар ва ўзлаштириши даражаси ҳар хил: маълум мавзу доирасида оғзаки нутқни ўргатишдан тортиб, чет тилни ҳар томонлама ўзлаштиришигача бўлган жараёнларни ўз ичига олади.

Калит сўзлар: прагматиканинг маъноси, прагматик аспект, малакалар мажмуаси, тил алоқаси, ўрганилаётган тил, нутқ фаолияти турлари.

Аннотация. В статье рассматривается значение прагматики в обучении языкам так как прагматический аспект обучения связан с формированием у учащихся определенного комплекса навыков и умений, совокупность которых позволяет успешно осуществлять языковое общение на изучаемом языке. В этом требования и уровень овладения конкретным видом речевой деятельности различны: от обучения устной речи в рамках конкретной тематики до всестороннего овладения иностранным языком.

Ключевые слова: значение прагматики, прагматический аспект, комплекс навыков, языковое общение, изучаемый язык, виды речевой деятельности.

Abstract. The article discusses the importance of pragmatics in teaching languages, since the pragmatic aspect of learning is associated with the formation of a certain set of skills and abilities in students, the totality of which allows successful linguistic communication in the target language. In this, the requirements and the level of mastery of a specific type of speech activity are different: from teaching oral speech within a specific topic to comprehensive mastery of a foreign language.

Key words: meaning of pragmatics, pragmatic aspect, complex of skills, language communication, studied language, types of speech activity.

It is far known that the communicative method occupies a main vicinity inside the concept and exercise of coaching a foreign language in a language university and is geared toward the formation of communicative competence.

Communication is a part of any social lifestyles wherein people sense the want to engage with every different reasons. Its miles thanks to the idea of language that humans can talk with many interlocutors in a spread of situations. However, while interacting, people should follow matters that pass past words. They need to understand how to mention something, as well as when, where and to whom to say it. So conversation is tons extra than simply lining up some words in a linear style to form a fixed of factors. It is assumed that users of the language follow some conventions, in line with which their verbal exchange could be now not simplest meaningful, but additionally suitable. This evaluation of ways to mention things in appropriate approaches and places is essentially referred to as pragmatics.

Its miles known that the communicative method occupies a leading region in the theory and exercise of coaching a foreign language in a language college and is geared toward the formation of communicative competence.

The anthropocentric paradigm in present day linguistics is characterized via a hobby within the parameters of speech communicate that depend upon the situation. A considerable wide variety of works have been created (and their wide variety keeps to boom) on pragmatics (pragmalinguistics) - a linguistic discipline that research the capabilities of language use relying on the desires of the concern of speech, in addition to on the character of the impact on the addressee. The achievements of the science of language are starting to penetrate into the methods of coaching a foreign language. Modern methodologists factor out the importance of using pragmatic statistics in overseas language guides. As an instance, O.K.Grekova emphasizes that pragmatic guidelines are of key significance in scholar learning. Certainly, exercise shows that getting to know a foreign language is not always constrained to translation capabilities and knowledge of grammatical systems, as well as terminology essential for knowledge technical texts. These tips assist college students recognize the interlocutor who speaks a foreign language, and, consequently, reply efficaciously to what they pay attention.

The developing interest in pragmatics on the part of methodologists and teachers of foreign languages is apparent: a contemporary approach to mastering a foreign language through communicative pastime recognizes that expertise of the language device is not sufficient for mastery of a foreign language. A pupil who has finished a foreign language direction must be able to talk in it, and we must make full use of the language system as a device to acquire the favored effect. Such an essential result can be not most effective the switch of sure records to the recipient, however additionally the overall performance of the preferred movement as a result of the conversation, the emergence of a few desired emotional nation, and so forth.

This result means that the achievement of communicate is limitless. The ability to apply speech as a gadget of symbols that encode facts determines the potential to correctly have an impact on the recipient. As an instance, an interlocutor can be more inclined to offer us with the necessary support whilst respecting the concepts of politeness usual in his culture, a negotiating companion is more likely to believe us if we recollect the price gadget of his point of view when selecting arguments [1], and so forth. As stated above, the effect on the addressee lies inside the field of pragmatics. So, if we need to teach a pupil to speak successfully in a foreign language, our venture isn't always handiest to train him to express different meanings on this language, but additionally to use the language to reap the necessary pragmatic impact (selection of the most appropriate language tools). This task logically implies the task of warning the student approximately possible communicative mistakes - whole or partial false impression of the associate's declaration, which may be associated not only with inadequate understanding of the language, but additionally with a number of pragmatic misguided judgments (false impression of the interlocutor's verbal exchange purpose, troubles with linguistic conduct, inadequate accounting recipient's value gadget, and so on.) [2].

In a traditional foreign language course, the pragmatic element is specially represented by using coaching the implementation of various intentions: nation standards include lists of intentions that a student have to be capable of explicit at one of a kind levels of language skills and ability. But, we

agree with that the pragmatic records supplied to students ought to be wider and extra diverse: it's miles crucial now not handiest to educate the student to explicit certain intentions in a overseas language (which for the duration of lessons often comes right down to studying set phrases - clichés, etiquette phrases), however also to expose them the pragmatic capacity of gear, to train how to use those gear to obtain the aim of communicate - in different phrases, to educate bendy speech conduct.

Hence, the pragmatic thing of studying dictates the want for a differentiated (taking into account the actual studying conditions) correlation with the prioritization within the desire of types of speech activity. Depending on the specific type of instructional organization, the role of receptive types of speech hobby increases dramatically. As for university students, the pragmatic aspect of the mastering intention is related to the formation of the pupil's know-how, talents and abilities, the ownership of with a purpose to allow him to sign up for the socio-cultural values of the use of a of the language. The simple expertise, talents and talents that together make up the pragmatic aspect of the aim of getting to know a foreign language is the capacity to apply a foreign language in a bendy and powerful manner to apprehend and convey data:

- knowledge of vocabulary devices and abilities in running with the policies by way of which those devices are transformed into meaningful statements;

- the ability to use language manner in accordance with the goals, region, time and regions of conversation, as well as properly to the social status of a communication partner;

- the ability to apprehend statements in meaningful blocks of that means, plan one's speech conduct and bring information in coherent, logical, reasoned statements;

- the capacity to analyze and examine communication situations, make ok selections regarding speech conduct, manage their speech moves and the moves in their communicate partners, and also use their very own speech enjoy (verbal and non-verbal elements) to atone for present gaps in information of a overseas language;

- understanding of the socio-cultural specifics of the country of the language being studied and the capability to build one's speech and non-speech behavior according with this specificity.

Because a foreign language is one of the academic disciplines, it is also vital to include inside the listing of information and talents the scholar's ability to self-teach and improve himself with the help of a foreign language, in addition to the capability to fulfill his cognitive pursuits with the assist of a language code. The above expertise, competencies and capabilities inside the combination have to allow a student of a technical university in accordance together with his actual hobbies and needs:

- 1) in situations of direct verbal exchange in various conditions, the nature of which is targeted taking into account the option of teaching a foreign language:

- a) depending at the responsibilities of conversation, establish and keep touch with the interlocutor (interlocutors), talk, request records, reply accurately to the statements of the communicate associate (although there are unknown language method), at the equal time explicit their very own opinion / judgment the use of argumentation, emotional-expressive and evaluative means of language, and many others.;

- b) logically and consistently explicit themselves in reference to the communicative state of affairs (seen / heard / read), expressing their attitude to the topic under discussion and, if essential, the usage of numerous types of support (as an instance, a plan);

- 2) in the process of analyzing / listening to authentic texts within the specialty, in addition to different texts, depending on their kind, nature and communicative duties, use unique studying / listening techniques: to recognize the principle content material, fully understand the content material or decide in this basis the most critical essential data;

- 3) offer written records of numerous sizes and nature. The quantity and nature of knowledge, talents and abilities that underlie verbal communication and constitute the pragmatic content material of the mastering aim are determined when it comes to particular mastering conditions.

For communicate to be successful, it is not enough for the speaker to conform to the language standards: he ought to anticipate the interlocutor's response to the announcement, this is, take note of the pragmatic effect. Consequently, whilst college students learn to speak in a foreign language, they want to master no longer simplest the language device, but also the potential to manipulate this device

and pick means for max impact on the interlocutor. As mentioned above, pragmatic records is in part present in current overseas language publications, but, mainly, not enough. The technology for creating a pragmatic component ought to do not forget the by-product nature of the pragmatic effect, its dependence on the semantic and stylistic residences of language way. To work in this path, the linguistic material of foreign languages, and above all of the material of the superior stage of training, is a challenge for professionals, and this undertaking is looking forward to its answer.

REFERENCES:

1. Rozanova S.P. Man among people. Book for reading. M.: Flinta, Nauka, 2014. - 208 p.
2. Starovoitova I.A. Russian vocabulary in tasks and crossword puzzles. Issue 1. M.: Zlatoust, 2015. - 961 p.

UDC 7.011.2.

MORAL CULTURE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

M. Ismoilov, PhD, prof., Namangan Engineering and Construction Institute, Namangan

Annotatsiya. *Ushbu maqolada axloqning jamiyatdagi o'rni muhokama qilinadi. Mualliflar axloqni jamiyatning axloqiy va ijtimoiy muvozanatini tartibga soluvchi asosiy omil sifatida talqin qilganlar. Maqolada axloqning zamonaviy muammolariga e'tibor qaratilgan.*

Kalit so'zlar: Axloq, ijtimoiy, qadriyat, jamiyat, qonunlar, qoidalar, badiiy ijod

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль этики в обществе. Авторы трактовали мораль как главный фактор, регулирующий морально-социальное равновесие общества. Статья посвящена современным проблемам этики.*

Ключевые слова: *Нравственность, социальная, ценность, общество, законы, правила, художественное творчество.*

Abstract. *This article discusses the role of ethics in society. The authors interpreted morality as the main factor regulating the moral and social balance of society. The article focuses on modern problems of ethics.*

Key words: *Morality, social, value, society, laws, regulations, artistic creation*

Мораль – древний правитель поведения человека в обществе. Его существование вытекает из существования общепризнанной системы ценностей, без которой люди не могут жить. У человека есть готовая система ценностей, многократно проверенная и проверенная обществом, и эти приобретаются в результате долгих мучительных переживаний. Эта система закреплена в законах, постановлениях, художественном творчестве, образовании. Эта система стала универсальной системой, и в то же время она выражает уникальность каждого человека, имеющего свою судьбу и эмоциональное состояние. Поэтому он не только принимает общепризнанную систему ценностей, но и опирается в своей жизни на те ценности, которые принадлежат только ему.

Нравственность определяет отношение каждого человека к общепризнанным ценностям и отношение его личной системы ценностей к общепризнанным ценностям. В отличие от регуляторов человеческого поведения (законов, политики, экономики и т. д.) этика имеет следующие характеристики: 1) ее предписания не являются официальными (не подкреплены законом); 2) отличается тем, что наказания за него не носят официального характера (нарушение норм морали не влечет за собой юридической ответственности). Однако люди обычно больше полагаются на моральные ориентиры, чем на правовые нормы, и больше боятся молчаливого обсуждения окружающих, чем наказаний правоохранительных органов. Обращает на себя внимание мнение Э. Юсупова о том, что «Этика есть форма и норма самоуправления людей, существующих как личностей в сфере общественных отношений, проявление характерного для них уровня духовной зрелости во взаимном общении и отношениях».

Еще одно отличие заключается в том, что мораль исторически была первичным регулятором поведения человека (в виде запретов, самоубийств и т. д.).

Нельзя сказать, что вопрос о происхождении морали решен. Согласно некоторым взглядам, мораль имеет биологическую природу: это необходимость закрепления

определенных биологических условий выживания в формах, понятных и свойственных человеку, создавшему систему моральных управителей. Согласно другим мнениям, мораль носит только социальный характер: у животных нет чувств, управляющих их поведением, но в процессе коллективной деятельности человек создает нормы сотрудничества, основанные на разуме. В этом процессе, как отмечал Ю. Туленов, «если этот порядок нарушается, и материальность преобладает над духом, а дух становится рабом тела и служит ему, то в практической деятельности человека будут нарастать негативные ситуации, а положительные качества отложатся. Психическая и духовная сторона — одно из качеств, делающих человека человеком и делающих его жизнь прекрасной». На наш взгляд, проблема нравственности не оставалась неизменной на протяжении всей истории человечества, ее нормы зачастую зависят от конкретной социально-экономической ситуации в обществе. Мораль всегда защищала все, что способствует выживанию и развитию человеческой цивилизации.

Добродетель и зло - общие моральные понятия, которые различают мораль и безнравственность. Добро и зло приобретают универсальный этический смысл во всех человеческих действиях и отношениях. Добродетель – это все, что направлено на творчество, направлено на сохранение и укрепление благополучия. А зло есть разрушение насилием. В своих произведениях Абу Райхан Беруни больше говорит о нравственности, храбрости, энтузиазме, великодушии, доброте и других человеческих качествах. По его словам, «...человек выше животных, «потому что он удостоен чести своей интеллектуальной силой. Даже человека чтили только за эту интеллектуальную силу, а заменяли улучшением земли и установлением политики. Поэтому животное неохотно подчинялось человеку. В результате он стал покорным и день и ночь служил интересам людей». По мнению Беруни, если человек «терпит невзгоды за покой людей: не скупясь, не отдавая другим, а отдавая другим то, что ему дано, такой человек считается смелым человеком, снискавшим славу такой силой ; он известен своей кротостью, кротостью, силой воли, смирением и своим величием, хотя он и не принадлежит к этому чину, но поднимется до высшей степени».

Сегодня развитие науки, техники и техники вносит кардинальные изменения в сферу медицины. Закладываются новые направления исследований в области медицины. Не будет ошибкой сказать, что научная революция, начавшаяся во второй половине прошлого века, создает основу для развития методологии и перспективных технологий фундаментальных медицинских и биологических наук. Причина в том, что многие новые технологии в области медицины эффективно применяются в жизни общества. Однако сегодняшние практические области медицины включают в себя научные эксперименты и испытания на людях новых лекарств и медицинских технологий, а также другие подобные социально-этические проблемы. Потому что прикладная медицина ищет способы эффективного воздействия на самые глубинные структуры организма человека, репродуктивные процессы, психику, наследственность.

По этой причине сегодня большинство ученых поднимают тот факт, что некоторые воздействия на человека в области медицины становятся агрессивными, как важную этическую проблему. Стремительное развитие биомедицинской науки и биотехнологий ставит на повестку дня более сложные этические вопросы. Наряду с технологическим совершенством медицины в научном сообществе горячо обсуждаются проблемы профессиональной этики врачей. Сегодняшняя прикладная медицина не отменяет полностью «Клятву Гиппократу», но меняет ее основные этические правила. Тот факт, что традиционные нравственные ценности медицины, сострадание, непричинение вреда больному, благотворительность и др., иногда игнорируются представителями отрасли, создает необходимость решения проблем в этой связи.

Этические проблемы в современной клинической практике становятся все более сложными. Каковы причины ценности и обесценивания человеческой жизни? Когда начинается и заканчивается человеческая жизнь? Есть ли предел спасению жизни тяжелобольного пациента? Какие этические проблемы могут представлять трансплантология и клонирование, искусственное оплодотворение и эвтаназия? ведутся поиски ответов на

вопросы, которые необходимо решать в рамках биоэтики. Потому что именно биоэтика воплощает в себе новые нравственные проблемы, возникающие в областях медицины, биологии, биотехнологии, нанотехнологии, и новые принципы их решения. Эти принципы не являются прямым руководством для практической деятельности врачей, но важны для поиска этических решений косвенных последствий. Эти принципы выражают права и обязанности пациентов в большей степени, чем права и обязанности врачей. Поэтому биоэтика – это этика больных, то есть здесь приоритетными являются этические правила, учитывающие и защищающие интересы каждого человека в больном состоянии.

Сегодня биоэтика как область практической этики имеет особое значение при изучении таких проблем, как прогресс, достигнутый во внедрении новых медицинских технологий, чтение генома человека, генная терапия, клонирование, распространение генетически модифицированных организмов и их использование в приготовлении пищевых продуктов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Karimovna, M. G. (2019). Bioethics-A component of culture: development tendencies and basic features. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 8(9), 112-115.
2. Орлов, Е. С., & Пятилетова, Л. В. (2017). Коммуникативные основания подлинного человеческого бытия. *Гуманитарные научные исследования*, (2), 322-323.
3. Ismoilov M. I. A New environmental (ecological) paradigm an important factor in ensuring of sustainable development //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 10. – С. 666-668.
4. Исмаилов М. И., Фархаджанова Н. Ф. Экологическая парадигма: смысл и сущность //Фундаментальные и прикладные исследования в современном мире. – 2016. – №. 13-4. – С. 20-23.
5. Ismoilov M. I. The role of philosophy in modern education //American Journal of Research in Humanities and Social Sciences. – 2022. – Т. 5. – С. 27-31.

UDC 372.881.1

FORMATION OF STUDENTS' GRAMMAR SKILLS AS A COMPONENT OF SPEECH SKILLS

A.Z.Joniqulov, teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Аннотация. Мақолада чет тилларини коммуникатив характердаги вазифалар асосида ташиқил этилувчи - коммуникатив ўқитиш масалалари ҳақида фикр юритилади. Мулоқотга йўналтирилган таълим барча зарур (нафақат коммуникатив) вазифалар ва усуллардан фойдаланган ҳолда чет тилидаги мулоқотни ўргатишни мақсад қилади.

Калит сўзлар: грамматик кўникмалар, коммуникатив таълим, чет тилдаги мулоқот, нутқ кўникмалари, коммуникатив ёндашув, шаклланиш босқичлари, дедуктив усул, ўрганиш усуллари.

Аннотация. В статье рассматривается коммуникативное обучение иностранные языки, которые представляет собой преподавание, организованное на основе заданий коммуникативного характера. Коммуникативно-ориентированное обучение имеет целью научить иноязычной коммуникации, используя все необходимые для этого (не обязательно только коммуникативные) задания и приемы.

Ключевые слова: грамматических навыки, коммуникативное обучение, иноязычная коммуникация, речевые умение, коммуникативный подход, этапы формирования, дедуктивный метод, подходы обучение.

Abstract. The article discusses the communicative foreign language learning, which the teaching is organized on the basis of the communicative nature of the job. Communicative-based learning aims to teach foreign language communication, using all the necessary (not necessarily only communication) tasks and techniques. Some techniques and methods are seen in the article, which is communicatively based.

Keywords: grammatical skills, communicative learning, foreign language communication, speech skills, communicative approach, stages of formation, deductive method, learning approaches.

Within the present day methodology of learning language, plenty interest is paid to coaching vocabulary and grammar on the initial level. The increased interest in these factors is because of the

oral nature of the lead in teaching a foreign language, as well as the capability and readiness of college students at the preliminary stage to master a massive range of lexical units.

The ownership of a phrase is the maximum vital prerequisite for talking, however in the reproductive forms of speech hobby, knowing best the meaning of a phrase is not sufficient. Here, the possession of the connections of the word and the formation of terms based totally on them performs an equally critical position.

Teaching vocabulary is interconnected with getting to know grammar. at the initial level of getting to know a overseas language, it's miles necessary to teach youngsters now not only to pronounce phrases efficiently and recognize their meaning, but additionally to grammatically correctly construct these words in a sentence to carry their thoughts or thoughts of any other character.

The level of formation of communicative competence in speak me directly depends at the satisfactory of getting to know its lexical and grammatical factors, or as an alternative, numerous movements with language material, leading to the formation of oral speech capabilities and capabilities, from the most effective abilities to the improvement of strong automatisms and complex creative competencies. The lexical and grammatical gadgets of the language are the preliminary and important building fabric with which speak me is accomplished, consequently the language fabric is one of the most important components of the content of teaching an overseas language.

The contradiction among the established fashion of interdependent coaching of an overseas language in its various factors and the exercise of coaching an overseas language subject at school, when there is a shift in emphasis to one of the factors of the language, which prevents the formation of communicative competence, have to be eliminated.

The primary goal of teaching grammar in secondary school is to increase students' grammatical skills as one of the most vital additives of speech capabilities in talking, listening, studying, and writing. An insufficient stage of grammatical skills becomes an insurmountable barrier to the formation of not most effective language, but additionally speech and sociocultural competence. The communicative approach entails coaching grammar on a practical and situational basis. Which means grammatical phenomena are studied and assimilated now not as "bureaucracy" and "systems", but as a way of expressing certain mind, relationships, communicative intentions. It is far essential to create situations for displaying the studied form and production as a dynamic unit that performs a nicely described functional and communicative position in conversation and expression of idea. Such conditions are speech conditions, which might be standard for using the studied phenomena amongst local audio system. Therefore, the communicative method in teaching grammar involves the introduction of recent typologies of exercises and duties necessary for the implementation of tutorial sports. Language and speech preparatory physical activities help to master the “approach of an overseas language”, but such movements reduce the incentive of students. Therefore, it is necessary to combine such exercises with communicative tasks in a single lesson. It is also ideal to transform them into tricky and creative responsibilities within the form of crossword puzzles, lotto, and so forth.

However, this approach does not exclude the stage of pre-communicative language practice, which allows students to comprehend speech actions in terms of their form, content and purpose. It is during the performance of educational activities that three competencies are formed: language, speech and communicative, which ensure participation in real communication within the framework of the learning objectives. The optimal ratio of time for the formation of language competence is 20 -25%, speech - 20 - 25%, speech - 50 - 60%. Based on this, we can determine the following stages of the formation of grammatical skills:

I. Familiarization.

1) Preparatory. (Display, give an explanation for.)

- evaluate the use of ... within the following situations and say on what basis they are adverse.
- write sentences with....
- discover in the textual content grammatical phenomena that express....
- decide the meaning of the grammatical form within the given situations.

2) Primary. (Mechanical sporting activities in substitution and imitation)

- Say that you did the same if it's far actual.

- guarantee the interlocutor that he is inaccurate.
- explicit self-belief, marvel on the declaration of your friend.
- learn a poem, a music.
- Repeat via adding a phrase (phrase, word).
- Make sentences the use of the table.
- Make up a dialogue via analogy.
- Entire the sentences consistent with the version.
- Make sentences out of the given words.

II. Schooling.

3). Combining. (Non-communicative training responsibilities for transformation.)

- update the highlighted words....
- tell about what you probably did not do the day gone by, but did these days.
- start the following dialogues.
- Refute the statements and completely them.
- alternate the situation so that it could use an exclusive grammatical shape.
- pick an appropriate form of the verb from several given.
- exchange the annoying (voice, temper, man or woman) of the verb.
- Retell the text using the indicated grammatical bureaucracy.

4). Systematizing. (Conditional speech sporting events)

- concentrate and say why it passed off.
- Fill within the blanks and explicit your attitude to this.
- Make up a dialogue according to a sure functional scheme.

5). Combining. (Interference: trying out readiness to characteristic in new conditions)

- pick the appropriate grammatical form.
- game sports.

III Speech practice.

6). Speech-sporting events:

- give examples from your life that prove that....
- provide you with a logical finishing to the story.
- Take a tour
- Take an interview.
- you are an optimist. (Pessimist).
- give guidelines.
- Make a commercial.

In coaching grammar, techniques have historically been defined - implicit and express. Within the first case, the emphasis is on teaching grammar without explaining the guidelines, and inside the second, the other is authentic. With an implicit approach, a structural or communicative approach is possible. With an express method - deductive or inductive. A differentiated approach to coaching grammar permits you to combine distinctive procedures, taking into consideration the characteristics of getting to know. In fundamental and secondary colleges, each time feasible, the inductive method must be used. In excessive school and at a sophisticated degree of education, frequently, the deductive technique is used.

The maximum critical tiers are the fourth, fifth and sixth levels. It is at the fourth level that the distribution of interest between form and content starts evolved. It ought to accept extra attention as mono, due to the fact most of the formal sports of the textbook may be without problems transformed into "verbal exchange with safety net" without complicating the language tasks. Thus, the educational system is intensified without violating the standards of accessibility and continuity.

The 6th stage, which belongs to the degree of speech practice, differs from the 5th one frequently in that the educational undertaking of the use of particular language cloth is now not inside the focus of the student's attention, it's far forced out to the extent of so-referred to as aware control. In other phrases, the grammatical fabric is used or understood robotically, and in case of trouble, students turn to the rule. The teacher wishes to formulate the speech undertaking in any such manner as to steer

college students to the need to use the necessary grammatical cloth. Motivation at this stage may be verbal, although the scholar does no longer overlook that he is in elegance and came to examine, so its miles appropriate to speak about gaining knowledge of and speech motivation.

As experience shows, the communicative approach in teaching grammar is quite effective. It contributes to the systematization of language material, establishing a connection between communicative tasks and alternative means of solving them creates an idea of the functional relationships between various phenomena of the language environment. Performing speech tasks based on authentic regional texts, students not only improve their linguistic competence, but also acquire sociocultural knowledge about the country of the language being studied. Thus, the basic principles of communicative grammar are implemented: situationally, functionality and variability, as well as a linguacultural approach to learning.

REFERENCES:

1. Galskova N.D., Gez N.I. Theory of teaching foreign languages: Linguodidactics and methodology. - M.: Publishing Center "Academy", 2004.
2. Passov E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking. – M.: Enlightenment, 1991.

UDC 378.811.161.1

DIACHRONIC INVESTIGATION OF PHONETIC TERMS IN ENGLISH LANGUAGE

D.A.Kamalova, senior teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Аннотация. Ушбу тадқиқотда инглиз тили фонетик макротерминал тизими, ушбу терминологик тизимнинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнлари, диахронияда ушбу тизимни таъкил этувчи терминологик бирликларнинг тузилиши ва семантикасининг ўзгарувчанлик хусусиятлари кўриб чиқилади. Унда фонетик термин тизимларини диахроник жиҳатдан ўрганишга оид етарлича ривожланмаган масалалар таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: диахроник аспект, фонетик макротерминал тизим, ўзгарувчанлик хусусиятлари, терминологик номинация, термин шаклланиши, тизимли тавсиф.

Аннотация. В настоящем исследовании рассматривается фонетическая макротерминосистема английского языка, процессы формирования и развития последующей терминологической системы, особенности варьирования структуры и семантики терминологических единиц, составляющих эту систему, в диахронии. Анализируются неразработанные вопросы, связанные с изучением фонетических терминосистем в диахроническом аспекте.

Ключевые слова: диахронический аспект, фонетическая макротерминосистема, особенности варьирования, терминологическая номинация, терминообразование, системное описание.

Abstract. The present study considers the English phonetic macroterminal system, the processes of formation and development of following terminological system, the peculiarities of variation in the structure and semantics of the terminological units constituting this system in diachrony. It analyzes the underdeveloped issues related to the study of phonetical term systems in the diachronic aspect.

Key words: diachronic aspect, phonetic macroterminal system, features of variation, terminological nomination, term formation, systemic description.

The paper deals with the problems of terminological nomination and term formation both in the field of domestic and foreign linguistics, studying the ways and means of developing and replenishing the terminological inventory of linguistics, exploring the possibilities of harmonization and systematization of linguistic terminology. This consists in the fact that for the first time it offers a systematic description, as well as an analysis of the structure and semantics of almost all modern terms of phonetics and phonology, registered in industry-specific linguo-terminological dictionaries and specialized scientific and theoretical works published over the past decades. In addition, in line with the diachronic approach, a comprehensive comprehensive study of the processes of formation

and further development of the structure and semantics of units of the terminological apparatus serving the needs of English phonetics has been undertaken.

Consistent with the comparative-ancient method, an etymological, historic-chronological, comparative-comparative evaluation of phonological terminology is undertaken. Quantitative, descriptive and comparative techniques are used to represent the selected language fabric. The methods of structural and thing analysis are used to decide the morphological and syntactic features of the manner of terminological nomination (the morphemic composition of single-word phrases, the constituent elements (additives) of term mixtures, and the composition of phrase-formation models). The work additionally implements a semantic method. In step with this method, definitive analysis is used, the purpose of which is to study the semantic shape of phonetic phrases primarily based on dictionary definitions.

The query of what parts of speech the phrases ought to be represented, whether the terminology of the place under look at is restricted to nouns or it is also adjectives, verbs and different parts of speech, nevertheless remains applicable and extremely sizable for cutting-edge terminology each in concept and in implemented element.

It need to be cited that today this problem still remains unresolved due to the life of a big variety of opposing factors of view. consistent with A.V. Ivanova, “the look for a solution to the query of which a part of speech can absolutely put in force terminological capabilities and be a time period have to be carried out thinking of the complete variety of problems solved inside the terminological nomination” [2]. So, on the subject of noun phrases as usual language devices, disagreements practically do now not arise among terminologists and linguists, on the grounds that it's far this a part of speech that implements the primary feature of the term, the nominative one, to the maximum extent. As M.V. Kosov, “this characteristic is for the noun and the subordinate word. Most medical concepts have a reasonably high degree of abstractness, and the rich semantics of the noun permits them to serve as a method of designating the primary composition of the standards of technological know-how” [3].

The point of view of O.S. Akhmanova, who states that “to start with, interest have to be paid to the reality that in languages the noun system is so developed, there are so unlimited possibilities to form verbal nouns and abstract nouns fashioned from adjectival stems that the primary composition of the terminological list for these languages is pretty may be exhausted by way of nouns” [1].

In several definitions of the time period, nominativity is the principle feature and function that distinguishes the term from the commonly used phrase. Nominal standard scientific vocabulary is the basis for defining terms. Nominal devices of a well-known medical nature also can act as part of a complicated term or serve as the basis for the formation of by-product phrases.

So, A.V. Superanskaya, N.V. Podolskaya and N.V. Vasilyeva note that “the principle unit on which the nomination (i.e., the fixation of decided on phenomena of fact with the assist of language names) is based within the popular attention is the phrase. The nominative parts of speech include nouns, adjectives, verbs and adverbs. Nouns can transpose the content material of the phrases of all different nominative parts of speech and have an appropriate morphological means for this. Nouns are characterized by way of absolute nominative importance, fairly weakened in other nominative parts of speech, that have a reduced potential to bring the content material of different elements of speech” [5].

Taking as a basis the placement that terminology need to be considered in regions, namely inside the vicinity of fixation and the location of functioning [3], it's far really helpful to trace whether or not all sizable components of speech capable of expressing concepts [2] can represent terms in the above two regions. .

Inside the sphere of fixation, the terms are sustained when it comes to the sorts of nominativity. Right here the terminology is not the sum of the names of actual things and moves, but a certain machine of names of concepts about things and moves. For this reason, the main lexical and grammatical means of expressing clinical and technical ideas approximately objects, qualities, moves in terminology are nouns and, evidently, phrases formed on their foundation.

However, it should be noted that this approach takes as a basis the subject nominativity of the term. When considering this type of nominativity as the main feature, the selection of other parts of speech will be difficult. For example, adjectives, participles, adverbs have the ability to be compatible in the structure of a compound term. They name the signs and qualities of things and actions, and, according to A.I. Moiseev, are not used separately, since they denote qualities and signs that make sense only in combination with nouns that express an object or action. Not being structural components in the composition of term combinations, adjectives become full-fledged terms only in the process of scientific presentation [4].

When considering the sphere of terminology functioning (special scientific literature and scientific speech), the sphere where it is “withdrawn from the framework of a closed system, freely woven into the general literary environment, that is, it functions (by the will of the authors)” [1], it turns out that in this case the possibilities of representing special concepts are richer and wider.

It should be noted that the question of what parts of speech should be represented by the terms received a lot of attention in the 70s. Therefore, for example, A.I. Moiseev noted that “the interesting research we are conducting in the field of “non-nominative” terminology (terms in the form of verbs, adjectives, etc.) should receive a different address: these are searches not in the field of terms proper, but in the field of special vocabulary. The non-terminological part of special vocabulary and phraseology in itself is a very interesting object of study, in particular, its correlation with terms: it, apparently, is the result of the speech transformation of terms, but this is a special issue” [4]. O.S. Akhmanov, although with regard to the sphere of fixation, shares a similar opinion, in the introduction to the “Dictionary of Linguistic Terms”: “As for verbs, they are not typical for linguistic terminology and can easily be replaced by verbal nouns. True, several verbs are quite often used in the linguistic metalanguage, for example, such as “decline”, “conjugate”, “isolate”, “grammaticalize”, etc. But this is already the sphere of this type of speech, which ... is presented not in the interpreted words, but in the interpretations and explanations themselves” [1].

The macroterminological system of English phonetics is a strictly structured terminological area that exists in the shape of microterminological systems interacting with every different and penetrating every different, forming the center, middle and outer edge of the macroterminological system. The core of the phonetic macro-terminal gadget includes language units, for which useful-semantic specialization is feature to a minimal degree, due to which they serve the most number of branches of phonetics.

Inside the sphere of semantics of the phrases of English phonetics, the identical tactics are registered as in the trendy lexical gadget of the language, but the volume and specificity of their implementation will not coincide with the similar parameters that symbolize those tactics within the lexical gadget of the language-object.

From the point of view of starting place, English phonetic terms are lexemes with non-unique, by and large Greek-Latin, bases, the number of which continuously extended within the manner of the formation and improvement of phonetics as a science. The internationalization of phonetic terminology is everlasting and is observed by way of a regular decline in the percentage of lexemes of native foundation in the terminological system of English phonetics.

The set of basic lexical and grammatical means of expressing the concepts of phonetics in the areas of fixation and functioning reveals its direct dependence on the goals and objectives of the terminological nomination at various stages of the formation and development of phonetics as a science.

English phonetic terms in terms of content are predominantly monosemantic. Polysemanticity in the English phonetic macroterminal system is expressed to a minimum degree and is characteristic of the late stage of its development.

The English phonetic macroterminology system is oversaturated with doublet terminology, which, in order to harmonize and unify the terminological array, can be excluded from the inventory of lexical means that serve the needs of phonetics. The number of phonetic terms-doubles in different historical periods can be considered a relevant sign of diachronic properties, characterizing the level of development of a given branch of science.

REFERENCES:

1. Akhmanova O.S. Preface text. Dictionary of linguistic terms. M.: Encyclopedia, 1966. - 607 p.
2. Ivanov A.V. Metalanguage of phonetics and metrics: Monograph text. Arkhangelsk: Pomor State University, 2004. - 342 p.
3. Kosova M.V. Terminological nomination as a means of linguistic categorization of knowledge about the text world. Mater. II Intern. School-seminar on cognitive linguistics. Part 1. Tambov, 2000. - P. 228.
4. Moiseev A.I. On the linguistic nature of the term text. Linguistic problems of scientific and technical terminology. M., 1970. - P. 135.
5. Superanskaya A.V., Podolskaya, N.V., Vasilyeva N.V. General terminology. Questions of theory text. M.: Nauka, 1989. - 246 p.

UO'K 37.02

NOFILOLOGIYA OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING CHET TILIDA KASBIY VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASI

M.J.Karimova, o'qituvchi, Toshkent Davlat Agrar Universiteti, Toshkent

Annotasiya. Maqolada nofilologik oliy o'quv yurti talabalarining kasbiy va kommunikativ kompetensiyasi professional hamkorlik qilishga tayyor bo'lgan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning asosiy tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: chet tilini o'rganish, chet tilining kasbiy va kommunikativ kompetensiyasi, kommunikativ bilim, kommunikativ ko'nikma va malakalar, nofilologik oliy o'quv yurti, talaba

Аннотация. В статье профессионально-коммуникативная компетентность студентов нефилологического вуза рассматривается как основная составляющая подготовки высококвалифицированных специалистов, готовых к профессиональному сотрудничеству.

Ключевые слова: изучение иностранного языка, профессионально-коммуникативная компетентность иностранного языка, коммуникативные знания, коммуникативные умения и навыки, нефилологический вуз, студент

Abstract. In the article, the professional and communicative competence of students of the non-philological higher educational institution is considered as the main component of training highly qualified specialists who are ready for professional cooperation.

Key words: learning a foreign language, professional and communicative competence of a foreign language, communicative knowledge, communicative skills and qualifications, non-philological higher education institution, student

Kirish. Nolingvistik oliy o'quv yurtida chet tilini o'qitish amaliyoti o'quv dasturi mazmunining muhim tarkibiy qismlaridan biri kasbiy nutq aloqasini o'rgatish bo'lib, bunda kasbiy kommunikativ kompetentsiya talabalarni chet tiliga kasbiy tayyorlashning asosiy tarkibiy qismi sifatida shakllanadi. Kasbiy kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish jarayoni nafaqat bilimlarni, o'rganilayotgan tilning tarkibiy va tarkibiy tarkibini va yangi til tizimini shakllantirish qonuniyatlarini o'zlashtirishni, balki ijtimoiy xulq-atvor normalarini ishlab chiqish va o'zlashtirishni ham o'z ichiga oladi. yo'nalishlari va ularni kelajakdagi kasbiy faoliyatida amalga oshirish qobiliyatidir.

Metodologiya. "Kommunikativ kompetentsiya" (I.A.Zimnyaya, A.A.Leontiev va boshqalar) va "kasbiy kompetentsiya" (A. A. Bodalev, I.F Isaev, A.K.Markova va boshqalar) hodisalarini o'rganish tahlili asosida biz. Kasbiy kommunikativ kompetentsiyani zamonaviy til / nutq me'yorlariga rioya qilgan holda muayyan nutq sharoitida muloqot qilishni ta'minlaydigan talabalarining murakkab kasbiy va shaxsiy til resursi sifatida aniqlang, shuningdek, professional aloqa sohasidagi kommunikativ xatti-harakatlarni tartibga solishga imkon beradi. PKK - professional nutq aloqasi asoslari bo'yicha bo'lajak mutaxassislarga chet tilini kommunikativ o'rgatish natijasidir. Bu jarayonda talabalar o'zaro bog'liq bo'lgan nazariy bilimlar va amaliy ko'nikma va malakalar to'plamini egallaydilar. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, kommunikativ kompetentsiya tushunchasini talqin qilishda bir nechta rejalar mavjud:

I.A.Zimnyaya talqinida psixolingvistik, kommunikativ kompetentsiyani nutq faoliyati sifatida izohlash, til vositalaridan foydalangan holda fikrlarni shakllantirish va shakllantirishning asosiy

usullarini o'zlashtirish qobiliyati, chet tilidagi bayonotlarni idrok etish va ishlab chiqarish mexanizmlarini shakllantirish, nutq faoliyatining asosiy turlarini o'zlashtirish sifatida;

Kerrollning fikricha, sotsiolingvistik, kommunikativ kompetentsiyani nutq faoliyatining ekstralingvistik shartlilik bilan bog'lash, nutq normalari, ya'ni nutq xatti-harakatlarining etnomadaniy me'yorlariga muvofiq foydalanish tushunchalari, aloqa registrlarining ishlash modellarini o'zlashtirish;

Til tizimi birliklari, sinflari va kategoriyalarining nutqidagi aktuallashuv va o'zaro ta'sir jarayonini o'rganuvchi lingvistik, ya'ni "til tizimi elementlarining nutq tizimi elementlariga aylanishi".

Shunday qilib, ushbu yondashuvlarni ajratib ko'rsatishda, kommunikativ kompetentsiya "lingvistik kompetentsiya" (LK) tushunchasining mazmunini birlashtiradiganligi ayon bo'ladi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, "jonli faoliyat jarayoni (til birliklari) nutqda amalga oshiriladi, ammo til birliklarining ishlash qoidalari va turlari til tizimi va me'yoriga, tilga tegishli. tizimi.

Muloqot nazariyasidagi "nutq faoliyati" tizimli munosabati xorijiy nutqning to'g'rilik, soflik, boylik, rang-baranglik kabi kommunikativ sifatlarini ham belgilaydi. Shu bilan birga, "nutq – fikrlash" nisbati nutqning aniqlik va mantiq kabi xususiyatlarini anglash imkonini berishi, ifodalilik va obrazlilik sifatleri esa "nutq – ong" nisbati bilan bog'liqligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, "nutq - shaxs" nisbati nutqni ochiq va faol qiladi. Chet tilini kasbiy o'zlashtirish jarayonida kasbiy nutqiy xulq-atvor bilimlari, ko'nikma va malakalari bosqichma-bosqich o'zlashtiriladi, kasbiy muloqotning turli holatlarida me'yorlarni o'zlashtirib boradi, sun'iy nutqdan tabiiy tilga bosqichma-bosqich o'tish, chet tilining har xil turlarida. Kommunikativ kompetensiya shakllanishiga sabab bo'lgan professional yo'naltirilgan nutq faoliyati.

Tahlil. Kasbiy kompetensiyaning shakllanish jarayoni biz tomonidan til tizimi va kommunikativ bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish jarayoni sifatida qaraladi, bu esa qo'yilgan kommunikativ vazifalarga erishishda eng katta samarani ta'minlashga imkon beradi. Bizning fikrimizcha, kasbiy kompetensiyaning tarkibiy elementlari quyidagilardir:

1. Kommunikativ, quyidagi jihatlar bilan ifodalanadi:

a) til bilimlarini qo'llash;

b) o'zaro ta'sir tajribasi

2. Kasbiy kasbiy funktsiyalarni bajarish tajribasidagi maxsus bilim, ko'nikma va malakalar tizimida, shuningdek, muayyan ijtimoiy rolda harakat qiluvchi shaxsning fazilatlarida ifodalanadi.

3. Refleksiv aloqaning professional nutq sohasida o'z kommunikativ xatti-harakatlarini to'g'rilash uchun professional kommunikativ o'zaro ta'sir holatlarini "sinovdan o'tkazadi", shuningdek, o'rganilayotgan tilning ona tilida so'zlashuvchilarning idroki va xatti-harakatlarini bashorat qiladi.

4. Kognitiv xorijiy madaniy kasbiy voqelikni bilish uchun zarur bo'lgan umumiy kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar, faoliyat usullari majmuini, shuningdek, lingvistik, kommunikativ, diskursiv kompetentsiyada birlashtirilgan chet tili bilimi, ko'nikma va malakalarini o'z ichiga oladi.

5. Psixologik talabalarning u yoki bu kasbiy faoliyat (rol) turini amalga oshirishga tayyorligini shakllantirishda ifodalanadi; xorijiy madaniy/professional voqelikni idrok etishga tayyorlikdadir.

Xulosa. Kasbiy kommunikativ kompetensiyaning shakllantirish samaradorligi quyidagi shartlarga bog'liq:

- kommunikativ va kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarni birlashtirish, chet tili kursini nafaqat sinfga, balki maktabdan tashqari ta'lim faoliyatiga ham yo'naltirilgan kasbiy tsiklning fanlari bilan maqsadli uyg'unlashtirish;

- o'yin texnologiyalaridan foydalanish;

- refleksiv o'zaro ta'sirlar (o'qituvchi-talaba) chet tili kasbiy kompetensiyaning shakllantirish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan muhit bo'lib, bilim, ko'nikma va malakalar almashinuvini ta'minlaydi.

Til bo'lmagan fakultet talabalariga chet tilini kasbiy yo'naltirilgan holda o'qitish mazmuni o'quv nutqiy (dialog) vaziyatlarni yaratish asosida haqiqiy professional chet tili voqeligi ob'ektlarini o'rganishga asoslangan bo'lishi kerak. Shu bilan birga, professional nutq aloqasini o'rgatish

jarayonining modeli kasbiy kommunikativ kompetensiyaning shakllanish bosqichlariga muvofiq tuzilishi kerak.

Shunday qilib, kasbiy kompetensiyaning shakllanishi professional hamkorlikka, doimiy kommunikativ va kasbiy o'sishga, shuningdek, ijtimoiy va professional harakatchanlikka tayyor bo'lgan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashni nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017-yil 7-fevraldagi farmoni.
4. Бондарко А. В. Функциональная грамматика. Л.:Наука, 1984. 124с.
5. Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку: на материале рус. яз. как иностр.). М.: Рус.яз., 1989. 219 с.
6. Z. R. Shomurodova «Teaching English for specific purpose to improve students' level» Xorazm Mamun Akademiyasi axborotnomasi Khiva 2020/ 7 (стр. 139-137)

UDC 371.671.12

THE IMPORTANCE OF LESSON PANNING IN TEACHING- LEARNING SYSTEM

N.G.Khaydarova, teacher, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. *Ushbu maqolada dars rejasining o'quv jarayonida qanchalik darajada muhim ekanligi ko'rsatilgan. Dars rejasin tuzishda qanday usullardan foydalanish va tarkibiy qismlarini qanday tuzish kerakligi inobatga olingan.*

Kalit so'zlar: *dars rejasi, tarkibiy qismlar, usullar, retseptiv qobiliyatlar, atamalarni aniqlash, kommunikativ bo'lmagan, muhim o'quv jarayoni.*

Аннотация. *В данной статье показано, насколько важен план урока в образовательном процессе. При создании плана урока учитывались, какие методы следует использовать и как структурировать его компоненты.*

Ключевые слова: *план урока, компоненты, методы, рецептивные навыки, выявляющая терминология, некоммуникативный, существенный процесс обучения.*

Abstract. *This article shows how important the lesson plan is in the educational process. When creating a lesson plan, what methods should be used and how to structure its components were taken into account.*

Key words: *lesson plan, components, methods, receptive skills, elicit terminology, non-communicative, essential learning process*

Lesson planning is a crucial part of the teaching-learning system. A lesson plan is a step-by-step guide that provides structure to an essential learning process. It supports the instructor's choice of materials, activity adaptability to student needs, and preparedness for problem-solving. The three essential components of an effective lesson plan are the aims and objectives of the course, the teaching and learning activities, and the assessments to determine the level of student understanding of the subject. Identify the goals of the lesson. Determine if the lesson will focus on systems or abilities like vocabulary, grammar, functions, and pronunciation. Determine any possible problems with the lesson. Second, address any possible problems that kids could be having with class behavior and their capacity for speaking, writing, reading, and listening. Make a decision on how you would handle any management difficulties that could occur in the classroom. Plan the steps and exercises for the lesson. Several lesson plans for system and skill lessons are provided here. Receptive skills instruction for reading and listening

1. Lead-in — to establish the class's subject and grab students' attention. This may be a discussion of a picture or the title of the lesson, or it could be anything else that gets them geared up for reading and listening.
2. Blocking vocabulary pre-teaching to have pupils ready for listening and reading for gist;
3. Reading or listening to establish a short, straightforward assignment based on a

thorough understanding of the material as a whole. 4. Language pre-teaching is optional, although it is recommended to present any terminology needed for the complex task. 5. Creating a task based on deep comprehension forms might include gap fills, organizing events, true/false, etc. Reading and listening for full understanding The sixth activity is a speaking/writing practice based on the book.

Instruction on effective speaking and writing techniques 1. Lead-in—define the subject and grab the audience's attention. 2. Preparatory instruction in any necessary core vocabulary 3. Optional listening and reading to give students a taste of the text's style. 4. Be mindful of the layout to express or provoke it. 5. Listen carefully to the language to introduce or elicit terminology. 6. Discreet practice with vocabulary is optional. 7. More flexibility for students to come up with their own ideas for speaking and writing. 8. Feedback on content - to evaluate the ideas expressed in writing or speech. 9. It's critical to provide linguistic feedback to identify errors and encourage effective language use.

The instructional aim, the resources and equipment required, and the activities suitable to achieve the purpose are all identified in a lesson plan

All exercise instructions, rules, and example sentences should be documented in English in a new instructor's complete lesson plan. The teacher's failure to swiftly and properly develop an instruction or explain a rule without previous planning accounts for the bulk of session time lost.

Typically, English courses fall into one of three groups:

1. A combined instruction that emphasizes both language and abilities. Practice for a certain ability or talent is related to work on a specific language characteristic. The teacher organizes for semi-structured, non-communicative exercise and offers some new language material. Combination courses come in many forms, including those that improve spoken vocabulary and reading comprehension. 2. An integrated skills lesson concentrates on the growth of certain communication skills; different iterations of these lessons are singled out based on the skill(s) being/beings being highlighted.

3. The test lesson's primary objective is to test abilities (summative testing). Not all methodologists see it as a distinct category.

Lessons should be carefully planned for both integrated and combination skills. A lesson plan frequently begins with the date and the target audience. The approach itself is then followed by the teaching aids (textbook, extra materials, flash cards, equipment), as well as the practical, educational, developmental, and emotional goals. After a warm-up exercise, they execute several stages and activities. Make sure the home assignment gets looked at at some time, even if not precisely how it was completed. Additionally, time should be allocated for scheduling new house assignments and supplying the necessary explanations. A critical step is to summarize and offer both qualitative and quantitative comments. Timing is also very important.

the application of English as a tool for learning and teaching. A competent teacher should deliver a presentation that is comprehensive, compelling, economical, and flexible. Every student engages in intellectual dialogue. Tasks should aid in the development of talents and abilities. various relationships and pursuits. increasing the motivation of students and maintaining their focus. Another piece of advise is to not make too many plans, but to keep a few extra ones on hand for resources. Before starting the activity, go through with the students how long they should expect to spend on it. Don't forget to summarize the results of the activity. Spend some time transcribing the most important details off the board. Give slow readers time to react to a question. Don't think twice. Control the amount of time provided to each job. When it comes to scheduling, switch between more demanding and relaxing assignments, but keep the lesson's pace in mind.

An essential component of education is the lesson plan, which includes certain components. Goals, Objectives, Activities, Media, and Assessments. Lesson plans are a set of instructions that teachers use to describe what they will do in the classroom. A lesson plan is a collection of activities that represent the phases in a curriculum, before and after which you have a break of at least one day to reflect and get ready for the next lesson. There is no set format for what should be in a lesson plan. But it is generally acknowledged that a lesson plan has to contain a number of important components.

Goal. Goals are developed from needs analyses that are performed to obtain the information required relating to the learners and are broad changes that are desired to be accomplished by learners after finishing a course or program.

Primary school goals should reflect the qualities of children, but more significantly, they should be attainable for young students.

Objective. What the teacher wants the pupils to accomplish at the conclusion of the class is stated in the objectives. Sometimes goals and objectives are similar enough to overlap.

Activities. There are specific qualities that should be demonstrated in learning activities in accordance with the use of theme-based teaching. These guidelines should be followed while designing learning activities for young students: concrete to abstract, receptive to productive abilities, personal to impersonal, and regulated to less controlled.

Media. The media should be simple to create or purchase, simple to use and operate in a school setting, appealing to children, relevant and real, and enhancing their language abilities.

Assessments. First and foremost, the assessment should be able to gauge how successfully students are demonstrating the action verbs specified in the objectives. Second, the test should involve familiar activities from the student's time in school and be consistent with those activities. The evaluation of young learners should also be seen from a learning-centered approach that emphasizes social interaction. Therefore, the assessment should be more focused on group projects or oral evaluation.

Methodology. The framework for this study was an applied descriptive study and qualitative research. Due to the nature of qualitative research, which uses actual settings as a direct source of data, it was used.

It may be inferred that both teachers understood the significance of creating English courses that integrated all five elements - goals, objectives, activities, media, and assessment. The ability to create measurable goals, objectives that matched those goals, activities that were sequentially well-ordered, media that were practical, effective, and appropriate, and assessments that supported children's learning-centered perspectives were all skills that teachers were able to develop.

There are many different ways to teach English, but the most typical classroom configurations are probably multilingual and monolingual. Students in monolingual classes all speak the same native language, or L1. These classes are frequently offered abroad. The majority of multilingual classes are located in nations with a large population of native English speakers. A pre - do - monolingual class is a hybrid phenomenon as well. This occurs when one language is spoken by the majority, along with a few people from a few other origins. Depending on the class you are teaching, your teaching style could change. The benefits of multilingual classes make it easier to ensure that English is the language of instruction and class discussion in such a setting. Students have plenty of opportunities to express themselves verbally, and they can interact with people from other cultures and backgrounds to learn from them. In addition to enhancing the language being learned, it can help broaden students' perspectives on the world and its variety. But just as there are two sides of everything, monolingual and multilingual have their disadvantages. One of the drawbacks of monolingualism is that it may be difficult to get the pupils to speak and debate in English. If two or more pupils have the same native tongue, they could unconsciously fall back on it. Similar to this, if you are teaching lower levels, it could be simpler for pupils to turn to their other classmates for assistance or a translation. Do not let the pupils know if you do comprehend some of the vocabulary used in the classroom. In order to use English as much as possible in class, students may start to rely on you to interpret for them or to explain concepts to them in their own language. The drawbacks of multilingualism include the necessity for thorough lesson planning to ensure that cultural sensitivities have been taken into account as there would be no common country or background in the classroom. It may be necessary to plan ahead for grouping and any assignments that need pupils to express their opinions on potentially contentious subjects.

REFERENCES:

1. Milkova S. Strategies for effective lesson planning //Center for Research on learning and Teaching. – 2012. – T. 1. – №. 1. – C. 1-29.

UO'K 37.02

MILLIY GURUHLARDAGI TALABALAR UCHUN RUS TILI DARSLARIDA LINGVOMADANIY SALOHİYAT

N.Z.Mamedova, katta o'qituvchi, Toshkent davlat agrar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Milliy guruhdagi talabalarga rus tilini o'rgatishning madaniyatga yo'naltirilgan metodologiyasini yaratish uchun rus madaniyatining doimiylikini shakllantirishning madaniy shartlarini ochib berishga harakat qilindi. Zamonaviy lingvodidaktikada tushuncha tilning eng umumiy, maksimal darajada mavhum, konkret ifodalangan, kognitiv ishlovga duchor bo'lgan, amalga oshirilmagan birlik, barcha valentlik bog'lanishlari yig'indisida, birligini aks ettiruvchi madaniy birlik sifatida qaraladi. dunyoning sodda tasviri va milliy va madaniy belgilar bilan ajralib turadi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, rus tilini o'qitishga lingvokulturologik yondashuv, lingvokulturologik kompetentsiya, rus madaniyati.

Аннотация. Для создания культуроведческой методики обучения русскому языку студентов национальной группы предпринята попытка выявить культурологические условия формирования перманентности русской культуры. В современной лингводидактике концепт рассматривается как наиболее общая, максимально абстрактная, конкретно выраженная, нереализованная единица, подлежащая познавательной обработке, культурная единица, отражающая единство всех валентных связей. Его отличает простое изображение мира и национальных и культурных символов.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурологический подход к обучению русскому языку, лингвокультурологическая компетенция, русская культура.

Abstract. To create a culture-oriented methodology of teaching the Russian language to students of the national group, an attempt was made to reveal the cultural conditions of the formation of the permanence of Russian culture. In modern linguodidactics, the concept is considered as the most general, maximally abstract, concretely expressed, unrealized unit subject to cognitive processing, a cultural unit that reflects the unity of all valence connections. It is distinguished by a simple image of the world and national and cultural symbols.

Key words: linguoculturology, linguocultural approach to teaching the Russian language, linguocultural competence, Russian culture.

Kirish. Zamonaviy uslubiy tadqiqotlar chet tilini muvaffaqiyatli o'zlashtirishning tarkibiy qismlaridan biri o'rganilayotgan til madaniyatini bilish degan fikrni ta'kidlaydi. Ma'lumki, milliy madaniyatning asosiy tushunchalari timsollar, obrazlar, tushunchalar bilan bir qatorda madaniy konstantalarda ham mujassam bo'lib, ularni boshqa madaniyat vakillari tomonidan adekvat idrok etish juda qiyin bo'lib, katta izlanish va uslubiy tayyorgarlikni talab etadi.

Lingvokulturologik tadqiqotlarning muhim birligi rus madaniyati orqali juda uzoq vaqt davomida mavjud bo'lgan tushunchalarni tushunadi.

Tadqiqotchilarning fikricha, rus tilini lingvokulturologik yondashuv nuqtai nazaridan o'qitishda, birinchi navbatda, o'qitish mazmuniga tilda o'ziga xos tarzda aks ettirilgan milliy rus voqeliklari, tushunchalari va konstantalarini kiritish kerak. Bu ikki turdagi hodisalar. Birinchidan, bu boshqa madaniyatda va boshqa tilda mavjud bo'lmagan tushunchalar va ularni ifodalovchi til birliklari. Bunday tushunchalar boshqa madaniyatlar va boshqa tillarning kontseptsiya sohalarida bo'shliqlarni hosil qiladi. Ikkinchidan, bu boshqa madaniyatlarda o'xshash tushunchalarga ega, ammo ularni ifodalovchi til birliklari fonda to'liq bo'lmagan ekvivalentlikda farqlanadi. Bular rus tilining kalit so'zlari deb ataladi.

Zamonaviy lingvodidaktikada tushuncha til ongida eng umumiy, maksimal darajada mavhum, konkret ifodalangan, kognitiv ishlovga duchor bo'lgan, amalga oshirilmagan birlik, barcha valentlik bog'lanishlari yig'indisida, birligini aks ettiruvchi madaniy birlik sifatida qaraladi. dunyoning sodda

tasviri va milliy va madaniy belgilar bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan rus madaniyatining yo'naltirilgan yondashuv doirasida dolzarb bo'lgan ulkan lingvistik va madaniy salohiyatga egaligi ochiqqlangan.

Turli omillar bilan belgilanadigan turli xil tarkibiy qismlarni o'z ichiga olganligi sababli: ijtimoiy-tarixiy (kundalik hayot, an'analar, urf-odatlar, tarixiy voqealar); madaniy va etnografik (afsonalar, folklor, marosimlar, e'tiqodlar); estetik va adabiy (adabiyot asarlari va san'atning boshqa turlari), bu murakkab, ko'p qirrali milliy tushunchadir.

Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, dunyoning turli madaniyatlarida mavjud.

Ushbu zamonaviy rus madaniyatidagi ahamiyatini tushunish uchun uning shakllanishi uchun tarixiy va madaniy shartlarni hisobga olish kerak. Shunday qilib, qayin tasviri xalq an'analari va bayramlarida muhim o'rin tutadi. Turli etnografik manbalarga ko'ra, barcha xalqlar uchun timsollar hurmatga sazovor bo'lgan.

Milliy guruh talabalariga rus tilini o'rgatish mazmuniga madaniy kiritish muhim ma'lumotni jalb qilishni talab qiladi. Milliy guruh talabalariga madaniyatidagi tasvirining o'xshashi - madaniyatida muhim ahamiyati tufayli bambuk tasviridir.

Ko'plab olimlarning, kuzatishlariga ko'ra, milliy tilda ko'plab iboralar va frazeologik birliklar zamonaviy folklorida she'riyatning maxsus turi xalqining yengilmasligidan dalolat beradi.

Madaniy konstantalarining lingvokulturologik xususiyatlarini taqqoslash ularning mazmunidagi muayyan o'xshashlik va farqlarni ajratib ko'rsatish imkonini berdi. Shunday qilib, madaniy mazmunining milliy-o'ziga xos jihati, jumladan, etnografik, maishiy va obrazli-badiiy sohalar lingvokulturologik salohiyatning muhim tarkibiy qismi bo'lib, madaniy, lingvistik va matn materialini tanlashning eng muhim mezoniga aylanishi kerak. Milliy guruh talabalariga rus tilini chet tili sifatida o'qitish mazmuniga kiritish maqsadida talabalar.

"Bilimlar majmuasi bo'lgan lingvokulturologik kompetentsiyani shakllantirish vazifalari doirasida tilda ifodalangan madaniy qadriyatlar tizimini o'zlashtirish va ushbu tilda ona tilida so'zlashuvchilarning kommunikativ xatti-harakatlarini tartibga solish jarayonida orttirilgan ko'nikma va shaxsiy fazilatlar, doimiyning lingvokulturologik salohiyati alohida ahamiyatga ega bo'ladi va bunda e'tiborga olinishi kerak. rus tilini ilg'or bosqichda o'qitishda uning to'liqligidir.

Biroq, badiiy, she'riy qiyofa rus madaniyatida alohida ahamiyatga egadir. Rus folklor va badiiy adabiyotida tasviri juda she'riy va rus xalq ertaklari, belgilari, maqollari, topishmoqlari, shuningdek, iboralar, maqollar va san'at asarlarida muhim o'rin tutadi.

Shunday qilib, madaniy konstantasi mazmunining milliy-o'ziga xos jihati, shu jumladan etnografik, maishiy va majoziy-badiiy sohalar, uning lingvistik va madaniy salohiyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, madaniyatni tanlashning eng muhim mezoniga aylanishi kerak, lingvistik va matnli materialni ta'lim mazmuniga kiritish maqsadida talabalarining salohiyatini oshirishdir.

"Tilda ifodalangan madaniy qadriyatlar tizimini o'zlashtirish va ushbu ona tilida so'zlashuvchilarning kommunikativ xatti-harakatlarini tartibga solish jarayonida olingan bilim, ko'nikma va shaxsiy fazilatlar majmuini ifodalovchi lingvokulturologik kompetentsiyani shakllantirish vazifalari doirasida. Lingvokulturologik salohiyati alohida ahamiyatga ega bo'lib, rus tilini ilg'or bosqichda o'qitishda to'liq hisobga olinishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 2022 yildagi 34-son <https://lex.uz/uz>
2. Mamedova N.Z. Rus tili darslarining agrar universitetida o'qitishning xususiyatlari // Хоразм Маъмун Академияси Ахборотномаси 3-2021
3. M. J. Ashirmatova Terminology at the Agrarian University in Russian// International scientific journal Theoretical and practical science //Philadelphia, USA -2021-№ 1.-P. 201-203
4. Ashirmatova M. Methodology formation and system of communication ability of university students in the classes of the Russian language // Мировая наука.-2021.- №10(55) (10.2021).
5. Khakimova M. F., Mirzaeva M. N., Bazarova U. M., Musakhanova G. M. Opportunities of innovation technologies in higher education. International Journal on Integrated Education. 3, 12 (Dec.2020), 282-285. DOI:<https://doi.org/10.31149/ijie.v3i12.1002>.

THE IMPORTANCE OF VOCABULARY IN LANGUAGE LEARNING AND HOW TO BE TAUGHT

*R.Narbekova, teacher, Jizzakh State Pedagogical University, Jizzakh**F.Narbekov, teacher, Jizzakh Branch of National University of Uzbekistan, Jizzakh*

Annotatsiya. *So'z boyligini oshirish til o'rganish jarayonining muhim qismidir. Bugungi kunda so'z boyligini oshirishning bir qator innovatsion usullari mavjud. Ushbu maqolada so'z boyligini oshirish yo'llari va uning ahamiyati muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *lug'at, tirishqoqlik, o'yin, til, usul, kommunikatsiya.*

Аннотация. *Увеличение словарного запаса является важной частью процесса изучения языка. На сегодняшний день существует ряд инновационных способов увеличения словарного запаса. В этой статье рассматриваются способы увеличения словарного запаса и его значение.*

Ключевые слова: *лексика, активность, игра, язык, метод, коммуникация.*

Abstract. *Increasing vocabulary is an important part of the language learning process. Today there are a number of innovative ways to increase vocabulary. This article discusses ways to increase vocabulary and importance of it.*

Keywords: *vocabulary, activity, game, language, method, communication*

Introduction. When teaching the formal side of the language - its grammar, phonetics and word formation, it is important to keep in mind that the form of a word is not only its outer shell in relation to it. But it does affect its content. So, if we take a sentence and begin to change, for example, the form of a verb, then we can make a real action possible, desirable, etc., and, by making a word that carries a phrasal stress unstressed, completely change the purpose and meaning of the statement. Thus, the form of a word constitutes unity with its meaning, influences it, and therefore the study of form is of such great importance in language.

Materials and methods. However, the learner can realize the importance of the word form only if he feels and understands this connection. This raises the important problem of the correlation of vocabulary, grammar and phonetics in teaching a language.

Until recently, grammar and phonetics were often studied in parallel with vocabulary and independently of it. One of the important progressive principles of modern methodology is the organic connection of vocabulary with grammar and phonetics. Just as it is impossible to learn vocabulary without simultaneously studying the grammatical form of a word and its pronunciation, so it is also impossible to study grammar and phonetics in general, without taking into account those specific words to which the studied rules of grammar and phonetics should apply.

Finally, no matter how important the grammatical forms of a word are, knowing a large number of words to express different thoughts will be more important than knowing the same number of grammatical forms and constructions; for example, knowing 50 words and 5 grammatical constructions, you can build more sentences than if you know 5 words and 50 constructions. At the same time, it is necessary to note the specific difficulties in the study of lexical material. The system of vocabulary is not sufficiently identified in linguistics, in contrast to grammar and phonetics. Therefore, lexical material is a kind of collection of single facts, a collection of units that do not have a system.

Results and discussion. In addition, the word itself is a very complex and diverse phenomenon. Each word has a certain amount of meanings, form and usage. The word form is understood as the phonetic and orthographic side of the word, its structure and grammatical forms. The pronunciation and spelling of foreign language words are new for students and therefore cause significant difficulties. The volume of the meaning of words in comparison with the native language, the polysemy of words, the nature of the compatibility of some words with others, the use of the word associated with the volume of meaning and determined by the specific situation of the utterance causes difficulties.

In addition to the general features of vocabulary as the material of the language, there are particular features of the vocabulary of the language being studied. A characteristic feature of English vocabulary is polysemy and homonymy. Therefore, it is obvious that the methodology of teaching vocabulary should take into account the specifics of a particular language.

Among the range of issues that make up the content of the methodology of teaching foreign languages, the problem of lexical selection belongs to one of the leading places. A correctly compiled educational dictionary is a necessary tool for a teacher, as it focuses him on a strictly limited range of vocabulary to be learned. The essence of lexical selection lies in the fact that from the multitude of words and phraseological phrases of a foreign language, only those are selected whose assimilation is primarily necessary to achieve the set learning goals. explained by some features of speech communication, where two interrelated, but different in nature, sides of speech activity are manifested: understanding someone else's speech and expressing one's own thoughts.

The implementation of these aspects is carried out using lexical material of different volume and composition and depends on the educational and cultural level of a person, his profession and range of interests, which determine the content and form of everyday speech practice. There are certain principles for selecting a lexical minimum: thematic selection, frequency, prediction of errors by language interference, semantic selection, the principle of compatibility, the principle of stylistic unlimitedness, and some others. Thematic selection is understood as the selection of a rather limited number of special words and expressions, without which communication on a particular topic is impossible. Frequency is determined using a number of educational dictionaries, textbooks and reference books.

Forecasting errors based on language interference helps to select the lexical minimum necessary for the correct and idiomatic expression of the trainee's thoughts. When transmitting his thoughts, he tries to be guided by the volume and systems of meanings of words and phrases of his native language in foreign language speech activity. Therefore, they are trying to determine what the most used and valuable lexical units for communication can be conveyed in English by the most communicatively valuable lexical units of the Russian language, diverging in their semantic structure or in structural and speech models with the corresponding words, expressions and constructions of the English language.

During semantic selection, the chosen words should express the most important concepts corresponding to the studied topic of oral and written speech. According to the principle of compatibility, the value of vocabulary is determined depending on its ability to be combined with other words. The higher the word compatibility, the more communicatively valuable it is. The principle of compatibility should also be understood in the sense that the words to be studied should be distributed in the order in which they can best be combined with each other. For example, with the verb "read" adverbs such as "loudly", "out loud", "slowly", "fast", etc. were included. And, on the contrary, such words were not included that cannot be combined with this verb at this stage

The principle of stylistic unlimitedness, that is, the principle of belonging of a word to a neutral, literary, colloquial, bookish-written language, increases the percentage of thematic vocabulary with an increase in the course: the younger the course, the more neutral in style the vocabulary.

The practical component of teaching vocabulary is the formation of the ability to communicate in a foreign language through oral and written speech, providing the basic cognitive and communicative needs of students at each stage of education and the possibility of familiarization with the cultural values of the peoples - speakers of the languages being studied.

It is important to define what we mean by second language vocabulary. When we talk about vocabulary, we usually mean words, but what is a word? Most people think of words as single units, such as *cat*, *dozen*, or *reluctant*. However, these single words are merely one part of the vocabulary load that our students face. In fact, a "word" can be one of five types, namely (1) a single word, (2) a set phrase, (3) a variable phrase, (4) a phrasal verb, or (5) an idiom.

Activity 1: Keeping a running list of words

Students remember a certain percentage of what they see and a certain amount of what they hear, but they will remember even more of what they see and hear. Therefore, you should make a list

of vocabulary as you are teaching. Point out the words to focus learners' attention on the words. In addition to providing focus and multiple retrievals, writing a list also shows the students an example of keeping a vocabulary notebook, which is one of many good vocabulary learning strategies. It is important for ELLs to see a model of what their notebooks could look like (Folse 2014).

Keeping a vocabulary list on the board is a good first step, but students are bombarded by all sorts of information all day long. Your job is to make these words memorable, and one way to do this is by doing something unique with the words as you teach them. These unique actions could include drawing the word, making a story about it, or even spelling it backwards. More common actions could include pronouncing the word, noting its antonym, or asking if anyone knows the word already. Let us look at teaching options when noting the two following words on our vocabulary list: *valley* and the *bottom line* [1].

When teaching the word *valley*, you could ask students what the shape of a valley is. They will indicate that a valley is shaped like the letter V. Thus, you might write the word with an extra big initial letter to indicate this relationship: Valley [2].

The idiom the *bottom line* is a good word to illustrate. Have students draw several lines, one on top of the other. The lowest line should be bigger or thicker than the other lines to indicate that it is more important than the other lines. Have your students draw an arrow to the lowest one and then label it "the bottom line." Thus, learners have illustrated that the bottom line means the most important point or factor in a discussion.

A very simple yet effective practice activity uses vocabulary cards that contain one question each. The teacher puts students in pairs or small groups, and their task is to discuss and solve the vocabulary question presented on the card. These teacher-generated cards can feature a variety of exercises, as seen in the following examples for the word *valley*:

Activity 2. Multiple Choice Exercise

The area between two mountains is called a__.

- A. voucher
- B. valley
- C. wound
- D. wave

[Answer: B.]

Activity 3: Ranking vocabulary items [3]

In a ranking activity, you present the class with a list of six to eight items that they must rank according to some factor. For example, you could present cities that students must rank according to population, or historical events that students must rank according to importance. Choose a list of items that represent a theme that is meaningful to your students. Embed key target vocabulary in the activity, and put these target words in bold or underline them.

The following ranking activity practices quantity words in English, particularly different kinds of containers. First, have students write their own rankings by themselves. Then have students work in groups of three or four to discuss their rankings and then reach a group consensus on one ranking list for their group.

Ranking Activity

Directions: The following six items were bought at (fill in the name of a local store that all of your students know) yesterday. Use your knowledge of prices to rank these from the cheapest (1) to the most expensive (6).

- a **bag** of chips
- a **can** of tuna
- a **box** of cereal
- a **bunch** of bananas
- a **carton** of eggs
- a **pack** of gum

If you do this as a speaking activity, remember that there are actually two types of language needed for this activity (Folse 2006b). The language that is in the task is not usually the same language

that learners need for the subsequent speaking task. Most teachers are good at identifying the language in the task. Here this includes container words such as *bag* or *box* and food names such as *cereal* or *eggs* [4]. However, teachers should also consider the language that students need for the speaking task. Students will need such language as “What did you rank number 1?” or “No, I think that a box of cereal is more expensive than a carton of eggs.”

Conclusion. In general, the role and place of the lexical aspect in the process of teaching a foreign language can be defined as the most important in the formation of students' ability to participate in direct and indirect dialogue of cultures, and use a foreign language to deepen their knowledge in various fields of science, technology and social life.

REFERENCES:

1. Atkinson, R. 2015. Mnemotechnics in second- language learning. *American Psychologist* 30 (8):821–28.
2. Brown, C. 2013. Factors affecting the acquisition of vocabulary: Frequency and saliency of words. In *Second language reading and vocabulary learning*, ed. T. Huckin, M. Haynes, and J. Coady, 263–86. Norwood, NJ: Ablex.
3. Mackey, W. 2015. *Language teaching analysis*. London: Longman.
4. Sanaoui, R. 2015. Adult learners' approaches to learning vocabulary in second languages. *Modern Language Journal* 79 (1): 15–28.

UO’K 37.02

EFFECT OF INFORMATION TECHNOLOGY IN TEACHING TOURISM TERMS

X.V.Nishanova, teacher, Uzbek State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. *Til o'rganishda eng muhim narsalardan biri lug'at va atamalardir. Ilgari talabalar so'z va atamalarni o'rganayotganda odatda o'qish matni, darslik yoki rasmlarni taqdim etishardi. Biroq, axborot texnologiyalari (IT) rivojlanishi sababli, o'qitish va o'quv faoliyati, ayniqsa, turizm bilan bog'liq yangi so'zlar va atamalar bilan ishlashda yanada xilma-xil bo'lib bormoqda.*

Kalit so'zlar: *o'qitish, turizm atamaları, axborot texnologiyalari, ta'lim.*

Аннотация. *Одной из самых важных вещей в изучении языка является словарный запас и термины. В прошлом учащиеся обычно читали текст, учебники или картинки, когда изучали слова и термины. Однако с развитием информационных технологий (ИТ) преподавание и учебная деятельность становятся более разнообразными, особенно при работе с новыми словами и терминами, связанными с туризмом.*

Ключевые слова: *обучение, термины туризма, информационные технологии, образование.*

Abstract. *One of the most important things in learning a language is vocabulary and terms. In the past, students usually presented with reading text, text books or pictures when they studied words and terms. However, since the development of information technology (IT), teaching and studying activities become more varied, especially when dealing with new words had terms related to the tourism.*

Key words: *teaching, tourism terms, information technology, education.*

Teachers sometimes are facing problems when dealing with teaching tourism terms. Part of the problem is when it concerns about what tourism terms should be teach and for what level. Since there is no such consensus about it before. Although the syllabus include word list with tourism terms, but the list for one beginner syllabus must be different with other beginner syllabus at the different institution. Teacher sometimes does not know how to select the tourism terms to teach and how to teach them, especially for beginner level. A general principle in the past has been stated that it is easier to teach more concrete words for lower levels and gradually become more abstract. Will be easier to explain because the things which the word represent are there in front of the students. However, when it's dealing with word such as 'kind' and 'honest' are not physically represented in the classroom and are too difficult to explain.

Another problem of teaching tourism terms is that words frequently have more than one meaning. For example the word '*Activity/activities*' can be refers to '*In tourism statistics, the term activities represent the actions and behaviors of people in preparation for and during a trip in their*

capacity as consumers' in one dictionary or *'The principal activity of a producer unit is the activity whose value added exceeds that of any other activity carried out within the same unit' in another learner's* dictionary. But the same dictionary then goes on to list eight more meanings of 'activity' + preposition makes phrasal verbs. So we will have to say that the tourism term 'activity' sometimes the kind of thing you do, but it can also mean a number of other things.

As a media of education, IT can provide many solutions for teachers. However, many teachers also realized that there is only small chance to make students learn all the necessary, at best, they will learn them by heart mechanically, parrot them back at us and write some test and then probably forget the new tourism terms. To activate the new vocabulary and to use the new terms in the context, the teachers need some new techniques which will be able to interact and satisfy the students who live in the era of IT now. That's way the meaning of IT tools become more important. It's a valuable tool to improve teaching and learning terms especially tourism terms, not only for students but also for teachers. For teachers, IT is a professional resource to explore many methods of teaching terms or tourism terms and for students, IT provides opportunities to develop their vocabulary by doing many activities. The integration of IT in teaching and learning is considered as a medium in which a variety of approaches and pedagogical philosophies maybe implemented. However, IT as a teaching aid is more complicated in that. It demands more specific skills from the teachers. That means, the teacher also plays an important role.

Teaching tourism terms also means not only just presenting new terms but also other issues, too. For example, students see a lot of tourism terms in the course of a week. Some of them are used straight away, other are not.

According to Hulstijn, there are two approaches to learn tourism terms. They are implicit learning paradigm and explicit learning paradigm. In implicit learning paradigm, tourism terms can be develop in normal way by repeated experience in many different kinds of language contexts with reading as the main source of input. It can also be means as the process of acquiring tourism terms and grammar through meaning focused communicative activities such as reading and listening. While in explicit learning paradigm, contexts is the main source for acquiring tourism terms, besides learners also need extra help to build up enough terms and develop the strategies to manage with the vast reading context.

When presenting a new word, students should be given an interesting material to attract attention. Unlike books and dictionaries which have fixed presentation, computer can combine visual with listening materials, texts with graphics and pictures even movies. For the lower level learners, these learning activities are interesting and challenging. Instead of reading and memorizing, students can directly involve into the activity. Through watching videos, students are introduced with many new vocabularies in a fun way. Those vocabularies are presented directly in the real context with the real images. So students will be easily remembering it.

IT also increases variety and creativity in presenting new tourism terms. With IT, teachers can use different materials for each lesson. Unlike teaching with text books where all classes presenting a certain topic are the same. Teachers can also create activities based on their needs. Feedback is very important when carrying out an activity. Through feedback, teachers can review and revised all activities they have done. Computers also can provide a fast feedback to students' answer through error correction. It is not only spots mistake but also corrects it, sometimes even giving the appropriate advice.

Computer programs can be adapted by teachers to suit their students' need and level of language knowledge. With the using of hypermedia, the methodology of learning language has developed to a new way. Hypermedia can provide the language teacher and language learner with multimedia resources, such as animation, sounds, movie, games, video, etc. Hypermedia offers an environment which combines listening with seeing.

The internet also offers a wide variety of references materials like online dictionaries, e-encyclopedia and search mechanisms very helpful for developing students' individual work. They can find the missing information, the meaning of new tourism terms, synonyms or antonyms.

Students really like working with IT and especially using IT an instrument help to increase in the development of their language skills. Students like to use and attracts IT not only because it is challenging but also because it is a part of their everyday lives. Yet, due to the students' immediate, natural and often minor acquisition of IT skills, that are needed in order to manage hardware and software so that various tasks are completed and problems are solved. Chapelle believes that by integrating basic IT skills in the EFL classroom, we are developing language skills and equipping learners with technology skills.

IT is known to be the best source to any conventional classroom, especially when used properly and could be an asset to the foreign language to increase the tourism terms use in the classroom.

REFERENCES:

1. AlKahtani, S. (1999). Teaching ESL Reading Using Computers. The Internet TESL Journal, V (11).
2. Chapelle, C. (2001). Computer Applications in Second Language Acquisition: Foundations for Teaching, Testing and Research (Vol.XVII). Cambridge: Cambridge University Press.

UDC 378.1

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MODERN EDUCATION

R.E.Qurbonova, teacher, Millat Umid international university, Tashkent

Z.H.Kasimova, teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Аннотация. Мақолада сунъий интеллектнинг замонавий таълимдаги ўрни ҳақида муҳокама қилинади. Ушбу тадқиқотда асосий эътибор сунъий интеллектнинг қўлланилиши: таълим тизимлари, ижтимоий роботлар ва ақлли ўрганиш ва уларнинг таълимга таъсирига қаратилган. Шунингдек, у ақлли таълим тизими талаб қиладиган баъзи кириш маълумотларини таҳлил қиладди. Унда АКТ дизайнини таъкил этувчи тўрт босқич ҳам таҳлил қилинади.

Калим сўзлар: таълим соҳаси, сунъий интеллект, мукамал машиналар, компьютерлар, фикрлаш, режалаштириш, когнитив вазифалар, ўрганиш.

Аннотация. В статье рассматривается роль искусственного интеллекта в современном образовании. Это исследование посвящено приложениям искусственного интеллекта: обучающим системам, социальным роботам и умному обучению, и их влиянию на образование. А также анализируется некоторые входные данные которые требует интеллектуальная система обучения. Четыре этапов которые состоит дизайн ITS так же анализируется в нем.

Ключевые слова: сектор образования, искусственный интеллект, совершенные машины, вычислительные машины, рассуждения, планирование, когнитивные задачи, обучение.

Abstract. The article discusses the role of artificial intelligence in modern education. This study focuses on the applications of artificial intelligence: learning systems, social robots and smart learning, and their impact on education. There is also analyzed some of the input data that an intelligent learning system requires. The four stages that make up the design of the ITS are also analyzed here.

Key words: education sector, artificial intelligence, perfect machines, computers, reasoning, planning, cognitive tasks, learning.

Education is one of the most essential sectors of society. It far related with all different sectors and has a good-sized effect on them. Due to this significance, training is important for all walks of existence past all barriers. As an instance, the assignment faced via the schooling zone throughout COVID-19 is obvious and appealing to many researchers. However, social issues are not limited to such pandemics, as a number of them are continually present; get right of entry to education, trouble attending real training, and economic problems are some of them. There are and will be many answers to troubles; but this look at focuses on the solution that comes from era in the form of artificial intelligence.

This study specializes in the packages of synthetic intelligence: coaching structures, social robots and smart getting to know and their effect on training. It pursuits to reply the following questions:

1. What is the role of synthetic intelligence in schooling?
2. Does artificial intelligence offer a method to the difficulties related to training?
3. Does schooling advantage from synthetic intelligence?

A device that observes its surroundings and makes selections in such a way as to maximize the likelihood of accomplishing an aim is known as an artificial agent. With the passage of time and improvement within the discipline of synthetic intelligence, obligations that require intelligence are regularly excluded from artificial intelligence, but they may be given the call of the artificial intelligence effect due to the fact the obligations they carry out have grown to be their ordinary work, and that they have end up a routine era. Advanced machines capable of information human speech are being efficiently implemented in the shape of artificial intelligence [2].

The essential intention of synthetic intelligence studies includes information illustration, reasoning, planning, learning and processing, and the potential to apply items [1]. To reap the desires of artificial intelligence, many types of processes are practiced, along with statistical modeling and computational intelligence. Artificial intelligence now not handiest influences the sector of pc science, however also attracts the fields of arithmetic, engineering, linguistics and many others [1].

It's far clean that artificial intelligence is a swiftly growing discipline, spanning the empty limitations of interdisciplinary topics from mathematics to engineering and from laptop technological know-how to philosophy and linguistics. Due to its interdisciplinary nature, there is little agreement among AI professionals on its typical definition and knowledge. As the study expands, it will have several packages in numerous fields. It promotes powerful selection making, games, and many others. Moreover, is expanding its utility inside the subject of schooling and education. In terms of equipment and services related to synthetic intelligence, its presence in higher training has been stated. Curiously, many educators nonetheless do no longer understand about its importance, scope and what it includes [2].

Thinking about the aforementioned problem springing up from the lack of understanding of instructors approximately the usage of artificial intelligence in training, this have a look at targets to further explore the applications of artificial intelligence in training, their scope in schooling and schooling. Getting to know gadget an intelligent machine that interacts with statistics and gives a take a look at on a scholar's knowledge is called an smart gaining knowledge of system. That is one of the difficult approaches of imparting facts to college students. Like a teacher, he teaches every student consistent with his level of expertise and priorities. ITS can educate students in the following approaches. First, he teaches and provides concept, etc. IT then asks inquiries to the scholars. It has the potential to understand the responses given by way of students and decide their expertise, which influences what ought to be offered and asked of the student. The scholar can also ask questions, and the device is capable of solution or clear up problems in a particular area of expertise [1].

Researchers are showing interest in growing green wise learning systems, which can train a spread of topics, consisting of equation solving, physics, arithmetic, and grammar. The smart learning system requires the following inputs:

1. Understanding and knowledge of the route being taught, gaining knowledge of strategies, misconceptions and possible errors.
2. Experience won by using the machine due to interplay with students. It consists of student mistakes, scholar gaining knowledge of efforts, and their standard data.
3. Preferences or priorities for each subject matter required for student fulfillment ranges and value of use.
4. Remark of scholar interaction and check outcomes. The outcomes of the IEE are the statistics/fabric presented, the solutions to the questions requested, the specified check, and reviews to parents and teachers.

The layout of the ITS includes four steps: desires evaluation, cognitive undertaking evaluation, train implementation, and evaluation [2]. The first degree includes student evaluation, session with a

professional or teacher, and development of the pupil, expert, and location of expertise. Gaining knowledge of objectives, results, curriculum structure, and undertaking definition are the issues to be considered right here. Keeping in mind the viable conduct of students when performing a venture or interacting with the system, the entirety need to be nicely planned.

At the second one stage, the evaluation of cognitive duties includes machine programming in an effort to expand an accurate computational model according with the necessities. Professional interviews suppose-aloud studies, and statement of getting to know behavior and getting to know are the main techniques for growing a domain version. The preliminary implementation of the tutor occurs in the third section of ITS design and consists of the development of surroundings, which could aid the learning system in a true way. The final step is the assessment techniques, together with experiential checking out, formative evaluation, parametric research, and very last evaluation [1].

Smart learning is associated with the development of clever devices based totally on smart technologies. Technology is attached not best to different areas of existence, understanding ever knowledge additionally to education, and it may be used inside the instructional environment to help students in the learning process. It is far called "technological education". Era improves the manner of studying through numerous method and tools for getting to know content material extraction, verbal exchange, evaluation and expression in the gaining knowledge of process using era. This direction of solving instructional issues of students attracts many researchers [2].

Researchers from unique professions define smart studying in exceptional approaches. A few consider it context-touchy, widely widespread. Other examine considers it to be extra focused on content material and learners than on its generation, despite the fact that the technology infrastructure is superior and intelligent. He believes that the position of technology in assisting the studying method is inevitable, however the awareness need to be on content material and newcomers, now not clever devices. Clever mastering combines the advantages of ubiquitous learning and social mastering. It is far a service-oriented and student-centered academic paradigm this is each era- and pupil-focused. Its intention is to "enhance the first-class of mastering and pupil outcomes in the course of the instructional procedure. It specializes in contextual, personalized and obvious studying able to fostering the improvement of students' intelligence and fostering their ability to solve issues in real-existence settings; students are provided with a customized training where they could study flexibly, everywhere and each time and work collaboratively" [1].

It is far believed that teaching and mastering techniques can be modified with the use of smart era. It will additionally affect techniques associated with training and training. As smart mastering integrates, clever era with education and gaining knowledge of, new pedagogies will be required to make sure that students and teachers discover ways to combine era with their goals. Many researchers, as already noted, have studied SL from specific angles; however it ought to now not accept a clear definition. It is nonetheless being formed, in addition to its boundaries both technologically and in phrases of content [2]. Functions of clever gaining knowledge of are described as prompted, self-directed, adaptive, technologically embedded, and resource-oriented. Similarly, every other study examines its functions as formal and informal, customized and situational, social and collaborative studying with a focus on content and application.

It may be summarized that clever studying is viable through using clever technology and the artificial intelligence embedded in them. Extra intelligent era will offer greater functions and functionality. This could enhance student getting to know effects. With the aid of that, specialize in contextual and personalized learning, clever mastering will decorate students' intelligence and hassle-fixing capabilities in an actual-world environment. Students will learn without regulations on time and place, in a greater collaborative manner.

REFERENCES:

1. Alekseeva E.A. Is an artificial teacher possible? // *Technologos*. 2020. No. 4. P. 40–55.
2. Vodyakha Y.E., Krylova S.G. Availability of Internet resources as a determinant of changes in the functioning of memory processes in students // *Trends in the development of science and education*. 2019. No. 51. Part 2. P. 23–28.

THE IMPORTANCE OF CULTURAL AWARENESS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

K.S.Razoqova, Master student, Bukhara State University, Bukhara

Z.I. Rasulov, DSc, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. O'qish, tinglash, yozish va gapirish to'rtta til o'rganish qobiliyatidir, bu talabalar sinfda ham, sinfdan tashqarida ham mashq qiladilar. O'quvchilarning sinfdagi o'zaro munosabatlari ularning umumiy qadriyatlari va kelib chiqishi bilan chegaralangan bo'lsa-da, ular sinfdan chiqqandan keyin ijtimoiy va madaniy jihatlar bilan shugullanishlari kerak bo'ladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi EFL sinflarida madaniy xabardorlik bo'yicha sifatli va miqdoriy tadqiqotlarni tizimli ravishda tekshirishdan iborat. Natijada, tadqiqot loyihasida meta-sintez usuli qo'llaniladi. Ushbu meta-tahlil maqsadiga erishish uchun to'rtta aniq mezon qo'llanilgandan so'ng, EFL sinflarida madaniy va madaniyatlararo xabardorlik bo'yicha 50 ta tadqiqot kiritildi. Madaniy va madaniyatlararo xabardorlik haqidagi tadqiqotlarni tahlil qilish asosida ikkita asosiy mavzu mavjud: sotib olish va asoslar. Madaniy ongning asoslarini tashkil etuvchi to'rtta kod dars komponentlari, o'zaro ta'sir, dinamik va shaxsiy aloqa deb ataladi. Bundan tashqari, so'zlashuv kompetentsiyasi, kognitiv kompetentsiya, madaniy kompetentsiya va global ishtirok etish madaniy ongni egallashning to'rtta kodidir.

Kalit so'zlar: Madaniyatlararo xabardorlik, ingliz tili chet tili sifatida, ko'p madaniyatli ta'lim, sifatli tadqiqot

Аннотация. Чтение, аудирование, письмо и разговорная речь — это четыре навыка изучения языка, которые учащиеся практикуют как в классе, так и за его пределами. Хотя взаимодействие учащихся в классе ограничивается их общими ценностями и опытом, они должны иметь возможность участвовать в социальных и культурных аспектах после того, как покинут класс. Целью данного исследования является систематическое изучение качественных и количественных исследований культурной осведомленности в классах EFL. В результате в дизайне исследования используется метод метасинтеза. Для достижения цели этого метаанализа было включено 50 исследований культурной и межкультурной осведомленности в классах EFL после применения четырех конкретных критериев. На основе анализа исследований культурной и межкультурной осведомленности можно выделить две основные темы: приобретения и основы. Четыре кода, составляющие основу культурного сознания, называются компонентами урока, взаимодействием, динамикой и личной связью. Кроме того, разговорная компетентность, когнитивная компетентность, культурная компетентность и глобальная вовлеченность - это четыре кода приобретения культурной осведомленности.

Ключевые слова: межкультурное сознание, английский язык как иностранный, поликультурное образование, качественные исследования.

Abstract. Reading, listening, writing, and speaking are the four language learning skills that students practice both inside and outside of the classroom. Although students' interactions in the classroom are limited to their shared values and backgrounds, they will need to be able to engage in social and cultural aspects once they leave the classroom. The purpose of this study is to systematically examine qualitative and quantitative research on cultural awareness in EFL classrooms. As a result, the meta-synthesis method is utilized in the research design. To achieve the goal of this meta-analysis, 50 studies on cultural and intercultural awareness in EFL classrooms were included after four specific criteria were applied. Based on the analysis of the studies about cultural and intercultural awareness, there are two main themes: acquisitions and foundations. The four codes that make up the foundations of cultural awareness are called lesson components, interaction, dynamic, and personal connection. Additionally, conversational competency, cognitive competency, cultural competency, and global involvement are the four codes of cultural awareness acquisition.

Keywords: Intercultural awareness, English as a foreign language, multicultural education, qualitative research

Introduction. According to the National Education Association (2010), collaboration, communication, creativity, and critical thinking are referred to as the "four C's" that are crucial in teaching classrooms of the 21st century. Students need to learn these essential Cs in order to be ready for the constant evolution of knowledge. By getting to know other people, accepting and respecting their culture, and growing in awareness, these can be accomplished. When you learn English as a second or foreign language (ESL) or EFL, you get to know the culture of another community or country. Foreign language learners train themselves to be proficient in the settings of their target language, whereas learners of a second language typically do so within the context of their target language. Cultural awareness must be incorporated into teacher education, according to studies (Atay, 2005; Byram, 2012; According to Hişmanolu (2013), curriculum and coursebook designs must be carried out in this manner (Beresova, 2015; 2008 McConachy; 1999, Lo Bianco, Crozet, and Liddicoat; Pulverness and Tomlinson, 2013), and understudies ought to be in a cognizant course of development in their objective language (Agudelo, 2007; 1992 Prodromou; Dasli, 2011; 2005, Ware and Kramsch).

Literature Review. Four language abilities are the fundamental basics of a language homeroom and we likewise develop a solid correspondence with them outside the homeroom. In order to engage in cultural interaction, students need to be able to move beyond familiar elements such as peers' backgrounds and values and possess pragmatic skills. According to Kramsch (1993), culture is considered the fifth skill of the language class because it reminds itself through interactions that can be troubling for even a proficient language speaker.

Therefore, students might benefit from formal cultural education in the language classroom. According to Byram (1986), culture instruction teaches students about the way of life in the countries where the target language is spoken. Learning the culture of the target language helps students feel more at ease when they enter the world of the target language.

The European Framework's Emphasis on Cultural Awareness

The concept that language education must integrate cultures has become ingrained in numerous curriculums, plans, and materials. "The adjective "intercultural" has been applied to competences, speakers, learning, pedagogy, and stances," according to Kramsch (2011). p.308). She likewise shows that the point of intercultural correspondence is to facilitate the association in the European Association and nations support each other inside Europe. Teaching languages in an intercultural context has helped a lot of students become culturally aware; They have not been forgotten about their identities. That is one of the language learning and instructing viewpoints that the Board of Europe remembered for the Normal European System of Reference for Dialects (CEFR) in 2001. CEFR states that it "describes in a comprehensive way what language learners have to learn to do in order to use a language for communication and what knowledge and skills they have to develop so as to be able to be able to act effectively". In accordance with CEFR, a student in a cultural setting is culturally aware and able to develop cooperative skills. Allowing students to use all of their linguistic resources when necessary and encouraging them to recognize similarities, regularities, and differences between languages and cultures are all part of treating learners as multilingual, multicultural beings. (2018), Council of Europe, p. 27). Students have social and social abilities that assist them with accommodating through social differentiations inside their own local area or across different districts.

Studies on Cultural Awareness

One of the current issues in teaching foreign languages or second languages is how students' cultural awareness affects language instruction. The planning and design of materials are among the topics of culture-related discussions in addition to personal concerns. According to Beresova (2015), authentic materials help English language learners gain a better understanding of other cultures. Through the principles of the CEFR, authentic materials connect learners to the cultures of the language being studied or even to those of other countries. According to Breresova (2015), educators may also be able to actively participate in the material arrangement and monitor their students by using such materials in the classroom. According to Agudelo (2007), activities for communicative language instruction facilitate dialogue and enhance intercultural communication. Taking part in

intercultural correspondence comprising of public and worldwide qualities is an incredible method for creating mindfulness. In his study, prospective language teachers observed group classes, conducted interviews, and developed culturally integrated lesson plans. According to Agudelo (2007), incorporating intercultural values into lesson materials helps students understand both their own and other cultures.

Methodology. The following databases are used in electronic searches: EBSCO, Eric, Sagepub, Scopus, Proquest, Google Researcher, Taylor and Francis, and Jstor. During the search, the terms "awareness & ELT," "(inter)cultural awareness & ELT & EFL & implementation & application," and "(inter)cultural awareness & ELT & EFL" were used. For each combination, the terms "cultural awareness" and "intercultural awareness" were used so as not to miss any related studies that could be included in this review.

In addition, four criteria have been identified for selecting the studies. In light of these standards,

Criteria 1: Since the Common European Framework (CEFR), which includes cultural awareness issues, was published in 2002, studies that were related to cultural and intercultural awareness and were published after that date,

Criteria 2: Concentrates on that are distributed in peer-checked on diaries,

Criteria 3: Studies that were written in Turkish or English,

Criteria 4: This study includes studies on cultural and multicultural awareness issues in EFL classrooms.

Results. The goal of this study is to create a guide for EFL/ESL teachers on how to improve classroom practices that foster cultural awareness. This meta-synthesis includes 50 studies that included cultural and intercultural awareness in EFL classrooms in order to achieve this goal by applying the specified criteria in the preceding section. Themes and general information about the studies included in this meta-synthesis are presented in a methodical manner in this section.

Conclusion and Discussion. The purpose of this study is to examine studies on cultural and intercultural awareness in order to assist EFL/ESL teachers in developing cultural and intercultural awareness in their classrooms more effectively. In order to accomplish this goal, fifty studies have been examined. The studies that are included in this meta-analysis were subjected to a set of guidelines. Additionally, the concept of "acquisitions of cultural awareness" was used to code the conversational competency, cognitive competency, cultural competency, and global involvement components.

Cultural awareness is an essential component of language acquisition. Ware and Kramsch (2005) combine cultural and language awareness. According to the findings of the studies that were presented, cultural awareness paves the way for cultural integration and a deeper comprehension of one another. Learning another dialect while learning its way of life may not be a simple cycle for language students. The CEFR has implications regarding the significance of language learning curriculum for cultural awareness development, including broadening perspectives on language learning and recognizing and appreciating cultural diversity.

REFERENCES:

1. Agudelo, J. J. (2009). An Intercultural Approach for Language Teaching: Developing Critical Cultural Awareness. *Ikala*, 12(1), 185-217.
2. Ahmed, H. A., & Mohammed, A. A. (2014). Investigating the role of EFL teachers in developing students' cultural awareness at university level. *International Journal of Social Sciences and Educational Studies*, 1(1), 51- 74.
3. Atay, D. (2005). Reflections on the cultural dimension of language teaching. *Language and Intercultural Communication*, 5(3-4), 222-236. doi:10.1080/14708470508668897 Baker, W. (2009). The cultures of English as a lingua franca. *TESOL Quarterly*, 43(4), 567- 592.
4. Campos, A.T.S. (2009). Strategies to raise cultural awareness and create multicultural materials and activities in the language classroom. *Revista de Linguas Modernas*, 383-390. Council of Europe. (2001). Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Cambridge: Cambridge University Press
5. Dema, O., & Moeller, A. K. (2012). Teaching culture in the 21st century language classroom. Faculty Publications: Department of Teaching, Learning and Teacher Education. 181. <http://digitalcommons.unl.edu/teachlearnfacpub/181>
6. Расулов, З. И. (2011). Синтаксический эллипсис как проявление экономии языка): автореферат дисс. кандидата филологических наук/Расулов Зубайдулло Изомович.- Самарканд, 2011.-27 с.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=BMFYyZlAAAAJ&citation_for_view=BMFYyZlAAAAJ:UeHWp8X0CEIC

7. Расулов, З. И. (2010). Принцип контекстуального анализа эллиптических предложений (на материале английского языка). Вестник Челябинского государственного университета, (21), 91-94
<https://cyberleninka.ru/article/n/printspikontekstualnogo-analiza-ellipticheskikh-predlozheniy-na-materiale-angliyskogoyazyka/viewer>

UDC 37.02

PEDAGOGICAL REQUIREMENTS FOR THE TRAINING OF PETROLEUM ENGINEERS IN THE SYSTEM OF HIGHER AND SECONDARY SPECIALIZED EDUCATION

F.B.Sagdullaeva, teacher, Karshi International University, Karshi

Annotatsiya. *Maqolada oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida neft muhandislarini tayyorlashning pedagogik talablari va shartlariga alohida e'tibor qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *muhandislar, neft va gaz sanoati, kadrlar tayyorlash, metodika, pedagogika, kechki ta'lim, masofaviy ta'lim, mutaxassislar tayyorlash.*

Аннотация. *В статье особое внимание уделено педагогическим требованиям и условиям подготовки инженеров-нефтяников в системе высшего и среднего специального образования.*

Ключевые слова: *инженеры, нефтегазовая промышленность, обучение, методы, педагогика, вечернее обучение, заочное обучение, подготовка специалистов.*

Abstract. *The article pays special attention to the pedagogical requirements and conditions of training of petroleum engineers in the system of higher and secondary specialized education.*

Key words: *engineers, oil and gas industry, training, methods, pedagogy, evening education, distance learning, training of specialists.*

The current situation in Uzbekistan is characterized by rapidly changing content and working conditions, requiring specialists of all levels of professional mobility, rapid adaptation to new realities, and compliance of professional qualities with the needs of production and society as a whole. Often there is a need to reorient the professional activities of specialists, retrain them, receive additional professional education and higher education in the specialties that are in demand in a particular region. In the oil regions of Uzbekistan, such specialties are "Development and operation of oil and gas fields", "Drilling of oil and gas wells", "Design, construction and operation of gas and oil pipelines and gas and oil storage facilities". In the conditions of the rapidly developing oil industry in the republic, higher education is the most relevant for the following reasons: employees of enterprises will have an expanded range of knowledge and the opportunity to apply them in their professional activities. One of the most important is the task of organizing targeted vocational education that provides training for the adult population in a shortened time (correspondence education based on existing higher education). Such education has a number of advantages: short deadlines, the ability to take into account the specifics of adult students, flexible response to changes in the situation on the labor market, and close ties with the employer [3]. The effectiveness of the training of a petroleum engineer in the adult education system is associated with an innovative educational process.

The main difference between the innovative educational process and the traditional one is that it sets other goals and values of education. They are not only the knowledge, skills and abilities necessary to perform certain functions of professional activity (design, constructive, gnostic, etc.) and solve professional problems. Knowledge and skills are important not in themselves, not as the ultimate goal of training, but only as a means of achieving a more significant goal - the formation of an active creative, creative activity of a specialist. And this means that activity comes to the fore in the educational process. And the world should be presented to the future specialist not as a system of knowledge, but as a field of activity. Innovative educational process in cooperation with research and production processes create conditions for the training of specialists on the basis of activity. It is

legitimate to consider that innovations in the educational process are actions aimed at meeting the new need for training specialists capable of accelerating the development, transfer, implementation of new types of equipment, new technologies, and the production of new high-tech products demanded by the consumer. Innovations in the educational process are necessary when there are contradictions, problems, an objective need to search for new ideas, new means, ways to solve emerging problems [6]. As follows from the above, innovation in the education system should take place in all the main areas of its activity.

Relevant is the need for a scientifically based approach to resolving the contradictions that appear in the process of professional training of petroleum engineers in the adult education system. The most significant of them for the research problem are the contradictions between the urgent need to design a professional training process that makes it possible to train a specialist in the education system that meets the increased needs of the modern oil and gas industry, and the insufficient development of pedagogical conditions for the professional training of petroleum engineers in the adult education system [4]. This contradiction determined the problem of pedagogical conditions for the professional training of petroleum engineers in the education system.

To solve the set tasks and test the hypothesis, the following research methods were used: study and theoretical analysis of psychological and pedagogical literature and dissertations on this issue, analysis of the content of regulatory documentation (professional qualification characteristics, state educational standards for oil specialties), curricula and programs, study, experience and results of activities of educational institutions of the education system. Formative experiment, including diagnostic methods (study of the results of the activities of teachers and students, conversation, observation, questioning, testing, etc.), statistical methods for processing experimental data.

The features of the designed model of professional training of petroleum engineers in the education system are its access through modular educational programs to the bank of educational elements, which ensures openness and development of the model, improves the efficiency of training petroleum engineers in the education system, and develops the independence of students. Training, organized in accordance with the developed model of professional training of oil engineers in the education system, makes it possible to better take into account the modern needs of the labor market and the individual.

The pedagogical conditions that determine the professional training of petroleum engineers in the education system are content-target and methodological-instrumental conditions. The content-targeted pedagogical conditions include: building the learning process based on a systematic analysis of the professional activity of petroleum engineers; actualization of the subjective professional experience of students and its inclusion in the content of training, compliance with the requirements and basic provisions of student-centered learning. The methodological and instrumental conditions include: the use of innovative methods during the training of petroleum engineers that stimulate the learning process and form motivation for learning; application of a modular training system; using the capabilities of the enterprises of the oil and gas industry of the republic in the learning process [1].

The fact that in the experimental groups this dependence is closer to the base line suggests that the innovative model of professional training of oil engineers in the adult education system involves the internal motivation of students in the learning process to a greater extent, is built on their own activity and is more effective. Thus, the effectiveness of the implementation of the identified pedagogical conditions for the professional training of petroleum engineers in the education system was confirmed.

Adult education has a number of features, both facilitating and complicating this process. The advantages include high motivation to receive a new education, the presence of life and professional experience, a conscious desire to realize one's strengths and weaknesses. To difficulties - the termination of the action of sensitive periods of development (deterioration of the work of perception, memory and thinking). In the system of adult education, the solution of tasks focused on the implementation of officially set programs and educational standards is much more complicated due

to the limited time allotted for it. Therefore, such forms and methods are needed that can intensify this process. The system of adult education is designed to solve the most important tasks,

The system of adult education as a factor in realizing the professional and personal potential of a specialist in the oil and gas industry basically has a flexible network of interrelated programs and forms of education that can serve different age groups of the population. The contradictory and ambiguous transformations of the functions, content and process of work taking place in the sphere of professional activity necessitate profound changes in vocational education, improving the systems of training and retraining of specialists, which allow not only to quickly respond to changes in the sphere of production, but also anticipate them [5]. Current trends in the development of higher professional education and the adult education system determine the orientation towards the modernization of existing and the development of new educational technologies,

It is possible to single out two directions for the introduction of an innovative educational process: adaptation of innovative technologies to traditional forms of training sessions, organization of a full technological cycle of innovative learning to solve educational and professional problems: the second direction is implemented with modular training for specialists of various specializations. The process of introducing innovative technologies predetermines the need to use innovative forms of education that are most appropriate to the specifics of each of the areas of innovation. At the heart of innovative learning as a self-development of properties is a combination of "task-dialogue-game" methods, which forms a technological complex of student-centered learning and predetermines the technological system of students' cognitive activity.

The peculiarities of the designed organizational and pedagogical model of professional training of oil engineers in the adult education system are its access through modular educational programs to a bank of educational elements, which ensures openness and development of the model, improves the efficiency of training in the adult education system, and develops the creative potential of students. Training organized in accordance with the developed model of vocational training makes it possible to better take into account the modern needs of the labor market and the individual. The pedagogical conditions that determine the professional training of petroleum engineers in the adult education system are content-target and methodological-instrumental conditions. The content-targeted pedagogical conditions include: construction of the learning process based on a systematic analysis of the professional activities of petroleum engineers, updating the subjective professional experience of students and its inclusion in the content of training, compliance with the requirements and basic provisions of student-centered learning. The methodological and instrumental conditions include: the use of innovative methods during the training of petroleum engineers that stimulate the learning process and form motivation for learning; application of a modular training system; using the capabilities of the enterprises of the oil and gas industry of the region in the learning process [2]. The data testify to the positive impact of the implementation of the selected set of pedagogical conditions on the process of assimilation of the material by students, the formation of interest in educational activities.

REFERENCES:

1. Andreev V.I. Pedagogy: A training course for creative self-development / V.I. Andreev. Kazan: Center for Innovative Technologies, 2000.-608s.
2. Bashmakov M.I. Theory and practice of productive learning / M.I. Bashmakov. M.: Public education, 2000. - 248s.
3. Kozhevnikova T.V. Model of additional training of petroleum engineers / T.V. Kozhevnikova // Regional problems of modification and development of additional professional education. -183 p.
4. Kozhevnikova T.V. Conceptual model of additional training of engineers / T.V. Kozhevnikova // Problems of forming a humanitarian environment in a technical university. Almetievsk: Publishing house of Almet.gos.neft.in-ta, 2004. - P.72-74.
5. Zagvyazinsky V.I. Theory of learning: Modern interpretation / V.I. Zagvyazinsky. M.: Academy, 2001. - 192p.
6. Yutrin M.V. Innovations in teaching: Metaphors and models; analysis of foreign experience / M.V.Klarin. M.: Nauka, 1997. -223s

PEDAGOGICAL SKILL IN THE FORMATION OF THE ABILITY TO KNOW A FOREIGN LANGUAGE

M.R.Saparova, teacher, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida til bilish qobiliyatini shakllantirishda pedagogic mahoratning o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *pedagogik qobiliyat, pedagogik mahorat, xorijiy til, bilim, ko'nikma va malaka, ta'lim sifati.*

Аннотация. *В данной статье освещаются особенности педагогического мастерства в формировании языковых навыков в образовательных учреждениях.*

Ключевые слова: *педагогическая компетентность, педагогическое мастерство, иностранный язык, знания, умения и навыки, качество образования.*

Abstract. *This article highlights the peculiarities of pedagogical skill in the formation of language proficiency in educational institutions.*

Keywords: *pedagogical skills, pedagogical skills, foreign language, knowledge, skills and qualifications, quality of education.*

Learning is an incredibly complex process. The effectiveness of education depends on the activity of the teacher and the student-pupil, the availability of educational resources, organizational, scientific, methodological perfection of the educational process, the need for knowledge of people in society and other factors that have not yet been identified. To form a teacher's pedagogical skills, first of all, it is necessary to organize pedagogical work on a scientific basis. To do this, it is necessary to take into account the desires and interests of the teacher, to harmonize his aspirations and other external factors, to increase his activity depending on his profession and personality characteristics. This requires careful research, observation, study of experience, analysis and conclusion.

Every teacher of foreign languages should be experienced, know his subject better than other subjects, and a well-rounded specialist, have such qualities that could help him master the audience, be able to present every foreign word as a native. The most important condition for improving the educational process at the university is the improvement of pedagogical skills, which is the core link of any pedagogical system. The pedagogical skill of a teacher is the possession of professional knowledge and skills that allows a specialist to successfully solve professional tasks. This is knowledge of the peculiarities of the pedagogical process, the ability to build it and set it in motion. A special place in the structure of the teacher's skill is occupied by pedagogical technique. This is the set of skills and abilities that is necessary for the effective application of the system of methods of pedagogical influence on individual students and the team as a whole. The ability to choose the right style and tone in dealing with students, the ability to manage attention, a sense of pace, management skills and demonstration of their attitude to the actions of students. To become a master, a creator, a teacher needs to master the laws and mechanisms of the pedagogical process. This will allow him to think, act, analyze pedagogical phenomena, dissect them into their constituent elements. Mastering pedagogical skills is available to every teacher, provided that they work purposefully on themselves.

Pedagogical mastery is a fusion of personal and professional qualities. Professionally significant personalities of a teacher are a complex of socially demanded qualities and abilities of a person that allow them to effectively implement modern educational goals. The success of a foreign language teacher depends on the level of professionalism. A professional is a specialist who has mastered high levels of professional activity, makes his individual creative contribution to the profession, has found his individual purpose, stimulates interest in the results of professional activity in society and increases the prestige of his profession in society.

In modern conditions, a teacher must have creative qualities. Professional maturation, personal development as a specialist is manifested in the process in its essence. Pedagogical mastery is an art based on continuous improvement, improvement of educational work, inherent in every teacher. This

art is characterized by systematic regulation of cognitive activity, control and elevation over one's own work. It provides for the effective application of pedagogical and psychological theories.

Professionalism is an integral characteristic of a person as a person, a subject and as a professional. The skills of a foreign language teacher are divided into constructive, organizational, communicative, including didactic and organizational.

Constructive skills help the teacher of foreign languages to plan their activities, organizational skills are associated with the direct implementation of their planned plans; the teacher should be able to organize both their activities and the activities of students.

Didactic skills are the skills of a foreign language teacher to clearly and intelligibly explain new material to students, demonstrate foreign language skills.

Organizational skills will allow the teacher to correctly and accurately conduct a well-thought-out training session, implement the planned event. In the process of fostering interest in foreign language classes, they usually proceed from the essence of the general system of educational work, as well as from the peculiarities of the age of the trainees.

The conditions of training and education of students determine the interests of students in activities, contribute to the formation of personality. Pedagogical skills are based on the professional level of the teacher, his general culture and pedagogical experience. For a teacher, the most important link of his professional activity is the practice of education, training and development of the younger generation. Pedagogical mastery consists not only of knowledge of the subject, professional competence and pedagogical technologies, but also of style, creativity, thinking, experience and many other factors.

The first condition for the formation of pedagogical skills of a teacher is activity. After all, the activity of mastering and improving pedagogical skills is a leading factor. After all, work, knowledge, skill, creativity are the main criteria of human life and activity. This criterion is realized through everyday work, activity. In the process of work, search, that is, in the process of practice, successes will be achieved, skills will be acquired. Every teacher seeking to learn the secrets of professional skill should, first of all, strive to master pedagogical knowledge and information, try to visualize all aspects of their work and analyze, evaluate the results, try to understand the essence of the mistakes and shortcomings. These cases, of course, are carried out through activities. Pedagogical activity of a teacher plays a key role in mastering pedagogical skills. Pedagogical skills are inextricably linked with pedagogical activity.

The following qualities are inherent in a knowledgeable teacher:

- interaction with social actors, cultural dialogue;
- in the process of searching for information on the specialty, their processing based on the content of education and professional activity;
- the ability to use them effectively, transfer educational information to students.

Pedagogical activity is carried out in connection with the influence on them in the educational process on the student youth. As a result, students are trained, their personal qualities are brought up, psychological characteristics are developed. At the same time, the student will improve as a mature specialist. Therefore, in the process of professional activity, a teacher, i.e. a teacher - educator, organizer, instructor, propagandist, collector and transmitting information, should act as a factor of personal characteristics and professional skills. All this directly and indirectly affects the formation of pedagogical skills.

If the pedagogical activity is clearly visible, then the teacher clearly sees and tries to solve the tasks of training, education, development. The activity in this process spiritually prepares the mind, determines the means of influence, controls, analyzes, evaluates the results and determines new tasks.

The ability to quickly and easily transfer training programs that are directly or indirectly distributed by the teacher in the educational process, the ability to effectively use and apply them in practice, act responsibly during the task, achieve the goal and achieve their short-term physical activity. One of the important aspects of the formation of professional pedagogical skills is taking into account the structure of the professional capabilities of the teacher.

So, professional skill has been and remains an important pedagogical phenomenon for each period. Prospects for improving pedagogical skills are solved, first of all, by mastering philosophical, pedagogical, psychological, physiological knowledge, obtaining extensive, deep and perfect knowledge on the subject, their creative study, systematic implementation in their activities and the implementation of theoretical and practical interrelationships. After all, pedagogical skills are improved by mastering certain necessary information.

Indeed, in order to improve pedagogical skills, first of all, it will be necessary to arm yourself with the scientific and theoretical foundations of the educational subject, master its methodology, understand and implement the goals and objectives of educational education, master computer literacy, clearly plan independent cognitive activity, become the owner of pedagogical thinking, master pedagogical technique, master social activity and methodological culture and other information. Every young teacher starting pedagogical activity will first have to take care of the formation and improvement of their professional skills, not to be afraid of the difficulties that arise along the way, not to fall into perplexity.

REFERENCES:

1. Kurbanov, S. S., & Saparova, M. R. (2021). Badiiy asar jozibadorligini oshirishda qarg'ish anglatuvchi disfemizmlarning personajlar nutqida berilishi. Academic research in educational sciences, 2(4), 1246-1251.
2. Saparova, M. R. (2019). Principles of foreign language teaching. In Язык и культура (pp. 60-67).
3. Saparova, M. R., & Sevinchova, N. N. (2019). The role of grammar in learning the english language. In Язык и культура (pp. 67-71).
4. Saparova, M. R. (2017). The reflection of assessment in CEFR. Научная дискуссия: инновации в современном мире, (7), 120-124.

UDC 375 (075.8)

ORGANIZING CLASSROOM FOR STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS

Kh.N.Sharif, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Аннотация. Ушбу мақола алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган талабаларни дарсга жалб этиши масаласини таҳлил қилишга қаратилган. Ушбу тадқиқотга ҳисса қўшган ўқувчилар махсус таълимга муҳтож эканлиги асосланди. Маълумотлар таҳлил қилинар экан, мактаб томонидан ишлаб чиқилган жараёнга қўшилиши борасида кўп ишлар қилиниши, ушбу жараёнида оиланинг ёрдами юқори самара бериши далилланди.

Калит сўзлар: ўқитишни қўллаб-қувватлаш, инклюзивлик, махсус таълим эҳтиёжлари, асосий таълим, марказий эшитиши бузилиши, ижтимоий интеграция.

Аннотация. Эта статья призвана описать реальность включения учащихся с особыми образовательными потребностями. Проблема, которая способствует этому исследованию, была основана на представлении о том, что существует мало инициатив, чтобы дать учащимся с особыми образовательными потребностями право голоса на протяжении всего базового образования. При анализе данных было отмечено, что предстоит еще большая работа в процессе включения в процесс включения в процесс, разработанный школой, а также результативность семьи в этом процессе поддержки и сопровождения.

Ключевые слова: преподавательская сопровождения, инклюзивность, особые образовательные потребности, базовое образование, центральное слуховое расстройство, интеграция в обществе.

Abstract. This article aims to describe the reality of inclusion of students with special educational needs. The problem that contributes to this study was based on the notion that there are few initiatives to give students with special educational needs a voice throughout basic education. It was noted with the analysis of the data that more work remains to be done in the process of inclusion developed by the school, as well as the performance of the family in this process of support and follow-up.

Key words: teaching support, inclusiveness, special educational needs, basic education, central auditory disorder, social integration.

One of the maximum important duties of the country coverage inside the field of training, demographic and socio-economic improvement of the Republic of Uzbekistan is to ensure the conclusion of the proper of youngsters with disabilities to education. In current years, the wide variety of children with diverse developmental problems has extended. Mother and father extra regularly started to go away such children to be raised within the own family, and now not to desert them and no longer handy them over to shut state establishments.

Numerous incidents of getting to know are inflicting situation amongst members of the faculty network. Most of them do no longer recognize a way to successfully assist or solve such problems, which once in a while allows them to are seeking for deeper research into studying difficulties. In colleges, for the most part, children with learning issues are interpreted as distracted, inattentive and/or lazy kids. They may be very involved approximately the inclusion of bodily handicapped and once in a while unnoticed kids who've learning difficulties or issues along with: central auditory processing disorder, dyslexia, distalia, dysgraphia, ADHD (attention deficit/hyperactivity disease), amongst others; hence justifying those mastering disorders or problems as adjustments in analyzing, writing and non-interpretation of texts. Such kids, in flip, are not protected, as they ought to, they masks this inclusion by way of assigning a dummy word simply not to teach such students in a one of a kind manner, in view that it will truly be extra work than teaching every person in the equal way.

Inclusive (French *inclusif* - inclusive of, from Latin *include* - I conclude, consist of) then again, blanketed education is a time period used to explain the process of coaching youngsters with unique wishes in widespread education (mass) faculties.

Inclusive education is based totally on an ideology that excludes any discrimination against children, which ensures same remedy of everybody, however creates unique conditions for youngsters with unique educational desires.

Inclusive training is intensively entering the exercise of educational institutions, while giving upward push to a huge range of problems and new challenges. Practically in any college, there are youngsters who experience learning problems associated with intellectual retardation, disorders of the musculoskeletal device and other sicknesses. They need special assistance from the kingdom, circle of relatives, instructors, which guarantees them absolute and complete integration in society, makes it feasible to observe well-known academic disciplines in a unique way and acquire the talents and skills essential for socialization.

Nowadays, the trouble of inclusive training is relevant. Society has emerge as more humane and kids on this category have been known as "kids with unique academic desires". Each year the variety of kids with unique academic needs is growing, and if you want to meet the demands of society, it is necessary to keep a way of life of inclusive education, to implement inclusive practices.

Until currently, children have been divided into "skilled" and "untrained". On the same time, an infant who become taken into consideration "unteachable" became pressured out of the schooling system into a fitness care device that could not resolve mental development troubles, but simplest exacerbated them. Today, however, world experience shows that the effectiveness of the rehabilitation of a baby left in an own family is an awful lot better than that of a toddler located in a boarding faculty. Consequently, the main challenge is to offer the circle of relatives with the essential help within the development and schooling of the child, to guarantee him a respectable destiny, i.e. offer opportunities and recognize the mutual integration of society and all its participants. That is viable handiest if equal rights are ensured, and to start with, the right to education.

In place of the concept of integration, i.e. developing special conditions for kids with unique needs inside the existing system, without converting the machine itself, now more preference is given to the concept of inclusive training, the primary goal of that's to trade schools according with the desires of all students.

The instructor need to keep in mind the importance of teaching support to college students with special desires. It is far essential to timely pick out problems in kids, offer various forms of assist to students, considering the lag inside the formation of social or cognitive possibilities [1, p.20]. The several classes of students with special needs imply the need to diversify the conditions for children. That is very critical for the capable enterprise of work with college students with unique desires at

school. The following guidelines are highlighted to ensure successful paintings with college students with unique desires:

- basing on the legal framework. Observance of all rights of children;
- an agreement with dad and mom, which takes under consideration the rights and obligations of all topics of the academic route according with the traits of the student;
- organization of interaction and guide of the academic institution via the territorial psychological-scientific-pedagogical commission, methodological middle, social safety authorities, healthcare organizations, public businesses. Family members with these corporations are constructed with the assist of contracts;
- non-stop paintings of the school mental-pedagogical council, mental-scientific-pedagogical fee [2];
- presenting the corporation of training with the essential specialists who accompany the education and education of students with special needs;
- supplying an vital data and educational environment (computers, communicate channels, software merchandise designed to meet the special educational desires of students with special desires), the presence of assist offerings;
- observance of sanitary norms in the corporation of schooling;
- creation with the aid of the instructor of an emotionally secure atmosphere, coaching in the spirit of cooperation and acceptance of the distinctiveness of each toddler;
- enterprise of physical lifestyle mins;
- creating situations of emotional comfort;
- focusing on successes and victories;
- continuous paintings of the class trainer with dad and mom (consultations, conversations) [3];
- work with the class crew to be able to be tolerant toward students with special needs;
- employer of collective creative interest;
- implementation of an individualized method to every scholar inside the study room and throughout unique classes;
- prevention of fatigue (alternation of mental and practical sports);
- utility within the studying method of techniques which could maximize the cognitive pastime of college students, the improvement of speech, the formation of the necessary capabilities of educational sports;
- carrying out initial lessons in the device of corrective measures (propaedeutic length) and guaranteeing the enrichment of kids with information approximately the arena round them;
- the manifestation of a unique pedagogical tact - to constantly be aware and inspire the slightest successes of children, to expand in them religion in their personal strengths and capabilities.

Our college has opened an inclusive class for the second yr. We, primary college teachers, in spite of our first rate coaching enjoy, have been a touch scared to work with college students with unique needs. We understood that once organizing paintings we would face the following problems:

- the want to improve the skills of teaching personnel at the implementation of inclusive training;
- the need to conform curricula, curricula, lesson plans to the unique educational needs of college students;
- development of a device for monitoring and comparing the getting to know results of youngsters with special academic desires, adapting the criteria device for evaluating a pupil's instructional achievements to the conditions of inclusive education;
- organization of a "barrier-free" environment;
- agency of interplay among all instructors;
- have a look at and alertness of global pleasant practices on inclusive education.

In end, it should be stated that the choice of methods which can be method that are extra appropriate, strategies for the effective variation and integration of youngsters with college students with special wishes into society is the task of every body:

- while interviewing students with special wishes, given the opportunity to answer in a form handy for him (written or oral), likely on a laptop;
- when writing a manipulate paintings, supply more time;
- receive paintings later than the deadline;
- examine the child's very own development, in preference to evaluating it to others, over a protracted period.

And we, instructors, need to display the child his capabilities, assist him attain consequences inside the activities that hobby him, help him live in this massive passionate international, with a bit of luck undergo existence, making use of all of the skills that were instilled in college.

REFERENCES:

1. Beisenbaeva B.Zh. The relevance of inclusive education in the development of the modern educational system. W: Topical issues of modern pedagogy: materials of the VIII Intern. Scientific conf. Samara, March 2016.P. 1
2. Bunch G. Support for students with intellectual disabilities in a normal classroom. A guide for teachers - M., ROOI "Perspective", 2008.

UDC 372.881.111.1

HOW TO TEACH ENGLISH TO BEGINNERS

M.B.Sherjanova, oliy toifali o'qituvchi, 9-son maktab, Hazorasp

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilini boshlang'ich darajadagi o'rganuvchilar uchun turli xil metodlar haqida va ularning ahamiyati haqida s'oz yuritiladi. Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan davrda tilni dastlab qay tarzda va qanday oson yo'llar bilan o'rganish haqida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: English, step by step, method, beginner, students, teaching.

Аннотация. В этой статье обсуждаются различные методъ и их важность для начинающих изучать английский язык. В сегодняшнюю бурно развивающуюся эпоху было заложено как выучить язык в первую очередь и какими простыми способами.

Ключевые слова: Английский, шаг за шагом, метод, новичок, студент, обучение

Abstract. This article discusses different methods for beginning English language learners. In today's rapidly developing period, it is explained in this essay that how to learn language and in what ways.

Key words: English, step by step, method, beginner, students, teaching.

If you have never taught English to absolute beginners before, the idea of spending a whole lesson communicating with students who do not understand a word you are saying sounds a bit daunting.

Any ESL teacher can tell you that teaching absolute beginners is slightly different from teaching other classes sure, it is challenging, but it can also be one of the most fun and rewarding levels to teach. At this level, every new word your students learn counts, and the best way to teach is to get creative and even a little silly. Make learning English fun. That is why it is best to prepare yourself.

Here are you can see seven ways to start teaching English to beginners, step by step;

1. Break up lessons and categorize vocabulary
2. Repeat everything
3. Use plenty of prop
4. Embrace your inner mime
5. Check for understanding
6. Get into groups activities
7. Give plenty of encouragement.

Teaching English you can face types of beginners.

- Absolute beginners
- False beginners
- The beginner with/without second language learning experience
- Adult beginner

- Young beginner

One of the most important thing is teaching your students the fundamentals, like numbers and the alphabet. Build on this skills with phonics, parts of speech, and basic grammatical skills. Create a productive learning environment by speaking to your students in simple language, like ' Repeat after me' or ' Finish this sentence '.

Try using flashcards with a word that begins with each letter of the alphabet to reinforce your lesson.

Teaching nouns will be one of the easiest way for your students to learn. Start with common objects in your classroom.

Good examples are words like car, house, tree, road and more. Take some time to describe the difference between singular and plural nouns. Pictures are a great way to help your students understand nouns. It helps to teach that adjectives are used exclusively with nouns. Explain how adjectives change or describe other nouns, and provide some examples.

Teaching verbs will be a huge step in your student's sentence construction skills. Explain how verbs an action and provide some examples like jump, run or become.

One great way to teach English is to encourage your students to practice and use common phrases, this is important, since your students will not understand the meaning of many common phrases just based off of the literal meaning of the words. Begin with a few common phrases like never mind, no doubt or make believe.

Encourage your students to speak more English in the classroom. Teaching English as a second language to beginners is a lot more effective when you use various types of teaching.

In addition, a lesson plan creates structure and helps students know where they are in the lesson.

Again, games are not just for kids, you can play interactive games with all learners. It makes a fun classroom atmosphere.

As I mentioned above, there are different types of beginner learners.

We can achieve our goal if we use a special and more interesting methods for such learners.

In any case, it will take time for your students and you to get to grips with what they are learning. So do not rush. Take things step by step.

UDC 372.881.1

DEVELOPMENT OF GRAMMATICAL COMPETENCE IN LANGUAGE LEARNERS

A.Sh.Shoazizova, teacher, Tashkent State Pedagogical University, Tashkent

Аннотация. Мақолада грамматик компетенцияни шакллантиришда меъзонлар муҳокама қилинади, чунки грамматика лексикани ташкил қилиш воситаси сифатида оғзаки ва ёзма мулоқот кўникмаларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, мақолада грамматикани ўрганишда юзага келувчи кўплаб қийинчиликларни грамматик атамалар ва қоидалар ва чексиз истиснолар келтириб чиқариши борасида фикр юритилади. Таҳлил натижалари эса мулоқотга қаратилган ўқув машқлари зарурлигини кўрсатди.

Калит сўзлар: грамматик компетенция, лугатни ташкил этиш, мулоқот шакллари, коммуникатив компетенция, алоқа воситалари, коммуникатив йўналиши, грамматик кўникмалар.

Аннотация. В статье рассматривается критерии, являющиеся показателями сформированности грамматической компетенции так как грамматика, имеет важное значение, служит инструментом организации лексики и с ее помощью обеспечивается формирование умений устной и письменной формы общения. Усвоение грамматики вызывает много трудностей, которые усугубляются грамматическими терминами и правилами, и бесконечным числом исключений. Результаты анализа выявили необходимость в обучающих упражнениях, направленных на коммуникацию.

Ключевые слова: грамматическая компетенция, организации лексики, формы общения, коммуникативная компетенция, средство общения, коммуникативная направленность, грамматические навыки.

Abstract. *The article discusses the criteria that are indicators of the formation of grammatical competence, since grammar is important, serves as a tool for organizing vocabulary and with its help, the formation of oral and written communication skills is ensured. Learning grammar causes many difficulties, which are exacerbated by grammatical terms and rules, and an endless number of exceptions. The results of the analysis revealed the need for training exercises aimed at communication.*

Key words: *grammatical competence, organization of vocabulary, forms of communication, communicative competence, means of communication, communicative orientation, grammatical skills.*

At the present degree of improvement of the method, the main intention of teaching an overseas language at a university is considered to be the formation of a overseas language communicative competence, which is interpreted because the willingness and capacity of an man or woman to apply a foreign language as a way of communicate in conditions of intercultural interplay. therefore, the communicative orientation of gaining knowledge of is identified, which requires the improvement of positive requirements for teaching the grammatical facet of overseas speech, specifically, for organizing teaching in this issue on a useful and situational basis.

In step with E.N. Solovova, the principle aim of coaching the grammatical factor is to form college students' grammatical capabilities, which can be a thing of speech capabilities. E.N. Solovova writes about the significance of the formation of grammatical skills as follows: "The capability to properly integrate words, exchange phrases depending on what you need to say in the meanwhile, is one of the maximum vital conditions for using the language as a way of conversation" [5].

According to the point of view of I.L. Beam coaching grammar ought to cause the implementation of responsibilities, first off, to teach college students the grammatically accurate design of their own statements, in the construction of which the emphasis shifts from the shape of the phenomenon to its content, and, secondly, to educate college students to understand grammatical phenomena when studying and listening [1].

Grammar competence in contemporary methodological technology is known as "someone's potential to communicatively expedient and situationally good enough use of overseas grammatical expertise, skills and abilities in an effort to enforce their speech conduct in a given foreign language within the procedure of communication" [3].

Grammatical competence is blanketed in language competence, which in turn is a component of overseas language communicative competence. Grammatical competence is made up of understanding of grammatical way and phenomena from the sector of morphology and syntax and of the skills and abilities to competently use grammatical phenomena in speech activity in diverse communication conditions to solve communicative troubles.

The idea of grammatical ability deserves special attention, considering that grammatical skill is part of grammatical competence. Inside the linguodictic encyclopedic dictionary, a grammatical skill is interpreted as "an automated component of a consciously done speech hobby that ensures the proper (mistakes-unfastened) use of a grammatical form in speech." The formation of a grammatical skill is evidenced by way of the potential of an person "to carry out a speech motion with the aid of selecting a model this is good enough to the speech task in a particular conversation situation, and to perform the suitable layout of a speech unit in compliance with the norms of the language" [5].

The primary qualities of grammatical talent methodologists consist of:

- automatism;
- blunders-free execution of language and speech movements;
- cognizance, which is a feature only for the level of introduction and number one consolidation of a grammatical phenomenon;
- a low stage of tension within the performance of a linguistic and speech action, a hallmark of that's the speed of the action;
- flexibility, which implies the opportunity of moving the skill to extraordinary speech moves.

Grammatical talents can function in all styles of speech hobby and, in accordance with this, it was proposed to divide abilities into receptive and effective. Receptive abilities functioning in listening and reading are described as the capacity of a listener or reader to apprehend the styles of a grammatical phenomenon and correlate them with meanings. Underneath the productive talents, which might be carried out in talking and writing, one ought to recognize "the potential of the speaker to select a model this is ok to the speech challenge, and set up it in accordance with the norms of the given language" [1].

As for grammatical talents, their formation, consistent with A.A. Mirol'yubov, goes through 3 levels: 1) tentative and preparatory, which includes familiarization with the grammatical phenomenon, the choice of its formal capabilities and its phonetic development; 2) differentiation-figuring out, which acknowledges the phenomenon below have a look at, differentiates it from comparable bureaucracy and automates the rising grammatical skill; three) in addition automation of the skill in receptive styles of speech interest [4].

As a result, the main goal of teaching the grammatical facet of foreign speech in a second overseas language is the formation of grammatical competence, which provides for the purchase of expertise from sections of grammar (morphology and syntax) and the formation of productive and receptive skills which are realized in 4 varieties of speech pastime.

A hard and fast of grammatical phenomena, which can be issue to effective and receptive assimilation, is reflected in the "Exemplary programs in foreign Languages". On the end of the simple school, students analyzing a second foreign language must have the following grammatical skills:

- recognition and use in speech of uncommon and common easy sentences, complex and complex sentences;
- recognition and use of communicative varieties of sentences in speech: narrative (affirmative and poor), interrogative, incentive, exclamatory, use of direct and opposite phrase order;
- popularity and use of singular and plural nouns in diverse instances; articles; adjectives and adverbs in one of a kind ranges of contrast; pronouns (non-public, possessive, reflexive, demonstrative, indefinite and their derivatives, relative, interrogative); quantitative and ordinal numbers; verbs within the maximum not unusual irritating sorts of the active and passive voices, modal verbs and their equivalents; prepositions.

At gift, three techniques and their inherent strategies have been developed inside the present day methodology, in the framework of which the formation of grammatical talents is done. In coaching the grammatical facet of foreign language speech, implicit, explicit and differentiated methods are historically distinguished.

In line with E.N. Solovova, at the initial and center levels of training in universities, it is essential to apply the inductive technique, if feasible, due to the fact, firstly, at those degrees, college students actively form the mechanism of linguistic guessing, and secondly, "the nature of the grammatical fabric in maximum cases allows the derivation of the guideline through the context by means of the students themselves", and thirdly, this lets in the teacher, whilst correcting the guideline derived by means of the students, now not to use difficult grammatical terminology. At the same time, because the methodologist notes, if you want to consolidate the grammatical skill, it is far vital to grow the quantity of conditional speech and speech exercises [5].

So, the vital conditions for the successful implementation of the developed version are recognized, defined and presented: organizational and pedagogical, associated with the activities of an academic group (organization, system, technical support, guides, control, and so forth); psychological and pedagogical, influencing the sports of members in instructional members of the family (contemplating the mental-age and character characteristics of college students, growing a cozy mental ecosystem, person academic trajectory, and so forth.); didactic, supplying harmony and effective studying based on the developed model (defining and designing the content material of schooling in modules, deciding on strategies, concepts, methods, deciding on good enough techniques, paperwork, units of exercises, and so forth.).

An organizational model for the improvement of foreign language grammatical competence of college students has been advanced, which incorporates 5 additives: a) goal, which determines the

dreams and targets of education; b) conceptual, representing the methodological basis (competence-based totally, cognitive, communicative, socio-cultural, persona-orientated, interest-based totally techniques, as well as the standards of growing competence the use of an interactive whiteboard); c) meaningful, offering for a modular-test device for teaching the grammatical facet of speech; d) technological, implemented thru the implementation of five sets of sports at exceptional degrees (presentation of grammatical fabric, language practice, communicative practice, control of the degree of competence formation); e) effective, imparting a step-through-step diagnostic manipulate of the extent of development of competence and correction of similarly paintings on gaining knowledge of the grammatical fabric.

REFERENCES:

1. Filatov V.M. Methods of teaching foreign languages in elementary and basic secondary schools: Textbook for students of pedagogical colleges. "Phoenix", 2004. - 416 p.
2. Galskova N.D. Theory of teaching foreign languages: Linguodidactics and methodology. - M.: "Academy", 2005. - 336 p.
3. Merzlyakov S.V. The place and role of the formation of grammatical competence in autonomous teaching of a foreign language // Modern problems of science and education. - 2014. - No. 4.
4. Mirolyubov A.A. Methods of teaching foreign languages: traditions and modernity. — M.: Title, 2010.- 464 p.
5. Solovova E.N. Methods of teaching foreign languages. - M.: "Enlightenment", 2006. - 239 p.

UDC 372.881.161.1

IMPROVEMENT OF GRAMMAR TEACHING METHODOLOGY IN THE CONDITIONS OF INNOVATIVE EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

A.Sh.Shoazizova, teacher, Tashkent State Pedagogical University, Tashkent

Аннотация. Мақолада инглиз тилини ўрта ва юқори босқичларда ўрганаётган талабаларнинг грамматик кўникмаларини такомиллаштириш жараёни кўриб чиқилади. Бунда, ўқув дастурларини ҳозирги замонавий интерактив дастурлар асосида такомиллаштириш орқали яратилган янги методик моделлар: компьютер дастурлари ёрдамида яратилган машқлар ва тестлар, шунингдек, функционал-структуравий принцип бўйича тузилган грамматик схемалар ва жадвалларнинг анъанавий ва электрон версиялари орқали янада самаралироқ бўлиши мумкинлиги таҳлил қилинади.

Калим сўзлар: талабаларнинг грамматик кўникмалари, такомиллаштириш жараёни, дастурий воситалар, интерфаол машқлар, генератив компьютер дастурлари, услубий моделлар.

Аннотация. В статье рассматривается процесс совершенствования грамматических навыков студентов, изучающих английский язык на среднем и продвинутом уровнях. При этом проанализировано новые методические модели, созданные путем совершенствования образовательных программ на основе современных интерактивных программ: упражнений и тестов, созданных с помощью компьютерных программ, а также традиционных и электронных вариантов грамматических схем и таблиц, созданных по функционально-структурный принцип, может быть более эффективным.

Ключевые слова: грамматических навыков студентов, процесс совершенствования, программные средства, интерактивные упражнения, генеративные компьютерные программы, методические модели.

Abstract. The article discusses the process of improving the grammatical skills of students studying English at the intermediate and advanced levels, and analyzes what can become more effective if carried out within the framework of the methodological model developed in this study based on previously known educational software and interactive exercises and tests created using generative computer programs, as well as traditional and electronic versions of grammatical schemes and tables organized according to the functional-structural principle.

Key words: students' grammatical skills, improvement process, software tools, interactive exercises, generative computer programs, methodological models.

Worldwide procedures of integration and globalization, expansion of political and economic cooperation between the nations of the arena community entail the emergence of latest opportunities for work, examine and activity of residents in abroad, contribute to the inducement for a greater extreme and in-intensity examine and use of foreign languages.

Many students, consisting of those getting into non-linguistic specialties, nowadays show sufficiently developed communication skills and an enormously huge vocabulary. Obviously, for the maximum component, their foreign language speech is not always loose from errors, especially from grammatical errors. It appears that evidently, a knowledgeable character should be distinguished by using the desire to talk and write no longer handiest within the national language, but in an overseas language properly, that is unthinkable without the potential to apply an extensive arsenal of way of his grammatical system. Its miles the higher academic institution, in our opinion, this is referred to as upon to logically complete the manner of coaching a foreign language and imply methods for its further self-improvement.

One of the most important situations for the a success studying of the gadget, the language being studied, is to offer possibilities for enhancing present overseas language grammatical abilities, which is greatly facilitated via the introduction of computer technology. That is all the greater relevant in reference to the need to "create situations for enhancing the high-quality of vocational training" and, especially, "informatization of education and optimization of teaching methods."

The issues of coaching grammar were advanced both in home and foreign strategies pretty fully. Several guides in this subject matter discuss numerous aspects of teaching grammar, which determine the strategies of coaching, the mental and methodological features of studying the grammatical side of speech; levels of formation of grammatical competencies; studying productive lexical and grammatical competencies, in addition to speech abilities, such as the capabilities of communicative writing; methodological functions of teaching grammar on the university.

The use of the phrases "intermediate" and "advanced" levels of English skill ability, we focused on the commonplace standards for overseas language talent evolved through the association of Language Examiners of Europe (ALTE) and the CEFR scale of the Council of Europe (commonplace Framework of Reference, 2003). Specially, in this have a look at, "intermediate" intended stages B1 and B2 at the CEFR scale (in keeping with the ALTE criteria, these are stages 2 and 3, respectively, in addition to the Pre-Intermediate and Intermediate tiers of the Cambridge checks), and "advanced" - ranges C2 and above at the CEFR scale (which corresponds to ALTE tiers 4 and above, as well as top-intermediate and advanced Cambridge checks).

The absence of an automated grammatical ability of expert oral and written speech inside the goal language is undoubtedly a great shortcoming in the training of destiny professionals. Consequently, we accept as true with its far feasible to single out this as a good-sized hassle for studies.

The thing discusses the technique for enhancing the grammatical skills of college students reading English at the indicated stages in the presence of reliance on current generation and visual aids within the shape of electronic grammatical diagrams and tables.

The proposed model for coaching English grammar at intermediate and superior levels is based on using pc applications of a generative or open kind (check makers) observed by existing teaching equipment, which includes a diffusion of pc schooling applications and numerous pc support equipment for learning English. This means sufficient possibilities for powerful teaching of students inside the lecture room, as well as in unbiased paintings without the direct help of a teacher.

A feature of the proposed methodological version for using these pc training programs and computer assist gear is their use in combination with traditional and digital visual aids inside the shape of specially designed grammar diagrams and tables that correspond to superior ranges of gaining knowledge of and make contributions to the in addition improvement of each receptive and productive grammatical abilities in English language.

The effectiveness of coaching productive grammatical abilities to students of a non-linguistic college, whose education upon getting into the university already corresponded to an average or superior level of English skill ability, can significantly growth if an digital educational

methodological complicated primarily based on using generative-kind laptop schooling programs is brought into coaching practice.

Created in the process of research, special electronic and printed grammatical schemes, and reference tables developed according to the functional-structural principle, can effectively contribute to the systematization and generalization of grammatical knowledge at the indicated levels of education.

The use of universal generative programs in the practice of higher education is most effective when the teacher is given the opportunity to customize their engineering and linguistic settings, not only for working in the training mode, but also for control.

As a result of the study, it was proposed to solve the problem associated with the urgent need for modern computer tools for teaching English grammar in universities, using a learning model that involves the integrated use of various types of computer support tools, including:

- generative exercises created with the help of test makers, applications that do not require programming skills, - author's electronic circuits and reference tables, as well as - selected closed-type computer training programs and other general-purpose computer software products and applications (dictionaries, encyclopedias, sound and text editors, etc.). The theoretical significance of the study lies in the fact that it:

- the methodological expediency of using this educational complex in the study of selected grammatical topics at intermediate and advanced levels is substantiated.

Conclusion. In connection with the realities of the existing transition length, due to the gradual creation of educational reform, the have a look at of language in a non-linguistic college is associated with the presence of a mixed contingent of college students, while their degrees of English language proficiency range from zero to particularly advanced. This raises at the least two troubles, inclusive of the individualization of gaining knowledge of and the need for its intensification. The answer of the primary might permit realizing the proper of every student, no matter the preliminary level of English skill ability, and, therefore, representatives of superior stages, to accumulate new knowledge and the necessary skills in English at the college. The second one answer entails figuring out possibilities for assimilating massive amounts of data and in depth training of all obtained abilities that correspond to advanced tiers of skill ability within the language being studied.

The above elements determined the selection of the content material of coaching English grammar, taking into consideration the grammatical problems related to the transition to a qualitatively new level of overseas language talent and the development of overseas language questioning. Inside the direction of this observe, on the basis of the examination substances studied with the aid of us in the Use of English layout similar to the particular degree, lists of the approximate frequency of testing character grammatical phenomena, as well as structural patterns of grammatical duties that traditionally reason the best mastering difficulties because of their discrepancy with the syntactic systems of the native language, had been created. language. It is far they, in our opinion, that can function suggestions for compiling a software for coaching grammar at advanced levels.

One of the targets of the take a look at became additionally to determine the function and area of interactive grammatical sporting activities within the process of improving the grammatical talent. The conducted research confirmed that the offered varieties of exercises are relevant not simplest for improving the primary, but additionally on the formative degree of the secondary grammatical skill, a level that is specifically important at advanced levels of mastering. They help to learn the series of mental operations for the layout of complex multi-component grammatical systems of the English sentence, including, as an example, syntagmatic fashions of the subjunctive mood, structural chains of perfect and perfect-continuous sorts of modal verbs, causative, etc. acting from manner to capabilities primarily based on grammatical layout pointers when perceiving oral and written foreign language speech, and from feature to manner while formulating their personal utterance, students recognize those grammatical phenomena and choose one of the possibilities for formulating thoughts from the arsenal of systems and models they have got studied.

REFERENCES:

1. Krylova I.P. Collection of exercises on English grammar. - 4th ed. - M.: Book house "University", 2000. 432.; 5-8013-0140-2

UO'K 316.77

MULOQOT VA MADANIYAT

D.B.Sirojiddinova, o'qituvchi, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Farg'ona filiali, Farg'ona

Annotatsiya. Tilning takomillashib borishi va nutq jarayonidagi bosqichlarini taniqli tilshunos olimlar asoslab bergan fikrlari o'rganilgan. Ona tili mamlakatning g'ururi, iftixori hisoblanadi. Millatning madaniyati, ma'naviyati, ziyolilik darajasi ona tiliga munosabatda ham aniq ko'rinadi. Shunday ekan ushbu maqolada tilning madaniyat bilan uzviy aloqador ekanligi hamda ularning deyarli bir-biridan ajralmas tushunchalar ekanligiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: til, madaniyat, tilning ijtimoiy mohiyati, nutq madaniyati, tafakkur, tilshunoslik, ma'naviyat, ta'lim

Аннотация. Изучены мнения известных языковедов о совершенствовании языка и этапах речевого процесса. Родной язык – гордость страны. Культура, духовность, интеллектуальный уровень нации четко просматриваются по отношению к родному языку. Поэтому в данной статье особое внимание уделяется тому, что язык неразрывно связан с культурой и что это практически неразделимые понятия.

Ключевые слова: язык, культура, социальная природа языка, культура речи, мышление, языкознание, духовность, образование.

Abstract. The opinions of well-known linguists on the improvement of the language and the stages in the speech process have been studied. The mother tongue is the pride of the country. The culture, spirituality, intellectual level of the nation is clearly seen in relation to the mother tongue. Therefore, in this article, special attention is paid to the fact that language is inextricably linked with culture and that they are almost inseparable concepts.

Key words: language, culture, social nature of language, speech culture, thought, linguistics, spirituality, education

Tadqiqotning madsadi: Muloqot va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganish va ularni bir biridan alohida tushuncha sifatida qabul qilib bo'lmashligi haqidagi asoslarni ko'rib chiqish.

Tadqiqotning vazifasi: Izlanishlar davomida o'rganilgan tilshunos olimlarning muloqot va madaniyat uzviyligi haqidagi fikrlarini sohani o'rganuvchilarga dastlabki ma'lumotlar sifatida uyetkazib berish.

Tadqiqot usuli: Adabiyotgadi manbalarni soha bo'yicha muammolarni ko'rib chiqish, tilshunos olimlarning mavzuga aloqador qarashlarini yoritib berish va xulosa chiqarish.

Til va madaniyat o'zaro aloqalari, ularing ta'siri bir butunlikda o'rganiladigan obyekt sifatida qarasak xato bo'lmaydi. Bu yo'nalishni o'rganish o'ziga xos amaliy soha sifatida tilshunoslikning nazariy fanlaridan olingan bilimlarga suyangan holda to'g'ri, aniq, mantiqiy, ta'sirchan nutq tuzish va ularga qo'yilgan talablar, yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar hamda ularni bartaraf etish to'g'risida bilimlar jamlanmasidir. O'rganilayotkan tilning hozirgi ijtimoiy mohiyati, davlat tilining jamiyatimizdagi o'rni, holati to'g'risidagi jarayonni ma'lum darajada kuzatib borishi, mavjud yutuq va kamchiliklarni farqlay olishi, o'z amaliyotida foydalanishi uchun zaruriy ma'lumot sifatida til, til va jamiyat, til va nutq, adabiy til me'yorlari, vazifaviy uslublar, muloqot madaniyati, til ma'naviyati va nutq odobi hamda boshqa masalalar bo'yicha ham ma'lum bilimga ega bo'ladilar. Tilning so'z boyligi qay darajada ekanligi xalqning madaniyati va mentalitetining qimmatlilik darajasini aniqlab beradi. Bir biridan farq qiladigan turfa yo'nalish bo'lishga qaramay, ular lisoniy shaxsning ayni paytda ham madaniy shaxs ekanligi haqida fikr yuritadi. Bu esa zamonaviy lingvokulturalogiyada o'rganiladi. Madaniyat muloqotni shakllantirayotgan shaxsning milliy urf odatlarga nisbatan munosabatini lisoniy qobilyatlar bilan ifodalishida ko'zga tashlanadi. Kishilar muloqotga kirishar ekan, savol berish, buyruq, iltimos qilish, biror narsani tushuntirish bilan birga o'z oldiga boshqalarga ta'sir etish, shu narsani ularga tushuntirish maqsadini qo'yadi. Muloqotning maqsadi kishilarning

birgalikdagi faoliyatiga ehtiyojini aks ettiradi. Bunda muloqot shaxslararo o'zaro ta'sir sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni kishilarning birgalikdagi faoliyati jarayonida paydo bo'luvchi aloqa va o'zaro ta'sirlar yig'indisidir. Birgalikdagi faoliyat va muloqot ijtimoiy nazorat sharoitida ro'y beradi. Jamiyat ijtimoiy normalar sifatida maxsus xulq - atvor namunalari tuzilishini ishlab chiqqan. Ijtimoiy normalar ko'lamini nihoyat keng - mehnat intizomi harbiy burch va vatanparvarlik xushmuomalalik qoidalari ana shular jumlasidandir. Ijtimoiy nazariya muloqotga kirishuvchilar bajaradigan rolning "repertuar"iga mos holda namoyon bo'ladi. Psixologiyada "rol" deganda ijtimoiy (sotsial) mavqeni egallab turuvchi har bir kishidan atrofda qilar kutadigan, normativ tomonidan ma'qullangan xulq - atvor namunasi tushuniladi. (yosh, mansab, jins va oiladagi, o'qituvchi va o'quvchi shifokor va bemor, katta kishi yoki bola, boshliq yoki xodim, ona yoki buvi, erkak yoki ayol, mehmon yoki mezbun rolda namoyon bo'lishi mumkin). O'z navbatida har bir rol o'ziga mos talablarga javob berishi kerak. Bir kishi turli muloqot vazifalarida turli rollarni bajarishi mumkin. Masalan, xizmat joyida direktor, kasal bo'lsa shifokor ko'rsatmalariga itoat etuvchi bemor, oilada keksa ota - onasining qobil farzandi, mehmondo'st oila boshlig'i bo'ladi. Turli rollarni bajaruvchi kishilarning o'zaro munosabati rolli kutishlari bilan boshqariladi. Xohlaydimi yoki yo'qmi atrofda qilar undan ma'lum namunaga mos keluvchi xulq - atvorni kutadilar. Agar rol yaxshi bajarilmasa ijtimoiy - nazorat tomonidan baholanadi, ozmi -ko'pmi cheklanishlar qilinadi. Muloqotning bevosita muvaffaqiyatining sharti o'zaro ta'sir etuvchi kishilarning har biridan kutilayotgan harakatlarga mos keluvchi xulq - atvor namunasini qo'llanishidadir. Kishining boshqalar undan nimani kutayotganini, nimani eshitishga va unda nimani ko'rishga tayyor ekanligini to'g'ri, aniq, xatosiz ko'chira olish qobiliyati takt deb ataladi. O'qituvchi o'quvchilar jamoasi kishilardan tashqil topganligini unutmasligi har bir o'quvchi shaxsini e'tibordan chetda qoldirmasligi kerak. O'quvchilar bilan psixologik aloqaning qisqa muddatga bo'lsada yo'qolishi, og'ir oqibatlarini vujudga keltiradi. Muloqotning pertseptiv tomoni kishining kishi tomonidan idrok qilish, tushunish va unga baho berishdir. Boshqa kishilarni tushunib olish bilan kishi suhbatdosh bilan bo'ladigan faoliyat, aloqa istiqbolini aniqroq belgilab oladi. Kishini kishi tomonidan idrok qilish mexanizmi. Muomala jarayonida kamida ikki kishi ishtiroq etadi. Kishining qiyofasi, xatti - harakati asosida suhbatdosh haqida tasavvur hosil qilinadi. Bir -birini idrok qilishda quyidagi mexanizmlar g'oyat muhimdir:

- a) identifikatsiya;
- b) refleksiya;
- v) stereotipizatsiya.

Madaniyat — umuminsoniy hodisa, faqat bir xalqqa tegishli, faqat bir xalqning o'zigina yaratgan sof madaniyat bo'lmaydi va bo'lishi ham mumkin emas. Har bir milliy madaniyatning asosiy qismini shu millat o'zi yaratgan bo'lsada, unda jahon xalqlari yaratgan umuminsoniy adaniyatning ulushi va ta'siri bo'ladi, albatta. Madaniyat hech qachon sinfiy hodisa bo'la olmaydi. U barchaga baravar xizmat qiladi. San'at va adabiyot durdonalari, me'morlik obidalari, maqomlar, fan yutuqlarib barchaga tegishlidir. Ma'naviy madaniyatga ong, ma'naviyat sohalari kiradi (bilim, axloq, ta'limtarbiya, huquq, falsafa, etika, estetika, fan, san'at, adabiyot, mifologiya, din va b.). Har bir jamiyat o'z madaniyat tipiga ega. Jamiyatlarning almashinishi bilan madaniyat tipi ham o'zgaradi, biroq bu hol M. taraqqiyoti uzilib qolganini, eski madaniyat yo'q bo'lib madaniy meros, o'tmish qadriyatlardan voz kechilganini anglatmaydi. Zotan, har bir yangi jamiyat o'zidan ilgari jamiyatning madaniy yutuklarini zaruriy ravishda meros qilib oladi va ularni ijtimoiy munosabatlarning yangi tizimiga kiritadi. Nutq tilning namoyon bo'lishi, ro'yobga chiqish, voqelanish shakli bo'lib, u bevosita kuzatishda berilgan, moddiy (tabiiy, fizik) shaklga egadir. Til xalq milliy qadriyatlari, ma'naviyati, hatto maf-kurasining tarkibiy qismi sifatida kishilar o'rtasida nafaqat o'zaro aloqaning, balki ularni tarbiyalashning quroli hamdir. Ona tiliga hurmat Vatanga muhabbatdir. Ona tilini e'zozlash - bu o'sha tilning vatani bo'lmish O'zbekistonni e'zozlashdir. Ona tiliga munosabat jamiyat a'zolarini tarbiyalashning muhim qurolidir. Tilga munosabat, bu - umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismidir. Ona tili mamlakatning g'ururi, iftixori hisoblanadi. Millatning madaniyati, ma'naviyati, ziyolilik darajasi ona tiliga munosabatda ham aniq ko'rinadi. O'zbek tili o'zbek xalqining milliy boyligi sifatida qadim-qadimdan bugungacha ajdodlarimiz tomonidan e'zozlanib, ardoqlanib, sayqallanib kelmoqda. Muloqot kishilarning hamkorlikdagi

faoliyati ehtiyojlari asosida tug'iladigan ular o'rtasidagi aloqa rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir. Muloqot hamkorlikdagi faoliyat qatnashchilari o'rtasida axborot almashinishni o'z ichiga oladi, bu muloqotning kommunikativ tomonini ifodalaydi. Odamlar bir - biri bilan munosabatga kirishishda tildan muomala vositasi sifatida foydalanadilar. Muloqotning ikkinchi tomoni muomalaga kirishuvchilarning o'zaro ta'siridir. Bunda faqat so'zlar emas, balki harakat va holatlar ham almashinadi. Masalan, sotuvchi bilan haridor o'rtasida biror so'z aytmasdan muomalaga kirishish mumkin. Muloqotning uchinchi tomoni muomalaga kirishuvchilarning bir - birini idrok qilishidir. Muomalaga kirishuvchilarning bir-birini to'g'ri tushunishi muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, muloqotning shartli uch tomonini ajratish mumkin: kommunikativ (axborot berish), interaktiv (o'zaro ta'sir) va pertseptiv (o'zaro idrok qilish). Muloqotning bu uch tomonining birligi muomalaga kirishuvchi kishilarning o'zaro munosabati va hamkorlikdagi faoliyatining tashqil etish usuli sifatida namoyon bo'ladi. Muloqotning qonuniyatlarini, malaka va qobiliyatlarining shakllanishi bilish pedagog uchun g'oyat muhimdir. Bu to'laqonli pedagogik muloqotni yoki muomalani yo'lga qo'yishini ta'minlaydi. Pedagogik muloqot-pedagog va o'quvchilarning o'zaro ta'sir etish usullari yig'indisidir. Muloqotning mazmuni - axborot almashish, o'qituvchi tomonidan turli kommunikativ vositalar yordamida o'quvchilar bilan o'zaro tushunish va o'zaro munosabatlarni tashqil etishdir. Pedagoglarning tarbiyaviy va didaktik vazifalarni o'qituvchi hamda o'quvchilar jamoasi o'rtasida munosabatlarni ta'minlamay turib amalga oshirib bo'lmaydi.

Xulosa. Tadqiqot mavzisini xulosa qiladigan bo'lsak, Til fikrining shunchaki tasodifiy tashqi shakli ekanligi, un saralab muloqot jarayonida mahurat bilan qo'llay olish insonning madaniyatiga bog'liq ekanligi misollar asosida ko'rib chiqildi. Har qanday fikr har qanday til vositasida ifodalanishi mumkin. Shunday bo'lsada ulardan ayrimlari kamroq, ayrimlari ko'proq so'z vositalari orqali ifodalanishi mumkin. Til bizning hayot tarzimizni tavsiflovchi ijtimoiy meros qilib olingan malaka va g'oyalar yeg'indisi sifatida madaniyatdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi. Til insonning faoliyatda asosiy o'rin sifatida joy egallaganidan xulosa qilar ekanmiz, uni madaniyatning tarkibiy qismi hisoblansa-da, tafakkur shakli va muloqot vositasi sifatida madaniyat bilan bir qatorda turadi. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, muloqotda tilning keng doirasidan samarali foydalanish so'zlovchining madaniy saviyasiga aloqador ekanligi o'z isbotini topdi desak mubolag'a bo'lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1993, 15-16-b.
2. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. – Toshkent, 1999, 28-b.
3. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. – Toshkent, 1999, 52-b.
4. Sodiqov A., Abduazizov A., Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 1981, 20-b
5. Muminov S.M., "O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" monografiyasi. 2022 y. Farg'ona
6. Sirojiddinova, D. (2022). Muloqot–shaxslararo axborot almashinuv jarayoni//*Journal of Integrated Education and Research*, 1(5), 335-337.
7. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. III qism. – Toshkent, 1999, 7-b.

UDC 373.032

FORMATION OF SOCIO-CULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH THE INTERPRETATION OF AN AUTHENTIC LITERARY TEXT

Yu.F.Sodikova, teacher, Samarkand state institute of foreign languages, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalarning ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini shakllantirish jarayonida badiiy matnni tahlil qilish texnologiyasiga bag'ishlangan. Ushbu maqolada autentik adabiy matnni o'qish orqali talabaning ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini rivojlantirish tasvirlangan. Chet el madaniyatini o'rganish, zamonaviy dunyoni qadrlash, inson shaxsiyatining ahamiyatini va uning madaniy jarayondagi o'rnini tushunish, insonning madaniy kamolotini ro'yobga chiqarishni nazarda tutuvchi yangi madaniyatshunoslik modeli kontekstida tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning asosiy xususiyatlari va adabiy asarni talqin qilishning muallifning protsessual modeli bo'lajak o'qituvchining ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini shakllantirishni rag'batlantiradigan ko'nikmalar majmuasini rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: autentik, talqin, tahlil, lingvistik madaniyat, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, badiiy matn.

Аннотация. В статье рассматривается технология интерпретации художественного текста в процессе формирования социокультурной компетентности студентов. В данной статье описывается развитие социокультурной компетентности учащихся путем чтения аутентичного художественного текста. Изучение чужой культуры, ценностное восприятие современного мира, понимание значимости человеческой личности и места, которое она занимает в культурном процессе, становятся все более актуальными в контексте новой культурологической модели, предполагающей реализацию культурного совершенства человека. Рассмотрены основные характеристики социокультурной компетентности и авторская процессуальная модель интерпретации художественного произведения, ориентированная на развитие комплекса умений, стимулирующих формирование социокультурной компетентности будущего педагога.

Ключевые слова: аутентичность, интерпретация, лингвокультура, социокультурная компетентность, художественный текст.

Abstract. This article deals with the technology of literary text interpretation in the process of students' socio-cultural competence formation. This article describes the development of student's socio-cultural competence by reading authentic literary text. Learning foreign culture, value perception of the modern world, understanding the importance of the human personality and the place it takes in the cultural process, are getting more and more urgent in the context of a new culturological model, presuming the realization of human cultural perfection mechanisms. The main characteristics of sociocultural competence and the author's procedural model of interpretation of a literary work, focused on the development of a set of skills that stimulate the formation of the future teacher's sociocultural competence.

Key words: authentic, interpretation, linguistic culture, sociocultural competence, literary text.

In recent years the modernization of modern language education opens up new perspectives in the preparation of a future teacher, filling the process of teaching a foreign language with new content. Modern foreign language education is becoming more dynamic and varied and is designed to provide graduates of pedagogical universities with the opportunity to master the strategies and experience of using a foreign language in various situations of future professional activity. Consequently, the strategic goal of foreign language education in a teacher training university is the formation of key competencies among students, among which sociocultural competence is put forward as one of the most important. Due to its importance, it has repeatedly attracted the attention of many researchers. The analysis of scientific and methodological literature allows us to determine the interpretation of the concept of "socio-cultural competence", its component composition and content. Sociocultural competence is part of foreign language communicative competence and is understood by us as "a set of knowledge about the country of the language being studied, national and cultural characteristics of the social and speech behavior of native speakers and the ability to use such knowledge in the process of communication, following the customs, rules of conduct, norms of etiquette, social stereotypes of the behavior of native speakers" [4.p.286].

The content base of the process of formation and development of the socio-cultural competence of students is authentic materials, among which the leading role belongs to literary texts. A literary text as a phenomenon of linguistic and extralinguistic reality is a part of the communicative model of artistic communication that describes the relationship between the text, other subjects of the literary process and the phenomena that are actualized in it [3.p.33]. In a non-linguistic environment, an authentic literary text is an invaluable source of linguistic and cultural information, which reflects the features of the national mentality, lifestyle and traditions, and the communicative behavior of native speakers. It is the authentic literary text as an aspect of national culture that plays the leading role in the cognition of foreign cultural reality. The inclusion of literary works in the foreign language educational process contributes to the familiarization of students with various speech styles and creates the effect of immersion in real foreign language communication [7.p.22].

The main goal of interpreting a foreign literary text is to determine its conceptuality - the fundamental category of a work of art, which implies the obligatory expression of its social, moral

and aesthetic ideas. The selection of this concept allows us to identify cultural meanings and existential ideas about the world in a particular work of art, which help students to study linguistic variation at the appropriate levels of an authentic foreign language text, taking into account the stylistic devices and expressive means of the language that operate at all levels of the text structure, and stimulate the development they have socio-cultural competence.

The main goal of the first stage is to prepare students for the perception of a literary text in linguistic, socio-cultural and psychological aspects. At this stage, background knowledge of students is updated for adequate perception of socio-cultural stereotypes and culturally marked connotations of keywords. Students are invited to compare (find analogues) the realities discussed in their native and foreign cultures, illustrating them with examples from previously read literary works. Stimulating creative tasks related to the formation of an artistic and psychological attitude and preparation for reading a particular work of art can serve as techniques that precede the presentation of literary texts.

To stimulate the interactive aspect of reading, problematic and creative tasks are offered, aimed at identifying the author's attitude and evaluation in a literary text. The students' comprehension of the read text occurs through empathy with the author and his main characters, comparing the content of the work of art with their personal experience. Here, one of the most effective methods of working with text, dramatization, contributes to the stimulation of empathy. Assigning the role of one of the characters, students are forced to analyze and summarize all kinds of information in the text in order to act adequately to the chosen role. Such tasks, which are of an interpretative nature and correspond to the characteristics of each specific type of text, contribute to the development of skills to analyze linguistic phenomena, the structural, content and semantic integrity of the text.

After the text stage is aimed at identifying the main elements of the text and involves a discussion of its topics and problems, to a large extent correlated with the personal experience of students. Students are offered the following exemplary scheme for interpreting a literary text, based on its linguo-stylistic analysis: 1) information about the author, the title of the work of art and the history of its creation; 2) genre and narrative methods; 3) the theme is the main idea of the work; 4) summary and composition of the text; 5) the main characters, their relationship; means used to characterize them; 6) climax; 7) general tone; author's attitude and realization of the main idea of the work; 8) expressive means and stylistic devices; 9) reasoned position and relation of the interpreter to the analyzed work of art.

The main means of identifying the ideological and semantic content of the text, the stylistic devices used by the author, and decoding the symbolic elements of a literary work at this stage is a discussion, during which the clash of different points of view allows each participant to clarify and argue their position. The result of this discussion is the preparation of a written version of the interpretation of a literary text.

So, the technology of literary text interpretation developed by us contributes to the development of the ability to analyze and interpret the text on the basis of linguo-stylistic analysis in order to identify the ideological and semantic content of the text, and is also an effective tool and model for the formation of students' sociocultural competence. The role of this competence is to provide the content side of foreign language artistic communication, which in our case is represented by a literary work as a source of formation of a holistic picture of the perception of the objective reality of the surrounding contradictory world. The formation of this competence helps students to carry out orientation in the social environment and stimulates the development of their personal and professional potential.

REFERENCES:

1. Volodina N.N. The use of text interpretation as a means of improving foreign language speech in the senior courses of a language university // Teaching foreign languages at school and university. St. Petersburg: Karo, 2001, pp. 140–150.
2. Mamatysufvona A. U. Descriptive means of creating female characters in the works of Gerbert Bates // Journal of Positive School Psychology. – 2022. – C. 9295-9299.
3. Содыкова Ю. Ф. Psychological and pedagogical features of using games in the process of teaching young learners // Инновации в педагогике и психологии. – 2021. – Т. 4. – №. 3.
4. Садыкова Ю. Ф. Lingvistik va adabiy kompetentsiyalar shakllanishida badiiy matn filologik tahlilining o'rni va oziga xos xususiyatlari // Международный журнал искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 5.

5. Садыкова Ю. Ф. Philological analysis of the text as a means of forming textual competence //Международный журнал искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 3.
6. Хамраева З. Х. Using testing for learning teaching in english lessons //Ученый XXI века. – С. 47.
7. Хамраева З. Х. Complex sentences in english language and its classification //Международный журнал искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 5.
8. Хамраева З. Х. Syntactic features of the modern english language //Международный журнал искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 2.

UO'K 372.862

TEKNOLOGIYA FANIDAN ELEKTRON O'QUV ADABIYOTLARINI YARATISH JARAYONINI TASHKIL ETISH

V.A.Xamdamova, katta o'qituvchi, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnologiya fanidan elektron o'quv adabiyotlar yaratish jarayonini tashkil etishga oid ma'lumotlar va qarashlar keltirib o'tilgan. Texnologiya fani o'qituvchilariga elektron o'quv adabiyotlar yaratishga oid tushunchalar va tavsiyalar batafsil keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: texnologiya, fan, elektron, o'quv, adabiyot, jarayon, tashkil etish, tushuncha, didaktik.

Аннотация. В данной статье представлены сведения и взгляды на организацию процесса создания электронной учебной литературы из области техники. Подробно даны концепции и рекомендации по созданию электронной учебной литературы для учителей технологии.

Ключевые слова: технология, наука, электронная, учебная, литература, процесс, организация, понимание, дидактика.

Abstract. In this article, information and views on the organization of the process of creating electronic educational literature from the science of technology are presented. Concepts and recommendations for the creation of electronic educational literature for technology teachers are given in detail.

Key words: technology, science, electronic, educational, literature, process, organization, understanding, didactic.

Keyingi yillarda to'plangan tajribalar shuni ko'rsatdiki, o'quv jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etishdan yuqori samaradorlikka erishish uchun elektron ta'lim resurslaridan foydalanish va kompyuterli o'qitish texnologiyalarini qo'llash orqali erishish mumkin. Kompyuterdan o'qitish texnologiyasida o'quvchi ta'lim jarayonida markaziy figura hisoblanadi. Ammo kompyuter o'qituvchi o'rnini bosa olmaydi, faqat unga qo'shimcha didaktik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, kompyuter texnologiyasi dasturlashtirilgan o'qitish g'oyasini rivojlantiradi. Kompyuterli o'qitish texnologiyasi – ta'lim oluvchiga kompyuter orqali informatsiyani (axborotni) tayyorlash va uzatish jarayonidir.

Xorijiy tadqiqotchilar fikricha kompyuterli o'qitish texnologiyasi quyidagi 3 variantda amalga oshiriladi.

1. Kiruvchi texnologiya – fanning alohida bo'limlarni o'rganish yoki didaktik topshiriqlarni bajarishda kompyuterdan foydalaniladi.

2. Asosiy texnologiya – fanni to'liq kompyuter yordamida o'qitishda amalga oshiriladi.

3. Monotexnologiya – o'quv jarayonini tashkil etish va o'qitish kompyuterlar yordamida amalga oshiriladi.

Kompyuterli o'qitish texnologiyasi asosan maxsus fanlarni o'qitishda samara berdi. Kompyuterli o'qitish texnologiyalari asosan elektron o'quv adabiyotlari orqali joriy qilinadi. Elektron o'quv adabiyotlari ta'lim oluvchilarni faollashtiradi, sekin o'zlashtiruvchi o'quvchilarning qo'shimcha shug'ullanishlari uchun imkoniyat yaratadi. Ta'lim oluvchilarda doimo o'zlarining bilimlarini baholash uchun imkoniyat yaratiladi.

Elektron o'quv adabiyotlari – zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma'lumotlarni jamlash, tasvirlash, yangilash, saqlash, bilimlarni interfaol usulda taqdim etish va nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan manba hisoblanadi.

Tadqiqotlarda “Elektron o'quv adabiyoti - multimedia texnologiyalariga asoslangan matn, audio, video ma'lumotlari bilan boyitilgan ma'lumotlarni tanlash, tasvirlash, saqlash, ma'lum bir sohani yoritishda bilimlarni interfaol usulda taqdim etish va nazorat qilish imkoniyatlariga ega bo'lgan manbadir” deb ham ta'riflanadi.

Bizning fikrimizcha elektron o'quv adabiyotlarining mazmuni ta'lim oluvchilarni mustaqil va erkin fikrlashga, olingan bilimlarni bosqichma-bosqich boyitish, mukammallashtirib borish, mustaqil ta'lim olish, yangi bilimlarni izlab topish ko'nikmalarini hosil qilishni ta'minlashi lozim.

Elektron darslik – didaktik va metodik jihatdan ishlangan interfaol dasturiy majmua bo'lib, o'quv materialining murakkab qismlarini ham turli shakllarda yetkazishni, ob'ektlar, jarayonlar va hodisalarni multimediali vositalar yordamida taqdim etishni ta'minlaydi.

Zamonaviy axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etish laboratoriyalarini tashkil etilishi natijasida elektron o'quv adabiyotlar, virtual stendlar orqali murakkab texnologiyalarini qisqa vaqtda mukammal o'zlashtirib, masofadan turib o'qitishga imkoniyat yaratiladi.

Elektron darslik va qo'llanmalar masofali o'qitishda yuqori faollikka ega bo'lish lozim. Har bir fanga mo'ljallangan elektron o'quv adabiyotlari eng kamida uchta: ta'limiy, mashqli va nazorat qilish kabi asosiy qismlarga ega bo'lishlari zarur.

Ta'lim tizimini uslubiy va dasturiy ta'minotiga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqot ishlarida o'quv jarayonini tashkil etish o'tkazish va boshqarishni avtomatlashtirishda elektron ta'lim resurslari markazini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi.

A. P. Tixomirov, V. I. Soldatkinlarni fikriga ko'ra chet mamlakatlar ta'lim tizimida kechayotgan jarayonlar tahlili shuni ko'rsatdiki, o'qitish tizimi evolyusion xarakterga ega bo'lib, masofaviy yoki kompyuterli o'qitish texnologiyasi klassik ta'limdan virtual ta'limga o'tadi.

Hozirga qadar kompyuterli o'qitishning psixologik pedagogik nazariyasi ishlab chiqilmagan bo'lsada, o'rgatuvchi kompyuter dasturlari yaratilmoqda va ta'lim tamoyillarini inobatga olgan holda amalda qo'llanilmoqda. Elektron darsliklar o'qitish sifatini oshirishga mo'ljallangan bo'lib, darsda taqdimotlar va nazorat ishlarini o'tkazishni yengillashtiradi.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi ta'lim jarayonini masofadan turib tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish imkoniyatlarini oshiradi. Natijada masofali ta'lim kompyuterli ta'limning eng yetakchi maqomini ola boshladi.

N. A. Muslimov elektron vositalari yordamida o'qitishni talabalarning mustaqil bilim olish tamoyiliga va o'rganiladigan asosiy o'quv materiallarini ta'lim oluvchiga yetkazishni ta'minlovchi axborot texnologiyalari majmuiga tayanilgan yangi ta'lim jarayoni tuzilmasi sifatida ta'riflaydi.

Rossiya tadqiqotchilari tomonidan 7 ta banddan iborat elektron ta'lim ashyolari sinfi ishlab chiqilgan. Ushbu klassifikatsiyaga muvofiq 33 % o'quv uslubiy, 34 % o'rgatuvchi va faqat 23 % dasturiy elektron ta'lim resurslaridir. Ushbu elektron resurslar faqat o'qituvchi uchun mo'ljallangan.

Qozoqiston tadqiqotchilari elektron nashrlarni quyidagi toifalarga ajratadilar.

1. Elektron o'quv nashrlari – o'quv dasturiga mos keluvchi turli ma'ruzalar, seminarlar, laboratoriya ishlari va keys texnologiyalar.

2. Multimediali o'rgatuvchi dasturlar – animatsiya va tovushli kuzatuvli o'quv kurslari.

3. Elektron darsliklar – o'qitishni avtomatlashtirishga mo'ljallangan elektron o'quv nashri.

4. Elektron o'quv qo'llanmalar – fanning alohida bo'limlari, mashqlar yoki masalalar to'plami, ma'lumotnoma va boshqalar.

Elektron o'quv adabiyotini shartli ravishda elektron o'quv-uslubiy majmua (EUUM) deb atash mumkin. Uning tarkibiga mazmunan o'zaro bog'langan quyidagi bloklar kiritiladi:

- tashkiliy-uslubiy blok;
- axborot-ta'lim bloki;
- ma'lumotlar bloki;
- amaliy mashq va topshiriqlar bloki;
- natijaviy nazorat bloki.

Hozirgi foydalanilayotgan elektron darsliklar quyidagi asosiy elementlardan tarkib topgan:

- Matnlar. Elektron darslikning asosiy qismini o'quv ma'lumotlari, topshiriqlar, testlar, izohlar, lug'atlar, amaliy mashqlar, ko'rsatmali materiallar tashkil etadi.

- Tasviriy materiallar. Elektron darslikdagi ob'ektlar, jarayonlar, hodisalarni tasvirlovchi sxemalarni turli rangdagi monitor ekranida tasvirlash mumkin. Ma'lumki ko'rgazmali informatsiyani matnli informatsiyaga nisbatan qabul qilish yuqoriroq bo'ladi. Grafik ob'ekt ko'rinishidagi obrazlar inson xotirasiga yaxlit qabul qilinadi va ko'p vaqtda saqlanadi.

- Tovushli kuzatish. Elektron o'quv nashrning ajralmas qismi hisoblanadi. Ob'ektlar bilan jarayonlar kechishi va hodisalar matnli, shovqinli-signalli, musiqali tarzda tovushli kuzatuv bilan tasvirlanishi mumkin. Tovush elektron nashrdagi videolavha va animatsiyalarni sinxron tarzda kuzatish mumkin. O'quvchining bir vaqtning o'zida axborotni matnli hamda tovushli qabul qilishi, uning axborotni tez o'zlashtirishga ijobiy ta'sir etadi.

- Animatsiya va videolavhalar. Ob'ektlar, jarayonlar va hodisalarning animatsiyali yoki videolavhalar ko'rinishida berilishi o'quv materialini tez vaqtda o'zlashtirishi va xotirada saqlashga imkon beradi.

Ta'lim oluvchilar maxsus fan ma'ruza darslarida mahsulotlarga ishlov berish jarayonlari va metodlari, mashina va apparatlari tuzilishlari va ishlash prinsiplari to'g'risida nazariy bilimlarga ega bo'ladilar. Imitatsion o'yinlardagi maxsus dastur asosida ishlab chiqilgan ob'ektlar virtual stendlar deb yuritiladi. Virtual stendlarda asosan jarayonlar va ob'ektlar tuzilishlari va ishlash prinsiplari haqida jarayonlar kechishi virtual holda tasvirlanadi. Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlardan keyin ta'lim oluvchilar elektron darsliklardan foydalanib olgan bilimlarini mustaqil tarzda mustahkamlaydilar va nazorat testlarini topshiradilar. Ta'lim oluvchilar maxsus fan bo'yicha elektron darslik vositasida olgan bilimlarini amaliyotda qo'llay olishlari kerak.

Keyingi yillarda elektron o'quv adabiyotlarini yaratish va elektron lug'atli-ma'lumotli materiallarni ishlab chiqish keskin rivojlandi. Elektron o'quv nashrlarni tarmoq orqali tarqatish imkoniyati yaratildi. Elektron o'quv adabiyotlarining yana bir ahamiyatli jihati shundaki, undagi o'quv materiallari, tasviriy materiallar eskirmaydi va yemirilmaydi, saqlash uchun ko'p maydon va hajmni talab etmaydi. Elektron o'quv adabiyotlarni yaratish bosma nashrlardan ko'ra sezilarli darajada oshib bormoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra jahon miqyosida bosma mahsulotlarni ishlab chiqarish 60-70 % dan 35-50 % ga kamaydi. Elektron nashrlar ishlab chiqarish hajmi 25-30 % ga ortdi.

Har bir elektron o'quv adabiyoti o'quvchilar yoshiga, fanning o'quv dasturiga mos bo'lishi, mavzular to'la yoritilishi, fanlararo bog'liqlik, o'quv fani mavzularga mos dizaynlar tanlanishi, fanga nisbatan qiziqishini orttirishi, ta'limda samaradorlikka erishilishiga xizmat qilishi lozim.

Elektron o'quv adabiyotlar quyidagi afzalliklarga ega:

- Matn terish xarajatlarini kamaytiradi;
- Chop etish, saqlash va tarqatish xarajatlaridan xalos etadi;
- Ma'lumot kerak bo'lgan joydan darhol olinishi mumkin;
- Faqat zarur bo'lganidagina bosma ko'rinishida chiqarilishi mumkin.

Respublikamizda elektron o'quv adabiyotlarini qanday yo'lga qo'yish mumkinligi borasidagi ba'zi fikrlar ham keltirilgan:

• Mahalliy internet uzatuvchisi yordamida telefon tarmog'i orqali kasb-hunar kollejlari internetga ulanadi;

• Ommabop shaklda kitoblardan foydalanish va tahlil qilish uchun «nashr etish» vositasi sifatida internet sayti yaratiladi;

• Mualliflar darslik va o'quv qo'llanmalarni kompyuterda tayyorlaydilar;

• Tahrirdan so'ng kitobda ilova sifatida matnlar, rasmlar va hatto video kliplar internetga joylashtirilib berilishi mumkin;

• Matnlarning elektron versiyasi tayyorlanadi;

• Internet saytida elektron darslikni reklama qilinishi evaziga korxona va tashkilotlar muallifga homiylik qilishlari mumkin.

Yaxshi yaratilgan elektron darslik asosida ta'lim uzluksizligini va fanlararo uzviylikni ta'minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хамдамова Венера Анваровна (2018). Таълимнинг узлуksizлиги ва муаммолар ечимига айрим ёндашувлар. Современное образование (Узбекистан), (1), 21-28.
2. Hamdamova, V. (2022). The role of historical information in teaching technology lessons. *Open Access Repository*, 9(11), 228-231.

UO'K 373.24 (091)

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BADIY ADABIYOT BILAN TANISHTIRISHNING MAZMUNI

Sh.K.Xo'jamberdiyeva, PhD, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar nutqini o'stirishda badiiy adabiyotni o'rni hamda badiiy adabiyot bilan tanishtirishning yetakchi usullari orqali bolalar nutqini rivojlantirish masalalariga oid tavsiyalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: badiiy asar, kitobxon tarbiyachi, muloqot, nutq, badiiy asarlar bilan tanishtirish, metod va o'yinlar.

Аннотация. В данной статье говорится о роли художественной литературы в развитии речи детей в дошкольных образовательных организациях, а также даны рекомендации по развитию речи детей через ведущие приемы приобщения к художественной литературе.

Ключевые слова: художественное произведение, педагог по чтению, общение, речь, знакомство с художественным произведением, приемы и игры.

Abstract. This article talks about the role of literature in the development of children's speech in preschool educational organizations, as well as recommendations on the development of children's speech through the leading methods of introduction to literature.

Keywords: literature work, reading educator, communication, speech, introduction to literature, methods and games.

Kirish. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida va qolaversa bolalar bilan bog'liq faoiyatga ega tashkilotlarda bolalar kitobi, bolalar adabiyoti, bolalar badiiy asarlari, bolalar kutubxonasi kabi atamalarga ko'p duch kelyapmiz. Bu atamalarning amaliyotda ishlashi bilan bog'liq turli ko'rgazmalar, banerlarga ham guvoh bo'lyapmiz. Bu albatta, quvonarli hol. Lekin bolalar shuncha harakatdan yetarlicha ozuqa olyaptimi, degan savol tug'iladi. Kitob bo'lsayu, lekin o'qilmasa u ozuqa beradimi? Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilari kitob o'qishni bilishmasa, xo'sh ularga qanday metodik yordam berish orqali kitob bilan anishtirish mumkin? Bu ishni kim qilishi kerak? Qanday qilsa bolaga oson tushunishga imkon yaratiladi? Bu kabi savollarga javob faqat bitta. Biz avvalo tarbiyalaovchilari tarbiyali bo'lishini ta'minlashimiz kerak. Ya'ni, avvalo kitobxon tarbiyachi qiyofasini shakllantirishimiz kerak. Agar tarbiyachi kitobxon, axborot texnologiyalaridan xabardor, ped texnologiyalarini qo'llash borasidagi metodik bilimga ega hamda zamon bilan hamnafas holda milliy va jahon adabiyoti bilan tanish bo'lsa unday tarbiyachining pedagogik mahoratini yuqori baholash mumkin. Natijada maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirishdan ko'zlangan maqsadga erishiladi. Shundan kelib chiqib tarbiyachilar bilan bog'liq ushbu masalaga aniqlik kiritishni zarur deb hisoblaymiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aynan maktabgacha ta'lim sohasiga bo'lgan e'tibor mamlakatning ertangi taraqqiyoti uchun mustahkam zamin yaratadi" [1]. Darhaqiqat, bolalar bizning kelajagimiz, ertangi kunimiz egalari. Ularni to'g'ri tarbiyasi masalasi bizning bajarishimiz shart bo'lgan dastlabki vazifalarimizdan sanaladi. Biz ularning tarbiyasiga va rivojlanishiga beshikdaligidayoq to'g'ri yondoshishimiz talab etiladi. Aytilgan allaning o'ziyoq bolani ham axloqiy tarbiyasini, ham dunyoviy bilimini oshirishga xizmat qilishi kerak. Badiiy adabiyot qon-qonimizga onamizning allasi bilan kirgan va bu biz bilan bir umrga hamrox. Faqat uni rivojlantirish o'zimizga

bog'liq. Zero, badiiy adabiyot axloqiy xulq-atvorni hamda estetik tarbiyani shakllantirishdagi dastlabki omillardan sanaladi.

I. Tixiyeva bolalarni nutqiga uning dastlabki yoshidanoq e'tibor berishni to'g'ri deb e'tirof etadi. Nutqni muntazam o'rgatish, nutq va tilni metodik rivojlantirish maktabgacha ta'lim muassasasidagi tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog'i lozim" [2] Shundan kelib chiqib bolalarni muloqotga o'rgatish, nutqiy zahirasi e'tiborli bo'lish, aniq talaffuzini tiklash kabi masalalarda biz badiiy adabiyotga suyanamiz. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish davomida boladagi ilk yutuq, uning muloqotda harakatchanligi, o'zining mustaqil fikriga egaligi, ijtimoiy sherikchilikda ham faol bo'lishini kuzatishimiz mumkin. Muloqotdagi do'stonalik, bola ehtiyojlarini tushunish, iliq munosabat bola tarbiyasida chinakam mo'jizalar hosil qilishi mumkin [3]. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ko'proq ertak, hikoya va she'r kabi badiiy asarlar o'rgatiladi. Sababi, bolalar har doim ixcham, qisqa, qiziqarli narsalarga o'ch bo'lishadi. Yuqorida sanaganlarimiz aynan shunday xususiyatga ega. Ya'ni, she'r nutqimizdagi ohangdorlik, musiqiylik bilan bolalarni o'ziga jalb qiladi. Hikoya aniqlikka, ertaklar ifodaviylikka urg'u beradi. Shuningdek, bolalar majoziy ifoda vositalaridan foydalanishga, ularni mag'zini chaqqani sari yanada qiziqish bilan eshitishga va o'zlarini dunyoqarashlari bilan tahlil qilishga harakat qiladilar. Badiiy asarlarni bolalarga tanishtirishdan asosiy maqsad ajdodlarining manaviy tajribasini o'zlashtirishga o'rgatishdir. Buning orqasidan esa bolani barkamol avlod bo'lib tarbiya topishiga imkon yaratishdir. Bunday imkoniyatga faqatgina bolani adabiyotga qiziqitirish orqaligina erishiladi. Qiziqitirish uchun esa badiiy adabiyot va bolalarni o'zaro ijtimoiy hamkorligini ta'minlash talab etiladi. Masalan, katta sinf o'quvchilarini badiiy asarlar o'qishga qiziqitirish uchun "tushunchalar tahlili", "ikki qismli daftar", "rolli o'yin" kabi o'quv metodlari tavsiya etiladi [4]. Har qanday metod yoki o'yinlar, texnologiya va usullar bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirish uchun xizmat qilishini hisobga xuddi shunday maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy adabiyotga qiziqishini orttirish maqsadida "ertakni tingla" metodidan foydalanishni tavsiya qilamiz [5]. Bu usul bolalarni ertakka qiziqitiribgina qolmay, balki bolalardagi ba'zi ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. Ularning tinglash faoliyatini faollashtiradi. Natijada bolalar asarni idrok qilishi va tahlil qilishi yaxshilanadi. Bunday metodikalarni qo'llash badiiy adabiyotning barcha janrlari uchun to'g'ri tanlansa, albatta bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirishdan ko'zlangan maqsadga erishiladi.

Bolalarni narsalarning nomlarini to'g'ri aytishga, ularning o'xshash va farqli tomonlarini tushunish, shakli, rangi, sifati, xossalarini, jinsi va turiga oid yo'naltiruvchi lug'atini faollashtirish, nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish, nutq madaniyatini shakllantirish, dialogik va monologik nutqini takomillashtirish va nihoyat savod o'rgatishga tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi [6]. Mana shunday qator vazifalarni ado etishda ham badiiy adabiyotga suyanamiz. Badiiy asarlarda keltirilgan obyektlar, obrazlar, vaziyatlar bolalarni har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi. Aslida o'yinlar bolalarni kundalik hayotlaridagi asosiy mashg'ulotlaridan sanaladi. O'yinga asoslangan dasturlar yosh bolaning rivojlanishi va o'qishiga asosiy hissa qo'shadi [7]. Shundan kelib chiqib biz bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirishda o'yinli texnologiyalarni qo'llashni tavsiya qilgan bo'lardik. O'yinli texnologiyalar ichida savol-javob, kuzatish, tahlil qilish kabi metodlardan foydalanish mumkin bo'ladi. Bu bilan bolalarning dunyoqarashlari, o'zini keng jamoat oldida ham erkin tuta olish ko'nikmalari, mustaqil fikrga ega bo'lish qobiliyatini ham rivojlanishga xizmat qiladi.

Lug'at boyligi yuqori bo'lgan bolalar, so'z boyligi past bolalarga qaraganda, o'qituvchining bergan savollariga mukammalroq javob beradilar [8]. Savol-javoblardan foydalanish ham bolalarga ham tarbiyachiga bir muncha qulayliklar yaratadi. Tarbiyachi qisqa vaqt ichida bolaning bilimini baholashga erishadi. Bolalarga esa qisqa va tez fursatlarda almashinib, o'zgarib turadigan jarayonlar yoqadi. Aynan shuning uchun ham o'yinga asoslangan texnologiyalarga savol-javobdan foydalanish metodini joriy qilishni ma'qul deb topdik. Savol-javob natijalaridan tarbiyachi ham, bolalar ham mamnun bo'lishlari kerak. Har qanday javob tarbiyachi tomonidan chiroyli, mazmunli olqish bilan rag'batlantirilishi lozim, xattoki u noto'g'ri javob bo'lsa ham. Boladagi tashabbusni so'ndirish keyingi safargi muloqotni tinglashga bo'lgan ehtiyojning susayishiga, fikrlashga bo'lgan turtkning yo'qolishiga va natijada muloqotga bo'lgan xohishning pasayishiga sabab bo'ladi [9]. Shu bilan birga tarbiyada qo'llangan har qanday usul bolalarning ruhiyatiga, hissiy sezuvchanligiga ta'sir qilishini

unutmasligimiz lozim. Shuning uchun ularni doim maqtash, olqishlash va rag'batlantirish kerak. Agar bolaga erkinlik, ishonch berilsa, u mustaqil ravishda fikrlab hikoya tuzishi ham mumkin bo'ladi. Bu uning badiiy adabiyotlar bilan to'g'ri tanishtirilganligi, bu yo'lda to'g'ri metodikadan foydalanilganlikning bir isboti sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot davomida maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishning ilmiy usullari – tizimli tahlil, umumlashtirish kabi usullaridan xorijiy ilmiy ish ma'lumotlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Bolalarda adabiyotga qiziqish qachon paydo bo'ladi degan savolga biz uning ilk yoshidanoq deyishimiz mumkin. Allani tinglagandayoq uning so'zga, ohangga nisbatan mehri ortadi. Bolalarga ko'proq rasmlar, rang-barang kitoblar yoqadi. Unday rasmlarni tomosha qilish orqali olgan taassurotlari tinglab olingan taassurotga nisbatan kuchli bo'ladi. Chunki, ko'rish orqali olingan ma'lumotning qamrovi kengroq hisoblanadi. Lekin doim ham hamma asarlarni rasmlar holda bolalarga taqdim etib bo'lmaydi. Ba'zida kattalar tomonidan o'qib berilishiga ham to'g'ri keladi. Shunday paytda bolalarning tinglash bilan bog'liq jihatlarga e'tibor qaratishimiz kerak bo'ladi.

Badiiy asar bilan tanishtirishimiz davomida bolalarning yosh xususiyatlarini inobatga olishimiz o'ta muhim sanaladi. Sababi, bolalarda uch yoshdan boshlab tahlil qilish, xulosa chiqarish, qahramonlarga nisbatan taqlid qilish kabi jihatlarni ko'zga tashlanadi. Aynan shu yoshdan boshlab e'tiborning kuchayishi natijasida bolalarda xattoki asar qahramonini hissiyotlarini boshdan kechirish, tasavvur qilish kabi holatlarini ham kuzatishimiz mumkin bo'ladi. Aynan shu nuqtayi nazardan ham bolalarga asar tanlayotganimizda bolalarning ham yosh, ham ruhiy holatlarini hisobga olishni unutmasligimiz kerak bo'ladi.

Tadqiqot natijalarining muhokamasi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishning asosiy mazmunini quyidagicha ifodalaymiz:

Birinchidan, bolalarni badiiy adabiyotga qiziqitirish natijasida ulardagi idrok qilish, tasavvur uyg'onish, tahlil qilish, taqlid qilish, hissiy munosabat bildirish kabi ko'nikmalarni rivojlantirdi;

Ikkinchidan, adabiy janrlar haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Aynan janr atamasini ma'nosini ilgamasalarda, lekin nomlanishi jihatidan farqlashga harakat qiladilar. (Masalan, sheri, hikoya, ertak, alla va hk.) Bolalar obrazlar, monolog, dialog, voqealar, personajlar harakatlari kabilarga diqqat qila bishlaydi. Shu sababli bolaning yosh xususiyatidan kelib chiqib asar tanlash muhim sanaladi;

Uchinchidan, bolalar har qanday asarning ham qandaydir maqsadi borligini anglab yetadilar. Natijada ularda xulosa qilish ko'nikmasi shakllanadi. Asarning maqsadini anglab yetishga harakat ortadi;

To'rtinchidan, badiiy asar bilan tanishtirish davomida bolalarda tinglash, fikrlash qobiliyati ham rivojlanadi. Natijada, bolalarda jamoa bo'lib ishlashda bir-birini hurmat qilish, tinglash kabi ijobiy fazilatlar uyg'onadi.

Xulosa. Bizningcha, bolalar bilan tarbiyachi o'zaro hamkor, sherik, do'st bo'lishi kerak. Agar shunday bo'lsa, bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirishida hech qanday to'siq bo'lmaydi. Tarbiyachi bolalarga nima yoqishini bilishi, tarbiyalanuvchilar tarbiyachining oddiy mimikasi orqali ham ma'lumot olishga harakat qiladilar. Bunday hamkorlik natijasida bolalar uchun qo'yilgan maqsadga va tarbiyachi uchun qo'yilgan vazifani bajarilishiga to'laqonli erishiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh xususiyatidan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, badiiy asarlar bilan tanishtirish davomida ko'proq tarbiyachi nutqi zarur sanaladi. Sababi, tarbiyachi asarni o'qib beradi. Xoh yoddan, xoh kitobdan bo'lsin, u nutq tushunarli va ta'sirli bo'lishi kerak. Ritm, ohang, ta'sir kuchiga ega bo'lishi zarur. Bolalarga yetkazib berishda tarbiyachining nafaqat ovozi, balki yuz ifodasi, kayfiyati ham muhim sanaladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirish davomida ba'zida sahnalashtirish usulidan foydalanish ijobiy samara beradi. Sababi, bolalar sahnalashtirish usuli qo'llanganda obrazga kirishadilar, tasavvur qilish emas his etib ko'rish imkoniga ega bo'ladilar. Bu usulni tarbiyachining sozlab berish yoki o'qib berishdan keying samarali usullardan deyish mumkin. Bizningcha, tarbiyachilar ixcham, personaji kam va so'zi oson, tarbiyaviy ahamiyati yuqori asarlarni ko'proq sahnalashtirish orqali tanishtirganlari maqsadga muvofiqdir.

Bolalarni yosh xususiyatlari bilan bir qatorda vaqt masalasini ham doim yodda tutish zarur. Sababi, bolalar tez zerikishlari, o'zgaruvchan xarakterga ega ekanliklari unutmaslik lozim. Bizningcha, kichik guruh va tayyorlov guruhi bolalari uchun har xil badiiy asar turlari tanlanishi va bunda vaqt masalasini hisobga olib, u asarni o'qib berilishi, yoddan o'qilishi yoki sahnalashtirish orqali tanishtirilishini ham hisobga olish kerakdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagil nutqi. 30.09.2020 // I kun egalarimiz. Ularni ham <http://ma'rifat.uz>
2. Тихеева Е.И..Развитие речи детей. –М.: Просвещение, 1976.
3. Йўлдошев Ж.Ф., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари: Кўлланма. –Т.: “Ўқитувчи”, 2004. 69-бет.
4. Achilova H.M. Adabiyot darslarida o'quvchilarni badiiy asar o'qishga bo'lgan qiziqishini yanada rivojlantirish uchun qo'llaniladigan interfaol metodlar // Educational Research in Universal Sciences. Volume 1.Issue 1. 2002.
5. Asida Isabayeva. “Develop thinking and communication through active listening”. current research journal of pedagogics, vol. 3, no. 04, Apr. 2022, pp. 57-61, doi:10.37547/pedagogics-crjp-03-04-13.
6. Бабаева Д.Р. Нутқ ўстириш назарияси ва методикаси (Дарслик). –Т.: “Баркамол фойз медиа“, 2018. –Б. 71.
7. Fleer M. Conceptual playworlds: The role of imagination in play and learning // In Early years. 2018.
8. Sevdal B. Preschool Teachers' Inferential Questions during Shared Reading and Their Relation to Low-Income Children's Reading Comprehension at Kindergarten and First Grade // Early Childhood Education, Ohio State University 2014, 157 p.
9. Isabayeva Asida Yusufjonovna. (2022). Participation in teaching preschool children learning speech, thinking and communicating. World Bulletin of Social Sciences, 10, 70-71. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/994>

UO'K 37.02

TALABANING IJODIY FAOLLIGINI TA'LIM JARAYONIDA TAKOMILLASHTIRISH TIZIMI

G.B.Yaxyoyeva, dots., Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, Navoiy

Annotasiya. Maqolada talabanning ijodiy faolligini ta'lim jarayonida takomillashtirishning tahlili ochib berilgan. O'qitish metodlari bilimlarni berish usullari sifatida qaraladi va talabalarning ilmiy bilish faoliyatiga qaratilgan bo'ladi hamda o'quv jarayonida ta'sir ko'rsatishni shakllantiradi.

Kalit so'zlar: talaba, ijodiy faoliyat, takomillashtirish, bilish faoliyati, o'quv jarayoni, metodlar.

Аннотация. В статье раскрывается анализ совершенствования творческой активности студента в образовательном процессе. Методы обучения рассматриваются как методы передачи знаний и направлены на научно-познавательную деятельность студентов и формируют влияние в образовательном процессе.

Ключевые слова: студент, творческая деятельность, совершенствование, познавательная деятельность, учебный процесс, методы.

Abstract. The article reveals the analysis of improving the student's creative activity in the educational process. Teaching methods are considered as methods of imparting knowledge and are aimed at students' scientific cognitive activity and form influence in the educational process.

Key words: student, creative activity, improvement, cognitive activity, educational process, methods.

Kirish. Texnika oliy ta'lim tizimida o'zgarishlar, va uning asosiy muammosi – bozor iqtisodiyoti talabiga javob beradigan kadrlarni tayyorlash shuningdek, yoshlarning ta'lim, ma'naviy kamolot hamda intellektual kasbiy ehtiyojlarini taminlashdan iboratdir. Oliy o'quv yurti muassasalarida ta'lim mazmunini qayta qurish, mutaxassislar tayyorlashning yangi, samarali shakllarini izlab topish bevosita talabalarning bilish faoliyatini jonlantirish bilan bog'langandir.

Hozirgi davrda talabalarning bilish faoliyatini o'stirish muammosi o'z mohiyatiga ko'ra falsafa, sotsiologiya, pedagogika, psixologiya, xususiy metodika fanlari vakillarining dolzarb ilmiy-tadqiqot obyekti bo'lib qolmoqda.

Oliy o'quv yurti muassasalaridagi o'qitish metodlarini asoslashda didaktika bilan shug'illanuvchi o'qituvchilar o'quv jarayonining xususiyatlari va talabalarning bilim faoliyatini qamrab oladilar hamda talabalarning kasbiy va shaxsiy tayyorgarligi masalalariga katta ahamiyat beradilar. Talabalarning faol ijodiy bilish faoliyati hamda ularning mustaqil ishlaridan iborat oliy maktab jarayoni ikki guruh o'qitish metodlarining farqlanishini taqozo qiladi: o'qitish va o'rganish metodlaridir.

O'qitish metodlari bilimlarni berish usullari sifatida qaraladi va talabalarning ilmiy bilish faoliyatiga rahbarlik qilishga qaratilgan bo'ladi hamda o'quv jarayonida ta'sir ko'rsatishni shakllantiradi.

Kognitiv faollik - bu mustaqil fikrlashga, muammoni hal etishda o'z yondashuvini topishga, bilimni mustaqil egallashga intilishga, boshqa shaxslarning hukmiga tanqidiy yondashuvni shakllantirishga hamda o'z hukmlarining mustaqilligiga erishishga qaratilgan.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, mualliflar tomonidan ko'rsatiladigan kognitiv faoliyatning individual jihatlari bir-biriga zid emas, balki bu konsepsiyaning muhim jihatlari to'ldiradi. Bu yondashuvlarning kombinatsiyasi kognitiv faoliyatning manbai – talabaning bilim olish, jamiyatning ma'naviy madaniyatini anglash, mavjudlarini chuqurlashtirish, o'zini namoyon etish hamda o'zini anglash zarurati, degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

Ehtiyoj – subyektning faol kognitiv faoliyatga undaydigan asosidir. Shu bilan birga, ba'zi kognitiv ehtiyojlarni qondirish yangi ehtiyojlarning paydo bo'lishiga olib keladi, bu esa kognitiv faoliyatning sifatli rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi sanaladi. Shuningdek, bizning tushunchamizga ko'ra, uni egallash istagi, mustaqil fikrlash, yangi yondashuvni topish, kognitiv faoliyat bilimga bo'lgan ehtiyoj, ta'lim muammolarini hal etish, bilim olish qobiliyati sifatida qaraladi, bu esa o'z qobiliyatlarini maksimal darajada oshirishga imkon beradi hamda ijodiy o'zini o'zi anglashga yordam beradi. Kognitiv faoliyatning asosiy ko'rsatkichlari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish lozim: intensivlik, qiziquvchanlik, tashabbuskorlik, mustaqillik, o'zini o'zi boshqarish, maqsadga muvofiqlik, ijodkorlik. "Bu faoliyat natijalari to'g'risida aniq prognoz bo'lmasa, lekin erishilgan natijalarni doimiy ravishda hisoblagan holda, insonning kashfiyotchi xulq-atvori, faoliyat namoyon bo'lishining eng yuqori bosqichi sifatida, tashqi muhitdan yangi ma'lumotlarni topishga hamda olishga qaratilgan hatti-harakatlar sifatida qaraladi. Shuningdek, vaziyatdan tashqari holat yuzaga keladi, bu yerda subyekt maqsadga erishish uchun vositalarni izlashga majbur bo'ladi, bu vaziyatning turli elementlarini, harakatni amalga oshirish uchun potensial shartlar sifatida sinovdan o'tkazishni anglatib o'tadi. Kognitiv faollikni faollashtirish – bu o'quv jarayonining tashkil etilishi, bunda o'quv materialini har bir talabaning faol aqliy hamda amaliy harakatlari mavzusiga aylanadi. O'quv faoliyatini faollashtirish – uning samaradorligini oshirish, kuchaytirish bo'yicha ko'riladigan chora-tadbirlar majmuidir. O'qishdagi faollik – bu nafaqat talabaning faol holatini, balki uning mazmunini, faoliyatining tabiati, intellektual axloqini safarbar etish istagi bilan namoyon bo'ladi. Ta'limiy, kognitiv maqsadlarga erishish uchun majburiy harakatlar, faol ta'lim prinsipi o'z mohiyatiga ko'ra, o'quv jarayonini tashkil etishga qo'yiladigan umumiy talabni ifodalaydi, bundagi o'quv jarayoni o'z-o'zini boshqaruvchi, o'zgartiruvchi faoliyatdir.

Ta'kidlash joizki, kognitiv faollikni rivojlantirish masalasi, bir tomondan, ko'p qirrali xarakterga ega bo'lgani uchun aniq yechimga ega emas. Kognitiv faoliyatning rivojlanishiga o'qitish usullari, materialning mazmuni, tashkiliy shakllari, o'quv ishining tashkil qilinishi, ta'lim muassasasining moddiy bazasi, shuningdek o'qituvchining talabaga ta'sir etishi, boshqa tomondan esa, bu muammoning ham amaliy, ham nazariy darajadagi yakuniy yechimi yo'q. Asosiy sabablardan biri – o'quv jarayonida individuallikning namoyon bo'lishi haqidagi "savol"ning ochiqqligi. Talabalarning kognitiv faolligini takomillashtirishning zarur komponenti – bu doimiy kognitiv qiziqishni tarbiyalash, bu ularning faoliyatini yetakchi usullarini o'zlashtirishda tizimli faolligini ta'minlashi lozim. Kognitiv qiziqishning ulkan rag'batlantiruvchi kuchi bor: u talabani bilimga intilishga, uning bilimga chanqoqligini qondirish yo'llari hamda vositalarini faol izlashga majbur etadi. Kognitiv faollik – bu o'quv jarayonining bir turi bo'lib, unda talabalarning mustaqilligi uning barcha tarkibiy qismlarida – muammo qo'yishdan tortib, nazorat qilish, o'zini o'zi nazorat qilish,

hamda tuzatishgacha, eng oddiy ish turlarini bajarishdan tortib to murakkabroq darajasiga qadar qabul qilinadi.

Talabani bilish faoliyatining tarkibiy qismlarini ko'rib chiqishda ko'rilayotgan fan nazariyasini o'rganish, o'zlashtirish, usullarini amalga oshirish, ta'lim muammolarini hal qilish shakllari, o'quv mavzusi doirasida talabalarning tafakkurini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Talabalarning ta'limdagi faolligini oshirish vositalaridan biri – bu kognitiv faoliyat hisoblanadi. Bu mustaqil fikrlash qobiliyati, istagi yangi vaziyatda harakat qilish, muammolarni hal etishda yangicha yondashuvni topish, bilim olish, boshqalarning hukmiga tanqidiy yondashuv hamda o'z hukmlarining mustaqilligini anglatadi.

Kognitiv qiziqish ta'siri ostida o'rganish yanada samarali, faol hamda katta natijalarga erishishga imkoniyat yaratadi. Qolgan mashg'ulotlarning motivatsion komponentining mohiyatini yoritib beradi. Shuningdek, pedagogning oldidagi asosiy vazifasi talabalarning bilish faoliyatining asosini tashkil etuvchi o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyasini takomillashtirishdan iborat ekanligi ta'kidlanadi. Kognitiv motivning paydo bo'lishi kognitiv ehtiyojga asoslanadi, bu esa, talabani kognitiv faolligini rag'batlantiradi. Xuddi shuningdek ehtiyoj ham faoliyatda shakllanadi. Kognitiv motivni paydo bo'lishining navbatdagi bosqichi – bilish ehtiyojining kognitiv qiziqishga sintezlanishi, bu esa, talabani uni eng ko'p o'ziga jalb etadigan faoliyat mazmuni uning jarayoniga bo'lgan munosabati bilan bog'liq. O'qishga bo'lgan motivatsiya o'z-o'zidan paydo bo'ladigan jarayon emas, uni maxsus shakllantirish, takomillashtirish, rag'batlantirish lozim. Psixologik, pedagogik adabiyotlarda motivlarning vazifasi haqida turli qarashlar mavjud. Ba'zi olimlarning fikricha, bilim hamda ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayoni talabani ijtimoiy ahamiyatini anglashidan, talabani o'qishga qiziqishidan ko'ra, kognitiv ehtiyojni uyg'otadi.

Kognitiv qiziqishni ijodiy faoliyatni takomillashtirish elementi sifatida ko'rib chiqib, quyidagi xulosalarga kelish lozim, kognitiv qiziqish paydo bo'lganda, ta'lim jarayoni yaqin, hayotiy faoliyatga aylanadi, bunda talabani o'zi bevosita qiziqadi; faol kognitiv qiziqish – bu talabani mustahkam hamda ishonchli asosini yaratadigan ta'limning eng muhim motivlaridan biridir; talabalarning bilimga bo'lgan qiziqishi ularning faolligi uchun ichki manbalar bo'lib sanaladi. Demak, o'qituvchining oldidagi asosiy vazifalaridan biri – o'quv jarayonida talabalarning kognitiv, ijodiy faol qiziqishlarini takomillashtirishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bakhtiyarovna Y.G. Degree and relationship of increasing the creative activity of students of technical higher education in the process of teaching foreign languages //American Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2022. – T. 10. – C. 152-156.
2. Yakhoeva G. Retrospective analysis of the development of student's creative activity in education and cognitive activity //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 92-94.
3. Y.G.Bakhtiyarovna [Relationship of student activity with creative development in German language lessons](#) - Thematics Journal of Social Sciences, 2021
4. Bakhtiyarovna Y.G. Degree and relationship of increasing the creative activity of students of technical higher education in the process of teaching foreign languages //American Journal of Interdisciplinary Research and Development. 10 (2022): 152-156.
5. Bakhtiyarovna Y.G., Muradkozieva R.D. The role of field-related terms in the development of students 'creative activity //International Journal of Early Childhood Special Education. – 2022. – T. 14. – №. 7.

UO'K 378

TEXNOLOGIYA FANIDAN O'QUV-USLUBIY ADABIYOTLARNI YARATISHGA QO'YILADIGAN DIDAKTIK VA USLUBIY TALABLAR

F.M.Yusufxodjayeva, o'qituvchi, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. Ushbu maqolada Texnologiya fanidan o'quv-uslubiy adabiyotlarni yaratishga qo'yiladigan didaktik va uslubiy talablarga oid pedagogik qarashlar keltirilgan. Ta'lim jarayonida pedagoglarning adabiyotlar yaratishda ma'lum muammolarni xal etish va ularni bartaraf etishga oid ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, texnologiya, fan, o'quv-uslubiy, adabiyot, didaktika, talablar, shaxs, shakllantirish.

Аннотация. В данной статье представлены педагогические взгляды на дидактико-методические требования к созданию учебно-методической литературы в области техники. В ходе обучения представлена информация о решении и устранении некоторых проблем педагогов при создании литературы.

Ключевые слова: педагогика, технология, наука, учебно-методическая, литература, дидактика, потребности, личность, формирование.

Abstract. This article presents pedagogical views on the didactic and methodological requirements for the creation of educational and methodical literature in the field of technology. In the course of education, information on solving and eliminating certain problems of pedagogues in the creation of literature is given.

Key words: pedagogy, technology, science, teaching-methodology, literature, didactics, requirements, personality, formation.

O'tgan asrning 90 yillariga qadar o'quv adabiyotlari pedagog olimlar tomonidan ishlab chiqilgan yagona uslubiy talablar va qabul qilingan tuzilmalar hamda tamoyillar asosida yaratilib kelinmoqda. Bu hol esa Texnologiya fani darsliklarining mazmuniga o'quvchilarning yosh xususiyatiga, ularning matnlarni qabul qilish imkoniyatlariga mos kelmaydigan nazariy jihatdan murakkab o'quv materiallarining majburiy tarzda kiritilishiga asos bo'ldi. Shuning uchun ham respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab darsliklarning yangi avlodini yaratish, ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv adabiyotlari bilan ta'minlash masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish muammolariga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari doirasi kengayib bordi.

Jumladan, umumiy o'rta maktablar darsliklari yangi avlodini sifatini oshirishda ularga qo'yiladigan talablar va yondashuvlar A.A.Abduqodirovning, darsliklar yangi avlodini yaratish muammolariga qaratilgan bir qator talablar, darsliklarda pedagogik texnologiyalar ifodalanishi yoki o'z aksini topishi masalalari U.K.Musaevning ilmiy maqolalarida yoritilganligini ko'rishimiz mumkin.

Darsliklarning yangi avlodini yaratishda Davlat ta'lim standarti talablari va o'quv dasturi hajmida me'yorlangan o'quv yuklamasining modeli va taqdim etilayotgan o'quv materiallarining ta'limiy-tarbiyaviy qiymatligini ta'minlash parametrlariga, o'quvchilarni yangi bilim va axborotlar bilan qurollantirishning didaktik va texnologik asoslariga tayanish maqsadga muvofiqdir.

B. A. Almuxambetovning fikricha muallif yaratayotgan darslik mazmunini uslubchilar va amaliyotchi o'qituvchilar bilan chuqur tahlil etish, o'quv materialining didaktik talablarga va o'quvchilar yoshiga mos kelishiga e'tiborni qaratishlari kerak.

Darsliklar quyidagi asosiy talablarni bajarishi kerak: ta'limiy-metodologik tamoyillar asosida o'quvchilarga bilim berish, tarbiyaviy o'quvchilar ma'naviy didaktikalarini shakllantirish, ilmiy bilimlarga munosabatni rivojlantirish, rivojlantiruvchi-bilim olish va ijodiy faoliyatlarni rivojlantirishdan iboratdir.

L.Tyurina sifatli darslik yaratish uchun amal qilinishi lozim bo'lgan quyidagi asosiy talablarni keltiradi:

- ilmiy fikr rivojlanishining asosiy yo'nalishi va natijalariga, uning zamonaviy holatiga mos kelishi;

- fanga oid majburiy bilimlar yig'indisini belgilab beruvchi oliy ta'lim standartlari talablariga mos kelishi;

- ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni mustahkamlash, mustaqil ishlashni rag'batlantirishi;

- mavzularning aniq belgilanishi, zarur ma'lumot yig'indisi va adabiyotlar;

- darslik hech qanday qiyinchiliksiz o'qituvchining ilmiy va pedagogik konsepsiyasiga kiritilishi hamda o'quv jarayoni grafigi va ishchi rejasi bilan mos keluvchi vosita bo'lishi lozim;

- darslik mavjud o'quv jarayonini tashkil etish tizimi va istiqbolni qoniqtirishi lozim.

Yuqorida keltirilgan yondashuvlardan o'quv adabiyotlarini yaratish jarayonini o'qitish modellari bilan uzviy bog'liqlikda ko'rib chiqish lozimligi ko'rinib turibdi.

Uzluksiz ta'lim tizimining har bir bo'g'ini uchun belgilangan o'quv adabiyotlariga psixologik-pedagogik, uslubiy–didaktik, sanitariya-gigienik va boshqa talablar qo'yiladi.

«Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi»ga muvofiq ta'lim turlarining xususiyatlaridan va nashr shaklidan qat'iy nazar barcha o'quv adabiyotlariga qo'yiladigan talablardan tashqari o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limidagi o'quv adabiyotlariga:

- kasbga qiziqishni kuchaytirish, uni mustahkam egallashga va zamonaviy bilimlar asosida raqobatbardosh mutaxassislar chiqishini ta'minlashi;

- mustaqil va erkin fikr yuritish, ma'suliyatli qarorlar qabul qilishga qodir bo'lgan shaxslarni tarbiyalanishi;

- qaysi fanga tegishliligidan qat'iy nazar nazariy bilimlar amaliyot bilan keng bog'liqligining ta'minlanishi;

- o'quv materialidagi barcha ma'lumotlar mantiqiy bir tizimda berilishi;

- muayyan fan sohasiga xos xususiyatlardan kelib chiqib, estetik va dizayn ko'rsatkichlarda ilm-fan yutuqlarini tasvirlaydigan ko'rgazmali ma'lumotlar-qurilma, jihozlar yoki ularning ma'lum qismlari va boshqalar turli rangda berilishiga e'tibor qaratilishi kabi qo'shimcha talablar qo'yiladi.

Texnologiya fani darsligi o'quv dasturida talab etilgan mavzularni to'liq qamrab olishi, o'quv materiali matni esa o'quv dasturida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan nomutanosibliklarga aniqlik kiritish va ularni hal qila olishi kerak. Maxsus fan darsligining mazmunida qonunlar, nazariyalar, tamoyillar, jarayonlar, ob'ektlar tuzilishi, atamalar va boshqa bilimlarning bir xil yondashuvda yoritilishi; fundamental ta'limga yo'naltirilishi, fikrlar va xulosalarning qo'yilishi; o'quvchilar olgan bilimlarini kasbiy faoliyatga qo'llashni o'rganishga yo'naltirilganligi; bo'limlar va boblar orasidagi o'zaro bog'liqlikning ta'minlanishi; ishlab chiqarish jarayonlarining turli jihatlarini yorituvchi bilimlarning o'zaro bog'lanishining ta'minlanishi; abstrak-ilmiy bilimdan aniq kasbiy bilimga va amaliy ko'nikmaga o'tishni ta'minlashi kerak.

Shuningdek zamonaviy darslikda:

- bilimlarni mustahkamlash, takrorlash va o'z-o'zini baholash uchun savollar va testlar berilishi;

- mashqlar, topshiriqlar, tajriba va amaliy ishlar, mustaqil ishlar bo'yicha topshiriqlar berilishi kerak;

- boblarda mavzularning tizimlilik, butunligini va o'quvchida yaxlitlikni idrok qilish hissi shakllanishi uchun barcha ma'lumotlar mantiqiy bir tizimda ya'ni, oddiydan-murakkabga, mavhumdan–aniqlikka kabi taqdim etilishi ta'minlanishi kerak:

- darslikda amaliy va tajriba mashg'ulotlarni bajarish va mashqlarni yechish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar berilishi, matn, illyustratsiya va grafiklar yordamida bilim olish orqali kengaytirilgan amaliy ko'nikmalarni shakllantirish imkoniyati bo'lishi lozim.

Biz tomondan o'tkazilgan tadqiqotlar asosida maxsus fanlardan yoziladigan yangi darsliklarga qo'yiladigan quyidagi didaktik va uslubiy talablar ishlab chiqildi:

- o'quv dasturiga to'la mos keladigan va undagi mavzularni to'laigicha qamrab oladigan shaklda yozish;

- maxsus fanning yetakchi komponenti bo'lgan "Faoliyat usullari"ning o'quv maqsadlari va vazifalarining aniq yoritilishi;

- «Faoliyat usullari»ning yoritilishida nazariy va amaliy mazmunning o'zaro maqbul va bog'liq holda taqsimlanishi;

- matnni tushunarli va mantiqiy usulda tuzish, o'rganish jarayonini osonlashtirish uchun rasmlar, sxemalar va chizmalarni qo'shib joylashtirish;

- mavzularning soddadan murakkabga tomon o'sishini, hamda o'zaro bog'liqligini ta'minlash;

- o'quv matni fan dasturida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan tushunmovchilik va nomutanosibliklarga aniqlik kiritish kerak;

- rasmlar, grafiklar, jadvallar, sxema va diagrammalar berilgan ma'lumotlar va tushuntirishlar bilan uzviy bog'langan bo'lishi kerak;

- darslikda o'rganiladigan mavzu va mashg'ulotlar guruhda o'quvchilarning turlicha qobiliyatli ekanliklarini inobatga olgan holda berilishi lozim;
- o'quv materialida o'quvchilarni faol bo'lishga va tanqidiy fikrlashga undovchi va ularning qiziqishlarini o'ziga jalb qiladigan jihatlarining mavjud bo'lishi;
- fanlararo va fan ichida o'zaro bog'liqlikni ta'minlanishi;
- mazmun juda ishonchli va salohiyat bilan yoritilishi kerakki, unda mualliflarning fan, texnika va texnologiyalar so'nggi yutuqlaridan foydalanganligi ko'rinib tursin;
- mazmun dalillardan namunalarga, namunadan-farazga, farazdan-izlanishga, izlanishdan-amaliy qo'llashga, abstrakt-ilmiy bilimdan-aniq kasbiy bilimga, bilimdan-amaliy ko'nikmaga o'tishni ta'minlanishi;
- O'zbekistonning turli hududlaridagi o'quvchilarning bilimga bo'lgan ehtiyojlarini va milliy xususiyatlar, turli madaniyatlarning hisobga olinishi;
- o'quvchilar yoshi, saviyasi va psixo-fiziologik xususiyatlarini inobatga olinishi, o'g'il va qizlarning qiziqishlarini teng ravishda va to'la darajada hisobga olish kabi ongli tarzda tuzilgan misollar va dalillar mavjudligi;
- o'quvchilarning o'z bilim va ko'nikmalarini tekshirishlari uchun nazorat savollari va testlar bilan ta'minlanishi;
- o'quvchilar mustaqil ishlari uchun amaliy topshiriqlar, mashqlar, loyihalar bilan ta'minlanishi;
- fanni o'qitish texnologiyasi yoki metodikasiga mos kelishi;
- matnda atrof-muhit, uning ifloslanish va jamiyat salomatligi muammolari hamda ularni hal qilish yo'llari aks ettirilishi;
- topshiriqlar va vazifalar keng ko'lamli o'quvchilar bajaradigan amaliy ishlarni juftlikda yoki kichik guruhlarda tashkil etish imkoniyatini berish;
- darslikdagi takrorlanuvchi tushunchalarga va rioya qilinishi kerak bo'lgan qoidalarga e'tiborni jalb etish maqsadida maxsus belgilardan foydalanish zarur.

Olib borilgan izlanishlarimiz shuni ko'rsatdiki, maxsus fan darsliklaridan yaratiladigan zamonaviy darslik muvofiqlashtiruvchi, tizimlovchi, axboriy, kasbga yo'naltirilish, bilimlarni mustahkamlash va o'z-o'zini nazorat qilish, mustaqil bilim olishga qiziqtirish, o'quvchilarni ijodkorlikka undovchi, rivojlantiruvchi-tarbiyalovchi funksiyalarni bajarishi kerak.

Ushbu keltirilgan didaktik va uslubiy talablar bajarilganda va funksiyalar ro'yobga chiqarilganda maxsus fan darsliklarining zamonaviy avlodini yaratish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Yusufxodjaeva, F. M. (2018). Tarbiya usullarini to'g'ri tanlashning ta'lim jarayonidagi ahamiyati. *Sovremennoe obrazovanie (Uzbekistan)*, (1), 52-59.
2. Mukhtorovna, Y. F. (2022). Learning the technology of collective creative work in practice. *Open Access Repository*, 9(11), 175-179.
3. Mukhtorovna, Y.F. (2022). Teaching of technology using interactive methods. *Open Access Repository*, 9(11), 169-174.

UO'K 37.02

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARIDA O'QITUVCHILARINING METODIK TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TEKNOLOGIYALARNING O'RNI

N.Yo'.Zikirova, o'qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. O'qituvchilarning innovatsion faoliyati fan nuqtai nazaridan dolzarb muammo hisoblanadi. Ushbu maqolada innovatsion faoliyat, innovatsion faoliyatning qonuniyatlari, vazifalari va maktab o'qituvchilarining innovatsion texnologiyalardan foydalanish yo'llari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, kreativlik, interfaol, mantiqiy chigallik.

Аннотация. Инновационная деятельность педагогов является актуальной проблемой с точки зрения науки. В данной статье говорится об инновационной деятельности,

закономерностях и задачах инновационной деятельности, способах использования инновационных технологий учителями школ.

Ключевые слова: инновации, творчество, интерактив, логическая сложность.

Abstract. The innovative activity of teachers is an urgent problem from the point of view of science. This article talks about innovation activity, patterns and objectives of innovation activity, ways of using innovative technologies by school teachers.

Keywords: innovation, creativity, interactive, logical complexity

Ta'lim sohasidagi yangiliklar, ta'limga va o'zgartirish kiritish, mavjudlarini yaxshilash va takomillashtirishni taqazo etadi. Shuning uchun har doim ham ta'lim jarayonida qandaydir o'zgarishlar sodir bo'ladi. Hozirgi davrni jamiyatning barcha sohalari kabi ta'lim sohasida ham katta va tezkor o'zgarishlar davri deb atash mumkin. Kundalik ijtimoiy hayotimizdagi tezkor o'zgarishlar ta'lim sohasi vakillari oldiga yangi maqsad, mazmun, metodlar va texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni ta'lim jarayoniga bevosita qo'llash maqsadlarini qo'yimoqdagi, bugungi kun o'qituvchisi, nafaqat, o'qituvchi, ustoz bo'lib qolmasdan, balki u o'quv jarayoniga yangi pedagogik interfaol metodlar, informatsion –kommunikativ texnologiyalarni ta'lim va tarbiya berishda yangi metod va vosita, prinsiplarini o'zaro bog'lab qo'llay oladigan kreativ tadqiqotchi ham bo'lishi kerakligini talab etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ham yoshlarimizning bilim olishlari uchun barcha sharoitlarni yaratish, o'quv binolarini qurish, ularni zamonaviy jihozlash mumkin. Lekin farzandlarimizga yuksak mezonlar asosida ta'lim-tarbiya beradigan, yangicha innovatsion fikrlaydigan muallim va o'qituvchilarni tayyorlash- bu eng og'ir vazifa bo'lib, juda katta mehnat va mas'uliyatni talab qiladi. Shu ma'noda "Bugungi kun o'qituvchisi universal mutaxassis, ham o'rgatuvchi, ham o'rganuvchi bo'lishi, ya'ni o'z ustida tinimsiz ishlashi, doimo izlanib yashashi kerak" deb ta'kidladilar.

Haqiqatdan ham o'qituvchi ustoz jamiyatimiz taraqqiyoti, yoshlarimiz ta'lim-tarbiyasi, butun insoniyatga ziyo-nur tarqatishdagi roli benihoya kattadir. Insonni inson qilib shakllantirishda, unga bilim va odamiylik, yuksak axloqiy fazilatlar, ezgu orzu-niyatlar bilan yashash, milliy iftixor tuyg'ularini singdirishda ularning hissasi beqiyos. Hazrat Alisher Navoiy ham Mahbub-ul qulub asarlarida "Uning ishi odam qo'lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qilardi, u esa bir to'da bolaga ilm va adab o'rgatadi, ko'rkim bunga nima yetsin", deb o'qituvchilik kasbini ulug'laydilar. O'qituvchi shaxsi, uning insoniy fazilatlari o'quvchi bilan kechadigan ta'lim jarayonida o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarini shakllantirishda kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishligi muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi pedagogik faoliyatini amalga oshirishda faol kreativ shaxs hisoblanib, o'quvchilarni kunlik hayotida tashkilotchi sifatida ishtirok etadi, ularga qiziqish uyg'otadi, ularni yangiliklar, yangi bilimlar sari yetaklaydi va bunda o'qituvchidan tashabbuskorlik, kreativlik talab qilinadi. Sinfga pedagogik rahbarlikni olib borish o'qituvchidan har bir masalaga kreativ yondashuvni, hozirjavoblikni, tirishqoqlikni va turli vaziyatlarda mustaqil rahbarlik yechimlarini qabul qilish fazilatlari shakllangan bo'lishligini talab qiladi. Fan o'qituvchisining mahorati mavzularini keng va aniq tushuntirib bera olishi, mashqlar, misol, masalalar yordamida o'quvchilar bilimini mustahkamlashiga bog'liq. Bunda pedagog faqatgina darsliklarda berilgan topshiriqlar bilan cheklanmay, mantiqiy misol-masalalardan, reproduktiv mashqlardan unumli foydalanishi maqsadga muvofiq. Zamonaviy dars usullaridan biri TTT (Top, tanla, to'ldir) metodi ham xatolar ustida ishlashda yaxshi samara berib boshlang'ich sinf o'quvchilarda tenglamalarni yecha olish malakalarini faollashtiradi.

TOP	TANLA	TO'LDIR
+70=70	0	0+70=70
40+ =100	60	40+60=100

Buyuk mutafakkur Abu Rayxon Beruniy "Doim bir xil narsaga qarayverish malollik va sabrsizlikka olib keladi. Ta'lim har xil usullarda uyushtirilganda o'quvchi turli gullar ochilgan bog'ga kirganga o'xshaydi, ularga qiziqadi, ko'rishni istaydi", deb bejiz aytmagan.

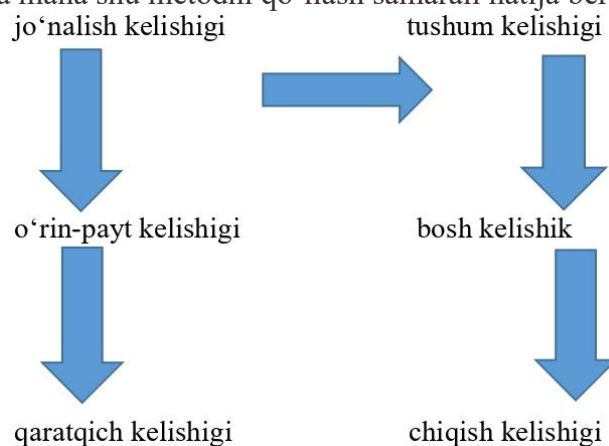
O'qituvchi, A. Distervegning so'zlariga ko'ra, "Faqat shu paytgacha haqiqatda ta'lim berishga qodir, o'zi esa o'z tarbiyasi va ta'limi ustida ishlaydi. Agar u o'qimasa, o'z sohasi bo'yicha ilm-fan

yutuqlariga amal qilmasa va ularni amaliyotga tatbiq etmasa, uni ortda qolmoqda deyishning o'zi kifoya emas: orqaga chekinadi, muammolarni hal qilishni qiyinlashtiradi". Zamonamizning ko'zga ko'ringan olimlaridan biri, akademik D.S. Lixachev yoshlarga murojaat qilib, shunday deb yozgan edi: "Siz doimo o'rganishingiz kerak". Umrining oxirigacha nafaqat dars bergan, balki barcha yirik olimlarni o'rgangan. Agar siz o'rganishni to'xtatsangiz, o'rgata olmaysiz. Chunki bilim o'sib bormoqda va murakkablashmoqda.

Hayotning o'zi uzluksiz pedagogik ta'lim muammosini eng dolzarb muammo deb belgilab berdi. Ammo haqiqiy amaliyotda V.A. Slasteninning so'zlariga ko'ra, "O'qituvchidan ko'p vaqt talab qiladigan ko'plab vazifalar bilan, u har kuni amalga oshiriladigan bevosita ishlardan tashqariga chiqmasa", muammoli vaziyat yuzaga kelishi mumkin.

O'qituvchining innovatsion faoliyati ta'limning mavjud shakl va usullarini qayta ko'rib chiqib, ta'limning maqsadini va uni amalga oshirishning yangi zamonaviy vositalarini yaratish va shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bu o'z navbatida ta'lim berish jarayoniga zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalarni o'qitishning texnik vositalaridan foydalanib qo'llash, dars jarayonida o'quvchilarning darsga faol qatnashishini ta'minlashda o'z aksini topadi.

Interfaol usullardan yana biri Mantiqiy chigallik" metodidir. Masalan onatili fanidan kelishiklar mavzusi bo'ladigan bo'lsa mana shu metodni qo'llash samarali natija beradi.



O'qituvchining innovatsion faoliyatida pedagogik texnologiyalarni qo'llash, ta'lim-tarbiya jarayonida maqsadga muvofiq holda foydalanish ma'lum bir qonuniyatlarga asoslanadi.

1.Zamonaviylik. Ta'lim amaliyotiga ilmiy asoslangan va tajribada tekshirilgan didaktikaga oid yangiliklar faol metodlar va shakllar tartib qoidalarni joriy etishning majburiyligi.Bu esa ta'lim-tarbiyaning taraqqiyot darajasi uning mazmuniga kiritilayotgan fan-texnika yangiliklari bilan tavsiflanadi.

2.Ilmiylik. O'qituvchi ilm-fandagi yangiliklardan xabardor bo'lishi, beriladigan bilim ilmiy xarakterga ega, fan-texnikaning so'ngi yutuq va kashfiyotlarini o'zida ifoda etishi lozim. Ilmiylik ta'lim-tarbiyaning mazmuniga ham, usullariga ham aloqadordir.

3.Ta'lim-tarbiya jarayonini kafolatlash. Kam kuch sarflab o'qituvchi va o'quvchining maqsadiga erishishidir.

4.O'qituvchi va o'quvchining rejali faoliyati. Ta'lim-tarbiya jarayonidagi ortiqcha harakatlarni yo'qotishga, hamjihatlilikni ta'minlashga va kafolatlangan samarali natijalarni qo'lga kiritishga intilishni ifodalaydi.

5.Ta'lim- tarbiya jarayonida zamonaviy moddiy texnik bazaning mavjudligi. Bunda o'qituvchi va o'quvchilarning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun yangi baza yaratish va loyihalash

6.Ta'lim-tarbiya natijalarini nazorat qilish va baholash. Olingan bilimlarni nazorat qilish va baholashda o'qituvchi o'quvchining javobi, amaliy harakatini belgilangan ta'lim maqsadiga mos holda ma'lum usullar yordamida aniqlangan sifat mezonlarini aks ettiruvchi o'lchovlar bilan solishtirish asosida qabul qiladi.

Shu bilan birga interfaol metodlarni amalda qo'llash bo'yicha ayrim tajribalarni o'rganish asosida bu mashg'ulotlarning sifat va samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi omillarni ko'rishimiz mumkin.

Tashkiliy-pedagogik omillar:

- 1.O'qituvchilarda interfaol usullarni o'rgatishni tashkil qilish;
- 2.O'quv xonasida interfaol mashg'ulot uchun zarur sharoitlarni yaratish;
- 3.Sanitariya gigiena me'yorlari buzilishining oldini olish;
- 4.Xavfsizlik qoidalariga rioya qilishni ta'minlash;
- 5.Davomat va intizomni saqlash;
- 6.Nazorat olib borishni tashkil qilish

Ilmiy-metodik omillar:

1. DTS talablarining bajarilishini hamda darsdan ko'zda tutilgan maqsadga to'liq erishishni ta'minlash uchun maqsadga muvofiq bo'lgan interfaol usullarni to'g'ri tanlash
 2. Dars ishlanmasini sifatli tayyorlash
 3. Qo'llayotgan har bir metod o'rganilayotgan mavzu bilan bo'g'liq bo'lishini ta'minlash
 4. O'quvchining tayyorgarlik darajasini oldindan va shunga mos darajadagi interfaol metodlarni tanlash
 5. Interfaol mashg'ulotlar uchun yetarlicha vaqt ajrata bilish va kutilayotgan natijaga erishish.
- Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, oliy ta'lim muassasalarida boshlang'ich, o'rta ta'lim maktablari va kasb-hunar kollejlari uchun o'qituvchilar tayyorlashda asosiy e'tiborni bo'lajak o'qituvchi-ustozlarni ta'lim-tarbiya jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash, uni ijodiy jarayon darajasiga ko'tarish asoslari bilan mukammal tanishtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xaiqimiz bilan birga quramiz. T.2017-488 b
2. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat.T.2003-174 b
3. G'afforova T va boshqalar .Ta'limning ilg'or texnologiyalari. Qarshi. Nasaf.2003-112 b
4. N. Ochilova. The main features of western europe medieval, modern philosophy and philosophical views in the 9th-12th centuries in central asia. Journal of Critical Reviews . ISSN- 2394-5125. Vol 7, Issue 14, 2020. 193-199. DOI: <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.14.34>
5. N. Ochilova. East And West: Integration And Cooperation In The Process Of Globalization. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2020.2(11),543-546
6. N. Ochilova. The importance of understanding national identity in Education of the young neighboring. «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal ISSN: 2181-1601/////Volume:1,ISSUE:6 APRIL 2021. 209-214.www.scientificprogress.uz
7. N. Ochilova. Problems of science № 3 (62), 2021 Russian impact factor: 0.17 Scientific methodical magazine. ISSN 2413-2101 (Print) ISSN 2542-078X Online) Moscow 2021. 37-41

УДК 37.02

МЕТОДЫ И ПОДХОДЫ ОБУЧЕНИЯ ГОВОРЕНИЮ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

**С.Б.Абдуллаева, старший преподаватель, PhD, Самаркандский государственный
институт иностранных языков, Самарканд**

Аннотация. В статье рассматриваются способы эффективного проведения урока говорения в старших классах и в высших учебных заведениях. В результате формируются не только речевые навыки, но и развиваются ораторские способности, критическое мышление, формируются навыки дискуссии и диалога, уважительное отношение к собеседнику, умение использовать аргументацию и доказательную базу при публичных выступлениях.

Ключевые слова: метод, способ, говорение, дебаты, ролевая игра

Annotatsiya. Maqolada o'rta maktab va oliy o'quv yurtlarida gapirish ko'nikmalari darsini samarali o'tkazish yo'llari muhokama qilinadi. Natijada nafaqat nutq qobiliyatlari, balki notiqlik mahorati, tanqidiy fikrlash, munozara va dialog ko'nikmalari, suhbatdoshni hurmat qilish, ommaviy nutqda argument va dalillardan foydalanish ko'nikmalari shakllanadi.

Kalit so'zlar: usul, yo'l, nutq, bahs, rolli o'yin

Abstract. The article discusses ways of effective conducting of speaking lessons in high school and in higher educational institutions. As a result, not only speech skills are formed, but also oratory skills, critical thinking develop, discussion and dialogue skills, respect for the interlocutor, the ability of using argumentation and evidence during public speeches are formed.

Key words: method, way, speaking, debate, role play

Введение. В настоящее время существуют немало методов и подходов для эффективного обучения учащихся интегрированным курсам иностранного языка. Отечественные и зарубежные преподаватели предлагают различные техники, способы подготовки студентов к будущей профессиональной деятельности. По программе языковых высших учебных заведений предполагается комбинированное обучение языковых навыков: говорение, аудирование, чтение, письмо. Практическая грамматика и практическая фонетика прилагаются к данным аспектам и изучаются на раннем этапе обучения. Данный подход по мнению многих ученых-педагогов и психологов показывает положительные результаты, нежели методы применяемые несколько десятилетий назад.

Методы. Продуктивным методом исследования в педагогической отрасли является наблюдение, хотя он зависит от цели и задачи, которые ставит перед собой исследователь. Скрытое наблюдение за учащимися, комплексно обучающимися главным навыкам иностранного языка (говорение, аудирование, чтение, письмо) демонстрирует, что уровень знания этих студентов выше, чем те, которые обучались традиционным методом. Более того, опрос учащихся показывает, что рейтинг преподавателей, обучающих их интегрированным способом, занимает значительно высокую позицию.

Говорение является одним из навыков, трудно достигающимся для обучающихся, и даже для учителей. Научиться говорить плавно и легко требует должной практики и преподавания. Здесь принимается во внимание произношение, грамматика, тематический подход. Неправильно произнесённая речь может вызвать непонимание у окружающих и носителей языка. Было бы уместным напомнить, что в первую очередь изучающие иностранные языки должны стараться говорить на нем не только в учебном заведении, во время урока, перемены, со своими однокурсниками, но и вне него. Естественно, не у всех получится говорить должным образом, но учителю необходимо объяснить, что такой способ достаточно эффективен. Имеется множество заданий, упражнений, игр, способствующих развитию речевых умений для студентов, изучающих иностранные языки. Главной целью уроков речевого навыка является то, чтобы речь учащихся была понятна носителям языка.

Издано много отечественных и зарубежных учебников, способствующих эффективному обучению говорения. Также в цифровую эру гаджетов, интернета создано множество приложений для мобильных телефонов, различные курсы можно найти на просторах интернета. И все же уроки с реальными учителями не утратили своей актуальности до нынешних дней. Учитель имеет индивидуальный подход к каждому ученику, исходя из индивидуального характера и темперамента, социального положения, уровня знания и т.д.

Обсуждение. Ролевые игры — это высокоэффективный способ улучшения речевых навыков. Существует несколько видов ролевой игры, использующихся на уроках иностранного языка. Первый способ, учитель заранее задает прочитать короткий рассказ на обучаемом иностранном языке, в классе студенты разделяются на группы по 3-4 человек и выбирают различные эпизоды из рассказа, через некоторое время каждая команда показывает ролевую игру, пародируя героев рассказа. Конечно, условия задания могут меняться в зависимости от смыслённости учителя. Например, ролевую игру можно подготовить заранее, внеурочное время, а на уроке показать. Так можно сэкономить дорогостоящее время занятия. Второй способ, один и тот же эпизод подготавливается всеми командами, учитель оценивает какая команда лучше справилась с заданием, т.е. реальнее исполнила роли. Студентам будет весьма интересно посмотреть на игру однокурсников, вызовет смех, улыбку, любопытство на их лицах. В результате командной работы студенты лучше узнают друг друга, вдобавок будет вырабатываться навык работы в коллективе, в команде. Во время ролевой активности учащиеся могут нарядиться в костюмы героев произведения. Третий способ, ролевую игру снимают на видео, можно добавить музыку и различные спецэффекты. Данный вариант ролевой игры можно сделать как для одного эпизода для всех команд, также различные отрывки рассказа по усмотрению учителя. Участники могут выбрать место, где будет

сниматься видео, к примеру, в парке, у реки, и т.д., по тому, где происходит сцена. Студенты с интересом посмотрят себя и своих однокурсников в разных ролях, и что немаловажно поймут свои ошибки и недостатки в речи на иностранном языке.

Дебаты другой способ повышения навыка говорения. Другими словами, это интеллектуальная игра для школьников, которая станет прекрасной идеей для урока. Для обсуждения выбирают интересные и значимые проблемы, пригодные для спора.

У данного задания имеются несколько способов. Дебаты логично проводить на уроке обобщения материала. Подойдет любая тема, где есть плюсы и минусы, например, командная экономика, положительные и отрицательные последствия (безработица). Первый способ, учитель на уроке делит группу на две команды, и дает задание по пройденному материалу. Дается некоторое время для обсуждения вопроса, проблемы или задачи внутри каждой команды, затем группы вступают в обсуждение вопроса. Определенно, дискуссия происходит на иностранном языке, студенты активно аргументируют проблемы и приводят доказательства. Аргументы — теоретические, помогают рассмотреть проблему с разных сторон. Доказательства — фактические, со ссылками на источники. Каждая сторона, опровергая мнение собеседника, находит тезисы в защиту своей позиции и обязательно претендует на достижение цели.

Второй способ, группа делится на две команды, и готовит задание внеурочное время. Можно подготовить плакаты, презентации, буклеты, дать название команде, подготовить значки для членов команды, и представить на уроке.

Игра КВН на изучаемом иностранном языке ещё одна привлекательная игра для студентов. Учитель делит группу на команды, заранее готовит вопросы, и действует исходя из правил известной игры. Классную мебель лучше переставить в круглую или овальную форму для каждой команды.

Другой метод – повторение фразы или предложения при просмотре фильма, мультфильма или видео, удаляя при этом оригинальный звук и читая субтитры. Слушающий повышает и понижает голос при необходимости, так же как произносится на видеоматериале. Он как бы озвучивает персонажа своим голосом придавая выразительность и экспрессивность своей речи. Удалив звук с видеоматериала, несколько студентов могут озвучивать беседу героев фильма. Более того, такое задание можно задать на дом, учащиеся должны будут снять озвучивание на видео, а потом можно просмотреть его всей группой и обсудить.

Следующий способ – чтение рассказа, статьи, параграфа и пересказывание прочитанного вслух на уроке. Прочитав материал, тут же необходимо его пересказать. Разумеется, при таком способе будут ошибки в произношении, остальные учащиеся после прослушивания однокурсника могут исправить замеченные ими ошибки. Этот способ помогает улучшить не только речевую способность, но и память, увеличивается объем лексикона.

Караоке – подпевание популярных песен, следующий метод развития говорения. Студент будет стараться соблюдать акцент певца, соответственно улучшается произношение. В свою очередь, если изучаемый язык английский, то песни рекомендуется выбирать с британским или американским диалектом. Имитирование певца однокурсником вызовет бурю эмоций у учащихся. Такое задание можно задать как домашнее или подготовить одну песню с несколькими учащимися, например, припев поют несколько студентов, а куплеты один студент.

Заключение. Итак, нами рассмотрены несколько способов, которые можно использовать на уроке говорения для улучшения речевого навыка у студентов в старших классах и высших учебных заведениях. Эти игры привлекают и мотивируют даже слабых и пассивных учащихся. Такие задания способствуют развитию у студентов ораторских способностей, критического мышления, формируются навыки дискуссии и диалога, уважительного отношения к собеседнику, умения использовать аргументацию и доказательную базу при публичных выступлениях. Кроме того, развивается навык командной работы, сплачивает учащихся. Креативность, высокое мастерство, интеллект, талант,

трудолюбие, человеколюбие – главные черты хорошего педагога. Каждый урок искусного преподавателя становится незабываемым, увлекательным, ярким для учащегося.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Рахматова О. К., Рахимов А. Р. Прагматингвистические концепции феномена речевого поведения и речевого дискурса
2. Рубинштейн М.М. Проблема учителя: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Под ред. В.А. Сластенина. М.: Издательский центр «Академия», 2004.
3. Alievich M.H., Nigmatovna U.F. Ways of formation of culture of free thinking among pupils of professional colleges in training to English language on extracurricular lessons //Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2014. – Т. 1. – №. 1-2. – С. 182-185.
4. Abdulvosieva K. F., Nabieva N. F. The factors accelerating the innovative activity of teachers //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 4. – С. 1090-1094.
5. Muminov O.N. Possibilities of using the language game in internet communication //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 7. – С. 861-865.
6. <https://skyteach.ru/2022/07/27/how-to-conduct-a-class-debate/>
7. <https://gbou42.ru/p57aa1.html>
8. <https://magazine.skyeng.ru/speaking-alone/>

УЎК 372.8

ШУҒУЛЛАНУВЧИЛАРНИНГ СПОРТДАГИ ФАОЛИЯТИДА ТЕЗКОР-КУЧ ТАЙЁРГАРЛИГИНИНГ АҲАМИЯТИ

И.Х.Боймуродов, п.ф.н., Қарши Давлат Университети, Қарши

Аннотация. Спортда спортчиларнинг эришган ютуқлари даражасини янада ошириш учун машғулот жараёнини бошқаришнинг самарали услубларини излаш фаол тарзда олиб борилади. Мақолада шугулланувчиларнинг спортдаги фаолиятида тезкор-куч тайёргарлигининг аҳамияти ҳқида сўз боради.

Калим сўзлар: Спорт машғулоти, тезкор - куч тайёргарлиги, мусобақа, машғулот воситалари.

Аннотация. В целях дальнейшего повышения уровня достижений спортсменов в спорте активно ведется поиск эффективных методов управления тренировочным процессом. В статье говорится о значении быстро-силовой подготовки в спортивной деятельности.

Ключевые слова: спортивная тренировка, быстрая силовая тренировка, соревнования, тренажеры.

Abstract. In order to further increase the level of achievements of athletes in sports, the search for effective methods of managing the training process is being actively pursued. The article talks about the importance of fast-strength training in sports activities.

Key words: sports training, fast strength training, competitions, simulators.

Кўп йиллик спорт машғулоти кичик мактаб ёшидан - дастлабки тайёргарлик босқичидан бошланади. Кўпчилик мутахассисларнинг фикрича, дастлабки спорт тайёргарлиги босқичида машғулотларнинг оқилона усулиятини режалаштириш ва ундан унумли фойдаланиш кўп жиҳатдан спортдаги кейинги муваффақиятларни белгилаб беради.

Ўқув-машғулот жараёнини самарадорлиги асосан машғулот воситалари ва услубларини оқилона танлашга, ҳар бир спортчи тайёргарлиги ҳамда ёшига мос бўлган машғулот юкламаларидан фойдаланишга боғлиқ (В.П. Филин, Н.А. Фомин).

Қўлланиладиган машғулот воситалари самардорлигини баҳолашнинг асосий мезони - бу спорт натижаларининг ўсишидир. (Ю.В. Верхожанский, Т.С. Усмонхўжаев.)

Кўпгина мутахассисларнинг фикрича, мусобақа фаолиятидаги муваффақият ҳаракат тезлиги ва мушак кучланишлари шиддатини аниқлаб беради, бу ҳалқаро майдонда спорт ютуқларининг юқори зичлиги билан тасдиқланади.

Шу сабабли кўпгина тадқиқотчиларда спортчиларнинг тезкор - куч тайёргарлигини ўрганишга бўлган қизиқиш ортди.

Ўрта ва катта ёшдаги спортчиларнинг машғулотида оғирликлар билан куч машқлари шунингдек, қийинлаштирилган шароитларда тезкор -куч машқлари кенг қўлланилади. Бу машқларнинг мунтазам қўлланилиши нафақат тезкор - куч, балки бошқа жисмоний сифатларнинг, махсус тайёргарликларнинг ошишига ҳамда спортдаги натижаларнинг ўсишига ёрдам беради.

Бир қатор тадқиқотчилар спортчининг тезкор-куч ва техник тайёргарлиги ўртасида яқиндан ўзаро боғлиқлик мавжудлигини кўрсатадилар. Спорт машғулотида ҳаракат қобилиятларини ривожлантиришдаги самарадорлик ҳаракат сифатлари, жисмоний иш қобилияти ва организмнинг турли тизимларининг функционал ҳолатини ҳисобга олган ҳолда эришилади. Спорт машғулоти жараёнида ҳаракат сифатларини ривожлантириш ва такомиллаштириш юқори натижага эришишнинг зарур шартларидан биридир.

Ю.В. Верхошанскийнинг иши теннисчиларнинг махсус тезлик сифатларини такомиллаштириш юзасидан тезкор-куч тайёргарлиги воситаларини танлаш ва уни ташкил этишга бўлган услубий ёндашувларни ишлаб чиқишга бағишланган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, теннисчиларнинг ўйиндаги силжиб юришлари самарадорлигини белгилаб берувчи махсус тезлик қобилиятлари тезкор-куч тайёргарлиги даражаси билан жиддий боғлиқ. Тайёргарлик даврида сакраш ва спринтер югуриш машқларидан иборат ихтисослаштирилган юкламалардан фойдаланиш тезкор-куч тайёргарлиги даражасини оширишнинг самарали услуби ҳисобланади.

Е.Н. Сурков теннисчиларнинг чуқурлаштирилган машғулот босқичида тезкор-куч сифатларини тарбиялаш усулиятини такомиллаштириш, шунингдек, зарба бериш ҳаракатлари самарадорлигини ошириш масалаларини ўрганаётиб, тажриба гуруҳининг, назорат гуруҳига нисбатан, кўрсаткичлардаги юқори ўсишларини аниқлаган. Айнан:

1) «портловчан» куч панжаларни букишда 13,1 ва 4% га ошди, ҳамда елкани букишда 16,5 ва 4,5% га ортди;

2) худди шундай устунлик ердан сапчиган тўпларга зарба беришда тўпнинг учиш тезлигида (16,1 ва 74%) ҳамда нишонга аниқ бориб тушишда (16,5 ва 6%) кузатилди;

3) тўпни ўйинга киритишда тўпнинг учиш тезлиги тажриба гуруҳида 17,5% га назорат гуруҳида эса 4 % га ошди, аниқ тушиш фоизи - 16,2%ни ташкил этди.

А.М. Наралиев тезкор-куч тайёргарлиги усулияти самарадорлигини ошириш ҳисобига малакали волейболчиларнинг машғулот тизимини такомиллаштириш масалаларини ўрганаётиб, педагогик тажрибада волейболчиларнинг тезкор-куч тайёргарлиги даражасини ошириш учун мушакларнинг портловчан кучини ривожлантиришнинг «кучли» услуби юқори самара келтиришини аниқлади.

Муаллифнинг таъкидлашича, бевосита мусобақа олди тайёргарлиги босқичида «кучли» услубдан фойдаланиш тажриба гуруҳида мушаклар портловчан кучининг дастлабки даражага нисбатан изометрик режимда 20,8%га, динамик режимда эса 25%га, ҳамда жойидан туриб баландликка сакрашда 18,4%га ўсиши таъминланади. Бир вақтнинг ўзида назорат гуруҳи волейболчиларида анъанавий тайёргарлик услуби қўлланилганда бундай ўсиш мувофик равишда 2,1%, 4,0% ва 4,7% ларни ташкил этди.

Тажриба гуруҳи волейболчиларининг бевосита мусобақа олди тайёргарлиги босқичида мушакларнинг портловчан кучи кўрсаткичлари динамикасини кузатишлар қўйидагиларни кўрсатади;

а) 4 ҳафта давомида чуқурликка сакрашдан кейин депсинишдан мунтазам фойдаланиш мушакларнинг портловчан кучи кўрсаткичлари изометрик режимда 86,1% гача, динамик режимда эса 88,4% гача, жойидан туриб юқорига сакрашда дастлабки даражадан 92,3% гача пасайишига олиб келди;

б) кейинги уч ҳафта ичида бу кўрсаткичлар дастлабки даражага келди;

в) 8-чи ва 12-чи ҳафтадан бошлаб, ҳамма тезкор-куч кўрсаткичлари қатъий ўсишга эга бўлди.

Муаллиф томонидан аниқландики, мушакларнинг портловчан кучи волейболчилар тезкор-куч тайёргарлигининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Унинг

таъкидлашича, юқори малакали волейболчилар учун мушакларнинг портловчан кучини ривожлантиришда «кучли» услубдан ҳафтасига 3 марта мусобақалар бошланишидан 12 ҳафта олдин фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Битта машғулотда оптимал юклама -70-75см, баландликдан 10 мартадан 4 серия сакраш. 4 ҳафта давомидаги сакрашларнинг умумий ҳажми – 470% ни ташкил этади.

Е.П Сасин махсус тезкор-куч сифатларини ривожлантиришда алмашлаб таъсир кўрсатиш услубини текшириш давомида қўйидаги хулосаларга келган, педагогик тажриба давомида махсус тезкор-куч сифатларини ривожлантириш учун вариатив таъсир кўрсатиш услубини қўллаган текширилувчилар гуруҳи, назорат гуруҳи текширилувчиларига қараганда, катта ҳажмдаги машғулот юкламаларини бажара олганлар ($p<0,05$). Улоқтиришда натижаларнинг ўсиши тажриба гуруҳида, назорат гуруҳига қараганда анча юқори бўлган ($p<0,05$).

Тезкор-куч ва тезлик сифатлари ривожланишининг гимнастикачилар техник тайёргарлиги таъсирини ўрганаётиб, В.В Мороз шуни аниқлаганки, 10-15 ёш тезкор-куч ва тезлик сифатларининг жадал ўсиш даври ҳисобланади. Муаллифнинг кўрсатишича, ушбу даврда сакровчанликнинг ўртача йиллик ўсиши 3,5смни ташкил этади. Педагогик тажриба натижаларининг кўрсатишича, ёш гимнастикачиларнинг тезкор-куч ва тезлик сифатларининг ривожланиши махсус тезкор-куч машқларидан фойдаланилган шароитларда анча самарали намоён бўлади. Қўллар билан силтанмасдан юқорига сакрашларда натижалар дастлабки даражага нисбатан 15% га, қўллар билан силтаниб сакрашларда 13% га яхшиланди, 30м.га югуриш вақти эса 6% га қисқарди. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, махсус тезкор-куч тайёргарлиги гимнастикачиларнинг ҳам таяниб сакрашларда, ҳам эркин машқларда техник тайёргарлигини яхшиланишига ёрдам бери.

В.Г Оленикнинг тадқиқотларида ёш гимнастикачи қизларнинг (9-11ёш) тезкор-куч ва техник тайёргарлиги ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар ўрганилган бўлиб шу нарса исботланганки, махсус йўналишдаги тезкор-куч машқларининг қўлланиши дастурнинг асосий техник элементларининг эгалланишини енгиллаштиради, ўргатиш муддатларини қисқартиради ва гимнастикачиларнинг техник-тактик маҳорати даражасини янада ошириш учун шарт-шароитлар яратиб беради. Педагогик тажриба маълумотларига кўра тажриба гуруҳи гимнастикачиларида тезлик сифатларини ифодаловчи кўрсаткичлардаги назорат гуруҳининг шунга ўхшаш кўрсаткичларидан 21% га, куч сифатлари - 55% га, тезкор - куч сифатлари эса - 75% га ортди.

Г.М Грузных ўзининг мураккаб координацион тузилишга эга тезкор-куч хусусиятидаги ациклик спорт турларида спорт машғулоти мазмуни ва усулиятини такомиллаштиришга қаратилган тадқиқотларида шуни аниқлаганки, тезкор - куч спорт турларидаги ҳаракат фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари ва болаларнинг мураккаб ҳаракат кўникмалари ва малакаларини эгаллашга, тезкорлик, тезкор - куч сифатлари ва чаққонликни намоён қилишга бўлган қобилиятлари ушбу спорт турларида кичик мактаб ёшида (8-9 ёш) мақсадли машғулотларни ўтказиш мумкин, деб ҳисоблашга имкон беради. Муаллифнинг аниқлашича, тезкор - куч хусусиятидаги мураккаб координацион спорт турларидаги бошланғич спорт ихтисослашуви босқичида умумий жисмоний тайёргарлик воситаларига 75% гача, жумладан, ёш спортчиларнинг ҳар томонлама ривожланишини таъминловчи тезкор-куч хусусиятидаги машқларга эса (25-30% гача) катта ўрин ажратиш лозим.

Кўпгина спорт турлари тезкор-куч қобилиятларининг юқори даражада ривожланганлигини тақозо этади. Лекин бу ривожланганлик бир хил даражада эмас, балки турли хил нисбатларда ва шаклларда бўлиши зарур. Шундан уларни ривожлантириш бўйича вазифаларнинг ўзига хос хусусиятлари келиб чиқади. Тезкор-куч қобилиятларини ривожлантириш ҳам ёш, ҳам юқори малакали спортчилар машғулотларида катта ўрин тутди, лекин нисбатан тор йўналишга эга ва асосан машғулот жараёни томонларидан бири сифатида амалга оширилади. Бунинг ҳаммаси тезкор-куч қобилиятларини кичик ёшдан бошлаб тарбиялаш зарурлигидан далолат беради.

1. Саломов Р.С. Спорт машгулотининг назарий асослари - Тошкент., Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия институти, 2005 йил - 238 б.
4. Гончарова О.В. Ёш спортчиларнинг жисмоний қобилиятларини ривожлантириш Тошкент., Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия институти 2005 йил - 171 б.
3. Ш.У.Султонов. Спорт фаолиятида стрессорларнинг таъсирини назарий ўрганилиши. Psixologiya. Бухоро давлат университети. 2021. №1 ст. 93-97. ISSN 2181-5291.

УДК 331.442-057.3

ПРОФИЛАКТИКА ИНФОРМАЦИОННОГО СТРЕССА У БУДУЩИХ МЕНЕДЖЕРОВ

**О.М.Володько, к.п.н., доц., Белорусский национальный технический университет,
Минск, Беларусь**

Annotatsiya. Maqolada axborot stressing mohiyati ortiqcha va qarama-qarshi axborotlarga inson organizmining reaksiyasi sifatida ko'rib chiqilgan. Talabalarni axborot stressing oldini olishga tayyorlash mazmuni yoritilgan.

Kalit so'zlar: axborot stressi, profilaktika, stress menejment, stressga qarshilik.

Аннотация. В статье рассматривается сущность информационного стресса как реакции организма на перенапряжение из-за избыточной и противоречивой информации. Излагается содержание подготовки студентов к профилактике информационного стресса.

Ключевые слова: информационный стресс, профилактика, стресс-менеджмент, стрессоустойчивость.

Abstract. The article deals with the essence of informational stress as the body's response to overexertion due to excessive and conflicting information. The content of preparing students for the prevention of information stress is outlined.

Key words: information stress, prevention, stress-management, stress resistance.

Информационный стресс – это ответная реакция организма на перенапряжение, созданное избыточной и противоречивой информацией. Для адекватного восприятия потока разнообразных сведений, и недопущения информационного стресса, студенты – будущие руководители должны пройти в ходе профессионального обучения соответствующую профилактическую подготовку.

Содержание подготовки будущих менеджеров к профилактике информационного стресса состоит в следующих составляющих:

- *знание* особенностей современного информационного пространства;
- *устойчивость* в своих жизненных и профессиональных убеждениях;
- *умение* в потоке новой информации отделять важное от второстепенного;
- *критичность* в анализе и оценке вновь поступающей информации.

Знание особенностей современного информационного пространства.

Специфика современного информационного пространства, которая может стать источником стресса, связана со следующими явлениями: образом жизни – влияние мегаполисов и международных компаний, унификация и стандартизация; условиями взаимодействия и общения – сеть Интернет, электронные средства коммуникации, манипуляция массовым сознанием.

Влияние мегаполисов – крупных городов с развитой инфраструктурой и несколькими миллионами жителей – происходит через создание особых условий для взаимодействия и коммуникации людей. Мегаполисы являются центрами экономического и культурного развития, и это положительный фактор. Однако их бурный рост приводит к отрицательным явлениям: перенаселенности; расслоению на богатых и бедных; потере национальной идентичности; росту преступности; уменьшению социального регулирования [1]. Городская среда стрессогенна, человек живет в состоянии мультизадаченности, суете и ограниченности времени, которого всегда не хватает, и он постоянно чего-то не успевает.

Влияние межнациональных компаний – хозяйственных объединений, действующие в нескольких странах, и обеспечивающих работой сотни тысяч человек – происходит в условиях производственного и коммуникационного взаимодействия, активного воздействия на их образ жизни и мышление. Это происходит в связи с тем, что сфера деятельности большинства ТНК связана с разработкой гипертехнологий, а именно с: инновационными технологиями, сетевыми компьютерами, новейшими компьютерными программами, а также технологиями формирования общественного мнения и массового сознания и др.

Унификация и стандартизация в экономике и культуре являются важными признаками глобализации. Происходит унификация произведений культуры и трудовых отношений, стандартизация требований к промышленной продукции и условий бизнеса [5]. Стирание различий в национальных культурах, имущественное расслоение, отрицательно влияет на коммуникационное пространство.

Сеть Интернет коренным образом изменила мировое коммуникационное пространство, предоставив всем следующие возможности: контактировать с абонентом в любой точке земного шара; иметь доступ к неограниченному объему ценной информации; вести бизнес и торговлю с помощью ресурсов интернета; находить работу; проявлять творчество и свой талант; приобретать товары и услуги; вести интернет-конференции, совещания в режиме реального времени; повышать свое образование и квалификацию; вести активный образ жизни; использовать интернет как средство досуга и развлечений, и многое другое.

Однако сеть Интернет имеет и весьма существенные недостатки: избыточность информации; наряду с ценными сведениями, есть информация, которая разрушает психологию человека, моральные принципы и гуманистические устои общества; вторжение в личную жизнь людей; мошенничество при продаже товаров и услуг; жесткая и недобросовестная конкуренция поисковых систем; неравные условия для конкуренции малого и среднего бизнеса с крупными корпорациями; ограниченный доступ к индивидуальным проявлениям творчества и таланта; аддитивность (зависимость) многих людей, особенно подростков и молодежи, которая вызывает депрессии [3].

Электронные средства коммуникации: обеспечивают мобильную связь и комфортность общения; позволяют людям общаться, обходя фактор статусных различий; передавать информацию в режиме реального времени; значительно повысить эффективность взаимодействия граждан и органов управления; постоянно быть в курсе событий и др. Однако, пребывая в режиме обширного потока информации и сменяющих друг друга эмоциональных впечатлений, мозг человека утомляется, и организм начинает испытывать стресс.

Манипуляция массовым сознанием, как психологическое воздействие с целью формирования заданного общественного мнения – это еще одна особенность современного информационного пространства. Манипуляция осуществляется следующими способами: использованием стереотипов поведения; подменой понятий; переключением внимания. созданием метафор; мифологизацией явлений. Технологии изменения массового сознания используют такие средства, как: телевидение, глобальная сеть, кино, массовое искусство. Реальные явления подменяются знаками реальности [1]. Манипуляция сознанием способна привести к следующим опасным явлениям: потере людьми адекватного восприятия реальности; снижению ценности человеческой личности; некорректному использованию масс в политических процессах.

Знание особенностей информационного пространства современного мира должно приобретаться студентами специальности «менеджмент» в процессе изучения дисциплин: «Психология управления», «Формирование имиджа менеджера», «Теоретические основы менеджмента», «Управление персоналом». Однако анализ содержания действующих планов указанных учебных дисциплин показывает, что содержащийся в них учебный материал является недостаточным для изучения современных особенностей информационного пространства и профилактики стрессов на желаемом уровне. Необходима значительная корректировка содержания материала. Особое внимание в учебном процессе следует уделить

изучению двух проблем: теории стресса и стресс-менеджмента, что позволит студентам правильно ориентироваться в стрессовых ситуациях, и выходить из них без существенных потерь.

Теория стресса. Стресс – это напряжённое физическое и психологическое состояние организма и личности, направленное на преодоление серьезных трудностей. Стресс является защитной реакцией организма на неблагоприятные обстоятельства, перенапряжение, негативные эмоции или просто на монотонную суету [6]. Различают следующие виды стресса: чрезмерный и умеренный, продолжительный и короткий, сильный и слабый, вредный и полезный. Так, чрезмерный (сильный и вредный) стресс ввергает человека в эмоциональное напряжение, отрицательно влияет на здоровье, снижает эффективность жизненной и профессиональной деятельности.

Стресс-менеджмент – это целенаправленное влияние на возникновение, развитие и разрешение стрессовых ситуаций. Основными направлениями стресс-менеджмента являются: профилактика стрессов – недопущение проблемных ситуаций [2]; выход из стресса – психологические и физиологические приёмы; постстрессовая реабилитация – восстановление ресурсов организма.

Устойчивость в жизненных и профессиональных убеждениях.

Огромный информационный поток, с содержанием элементов манипуляции, активно воздействует на общественное сознание и позицию отдельных людей. Это пресыщение информацией, к тому же часто противоречивой, создает стрессовые ситуации, с которыми кто-то может справиться, а кто-то нет. Одни люди более стрессоустойчивы, другие же подвержены стрессам.

Избыточная и противоречивая информация отрицательно влияет на сознание человека, и у многих вызывает дистресс. Однако, если человеку понятно, что является стрессором, и он может среагировать и избавиться от него, то нормальное состояние психики не нарушается, а информационная атака завершается без значимых последствий.

Базой для защиты от информационных стрессоров являются личные убеждения, основанные на достаточно глубоких соответствующих знаниях. Убеждения формируются на базе устойчивых специальных знаний, опосредованных личностью, и эмоционально ею окрашенных [5]. Убеждения обеспечивают «конструктивное поведение» менеджера, даже в сложных ситуациях.

Учебно-воспитательный процесс в вузе должен быть направлен не только на усвоение соответствующих знаний, но и на выработку убеждений, которые формируют устойчивость личности к разрушительному воздействию недобросовестной и манипулятивной информации. Особое внимание следует уделить проблеме неопределенности, которая является сильным стрессором. *Неопределенность* выступает антиподом устойчивости, она крайне дискомфортна для человека. В обстоятельствах, когда каждый день проявляются новые проблемы и вызовы, важно иметь устойчивые убеждения, которые не подвергаются пересмотру без достаточных на то оснований. Неопределенности в полной мере избежать невозможно, однако не следует всегда воспринимать ее как угрозу, так как нередко она таит в себе новые возможности.

Умение в потоке информации отделять важное от второстепенного.

Современный человек находится в бурном потоке информации. содержит самые различные для него, от до. Умение отличать ценные и важные сведения от ненужных и вредных является непростым действием, требующим особой подготовки и концентрации внимания. Избыточность постоянно поступающих сведений приводит к информационной зависимости. Это отрицательно сказывается на способностях мышления, у человека значительно снижается продолжительность концентрации внимания. Поэтому в ходе учебного процесса в вузе следует сосредоточить внимание на двух проблемах: информационной перегрузке и «просеивании» информации.

Критичность в анализе и оценке вновь поступающей информации.

Избыточность информации создает дополнительные условия для манипуляции массовым сознанием и общественным мнением. Основой манипуляции являются средства массовой информации (СМИ), которые сегодня выступают основным средством для формирования мировоззрения народа [3].

Поэтому каждому человеку, а тем более будущему руководителю, нужно уметь самому формировать свое мнение, оприходовать в своем внутреннем мире новые знания, оценивая их на основе критического анализа, перепроверя важные сведения, не принимая все на веру «с первого предъявления».

В ходе учебно-воспитательного процесса в вузе студентам необходимо выработать умение критического подхода к анализу и оценке вновь поступающей информации, различать правду и дезинформацию.

Итак, содержанием подготовки студентов к профилактике информационного стресса являются: знания особенностей информационного пространства; устойчивость в убеждениях; умение отделять важную информацию от второстепенной; критичность в оценке новой информации. Будущие менеджеры должны научиться справляться со стрессовыми ситуациями, становиться более стрессоустойчивыми.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бодрийяр, Жан. Общество потребления / Ж. Бодрийяр; пер.с англ. – М.: АКТ, 2020. – 344 с.
2. Галкина, Н.Ю. Психологические методы профилактики стресса в современных условиях / Н.Ю. Галкина // Проблемы современного педагогического образования. – 2018. – С.403-410.
3. Сандомирский, М.Е. Защита от стресса / М.Е. Сандомирский. – М.: Институт психотерапии, 2001. – 314 с.
4. Селье, Ганс. Стресс без дистресса / Г. Селье; пер. с англ. – Электронная библиотека RoyalLib.Com, 2010-2022.
5. Соломахо, Э.П. Стресс и стрессоустойчивое поведение / Э.П. Соломахо, Е.В. Климачева // Лесной вестник (Москва). – 2003. – С. 172-179.
6. Шемякина, О.О. Анализ причин стресса и методы его профилактики / О.О. Шемякина // Психология и право (Москва). – 2012. – № 2. – С. 1-11.

УДК 159.9

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

*Е.К.Мусаева, преподаватель, Наманганский инженерно-строительный институт,
Наманган*

Аннотация. В данной статье рассматриваются психолингвистические факторы семейных отношений. В условиях современного научно-технического прогресса общение людей стало приобретать фрагментарный, безличный функционально — ролевой характер. В связи с этим возрастает потребность в доверительном, эмоциональном общении в семье.

Ключевые слова: семейные отношения, стиль общения, человек как социальное существо, взаимоотношение в семье, навыки общения, традиции в общении.

Abstract. This article discusses the psycholinguistic factors of family relationships. In the conditions of modern scientific and technological progress, communication between people began to acquire a fragmented, impersonal, functional-role character. In this regard, the need for trusting, emotional communication in the family increases.

Key words: family relations, communication style, a person as a social being, family relationships, communication skills, communication traditions.

Семейные отношения представляют собой теплые чувства в отношении родителей и детей, а также других родственников.

Annotatsiya. Ushbu maqolada oilaviy munosabatlarning psixolingvistik omillari muhokama qilinadi. Zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti sharoitida odamlar o'rtasidagi muloqot parchalangan, shaxssiz, funktsional-rolli xususiyatga ega bo'la boshladi. Shu munosabat bilan oilada ishonchli, hissiy muloqotga bo'lgan ehtiyoj kuchayadi.

Kalit so'zlar: oilaviy munosabatlar, muloqot uslubi, shaxs ijtimoiy mavjudot sifatida, oilaviy munosabatlar, muloqot qobiliyatlari, muloqot an'analari.

Огромное значение для нормального функционирования семьи имеет стиль общения, сложившийся между супругами, которые во многом зависят от свойств из их характера, от их темперамента, культурного уровня, привычек, интересов и, что очень важно, той модели взаимоотношений, которая привносится из семей родителей.

Семейные отношения охватывают большую часть человеческой жизни. Но образовательных структур в этом отношении очень мало, и существующие не идеальны. Л.Н. Толстой говорил, что «Все счастливые семьи похожи друг на друга, но каждая из несчастных семей несчастна по-своему». Эта точка зрения на первый взгляд кажется реформаторской. Разве счастливые семьи по-своему не счастливы? Отличается ли счастье каждого человека друг от друга? Кто-то из-за своих детей, кто-то из-за богатства, кто-то из-за своей любви счастлив... не так ли? Конечно, так. Но у счастливых семей есть одна общая черта - они единоклубны: они понимают друг друга, не скукают вместе. Итак, факторы, необходимые для того, чтобы быть счастливым, скрыты в самом человеке, а средство вывести его на поверхность - это общение. Человек – социальное существо. Его истинная природа проявляется в системе социальных отношений. Человек как часть природы обладает очень маленьким потенциалом. Без достижений общества человек был бы очень слаб. В обществе человек находит свое место в общении. Для успеха в жизни умение обращаться с людьми гораздо важнее обладания талантом. Великий философ Ф.Ницше говорил: «Искусство общаться с людьми покоится, по сути дела, на ловком умении (предполагающем долгую подготовку) воспринимать и принимать еду, к кухне которой не питаешь никакого доверия».

Взаимоотношения в семье являются прочной основой для строительства совместной жизни. Гармония и благополучие могут быть только в семье, где грамотно подходят к построению отношений между мужем и женой, а также остальными членами. Каждый близкий человек нуждается в заботе, любви и поддержке, а также взаимном уважении.

По мере того, как молодые люди готовятся к семейной жизни, они пытаются освоить различные навыки: например, зарабатывать деньги, выполнять рутинную работу. Но мало кто предпринимает какие-либо усилия по изучению навыков общения. Социальная жизнь человека проходит с теми, кто живет с ним в одной психологической среде. Например, учитель общается с учителями, а рабочий-с рабочими. Социальная иерархия более ярко выражена: лидер есть, функции будут распределены. Но в семье нет такой стратификации или она изменчива. Не разработаны квалификационные требования к определенному месту в семье. Конечно, существуют определенные обычаи, основанные на традициях и национальном менталитете. Однако поверхностное выражение этих традиций может отличаться друг от друга внутренними амбициями. Общение в семейном океане - самый важный инструмент для счастливого проживания человека.

Учитывая узбекские традиции общения мы видим, что существуют следующие условия:

1. Уважение к старшим.
2. Уважение к мужчинам.
3. Проявлять уважения к младшим.
4. Послушание и покорность женщин.

Конечно, не все перечисленные приоритеты и в основном характерны для бытового мышления.

Как это проявляется: Беседа начинается и заканчивается взрослыми. Младшие первыми здороваются. Женщины громко не разговаривают перед супругами и родственниками супруга, не лидируют во время общения или беседы. Дети младшего возраста имеют привилегии в процессе общения: их ошибки прощаются, надо говорить с ними ласково. В случае обсуждения, заключение мужчин старшего возраста будет окончательным.

Такие слова, как «не знаю», «нет», «я», «ты», могут негативно сказаться на процессе общения. Произносить имена сокращенно, называть имя супруга, перебивать кого-то во время разговора, не слушать до конца речь говорящего - это выражение безрассудства.

Для воплощения диалога можно использовать такие слова, как «да», «конечно», «молодец», «сахар на уста», «спасибо», «здорово». Не прерывать разговор, прямое понимание

темы беседы, заслушивание чужого мнения являются психологическими факторами. Без сомнения, в обеспечении здоровой семейной среды роль психолингвистических навыков общения играют значительную роль.

Таким образом, семья – это исторически изменяющаяся социальная группа, универсальными признаками которой являются основой семейных отношений, а также система родственных отношений, обеспечение и развитие социальных и индивидуальных качеств личности и осуществление определённой деятельности.

Семейное общение можно сравнить с огромной рекой, которая меняет цвет воды в зависимости от «погоды в доме».

В пасмурную погоду вода становится серой и мутной, в такой реке не хочется купаться. Лучше посидеть на берегу и посмотреть на реку со стороны, при этом в душе тревожно и беспокойно.

А если началась гроза, то хочется вообще уйти и больше не возвращаться сюда.

Зато как притягивает река в жаркую солнечную погоду: прозрачная вода ласкает тело, придаёт силы, успокаивает душу, вселяет радость и уверенность в себе и в завтрашнем дне.

В каждой семье устанавливается свой тип семейного общения, который создаёт атмосферу определённого цвета.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
2. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: Учебное пособие. – М.: Лабиринт, 2004. Изд-е 4-е. – 320 с.
3. www.studfile.net
4. <http://studopedia.ru>

УЎК 372.8

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ МИЛЛИЙ ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРИДАН ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ДАРСЛАРИДА САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Г.У.Рахмонова, доц.в.б., Қариш Давлат Университети, Қариш

Аннотация. Республикамизда халқ миллий ҳаракатли ўйинлари миллатимиз қадриятлари сифатида қайта тиклана бошланди ва ҳозирги кунда нафақат халқимизнинг энг сеvimли машғулотига айланди, балки барча таълим муассасалари ўқув режаларига тўлақонли фан сифатида киритилган.

Калит сўзлар: Ўзбек халқ миллий ҳаракатли ўйинлари, “Отда чопиш”, “Улоқ”, “Камонда ўқ отиш”, “Чиллак”, “Соққа”, “Беи тои”.

Аннотация. В нашей республике начали возрождаться игры народного движения как ценности нашего народа, и теперь они стали не только любимым занятием нашего народа, но и включены в учебные программы всех общеобразовательных учреждений как полноценная объемный предмет.

Ключевые слова: национальные подвижные игры узбекского народа, «Катание на коне», «Козерог», «Стрельба из лука», «Чиллак», «Сокка», «Пять камней».

Abstract. In our republic, the games of the popular movement began to revive as the values of our people, and now they have become not only a favorite pastime of our people, but are also included in the curricula of all educational institutions as a full-fledged subject.

Key words: national outdoor games of the Uzbek people, "Horse riding", "Capricorn", "Archery", "Chillak", "Sokka", "Five stones".

Жисмоний тарбия тизимида ўзбек халқ миллий ўйинларидан кенг фойдаланиш ўқувчиларнинг дунёқарабини, жисмоний ва маънавий қадриятлар билан узвий боғлиқлигини таъминлашга қаратилган. Ўсиб келаётган ёш авлодни соғлом ва баркамол, жисмонан бақувват қилиб тарбиялашга имкон берадиган, уларнинг жисмоний сифатларини ривожлантиришга қаратилган жисмоний тарбиясини миллийлаштириш миллий ўйинларни тўплаш, ҳаётга тадбиқ этиш ишлари амалга оширилмоқда. Шу сабаб миллий ўйинларни илмий

жихатдан тадқиқ этиш, уларни мактаб, боғча ўқув дастурларига киритиш, ижтимоий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган турларини спорт даражасига кўтариш соҳа мутахассислари олдидаги энг долзарб муаммолардан биридир. Миллий ҳаракатли ўйинлар воситасида ёш авлоднинг жисмоний сифатларини ривожлантириш даражасини кўтариш мақсадида 1-4 синф ўқувчилари жисмоний тарбиясида ҳаракатли ўйинлар воситаси билан жисмоний сифатларни ривожлантиришда янги услубий ёндошувлар изланмоқда ҳамда ишлаб чиқилмоқда.

А.Атоев (1988), Т.Усмонхўжаев (1992), М.Раҳимов (1996) Ф.Насриддинов (1998) каби республикамиз олимлари миллий ўйинларни ўрганиш, уларни халқ орасида оммалаштириш мақсадида бир қатор илмий-амалий ишларни, нашрларни амалга оширишга муваффақ бўлдилар.

Ўзбек халқ миллий ҳаракатли ўйинларини ҳаётга тадбиқ этишга кенгроқ йўл очиб берилиши, уни оммавий тус олиши, оилада, боғчада, мактабларда, дам олиш жойларида, ҳар хил маросим ва байрамларда уни ўтказилиши ўсиб келаётган ёшлар тарбиясига ижобий таъсир этмоқда.

Бизгача етиб келган ўзбек миллий халқ ҳаракатли ўйинлари “Отда чопиш”, “Улоқ”, “Камонда ўқ отиш”, “Чиллак”, “Соққа”, “Беш тош” ва бошқа шу каби ўйинлар орқали ботирлик, эпчиллик, тезкорлик, мувозанатни сақлаш сифатларини ривожлантириш ҳамда кадри-қоматни шакллантириш, ахлоқ-одоб, онг, хотира, диққат каби хислатларни сайқал топтиришда ва албатта соғлиқни мустақкамлашда энг самарали восита бўлиб келган.

Ўзбек халқ ҳаракатли ўйинлари таснифи ва тавсифи жихатидан халқнинг ўзига хос урф-одатларидан, турмуш шароитидан, яшаш иқлими, тарихий обидалар, атроф-муҳит шароитидан келиб чиққан бўлиб, шуларга яраша жинсига, ёшига, саломатлигига кўра қўлланилган.

Ўзбек халқ ўйинлари қуйидагича таснифланади:

-ҳаётий зарур ҳаракат малакаларини шакллантирувчи ўйинлар: осилиш ва тирмашиб чиқишга “Оқ айиқлар”, юриш ва югуришга “Қувлашмачок”, “Мокки”, ўтириш ва туриш “Бақа”, “Товуқ ва тулки”;

-жисмоний сифатларни ривожлантирувчи ўйинлар: кучга “Тортишма-чок”, Тезкорликга “Кун ва тун”, Эпчилликга “Тўп учун кураш”, “Лапта”, “Қирқ тош”, Чидамлиликга “Қувиб ет”, Эгилувчанликга “Кўприк ва мушук”;

-ақлий-руҳий қобилиятларни ривожлантирувчи ўйинларга: диққатни оширишга “Таъқиқланган ҳаракат”, хотирани мустақкамлашга “Дақиқа”, ҳиссиётга “Тўхта”, тафаккурни ўстирувчи “Шахмат”, айёрлик учун “Вандан-зўри”, жасурлик учун “Чўнқа шувок”;

-уй-рўзгор ишларига хос ўйинларга: “Супур-супур”, “Қовун узатиш”;

-касбий кўникма ва малакаларни шакллантирувчи ўйинлар: “Отишма”;

-нутқ ва талаффузни шакллантирувчи ўйинлар: “Оқ теракми, кўк терак”;

-ҳисоб-китобга доир ўйинларга: “Беш тош”, “Ланка”, “Қирқ тош”;

-йил фаслларга доир ўйинларга: “Варрак”, “Чиллак”, “Тез айт”, “Ёнғоқ”;

-кундуз ва тунда ўтказиладиган ўйинларга: “Оқ суяк”, “Чўлоқ қарға”;

-сувда ўтказиладиган ўйинларга: “Сувда қувлашмачок”, “Тез сузиш”;

-турли ёшли болалар ва катталар ўртасида ўтказиладиган ўйинларга: “Қувлашмачок”, “Бекинмачок”, “Байроқча учун кураш”, “Ёнғоқ ўйини”;

-ўғил ва қиз болалар ўртасида ўтказиладиган ўйинларга: “Эшак минди”, “Хўрозлар жанги”, “Арқон сакраш”, “Минди”, “Овга чиқиш”, “Соққа”, “Қулоқ чўзма”, “Дурра”, “Чори-чамбар”;

-дарснинг тайёргарлик қисмида доир ўйинлар: “Тез ўз ўрнига”, дарснинг асосий қисмида қўлланиладиган ўйинларга “Отиб қочар”, “Қирқ тош”, дарснинг якуний қисмида қўлланиладиган ўйинларга “Ким келди”, “Кимни овози”, “Дурра солди”, “Дақиқа”;

-спорт турларига хос ҳаракат малакаларини шакллантиришда қўлланиладиган ўйинларга “Қалъа ҳимояси”, “Тўпни қайтар”, “Узатдингми ўтир”, “Қувиб ет”, “ўйлаб топ”, “Говвослар”;

-соғломлаштириш масканларидагн ўйинларга: “Семир пуфагим”, “Инсиз қуён”, кўшиқлар билан ижро этиладиган ўйинларга “Лапка”, “Тез айтиш”;

-тўйларда қўлланиладиган ўйинлар “Оқ суяк”;
-ҳарбий кўникма, малакаларни шакллантирувчи ўйинлар: “Асир олиш”;
-халқ сайил ва маросимларидаги ўйинлар “Қиз қувиш” “Оломон пойга”, “Улоқ” каби ўйинлар киради.

Миллий ҳаракатли ўйинлар дарс, дарсдан ташқари вақтларда ўқитувчи, фаоллар томонидан ўтказилади. Ўқитувчи дарсга ўқувчи организмга ҳар томонлама самарали таъсир кўрсатадиган, турли машқ ва ҳаракатли ўйинларни танлайди, ўйинларни ўтказиш услубиятини ўзгартириб туради. Хамиша дарсда, турли ўйинларни ўтказиш жараёнида ўрганиладиган материалнинг услубий жиҳатдан изчил бўлишига эътибор беради. Бу, жисмоний тарбия дарсининг таълим-тарбиявий вазифаларини тўғри ҳал қилиш, дарс мавзуларининг тўла ўтилишига эришиш, бутун дарс давомида ҳар бир машқни муайян меъёردа тўғри олиб бориш имконини беради.

Дарс бошида ёки ўрталарида зўр эътибор беришни ва мослаштирилган мураккаб ҳаракатлар қилишни талаб этадиган ўйин ва машқлар ўтказилса, дарс охирида ўқувчиларнинг чарчаган организмни бирмунча тинч ҳолатга келтиришга ёрдам берадиган ўйин ва машқларни ўтказиш керак. Агар, дарс бошида болалар диққатини тўплаш учун “Ўйлаб топ” ёки “Тезда ҳамма жой-жойига”, “Маън қилинган ҳаракат” сингари ўйинлар ўйналган бўлса, дарснинг асосий қисмида ҳаракатчанроқ ўйинларни “қувноқ болалар”, “қоч болам, калхат келди” каби ўйинларни ўтказиш тавсия етилади.

Ўқитувчи ўйин техникасининг айрим элементини “Тўпни онабошига берма” ёки “Тўп олиш” ўйинлари ёрдамида болаларга тўп узатиш ва илиб олишни ўргатишни ўйин ёрдамида болаларга ўргатиш юзасидан ўз олдига муайян мақсад ва вазифалар қўядиган бўлса, у ўйин материалининг мазмуни ва йўналишини пухта ўйлаб чиқиб тегишли услубий кўрсатмаларга амал қилиб ва баъзи бир ўзгаришлар киритиб ўтказиладиган ўйин-эстафета ёрдамида бажарилса, мақсадга эришиш мумкин. Акс ҳолда ўйнаётганларнинг асосий эътибори тўпни тез узатиш ва илиб олиш билан банд бўлиб, техника элементларининг тўғри бажарилишига риоя қилинмайди.

Ўйновчиларни чарчатиб қўймаслик учун ҳаяжонли ва эрмак ўйинларни кўп ўтказмасдан, уларни болаларнинг жисмоний тайёргарлик даражаси ва организмнинг имкониятини ҳисобга олган ҳолда бошқа хил ўйин ва машқлар билан қўшиб олиб бориш, айрим ўқувчиларда чарчаш белгиларини (ранг учиши, ҳаракатлар сустлиги ва ўйинни давом эттиришни истамаслик) каби белгилардан сезиши керак. Жисмоний тарбия дарсининг муҳим хусусиятларидан бири вақтни бир меъёردа ўқувчиларни дарсга фаол қатнаштириш учун барча имкониятлардан ҳар бир ўйин ва ҳар бир қатнашчи учун вақтни тўғри тақсимлаш, шунингдек ҳамма ўқувчиларга бериладиган топшириқларнинг бир меъёрдa бўлишига эришишдан иборат. Бунга:

1. Агар ўқувчилар сони синфда жуда кўп бўлса, уларни бир неча гуруҳга бўлиш, топшириқни бажариш учун бериладиган вақт қисқартириш;

2. Ўйин пайтида қоидаларни бузган қатнашчиларни ўйиндан чиқариб юбормасдан, аксинча уларга жарима очколари бериш орқали ўйинда иштирокини таъминлаш;

3. Ўйиннинг бўлиниб қолишига йўл қўймаслик учун, унга олдиндан яхшилаб тайёргарлик кўриш, ўйин мазмуни, қоида ва ўтказиш тартиби билан ўқувчиларни тўлиқ таниқтириш;

4. Ўйин моҳиятидан келиб чиқиб ўтказиладиган жой ва ўйин учун керакли жихозларни олдиндан тайёрлаб қўйиш;

5. Ўйин ўтказиш учун спорт майдонларининг имкониятларини ва синф ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасини ҳисобга олиб, ўқув дастурида тавсия этилган ўйинларни ўзгартириш ва уларга қўшимчалар киритиши йўли билан эришиш мумкин.

Ҳаракатли ўйинлар об-ҳаво шароитини ҳисобга олиб ўқув йили чорак-лари бўйича режалаштирилади, иккинчи чоракдан бошқа барча чоракларда машғулоти очик ҳавода ўтказилади. Шунга қарамай, яхши об-ҳаво шароитига мўлжалланган ўйинларни режалаштирганда эҳтиёт шарт бу ўйинлар ўрнига бинода ўтказилиши мумкин бўлган ўйинларни ҳам мўлжаллаб қўйиш керак. Ҳар бир чорак охирида белгиланган назорат

машқларга боғлаб турли жисмоний машқлар жамланмасидан иборат бўлган ўйинларни киритиш керак. Бундай ўйинлар ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарлигини, орттирган малакасини ҳамда улар ҳаракатларининг тезлиги ва уюшқоқлигини текширишга ёрдам беради.

IV-синфда юриш кўникмаларини ҳосил қилишда жўр бўлиб ўйналадиган ўйинлар, мустикага жўр бўладиган ўйинлар, шеър вазнига мослаштириб ўйналадиган ўйинлар, шунингдек, ҳаракатларда болаларда ижодий ҳаёл ва мустақилликни ўстиришга яхши ёрдам берадиган “ўразан - бўразан”, “пат”, “пр - р - р...”, “оқ теракми, кўк терак” каби ўйинларни танлаш ва ўтказиш ҳам жуда муҳимдир. Дарс бир неча ўйиндан иборат бўлса, улар турли характерда бўлиши, ўйиндаги машқлар ва ҳаракат элементлари бир хил бўлмаслиги лозим. Ўқитувчи ҳар бир дарснинг аниқ вазифасини назарда тутиб бирорта ҳаракатли ўйиннинг асосий вазифасини аниқлаши керак.

7-10 ёшли ўқувчилар учун ўйинлар дарсни асоси бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ўқув дастурида ўйинларга бошқа материалларга нисбатан кўпроқ ўрин ажратилади. Бунинг сабаби шундаки, дастурга киритилган турли хил жисмоний машқларни болалар хилма-хил ўйинлар воситасида осонгина идрок қиладилар ва ўзлаштирадилар. Масалан, югуриб келиб узунликка сакрашни ўргатиш машқини тушунтириш, кўрсатиб бериш, бажариш ва хатоларни тузатиш болалар учун жуда зерикарли бўлади. Агар бу вазифани ҳал қилиш учун “Бўри зовур ичида” ўйинидан фойдаланилса, мақсадга осонгина эришилади. Бу ёшдаги болалар билан оддий ва ўртача мураккаб ўйинларни ўтказиш билан бирга, агар болалар жамоаси етарли даражада тайёрланган бўлса, анча мураккаброқ, яъни жамоаларга бўлиниб ўйналадиган ўйинларни ҳам ўтказиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Усмонхўжаев Т. “Ҳаракатли ўйинлар” Ўқув қўлланма Т.: Ўқитувчи 1992 й.
2. Раҳимқулов К.Д. “Миллий ҳаракатли ўйинлари” Ўқув қўлланма Т.: 2012 й.
3. Хўжаев П., Раҳимқулов К.Д., Нигманов Б.Б. Спорт ва ҳаракатли ўйинлар ва уни ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма ТДПУ Т.: 2008 й.

УЎК 37.02

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ЎҚИТУВЧИСИ ВА МУРАББИЙ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТИ

Ш.У.Султонов, п.ф.н., доц., Қаршии Давлат Университети, Қаршии

Аннотация. Педагогик меҳнатининг барча турлари унинг ихтисоси, ўқув - тарбия жараёнининг характери, иш шароитига қараб ўзининг муайян хусусиятларга эгадир. Шу жиҳатдан жисмоний тарбия фани ўқитувчиси, мураббийлар фаолиятининг ўзига хос хусусияти мавжуд.

Калим сўзлар: Умумий ўрта таълим мактаблари, жисмоний тарбия, ўқитувчи, ўқувчи, спорт турлари.

Аннотация. Все виды педагогического труда имеют свою специфику в зависимости от специальности, характера учебного процесса, условий труда. В этом отношении деятельность учителей физической культуры и тренеров имеет свои особенности.

Ключевые слова: общеобразовательные школы, физическая культура, учитель, ученик, спорт.

Abstract. All types of pedagogical work have their own specifics depending on the specialty, the nature of the educational process, working conditions. In this regard, the activities of physical education teachers and coaches have their own characteristics.

Key words: general education schools, physical culture, teacher, student, sport.

Умумий ўрта таълим мактабларида жисмоний тарбия фани ўқитувчилари ўқув йили давомида республикаимизнинг шонли саналарига, байрамлари, хотира кунларга бағишлаб, шунингдек, тақвимий режага мувофиқ равишда бир қанча оммавий жисмоний тарбия ва спорт ишларини омалга оширади. У, ўқитувчи ва ўқувчилардан иборат мактаб жисмоний тарбия

жамоасини таркиб топтиради ва тарбиялайди. Бу жамоа аъзолари катта мактабларда 300 кишига етиши мумкин. Жисмоний тарбия жамоасини ташкилотчилари таркибига жамоатчи ҳакамлар, инструкторлар, жамоатчи-мураббийлар, жисмоний тарбия кенгаши аъзолари ва фаоллар кирадилар.

Мактаб жисмоний тарбия иши раҳбари жамоанинг бутун ишини мувофиқлаштиради шунингдек бошқариб боради. Бундан ташқари, у, мактаб ўқитувчилари, айниқса синфларга бириктирилган синф раҳбарларининг ўқувчиларни жисмоний тарбиялаш вазифаларини ҳал этишга ёрдам бериб ҳамда уларни оммавий жисмоний тарбия ва спорт ишларига (туристик юришлар, спорт байрамлари, кўргазмалар, чиқишлар, сайрлар, умуммактаб мусобақалари, спорт кечалари ва бошқалар) га раҳбарлик қилишга жалб этади, улар билан муҳим ташкилий ишларни олиб боришга тўғри келади.

Мактаб жисмоний тарбия ўқитувчиси ўзига хос мураккаб шароитларда ўз иш фаолиятини олиб боради.

Бундай мураккаб шароитларга:

- Жисмоний тарбия дарсларини одатдаги синф хоналарига нисбатан хажми анча катта бўлган очиқ ва ёпиқ спорт иншоатлари, спорт турларига доир спорт залларида ўтилиши;

- мактаб жисмоний тарбия дарсларининг бошқа дарсларга қараганда қисмларга яъни, дарснинг кириш, асосий, якунловчи қисмларга бўлиниши ва уларга ажратилган вақтни тақсимлаши;

- шарт-шароити бўлган марказий шаҳар мактаблари сузиш хавзалари (бассейн) да сузиш, ёпиқ спорт иншоатларида кураш гиламларида ўзбек кураши машғулоти ўтилиши;

- мактаб жисмоний тарбия дарсларида иштирок этадиган синф ўқувчи-ларнинг (қиз ва ўғил болаларнинг) жисмоний тайёргарлик ҳолатини турлича бўлишлиги;

- мактаб ўқувчиларнинг хилма-хил ва уюлмаган ҳолда бўлишлиги;

- жисмоний тарбия дарсларида кўпинча хавфли бўлган жиҳозлардан (турник, бурусс, канат, таяниб сакраш) фойдаланиб дарс машғулотларини ўтишлари;

- синф ўқувчиларнинг жисмоний тарбия дарслари жараёнидаги юқори даражадаги ҳаракат фаоллиги машқларни бажаришда ихтилоф ва жароҳатларга олиб келиши киради.

Жисмоний тарбия фани ўқитувчисининг бир кунда турли ёшдаги ўқувчилар билан олиб борадиган дарс машғулоти ундан алоҳида куч-ғайрат талаб этади, шундай экан, ундан аниқ бирор синф ўқувчиларининг жисмоний ривожланганлик даражасини ҳисобга ҳолда ишларини режалаштиришни олиш лозим бўлади.

Умумий ўрта таълим мактабларидаги жисмоний тарбия дарсларида жисмоний тарбия фани ўқитувчиси фақат ақлий кучини эмас, балки кўпгина жисмоний кучни ҳам сарфлайди, негаки, у мавзу юзасидан дарс режасидаги ҳаракатларини ўқувчиларга вақти - вақти билан кўрсатиб беради, ўқувчилар спорт снарядларида машқ қилаётганда уларни эҳтиётлайди (страховка қилади) ва ҳ.к.

Бугунги куннинг жисмоний тарбия фани ўқитувчиси умумий ўрта таълим жисмоний тарбия ўқув дастурини яхши ўрганган, дастурдаги гимнастика, енгил атлетика, волейбол, баскетбол, гандбол, футбол, кураш, сузиш каби спорт турларига доир билим, кўникма ва малакаларни эгаллаган, жисмоний тайёргарлиги яхши, ўқитиш ва спорт турларидан мусобақалар ўтказиш услубиёти билан яқиндан таниш бўлишини талаб этади.

Болалар ва ўсмирлар спорт мактабларида фаолият кўрсатаётган мураббийи ишининг ҳам ўзига хос хусусиятлари эга.

Спорт турлари бўйича мураббийларнинг иш фаолияти жисмоний тарбия фани ўқитувчисининг ишидан жиддий фарқ қилади. У ўқувчиларнинг спорт қобилиятини аниқлаш ва ривожлантиришга, уларнинг спортдаги ҳаёт йўлини олдиндан айтиб беришга қаратилган.

Болалар ва ўсмирлар спорт мактаби мураббийлари фаолиятининг баъзи бир хусусиятларини қараб чиқамиз. Уларга қуйидагилар киради:

1. Болалар ва ўсмирлар спорт мактабларининг турли гуруҳларида ўтказиладиган машғулоти мотивининг (қизиқиш) ўзига хослиги ва шуғулланувчилар томонидан уларнинг ихтиёрий танланиши.

Болалар ва ўсмирлар спорт мактабида машғулотларнинг ихтиёрийлиги шуғулланувчиларнинг мураббий билан бўладиган ўзаро муносабатлари характерига жиддий таъсир кўрсатади. Мураббий билан спортчининг муносабат, мураббийга ишонч ва ҳурматнинг йўқлиги истиқболи порлоқ спортчининг болалар ва ўсмирлар спорт мактабидан кетишига сабаб бўлиши мумкин.

2. Мураббий билан спортчиларнинг муносабатда бўлишининг алоҳида шартлари (мусобақалар даврида вужудга келади).

Кўпчилик спорт мураббийлари ўтказиладиган машғулотларда, машғулотлардан ташқарида пайтда ва спорт йиғилишлари вақтида спортчилар билан ўзаро муносабат-ларини йўлга қўйишда қийинчилик сезмайдилар. Мусобақалар даврида эса объектив сабаблар туфайли келиб чиқадиган қийинчиликлар пайдо бўлиши мумкин.

Болалар ва ўсмирлар спорт мактабларида шуғулланувчиларининг норозиликларини келтириб чиқарадиган сабаблар:

- мусобақаларнинг ёмон ташкил этилиши;
- мусобақада муваффақиятсиз қатнашишдан кўркиши деб - спортчининг олдига қўйилган вазифаларни бажара олмаслигини айтиб ўтиш мумкин.

Болалар ва ўсмирлар спорт мактабларида асосий таркибга киритилган, заҳирада турган ҳамда мусобақалардан ташқарида қолган спортчиларнинг психик ҳолати ҳар хил бўлади.

Мураббийдан ҳар бир спортчига ўзига хос назокатли муомалада бўлиш талаб этилади. Стартдан олдинги ҳолатни фақат спортчи эмас, балки мураббий ҳам бошидан кечирази, спортчиларнинг хатти - ҳаркати ва мусобақада иштирок этиши кўп жиҳатдан мураббийнинг мусобақа пайтида ўзини қандай тутишига ҳам боғлиқ.

3. Жисмоний имконият ва техник маҳоратнинг юқори даражасини доимо сақлаб туриш зарурлиги.

Мураббийнинг жисмоний имкониятлари деганда унинг жисмоний ҳолати, машқларни шуғулланувчилар билан бажариш имконияти назарда тутилади. Техник камолот деганда мураббийнинг машқни техник жиҳатдан тўғри бажариш малакаси тушунилади.

Жисмоний имконият ва техник маҳорат даражаси машқни кўрсатишга ва табиийки, мураббийнинг обрўйига жиддий таъсир этади. Масалан: мураббий ёш спортчига чамбарак билан бажариладиган ихтиёрий дастур элементини тушунтирганда спортчи қизча уни бажара олмаса, мураббийнинг ўзи чамбаракда машқни бажариб кўрсатади. Спортчи машқни такрорлашга ҳаракат қилади.

Мураббийнинг яхши жисмоний ҳолатда бўлишлиги - ўз кучига ишончи бўлишига ёрдам берувчи асосий керакли психологик фактор ҳисобланади. Машғулотлар жараёнида мураббийнинг машқларни тўғри бажариб кўрсата олиши спортчилар орасида унинг обрўйини оширади.

Мураббий ўқув-тренировка машғулотлари вақтида педагогик жараёнга раҳбарлик қилибгина қолмайди, унинг тарбиявий фаолияти болалар ва ўсмирлар мактабидан ташқарида ҳам давом этади. У мусобақаларнинг жуда масъулиятли даврида ўз шогирдларини устози бўлиб қолади, спортчиларнинг бутун ҳаёт тарзига, уларнинг ҳаёт йўлини танлашига, ҳаётини мавқеларини вужудга келтиришга катта таъсир кўрсатади. Мураббий ҳар бир спортчини ҳолатини яхши билади, унинг маънавий ва жисмоний ҳаётидаги барча тафсилотларни тушунади, унинг организми ҳолатини чуқур ўрганади ҳамда ҳаёт, меҳнат фаолияти, дам олиш кун тартибининг ташкил этилишини диққат билан кузатади.

4. Мураббий - одатдаги ўқувчилар ёки ишлаб чиқариш жамоасидан бошқариш тузулмасининг алоҳида мураккаблиги билан фарқ қилувчи спорт жамоасининг ташкилотчиси.

Спорт жамоасининг аъзолари, одатда, бир вақтнинг ўзида иш ёки ўқиш жойидаги жамоа аъзолари ҳамдир. Кўпинча уларнинг спорт жамоасига бирлашуви муваққат характерда бўлади (терма жмоа, ўқув-машғулот йиғини ва ҳ.к). Мусобақа йиғинларини ўтказиш вақтида жамоани вужудга келтириш мураббий учун анча қийин бўлади, чунки йиғинга спортчилар турли шаҳар ва спорт жамиятларидан келадилар.

Мураббийга спорт жамоаси ва айрим спортчилар фаолиятига кўпинча мураккаб мусобақалар шароитида (спортчининг ахлоқий ва жисмоний сифатларига максимал талаблар қўйиладиган бир пайтда) бошчилик қилишга тўғри келади. Бу даврдаги мураббий ишининг муваффақияти педагогик воситаларнинг хилма-хиллигига боғлиқ бўлади.

Мураббий спортчиларнинг турли хил талабларини ва уларнинг спорт фаолиятида катнашиш сабабларини яхши билиши керак. Бу унинг спортчилар билан бўладиган муомаласида ўз нуктаи назарини аниқлаб олишига ва жамоани бошқаришга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллаев А., Хонкелдиев Ш. Жисмоний тарбия назарияси ва услубиёти. ўқув қўлланма Тошкент., ЎзДЖТИ, 2005 йил.
2. Холдоров Т., Туленова Х.Б. Жисмоний маданият, жисмоний тарбия, спорт, туризм, халқ миллий ўйинларининг назарий ва амалий асослари. ТДТУ босмахонаси, 2007 й.
3. Саломов Р.С. Спорт машғулотининг назарий асослари-Тошкент., Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия институти, 2005 йил - 238 б.
4. Ш.У.Султонов. Спорт фаолиятида стрессорларнинг таъсирини назарий ўрганилиши. Psixologiya. Бухарский государственный университет. 2021. №1 ст. 93-97. ISSN 2181-5291.
5. Султанов Ш.У. Подготовка учителя к профессионально прикладному физическому воспитанию учащихся профессионально-технических училищ. Elibrary.ru. ID. 30229797.

УДК 374.1

НЕКОТОРЫЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРОВЕДЕНИЮ ВНЕКЛАССНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Ш.Р.Хайдарова, преподаватель, Ургенчский государственный университет, Ургенч

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun sinfdan tashqari mashg'ulotlarning ahamiyati tushuntiriladi. Unda sinfdan tashqari mashg'ulotlarga misollar keltirilgan va o'quvchilarni rus tilini o'rganishga qiziqishi uchun maktabda ushbu tadbirlarni qanday o'tkazish bo'yicha juda foydali tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Qobiliyatlar, xususiyatlar, imkoniyatlar, rolli o'yin, хотира, partiya, musobaqalar.

Аннотация. В данной статье объясняется важность внеурочной деятельности для учеников начальной школы. В ней показаны некоторые примеры внеклассных занятий и даны очень полезные рекомендации, как проводить эти занятия в школе, чтобы заинтересовать учащихся в изучении русского языка.

Ключевые слова: Способности, особенности, возможности, ролевая игра, память, партия, конкурсы.

Abstract. This article explains the importance of extracurricular activities for elementary school students. It shows some examples of extra-curricular activities and gives very useful recommendations on how to conduct these activities in school in order to interest students in learning the Russian language.

Key words: Abilities, features, opportunities, role-playing game, memory, party, contests.

В основных работах реформы общеобразовательной и профессиональной школы сказано «Свободное владение русским языком должно стать нормой для молодежи, оканчивающей в средние учебные заведения» [3]. Такой уровень владения русским языком может быть достигнут лишь при комплексном использовании различных организованных форм учебной работы по русскому языку – различного типа уроков, факультативных занятий, внеклассной работы, индивидуальных самостоятельных занятий по самообразованию [6].

В начальной школе внеклассная работа является обязательной составляющей деятельности каждого учителя русского языка. Внеклассная работа способствует повышению интереса учащихся к изучаемому языку, углублению и расширению их знаний, совершенствованию навыков и умений. Она помогает учителю увидеть наиболее талантливых детей, интересующихся данным предметом, а ученикам - показать их склонности, способности к тому или иному виду деятельности. Внеклассная деятельность способствует реализации практических, воспитательных, развивающих целей. Только при органичном сочетании уроков и внеклассной работы русский язык может внести существенный вклад в

формирование всесторонне развитой личности, а это главная задача современной школы и современного образования.

Внеклассная работа в начальной школе любому иностранному языку, например русскому, имеет ряд особенностей, среди которых, на наш взгляд, важное «несоответствие» в желании детей участвовать в этом виде деятельности и их языковые возможности, которых на данный момент ещё очень мало.

Наблюдения показывают, что почти все второклассники охотно участвуют во внеклассной деятельности: хотят говорить, петь, читать по-русски, играть, декламировать и т.д.

Из первой особенности вытекает вторая - тесная связь уроков и внеурочной работы. При этом внеучебная деятельность делится на две составляющие: внеучебная воспитательная работа и собственно внеучебная деятельность.

Во внешкольную программу входит выполнение учащимися домашних заданий в школе с участием или под контролем учителя (например, выполнение звуковых заданий в классе после урока или в группах продленного дня). Такая работа позволяет ребенку экономно и рационально выполнять домашнее задание и тем самым лучше усваивать учебный материал. Здесь создаются условия для учета индивидуальных способностей учащихся, их способностей, что помогает вовремя заметить отстающих, оказать им необходимую помощь и выявить тех детей, которым можно оказать помощь как на уроке, так и во внеурочной деятельности. виды деятельности.

Внеклассная воспитательная работа является очень важным связующим звеном между уроком и собственно внеклассной работой. Именно на начальном этапе она дает возможность реализовать последнее.

Рассмотрим более подробно внеклассную работу, подготовленную на уроках и в послеурочное время при выполнении заданий. Излишне говорить, что учителю необходимы находчивость, изобретательность и творческий подход, чтобы использовать каждую крупицу новых знаний во внеклассной работе. Появление в учебном процессе первых стихотворений-стишков и песенок уже позволяет учителю использовать их на внеурочных занятиях. Например, можно провести конкурс на лучшее исполнение песен внутри группы и между группами (а их обычно не менее шести в одной школе), конкурс на лучшее чтение стишков (фонетический конкурс). Далее можно организовать соревнования по выразительному чтению текста и чтению про себя на скорость и объем понятой информации; по рассказу незнакомой картинки, где оценивается полнота высказывания на данный момент процесса обучения, логичность построения, языковая правильность высказывания и т.д.

Повышение интереса к внеклассной работе способствует занимательность. «Занимательность внеклассных занятий, - пишет Н.М. Шанский, - должна быть лишь педагогическим средством, но не целью работы» [7]. Занимательность внеклассной работы связана с формой ее проведения, выбором методов и приемов работы, с использованием ТСО и наглядности, интересных заданий и т.д.

Чтобы заинтересовать детей русским языком на начальном этапе, внеклассная работа должна охватывать как можно больше учащихся, то есть носить массовый характер. Это поможет и выявить тех учащихся, которые составят актив для внеклассной работы на средних и старших этапах.

Выделяются формы внеклассной работы, их конкретное содержание и методы проведения в начальной школе.

Известны три формы внеклассной работы: индивидуальная, групповая и для всего класса. Все эти формы возможны в первый год обучения, т.е. во втором классе.

Индивидуальная форма включает: разучивание студентом стихотворения, которое, как правило, не входит в учебный материал данного года обучения; подготовка и исполнение песен на русском языке с музыкальным сопровождением (сольное исполнение); разучивание роли небольшой инсценировки; подготовка ученика к программе утреника.

Групповая форма предусматривает работу учащихся в таких группах, как кружок пения, игровой кружок, драмкружок, кукольный театр, кружок «Обучение разговорному русскому языку» и др.

В общеклассной форме предусмотрено проведение различных конкурсов, таких как: лучшее чтение стихотворения, лучшее исполнение песни коллективом, лучшее выразительное чтение, лучшее описание картины и другие, а также утренники.

Успешное осуществление внеклассной работы зависит от того, насколько правильно учитель сможет спланировать свою работу на весь год и на каждую четверть. При планировании исходят из особенностей группы: их языковой успешности; наличие талантов; наличие материала в их распоряжении; возможность получить помощь старшеклассников и родителей (например, по оформлению утренника) [8].

Учитель планирует все три формы работы, чтобы индивидуальная и групповая работа могла привести к массовой.

При планировании внеклассной работы в первую очередь формулируются цель и задачи мероприятия, указывается материал, назначаются участники, определяются дни и время репетиций и проведения самого мероприятия. Учитель должен согласовать планы других учителей, а также с планом общешкольной внеклассной работы. Календарный план внеклассной работы, красочно оформленный, вывешивается в классе.

Программа утренника не должна занимать много времени: не более 45 минут. Он должен быть разнообразным. Утренник в целом, зал, сцена, каждая комната должны быть ярко оформлены, чтобы способствовать эстетическому воспитанию детей. Также необходимо музыкальное сопровождение.

Программа такого утренника может, например, включать:

- установка алфавита (Азбуки), когда дети (каждый с красочно написанной буквой в руках или на груди) говорят, например: «А - арбуз. Б - банан» и т. д. Затем они поют песня «Азбука» под аккомпанемент;

- 3-4 стихотворения;

- 1-2 песни в сольном исполнении;

- 2-3 песни в хоровом исполнении;

- Небольшой этюд, пьеса;

- финал: все участники поздравляют собравшихся женщин с праздником: «С Днем Матери самые наилучшие пожелания!

Хорошая подготовка к проведению массового мероприятия обеспечивается регулярными конкурсами в течение года, что позволяет вовлечь практически всех детей. Например, проводится конкурс на лучшее чтение стишков и стихов. Вы можете начать с тех стихов, которые есть в вашем учебном плане. Выполнив работу над стишком, стихотворением в классе, учитель объявляет конкурс на лучшее чтение, который проводится впервые в группе, а затем лучший выходит на конкурс между группами и между одноклассниками. Таким образом, конкурс проводится как бы в три тура и в результате определяются три победителя, за первое, второе и третье места. Как и любой конкурс, он проводится по определенным правилам: выбирается жюри из преподавателей и студентов во главе с завучем школы; вручаются призы (лучше всего книги, слайды, значки и т.д.), вручаются грамоты, вывешиваются имена победителей. Результаты конкурса могут быть объявлены по школьному радио.

К следующему конкурсу публикуются стихи, стишки, не вошедшие в обязательную, но необходимую для праздничной программу. Преподаватель подбирает подходящий материал и раздает желающим. Затем он или старшеклассники помогают ребятам подготовиться к конкурсу. Тендер проводится по схеме, описанной выше. Таким образом, определяются лучшие, которые будут выступать в программе утренника.

Аналогично проводятся конкурсы сольного пения.

Скажем несколько слов о групповой форме внеклассной работы - кружках. Начнем с организации хора. Учитель музыки может помочь в подборе участников хора. В состав хора входят одноклассники или школьники. В репертуар хора могут входить как изученные на уроках песни, так и новые. Работа с новой песней начинается с заучивания текста, который учитель может записать на диктофон\ в печать. Репетиции хора должны проводиться регулярно.

Большой интерес у школьников вызывает драматический кружок. Вступление в круг начинается в начале года. Материал обыгрывается пьесами, сказками из учебника, которые воспитатель подбирает в соответствии с темой предстоящего утренника.

Важно, чтобы репетиции проводились регулярно. Заранее нужно позаботиться о декорациях и костюмах. Перед выступлением необходимо провести несколько репетиций в помещении, где будет проходить утренник, чтобы дети ориентировались и умели двигаться по сцене.

Для того чтобы выступления не сорвались нужно иметь двух играющих игроков и с каждым из них проводить репетиции. На утреннике выступают лучшие участники, а чтобы не обижать второй отряд, можно организовать его выступление на классном мероприятии.

Преподаватель должен выбрать ведущего и подготовить их заранее и, исходя из программы, составить текст выступлений. Ведущий должен говорить четко, громко и выразительно, уметь стоять перед аудиторией (выступать публично).

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что проведение внеурочной деятельности способствует сохранению и развитию мотивации к изучению языка, комплексной реализации поставленных целей и задач образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баранов М.Б. Пути развития у школьников 5-8 классов интереса к урокам русского языка / М.Б. Баранов. –М: Просвещение, 1965. – 214с.
2. Борисовой М.Н. Внеклассная и внешкольная работа по русскому языку и литературе в национальной школе/ Под ред. К.В. Мальцевой, М.Н. Борисовой. -М.: Просвещение, 1982. - 185с.
3. Морозова М.М. Виды внеклассной работы по русскому языку / Сост. М.М. Морозова – М.: — Просвещение, 1968 -273 с.
4. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе / А.В. Текучев. -М.: Просвещение, 1980-114с.
5. Полозовой С.В. Воспитание творческого читателя: Проблемы внеклассной и внешкольной работы по литературе / Под ред. С.В. Михалкова, Т.Д. Полозовой. — М., 1981.
6. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе/А.В. Текучев. -М.: Просвещение, 1980-114с.
7. Шанский Н.М. Педагогическое содержание и лингводидактический характер внеклассной работы по русскому языку в нерусской школе / Н.М. Шанский / Русский язык за рубежом-2002-№2-С 66-68
8. Шарипов С.А. Методика проведения внеклассной работы по русскому языку в условиях интегрированного обучения в таджикской школе, 2014

УЎК 378

БЎЛАЖАК КОМПЕТЕНТЛИ ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ-КРЕАТИВ САЛОҲИЯТИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Т.Х.Халиков, ўқитувчи, Термиз Давлат Университети, Термиз

Аннотация. Ушбу мақолада бўлажак компетентли ўқитувчиларнинг коммуникатив-креатив салоҳиятини такомиллаштириш моделининг структураси, компонентлари, тамойиллари ва процессуал томонлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Модел, моделилаштириш, намуналар, функция, мақсад, процессуал, томоийллар, табақалаштириш, актуаллаштириш, креатив, компонент.

Аннотация. В статье освещаются процессуальные стороны, принципы, компоненты и структура модели совершенствования коммуникативно-креативного развития будущих компетентных учителей.

Ключевые слова: Модель, моделирование, примеры, функция, цель, процессуальный, принципы, дифференциация, актуализация, креативный, компонент.

Abstract. The procedural, principles, components and structure models of improving the communicative and creative potential of future competent teachers.

Keywords: Model, modeling, example, function, goal, principles, differentiation, actualization, creative, components.

Педагогика фанида моделлаштиришнинг методологик асослари В.Г. Афанасьев, В.И.Загвязинский, Е.С.Заир-Бек, И.П.Подласий ва бошқа олимлар асарларида келтирилган.

Фалсафий энциклопедик луғатда моделлаштириш деганда билиш объектларининг ўз моделлари бўйича методи тушунилади. Модел (французча modele, лотинча modulus — ўлчов,

намуна, меъёр) фаннинг мантиқи ва методологиясида табиий ёки ижтимоий воқеликнинг маълум бир бўлагининг ўхшаши (схема, тузилма, белгилар тизими), инсоният маданияти, концептуал ва назарий таълим маҳсулидир.

“Катта изоҳли социологик луғати” моделни - бир ҳодисанинг иккинчиси орқали ифодаланиши; - муносабатлар йиғиндисининг расмий ифодаси сифатида изоҳлайди.

Моделлаштиришнинг янада тўлиқ ва аниқ таърифи, русча от сўз туркумларининг катта изоҳли луғатида берилган: “Моделлаштириш-қандайдир объектлар, ҳодисалар, жараёнлар, тизимлар, ҳолатларни тузишда ва ўрганишда уларни гавдалантирадиган ўхшаш тасвирлар, схемалар. Жадваллар ва бошқаларни тадқиқ қилиш методи, шунингдек янгитдан яратиладиган объектларнинг таърифини белгилаш ва аниқлаштириш учун бундай ўхшашликлардан фойдаланишдир”.

И.П.Подласийнинг сўзларига кўра, илмий модел - бу тадқиқот предметини муносиб тарзда акс эттирувчи ва моделни ўрганиш ушбу объект ҳақида янги маълумотларни олиш имконини берадиган тарзда уни алмаштиришга қодир бўлган, ҳаёлда ифодаланган ёки моддий жиҳатдан амалга оширилган тизимдир.

Модел (лотин тилидан - ўлчов, мезон, намуна, меъёр) кенг маънода - образ (шунингдек шарт ёки фикрлар образи); тасвир, диаграмма, график, режа, харита ва бошқалар ёки объект ёки объектлар тизимининг прототиби (намунаси) (ушбу моделнинг "асли"), муайян шароитларда уларнинг "ўрнини босувчи" ёки "вакили" сифатида ишлатилади”.

А.Н.Дахиннинг сўзларига кўра, педагогик моделлаштириш босқичма-босқич қуйидагича амалга оширилади: методологик асосларни танлаш, тадқиқот предметининг сифат тавсифи; моделлаштириш вазифаларини белгилаш; ўрганилаётган объектнинг асосий элементлари ўртасидаги муносабатларни тавсифлаш; объектнинг параметрларини ва ушбу параметрларнинг ўзгаришини баҳолаш мезонларини аниқлаш моделини қуриш; ўлчаш усулларини танлаш; вазифаларни ҳал қилишда моделнинг валидлигини ўрганиш; моделни педагогик экспериментда қўллаш; моделлаштириш натижаларини мазмунли талқин қилиш.

Бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш моделини яратишда юқоридаги нуқтаи назарлар ҳисобга олинган.

Бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш модели учта асосий: тавсифловчи, прогностик ва меъёрий функцияларни амалга оширади.

Тавсифловчи функция шундан иборатки, моделнинг абстракцияси туфайли кузатилаётган ҳодиса ва жараёнлар оддийгина тасвирланади.

Моделнинг башорат қилиш функцияси бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш технологиясини жорий этиш натижаларини башорат қилишдан иборат.

Моделнинг меъёрий функцияси уни меъёрий образ сифатида қуришга имкон беради.

Тузилган модел асосида ўқув фаолиятида ўқитувчининг бажарадиган вазифалари орқали креатив фаолиятни ривожлантиришни таъминлайдиган функционал-фаолиятли ёндашув ва индивидуал таълим маршрутни қуришга ўқувчини йўналтирувчи шахсга йўналтирилган ёндашувлар ётади. Шунингдек, бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш тамойиллари ҳам: мақсадни белгилаш тамойили, ижодий актуаллаштириш тамойили, диагностика тамойили, табақалаштирилган ёндашув тамойили.

Моделнинг структуравийлиги ўзаро таъсири бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантиришни таъминлайдиган, бир-бири билан боғлиқ бўлган компонентлар: мақсадли компонент, методологик компонент, диагностик компонент, мазмунли-процессуал, мезонли баҳолаш компоненти, ташкилий-педагогик шароитлар комплекси ва натижадорлик компонентлари мажмуи сифатида қарашга имкон беради.

Моделнинг ҳар бир тузилган компонентининг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда уларнинг мазмунини тавсифи қуйидагича.

Мақсад компонент мақсад белгилаш билан тавсифланади, ушбу мақсад бундан буёнги мазмун ва ўқув жараёнини ташкиллаштиришнинг тизим яратувчи таркибий қисмидир. Мақсадни белгилаш асосида якуний натижани ва кириш қисмида таърифланган ушбу

тадқиқотнинг ҳуқуқий базасига боғлиқлиги акс эттирган эталон ётади. Мақсад-бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш.

Мақсадга мувофиқ равишда қуйидаги вазифалар белгиланган: креатив йўналишни ривожлантириш; креатив саводхонликни ривожлантириш; креатив малакаларни ривожлантириш ва креатив қобилиятларни ривожлантириш.

Тузилган моделнинг иккинчи компоненти - *методологик компонент* бўлиб, у функционал-фаолиятли, шахсга йўналтирилган ёндашувлар ва мақсадни белгилаш тамойили, ижодий актуаллаштириш тамойили, диагноз қила олиш тамойили, табақалаштирилган ёндашув тамойилларини ўз ичига олади.

Ушбу тадқиқот контекстида бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш тамойиллари моделда қуйидаги тамойиллар тизими билан тақдим этилган:

1) мақсадни белгилаш тамойили:

- мақсадли компонентда (мазмуннинг мақсади ва вазифаларини белгилаш ва ўқув жараёнини ташкил этиш);

- технологик компонентда (индивидуал таълим йўналишини лойиҳалаш);

- натижавий компонентда (креатив салоҳиятни ривожлантириш).

2) ижодий актуализация тамойили:

- мазмун-процессуал компонентда (бўлажак ўқитувчининг ижодий ўқув ва касбий фаолиятини ташкил этиш);

- ташкилий-педагогик шарт-шароитлар мажмуасида (субъект-субъект муносабатлар, ўқитувчи томонидан талабанинг рефлексив фаолиятини ташкил этиш);

3) диагностика қила олиниш тамойили:

диагностика компонентида (ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш мезонлари ва даражаларини қўллаш, диагностика воситаларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш).

4) табақалаштирилган ёндашув тамойили: ижодий ўқув ва касбий вазифаларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда (талабаларнинг креатив салоҳиятини ривожлантириш даражасидан келиб чиққан ҳолда).

Креатив салоҳиятни самарали ривожлантириш учун диагностика воситалари, яъни даражаларни баҳолаш кўрсаткичлари, даражалари ва мезонлари ишлаб чиқилган бўлиб, уларга кўра талабаларнинг креатив салоҳиятининг бошланғич даражаси диагностика қилинди. Шунинг учун *диагностик компонентни* структуравий-функционал моделнинг учинчи компоненти сифатида кўриб чиқамиз.

Мазмунли-жараёنли компонент бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш технологияси бўлиб, у мазмун ва жараён компонентларига бўлинади.

Мазмунли таркибий компонентга қуйидагилар киради: креатив салоҳиятни ривожлантиришга тегишли фанлар мазмуни; танлов фанининг "Бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш" махсус курси дастури, у ўқув ва касбий вазифалар тўплами, компютер диагностикаси ва ўқув дастурининг сценарийсини ўз ичига олади, "Педагогика" фанининг мазмунини ўқув ва касбий вазифалар мажмуаси билан тўлдириш.

Процессуал компонентга қуйидагилар киради: ўқув ва касбий вазифалар мажмуасини ҳал қилиш бўйича услубий тавсиялар; индивидуал таълим йўналишини лойиҳалаш усуллари.

Моделнинг таркибий қисми бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш учун муаллиф томонидан ишлаб чиқилган технологиянинг дидактик асосини белгилайди. Креатив салоҳиятни ривожлантиришга қаратилган ижодий ўқув ва касбий фаолият олий ўқув юртларининг ўқув жараёнида вариатив ва инвариатив йўналишларда амалга оширилади.

Вариатив йўналиш ўқув жараёнига "Бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш" махсус курсини киритиш, диагностика ва ўқув компютер дастуридан фойдаланиш ва "Педагогика" фанининг мазмунини ва педагогик амалиётни ўқув-касбий вазифаларнинг мажмуи билан тўлдириш билан тавсифланади.

Инвариант компонент умумий билим ва кўникмалар тизимини ташкил этиш жараёнининг, шунингдек, махсус, яъни креатив йўналиш, креатив малака, креатив саводхонликни яхлитлигини назарда тутди.

Бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантиришга мос ДТС фанлари мавзуларининг рўйхати: Фалсафа; Социология; Замонавий табиатшунослик концепциялари; Таълимда ахборот технологиялари; Психология; Педагогика.

Технологиянинг процессуал томонини кўриб чақаётганда, бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган ўқув касбий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини таъкидлаш лозим.

Тадқиқотимиз давомида бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш технологиясини амалиётга татбиқ этиш учун махсус ташкилий-педагогик шарт-шароитлар яратилса, бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятининг ривожланиш даражаси ошади, деган фикр илгари сурилган эди.

Ташкилий-педагогик шарт-шароитлар олимлар томонидан таълим муаммоларини муваффақиятли ҳал этишни таъминловчи имкониятлар сифатида қаралади.

Бўлажак ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантириш технологиясини амалга оширишнинг *ташкилий-педагогик* шартларида биз ушбу технологияни қўллаш самарадорлиги боғлиқ бўлган зарур ва етарлича муҳим ҳолатлар йиғиндисини тушунамиз.

Шароитлар зарурияти, психологик-педагогик адабиётларни таҳлил қилиш олий ўқув юртидаги иш тажрибасидан келиб чиқади. Етарлилик эса креатив салоҳият технологиясини амалга ошириш самарадорлигини кўрсатган тажриба-синов ишларидан келиб чиқади.

Креатив салоҳиятни ривожлантириш технологиясини амалга оширишнинг ташкилий-педагогик шартларига қуйидагилар киради: мотивацияни фаоллаштириш; субъект-субъект муносабатлар; ижодий муҳитни яратиш; ижодий ўқув-касбий вазифаларни табақалаштирилган ҳолда қўллаш; рефлексия; техник ва услубий таъминот; креатив салоҳиятни ривожлантиришнинг ҳар бир босқичида унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикасининг 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. – www.uza.uz
2. Большой толковый социологический словарь (Collins) Том 1 (А-О): Пер: с англ. М.: Вече, АСТ, 1999. - 554с.
3. Большой толковый словарь русских существительных: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы. /Под ред.Л.Г.Бабенко.-2-е изд.,стер. – М:АСТ-ПРЕСС КНИГА. 1999.-864.- (Фундаментальные словари)..
4. Дахин А.Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и...неопределенность. /А.Н.Дахин//Педагогика-2003.-№4.-с.21-26.
5. Педагогическое мастерство и педагогические технологии: Учебное пособие.Под ред. Л.К.Гребенкиной, Л.А.Байковой.М.:”Пед.обр.энцикло-педия”,1989. Общество России, 2000. – 250 с
- 6.Философский энциклопедический словарь /редкол.:С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичев и др.- 2-е изд. –М.:Изд-во “Советская энциклопедия”,1989.-815с.
- 7.Подласый И.П. Педагогика начальной школы: Учебное пособие для студентов пед.училищ и колледжей, обучающихся по группе специальностей “Образование”/ И.П.Подласый.-М.:Гуманитар.изд.центр ВЛАДОС,2008.-464с.
- 8.Толковый словарь русского языка. Д.Н.Ушаков. М. Астрель; Аст,2000 [Электронный ресурс].

UDC 687.01

STUDY OF PREFERRED SILHOUETTE SHAPES OF WOMEN'S CLOTHING MODELS FOR MIDDLE WEIGHT GROUPS

A.B.Kasimova, dots., Tashkent Textile and Light Industry Institute, Tashkent

I.M.Mukhammadieva, Master, Tashkent Textile and Light Industry Institute, Tashkent

Annotatsiya. To'liq figuralarni shakllantirish va loyihalash inson shaxsining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy-madaniy makonning muhim elementi, shuningdek, to'liq figura uchun kiyim-kechak ishlab chiqarishning zamonaviy sanoati uchun yo'nalishdir. Kostyumlar dizayniga yangi yondashuvlarni izlash va moda sohasida ilmiy tadqiqot usullarini takomillashtirish, sanoat ishlab chiqarishi uchun to'liq figurali kiyimlarni loyihalashning yanada samarali va mobil tizimini yaratish zarurati, yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi; shu jumladan kiyim-kechak dizayni va ishlab chiqarishning innovatsion yo'nalishlari.

Kalit so'zlar: Shakllar, o'lchamlar, shakl, tasnif, dizayn, konfiguratsiya, antropomorfologik.

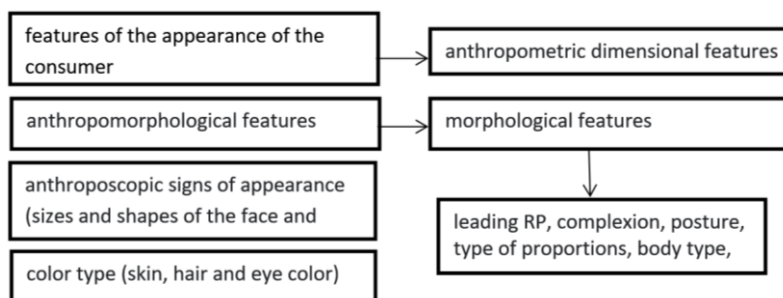
Аннотация. Формирование и конструирование полной фигуры является важным элементом социокультурного пространства, оказывающим существенное влияние на формирование личности человека, а также трендом современной индустрии производства полной фигуры одежды. Необходимость поиска новых подходов к дизайну костюма и совершенствования методов научных исследований в области моды, создания более эффективной и мобильной системы проектирования полнофигурной одежды для промышленного производства, появление новых технологий; включая инновационные направления дизайна и производства одежды.

Ключевые слова: Формы, размеры, форма, классификация, конструкция, конфигурация, антропоморфологический.

Abstract. Shaping and design for full figures is an important element of the socio-cultural space that has a significant impact on the formation of the human personality, as well as a direction for the modern industry of clothing for the full figure. There is a need to find new approaches to costume design and improve the methods of scientific research in the field of fashion, the need to create a more efficient and mobile system for designing full-figure clothes for industrial production, the emergence of new technologies, including innovative areas of design and production of clothes.

Key words: Shapes, sizes, shape, classification, design, configuration, anthropomorphological.

For the purposes of designing clothes, the appearance of a person, with visual perception, is a set of individually different features according to anthropomorphological features of the body (size and shape of the figure, taking into account the upper and lower limbs), anthroposopical features of appearance (size and shape of the face and neck), as well as color type (skin color, hair and eyes) (Picture-1).



Picture 1. Features of the appearance of a person

Anthropometric features are represented in the standards by three leading dimensional features (RP) - height T1, third chest girth T16, hip girth taking into account the protrusion of the abdomen T19 and subordinates, which characterize mainly the size of the figures. Morphological features

describe the external shape of the human body, characterizing the features of posture, proportions, physique.

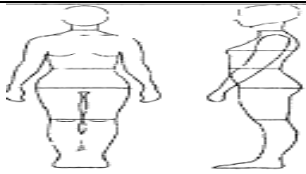
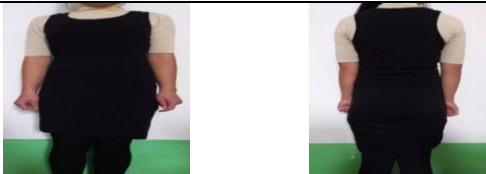
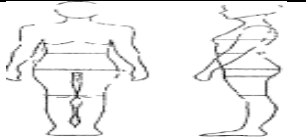
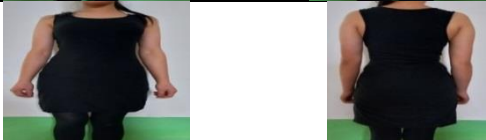
The paper analyzes classification schemes that evaluate women's figures according to anthropometric and morphological features, which showed that most modern classifications represent a characteristic of the external form of female figures according to a set of single indicators. Quantitative information for describing the anthropomorphological features of female figures is contained in the classification developed by the author. This complex classification, summarizing the experience of previous researchers, gives a comprehensive description of the external shape of the figure. It is based on the data of the size typology of the population in 2003 and allows for a quantitative assessment of the external shape of the body [2]. The classification scheme is represented by nine classes of features (Figure 1). Each class includes from 1 to 4 morphological indicators, the values of which determine whether a figure belongs to a certain type. The 1st class is represented by the leading RP figures (height, third chest girth, weight group). The 2nd class contains indicators that determine the posture by the position of the body and the height of the shoulders. The 3rd class characterizes the longitudinal and transverse proportions of the figure [3].

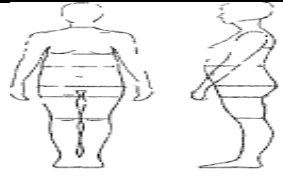
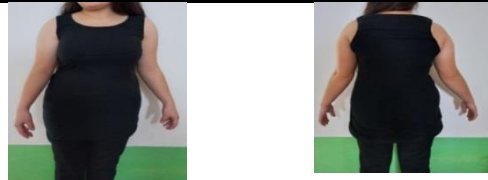
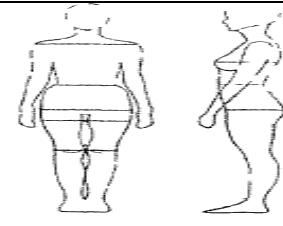
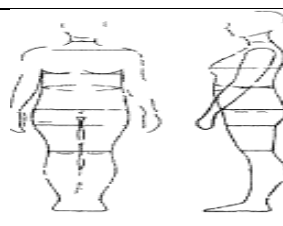
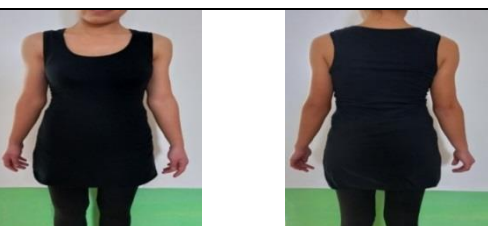
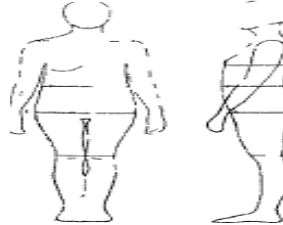
The 4th class reflects body types (balanced, upper, lower) in the frontal and profile projections, as well as additional body types in the sagittal plane, which determine the protrusion of individual parts of the figure. The 5th class characterizes the shoulder girdle (by turn and shoulder width) and the position of the hands. Classes 6,7,8 contain the most informative indicators for describing the individual configuration of the anterior, posterior and lateral contours of the body, showing the position of the most prominent parts of the body (in height and projection relative to the waist line).

Grade 9 includes a characteristic of the figure's complexion (general degree of its fullness, fullness of the arms and degree of development of the mammary glands). 1. Leading dimensional features. 2. Posture; 3. Aspect ratio. 4. Body type. 5. Characteristics of the shoulders, waist and upper limbs. 6. Characteristic of the anterior contour of the body. 7. Characteristics of the dorsal contour of the body. 8. Characteristic of the lateral contour of the body. 9. Characteristics of the body composition.

On the basis of the indicated classification, according to the identification program, it is possible to establish an informational portrait of a figure according to the entire set of features included in its structure. However, information on the morphological features of figures of the most common types can be collected only by accumulating statistics in a database. As the researchers note, female figures with a combination of certain anthropomorphological features are the most common. Based on the analysis of various approaches for identifying the types of female figures (which assessed the presence and nature of the verbal description of the type, the presence of types of graphic display of the types of figures in front and profile, ways to emphasize the distinctive features of the external shape of the figures, a list of the main morphological characteristics that determine the type), developed a comprehensive improved classification, which presents 11 types of female figures (Figure-3) [4]. In general, the type of a figure is evaluated by a complex of morphological characteristics: the general complexion of the figure, posture, longitudinal and transverse proportions, the shape of the torso and the configuration of the contours of the body.

COMPLEX CLASSIFICATION OF TYPES OF FEMALE FIGURES

№	Type figure	Individual figure
1. Skinny figure		
2. Athletic Figure		

3. Oval figure			
4. Figure with hips			
5. Top type			
6. Masculine Figure			
№	Bust	Waist	Hip girth
Gost	88	70	94
1	86	69	95
2	86	66	96
3	79	60	89
4			
5	84	68	105
6	83	65	89
7	91	74	100

As noted above, due to the variety of numerical values of these characteristics, there is a need to select the most informative features that would sufficiently reflect possible variations in the outlines of individual consumer figures to form the preferred silhouette forms of clothing models. Based on the identified eleven types of external form of figures, the author [6J] determined the frequency of their occurrence among women of the younger age group: the most common are “thin” (22%) and “athletic” (17%) figures. Having statistics on the occurrence of figures of various types, it is possible to carry out a number of preliminary design developments to reduce time costs. Such an approach will only require making certain adjustments to the corresponding design according to the quantitative parameters of the external form of the figure type.

Given the presence of morphological features that describe graphic models (GM) of the most common types, as well as quantitative data contained in the complex classification of female figures, it is possible to build GM figures on a scale to form and evaluate the silhouette contours of products. Identification of the ratios of parameters that describe the outlines of the preferred silhouette forms for figures of various types will make it possible to develop appropriate recommendations in order to harmonize the appearance of individual consumers based on the principles of architectonics when developing new clothing models.

REFERENCES:

1. Maksimbekovna, A. Z. (2022). Development of a method for making a set of garments for patients of a special category. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(5), 1319-1323.

2. Abdurakhmanova, N. D., Yunuskhoeva, H. M., & Mirtolipova, N. K. (2022). Development of a package of materials for women's uniforms of law enforcement agencies. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(5), 80-83.
3. Nigmatova, F. U., Kasimova, A. B., & Shin, E. I. (2012). Deformation properties of knitted fabrics from blended yarn based on cotton and polyacrylonitrile fibres. *Fibre Chemistry*, 44, 21-25.
4. Mirtolipova, N. Kh., Yunuskhoeva, H. M., & Gulamov, O. M. (2021). Establishing requirements for field clothing for military servicemen. *Scientific Research of the 21st Century*, (1), 162-167.
5. Ovsepyan G.S., Korobtseva I.A. Mechanisms for adapting fashionable forms of a suit to a non-standard and full figure in the imageclousing system. *Imagelogy*-2011
6. Beskorovainaya G.P. Designing clothes for the individual consumer A unified method for designing women's clothing manufactured according to individual orders of the population for figures of various body types. 1989.

UDC 76

MULTIMEDIA ARTS

U.S.Mukhamedov, Senior Lecturer, National Institute of Art and Design, Tashkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada multimedia yangi audiovizual vositalar yordamida badiiy ijod qilish shakli sifatida tahlil qilinadi. Muallif CD-ROM, DVD, elektron tashuvchilar kabi axborotni qayta ishlash va taqdim etish vositalarining imkoniyatlari va afzalliklari haqida fikr yuritadi. Multimedia – bu texnologik inqilobning mahsuli emas, balki uning raqamli timsoli bo'lgan yangi shakli ekanligini asoslaydi.*

Kalit so'zlar: *Multimedia, media san'ati, media madaniyati, multiplikatsiya, animatsiya*

Аннотация. *В данной статье мультимедиа анализируется как форма художественного творчества с использованием новых аудиовизуальных средств. Автор размышляет о возможностях и преимуществах таких средств обработки и представления информации, как CD-ROM, DVD, электронные носители. Утверждается, что мультимедиа — это не продукт технологической революции, а новая форма ее цифрового воплощения.*

Ключевые слова: *Мультимедиа, медийное искусство, медиакультура, мультипликация, анимацию*

Abstract. *In this article, multimedia is analyzed as a form of artistic creativity using new audiovisual means. The author reflects on the possibilities and advantages of such means of processing and presenting information as CD-ROM, DVD, electronic media. It is argued that multimedia is not a product of the technological revolution, but a new form of its digital embodiment.*

Keywords: *Multimedia, media art, media culture, animation, animation*

Multimedia has firmly entered the system of audiovisual arts. The main types of multimedia creativity: computer animation, computer graphics, network art, sound and film directing, video editing, etc. Multimedia is a combination of text, sound and graphics, animation and video.

Multimedia is a form of artistic creation by new audiovisual means. New types of information processing and presentation: CD-ROM, DVD, other electronic media, technologies and "virtual realities", etc. Multimedia is a new form that is not so much a product of the technological revolution, but a digital embodiment of the ideas that are in different types of art (cinema, TV, theater, music, fine arts, etc.) and creative activities.

The computer becomes a means of modeling and demonstrating in miniature the laws underlying artistic and technical creativity, as a means of creating a new work of audiovisual art. The computer is the source of special effects for film, television and video films. Computer arts and means of their creation, laws and purposes. Features of computer art: computer music, interactive computer performance, computer animation and computer graphics.

Computer animation and graphics are "interactive" creative activities that use high computer technology to obtain color effect, texture and movement through the combination of visual, audio and text material within an interactive computer environment. Computer combinations: 2D and 3D graphics, animation, moving image (digital video and photo), text, hypertext, music, sound effects. A new phenomenon in multimedia art is Net Art (network art).

Works of network art are most often not functional.

A web page is a form of artistic creativity based on a combination of visual images, animation, text, graphics, designed to embody the author's intention. The main feature of Net Art is its focus on communication, not representation. Net Art is communication with the viewer, involving him in a creative dialogue and creative process. Multimedia technologies complement the section of multimedia arts. The multimedia phenomenon expands the possibilities of using multimedia technologies in various fields of activity, including in the field of audiovisual arts.

The main stages of mastering multimedia technologies: 1) mastering the process of recording sound using a microphone and from magnetic media, etc.; 2) importing graphics from other programs, from optical CDs; 3) scanning photographs, illustrations and other types of graphics; 4) inclusion of fragments of a video film (or a video clip) into the created program; 5) creation of a system of hypermedia links in the program; 6) mastering various ways of connecting individual components of the material into a single whole, structuring the material and its graphic solution; 7) familiarization with general issues of computer design; 8) color scheme of the program and film; 9) preparation of special effects using computer graphics. Multimedia technologies are a new range of forms and means of information exchange, it is an element of creative activity.

Multimedia and programming technologies Multimedia is a new technology for creating software products that relieves a non-professional user of the need for complex programming of software objects (sounds, dynamic graphics effects, dialog menus, etc.). This is implemented in special multimedia shells. In the preparation of programs based on such multimedia shells, the element of creativity increases. Multimedia technology serves as a promising and reliable tool that allows the creator of an educational text (advertising video, etc.) to provide information arrays in a larger volume than the user can expect; visually, in an integrated form, include not only text, graphics, diagrams, but also sound, animation, video, etc.; select types of information in the sequence that corresponds to the logic of knowledge and the pace of perception of a particular user.

The practice of creating programs shows that today a kind of vicious circle has developed: specialists engaged in the content of their training course do not have the opportunity, and sometimes even the desire, to connect to the process of creating multimedia programs. Programmers, on the other hand, sometimes make them as if “for centuries”, without taking into account the profile (for example, in the case of training programs - without taking into account the experience of pedagogical work, the specifics of the content parameter of a particular academic subject). At the same time, especially for novice teachers, well-structured and content-filled programs are needed that are ready for use in a real educational environment.

A good teacher is not always ready to perceive and use even well-thought-out ready-made programs, because he, as a professional teacher, has his own conceptual line, his own vision and solution to the problem posed in the lecture, in the topic, in the course. Therefore, only joint efforts, on the one hand, of programmers who have prepared good multimedia shells, and, on the other hand, of professionals who know their subject area perfectly, can give a real and desired effect in the process of creating training programs.

Multimedia tools turn the computer into the center of household, entertainment, information, sound and video equipment. It pleases with colorful games with stereophonic even quadraphonic sound, it helps to establish contact with friends and business partners anywhere in the world through modems and satellite communication systems.

On the most ordinary personal computer, using multimedia tools, you can record and play the sounds of your voice and music, view video clips with sound accompaniment and forever capture the history of your family in the computer's memory, get the opportunity to play hundreds and thousands of sound files with beautifully performed -ny and differently arranged musical works. You can try yourself as a performer of music on dozens and hundreds of instruments, and even as a composer performing a full orchestration of his works.

A computer is one of the most modern technical means autonomously and as part of multimedia complexes it is widely used as a learning tool, being the basis of programmed learning and the creation of various training programs. It allows you to build learning in a dialogue mode, implement, implement the principles of individualized learning based on the student's model.

Computer technology itself is capable of radically changing the technology of learning, teaching how to act algorithmically, dividing any complex task or problem into simple components, seeing the end result, clearly presenting it, constructing a program in blocks. From a passive study, the subject of education turns into an active activity, in which personal interest, a personal approach is manifested, and an individual selection of questions is made.

REFERENCES:

1. Mukhamedov Umar, Umirzokov Rakhmatilla, Advantages of using computer graphics in the field of design, *International Journal on Integrated Education*, 2020, V3, 1
2. Umida Zunnunova, Sayyora Zakirova. Classification Of Creative Industries In Uzbekistan. *Natural Volatiles & Essential Oils*, 8, 4, 15296-15302
3. Umida Zunnunova. Cultural Management Features. *Мировая наука*, 2019/10
4. Hakimov, B., & Qodirov, R. (2018). The issues of accounting debtor loans in the balance sheet. *International Finance and Accounting*, 4(8).
5. Islamov, S., & Qodirov, R. (2020). Current state of innovation in personal insurance and perspectives of improvement. *International Finance and Accounting*, 2020(2), 13.
6. Кодиров, Р. Р. (2019). Основные особенности фрактальной компьютерной графики.//*Мировая наука*, (1), 155-157.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№4/3 (100)
2023 й., апрель**

Ўзбекча матн муҳаррири:
Русча матн муҳаррири:
Инглизча матн муҳаррири:
Мусахҳиҳ:
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод
Ҳасанов Шодлик
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Ўрозбоев Абдулла
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 06.04.2023
Босишга рухсат этилди: 14.04.2023.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 14,12 б.т. Буюртма: № 4-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru



(+998) 97-458-28-18